

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI
ULUSLARARASI İLİŞKİLER BİLİM DALI**

**TÜRKİYE – AZERBAYCAN İLİŞKİLERİNDE ERMENİSTAN VE
NORMALLEŞME KRİZİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Hazırlayan
Vafa SOFİYEVA**

**Tez Danışmanı
Doç. Dr. Mehmet Seyfettin EROL**

Ankara – 2013

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI
ULUSLARARASI İLİŞKİLER BİLİM DALI**

**TÜRKİYE – AZERBAYCAN İLİŞKİLERİNDE ERMENİSTAN VE
NORMALLEŞME KRİZİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Hazırlayan
Vafa SOFİYEVA**

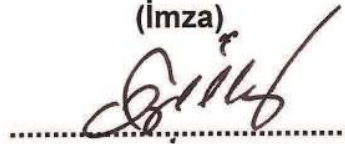
**Tez Danışmanı
Doç. Dr. Mehmet Seyfettin EROL**

Ankara – 2013

ONAY

Vafa Sofiyeva tarafından hazırlanan "Türkiye – Azerbaycan İlişkilerinde Ermenistan ve Normalleşme Krizi" başlıklı bu çalışma, 16.07.2013 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Uluslararası İlişkiler Anabilim dalında Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

(İmza)

Doç. Dr. Mehmet Seyfettin Erol
(Başkan)

(İmza)

Doç. Dr. Bilal Karabulut

(İmza)

Yrd. Doç. Dr. Sayim Türkman

ÖZET

SOFİYEVA, Vafa, “Türkiye – Azerbaycan İlişkilerinde Ermenistan ve Normalleşme Krizi”, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2013.

Çalışmada Türkiye – Azerbaycan ilişkileri ele alınmış ve özellikle bu ilişkilerde yaşanan normalleşme krizi araştırılmıştır. Bu kapsamda Türkiye – Azerbaycan ve Türkiye – Ermenistan ilişkileri detaylı bir şekilde incelenerek Ermenistan’ın Türkiye ve Azerbaycan dış politikasında yeri ortaya konulmuştur. Özellikle de Ermenistan’ın Türkiye – Azerbaycan ilişkilerinde yeri gösterilmiştir. Ayrıca Türk dış politikasında yaşanan değişim, bu değişimin Güney Kafkasya’ya yansımaları incelenerek, Türkiye – Ermenistan arasındaki normalleşme süreci, onun sebepleri açıklanmıştır. Bu süreç Türkiye – Azerbaycan ilişkilerini derinden etkileyip ilişkilerde derin bir krize yol açtığından çalışmada bu krizin sebepleri, ortaya çıkardığı sorunlara açıklık getirilmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın kapsamı boyunca ilk bölümde iki ülke arasında yaşanan krizin iyi bir şekilde açıklanması için uluslararası ilişkilerde kriz kavramı her taraflı bir şekilde ele alınıp açıklanmıştır. İkinci bölümde Türkiye – Azerbaycan ilişkileri üzerinde durulmuş, ilişkilerin tarihsel arka planı araştırılarak, 1991’den sonra iki ülke arasındaki siyasi, ekonomik, güvenlik ilişkileri, ayrıca ilişkilere etki eden faktörler açıklanmıştır. Bununla birlikte Ermenistan’ın Türkiye ve Azerbaycan dış politikasında ve ikili ilişkilerde yeri üzerinde ayrıca olarak durulmuştur. Çalışmanın üçüncü bölümünde, normalleşme süreci detaylı bir şekilde analiz edilerek, bu süreci tetikleyen sebepler, bölgesel ve bölge dışı aktörlerin tutumları açıklanmış, Azerbaycan’la ilişkilerde yarattığı kriz araştırılmıştır.

Anahtar Sözcükler

1. Kriz
2. Güney Kafkasya

- 3. Türkiye – Azerbaycan**
- 4. Ermenistan**
- 5. Normalleşme süreci**

ABSTRACT

SOFIYEVA, Vafa, "Armenia and Normalization Crisis in Turkey – Azerbaijan Relations", Degree of Masters, Ankara, 2013.

This thesis examines Turkey – Azerbaijan relations particularly the normalization crisis in the relations. Also, in this study Turkey – Azerbaijan and Turkey – Armenia relations have been scrutinized closely in order to clarify the role of Armenia in the Turkey – Azerbaijan relations. At the same time, the change in Turkish foreign policy, the implications of this change for the South Caucasus have been evaluated. In this context especially the normalization process between Turkey and Armenia and its impact on Turkish – Azerbaijani relations have been investigated thoroughly.

By the scope of the study at the first part the concept of crisis and its main aspects in international relations have been explained in order to clarify the crisis between Turkey and Azerbaijan. In general, has been given some knowledge about crisis, crisis management and third parties in international crises. The second part has been focused on the relations between Turkey and Azerbaijan. After researching historical background of the relations this part elaborates political, economic and security relations, as well as factors that affect the bilateral relations. In this context the role of Armenia in the foreign policy of Azerbaijan and Turkey as well as in the Turkey – Azerbaijan relations have been emphasized. At the third part, the normalization process between Turkey and Armenia, the reasons that triggered this process, regional and non – regional actors' attitudes toward the process have been analyzed in detail. Finally the crisis created by this process in the Turkey - Azerbaijan relations has been investigated.

Key Words

- 1. Crisis**
- 2. South Caucasus**

- 3. Turkey – Azerbaijan**
- 4. Armenia**
- 5. Normalization Crisis**

ÖNSÖZ

Soğuk Savaş'ın sona ermesi, Sovyetler Birliği'nin dağılması ile uluslararası ilişkilerde önemli bir döneme girilmiştir. Bu dönemde Güney Kafkasya coğrafi konumunun verdiği jeopolitik özellikleri ve sahip olduğu stratejik yeraltı kaynaklar nedeniyle uluslararası ilişkilerde önemli bir bölge haline gelmiş ve bölgede “Yeni Büyük Oyun” başlamıştır. Enerji temelli oynanan bu oyuna ABD, Rusya, Çin gibi küresel güçler, Türkiye ve İran gibi bölgesel güçlerin yanı sıra bölgesel ve küresel uluslararası örgütler, enerji şirketleri katılmış durumdadır.

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin ortadan kalkmasıyla Güney Kafkasya Türk dış politikasında önemli bir bölge haline gelmiştir. Güney Kafkasya Türkiye ile ortak tarihi, dini, kültürel ve etnik bağlara sahip olması nedeniyle Türkiye'nin iç ve dış politikası üzerinde etki etme potansiyeline sahip bir bölgedir. Özellikle Türkiye ile tarihsel, kültürel ve etnik bağlara sahip Azerbaycan Türkiye'nin Kafkasya politikasının köşe taşı oluşturmaktadır. Türkiye'nin Orta Asya'ya açılan kapısı olan Azerbaycan, geçen zaman içinde sahip olduğu enerji kaynakları nedeniyle Türkiye'nin enerji politikası açısından da stratejik önem taşımaya başlamış iki ülke gerek Kafkaslar gerekse de Avrupa için önemli enerji projelerine imza atmışlardır.

Aynı şekilde, Azerbaycan açısından da Türkiye vazgeçilmez öneme sahip olmuştur. Zira, Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilk tanıyan devlet olan Türkiye bağımsızlığın ilk yıllarından itibaren Azerbaycan'a her türlü desteği göstermiş, özellikle Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı yürütmüş olduğu işgal politikasına karşı Azerbaycan'a destek olmuştur.

Ermenistan bağımsızlık sonrası izlediği dış politika ile hem Türkiye hem de Azerbaycan'ın dış politikasının önemli ayaklarından birini oluşturmuş ve Türkiye – Azerbaycan – Ermenistan üçgeni oluşmuştur. Her iki ülkenin dış politikasında bir sorun olan Ermenistan son dönemde ikili ilişkileri olumsuz etkileyen bir faktör haline gelmiştir. Özellikle, 2009 yılı sonrası Türkiye – Azerbaycan ilişkilerinde yaşanan kriz ikili ilişkilerde Ermenistan'ın rolüne dikkat çekmiş ve konuyu ele almamıza neden olmuştur. Zira, ikili ilişkilerde

önceleri de iniş – çıkışlar yaşansa da böyle bir kriz ilk kez yaşanmıştır ve güven bazında halen devam ettiği söylenebilir. Bu çalışmamızda Türkçe, Azeri Türkçesi, İngilizce ve Rusça kaynaklar araştırılarak Türkiye – Azerbaycan ilişkilerinde Ermenistan'ın yerine değinilecek özellikle de Ermenistan'la yaşanan normalleşme süreci üzerinde durularak bu sürece etki eden faktörler açıklanmaya, sürece bölgesel ve bölge dışı aktörlerin yaklaşımları, en önemlisi ise Azerbaycan'ın bu sürece verdiği tepkinin nedenleri açıklanmaya çalışılacaktır.

Tez hazırlama sürecinde çalışmalarımı yönlendiren, her aşamada bilgi, öneri ve yardımlarını esirgemeyen Danışman Hocam Doç. Dr. Mehmet Seyfettin Erol'a teşekkür ederim. Ayrıca yüksek lisans programımızda derslerimize gelerek değerli bilgi ve deneyimlerini paylaşan değerli hocalarıma da teşekkürü bir borç bilirim.

Yüksek Lisans eğitimim boyunca maddi, manevi desteklerini esirgemeyen aileme ve dostlarıma da en derin duygularla teşekkür ediyorum.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ	v
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	x
TABLolar	xiii
ŞEKİLLER	xiv
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ULUSLARARASI İLİŞKİLERDE KAVRAMSAL VE TEORİK AÇIDAN KRİZ

1.1. ULUSLARARASI İLİŞKİLERDE “KRİZ” KAVRAMI	7
1.2. KRİZİN NEDENLERİ VE ÇEŞİTLERİ	13
1.2.1. Kriz Yönetimi ve Aşamaları	18
1.3. KRİZLER VE ÜÇÜNCÜ TARAF MÜDAHALELERİ	25
1.4. TEORİK ÇERÇEVE	36
1.4.1. Realizm Açısından Kriz ve Güvenlik	36
1.4.2. İdealizm Açısından Kriz ve Güvenlik	41

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE – AZERBAYCAN İLİŞKİLERİNDE KAFKASYA JEOPOLİTİĞİ VE ERMENİSTAN FAKTÖRÜ

2.1. KAFKASYA JEOPOLİTİĞİ	46
2.2. TÜRKİYE – AZERBAYCAN İLİŞKİLERİ	53
2.2.1. 1991 Yılına Kadar Türkiye – Azerbaycan İlişkileri	53
2.2.2. 1991 Sonrası Türkiye – Azerbaycan İlişkileri	72
2.2.2.1. Türkiye – Azerbaycan Arasında Siyasi İlişkiler	72

2.2.2.2. Türkiye – Azerbaycan Arasında İktisadi ve Ticari İlişkiler	87
2.2.2.3. Türkiye – Azerbaycan Arasında Güvenlik İlişkileri.....	99
2.3. TÜRKİYE – AZERBAYCAN İLİŞKİLERİNE ETKİ EDEN FAKTÖRLER: ERMENİSTAN	105
2.3.1. Sosyo – Kültürel Faktörler	105
2.3.2. Değişen Kafkasya Jeopolitiği ve Dış Dinamikler.....	107
2.3.3. Kafkasya ve Hazar Bölgesi'ndeki Sorunlar.....	120
2.3.3.1. Hazar'ın Statüsü	121
2.3.3.2. Gürcistan Krizi.....	131
2.3.3.2.1. Abhazya Sorunu	133
2.3.3.2.2. Güney Osetya Sorunu.....	137
2.3.3.2.3. Cavaheti Sorunu.....	145
2.4. TÜRKİYE – ERMENİSTAN İLİŞKİLERİ	149
2.4.1. 1991 Yılından Karabağ Savaşı'na Kadarki Dönemde Türkiye – Ermenistan İlişkileri	152
2.4.2. Karabağ Savaşı'ndan Normalleşme Sürecine Kadar Türkiye – Ermenistan İlişkileri	155
2.5. TÜRKİYE – AZERBAYCAN İLİŞKİLERİNDE ERMENİSTAN FAKTÖRÜ.	162
2.5.1. Türk Dış Politikasında Ermenistan	162
2.5.1.1. Soykırım İddiaları	162
2.5.1.2. Sınır Sorunu	174
2.5.2. Azerbaycan Dış Politikasında Ermenistan.....	181
2.5.2.1. Azerbaycan Topraklarının Ermenistan Tarafından İşgali.....	181
2.5.3. Türkiye – Azerbaycan İlişkileri ve Ermenistan	199

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
ERMENİSTAN’LA NORMALLEŞME SÜRECİ VE TÜRKİYE –
AZERBAYCAN İLİŞKİLERİNE ETKİSİ

3.1. 2002 SONRASI TÜRK DIŞ POLİTİKASI VE KAFKASYA	207
3.2. NORMALLEŞME SÜRECİ	212
3.2.1. Normalleşme’nin Sebepleri	213
3.2.2. Türkiye – Ermenistan Protokolleri: Süreç ve Tepkiler	215
3.2.2.1. Protokoller ve Ermenistan Boyutu	225
3.2.2.2. Protokoller ve Türkiye Boyutu	227
3.3. NORMALLEŞME SÜRECİNE BÖLGESEL VE BÖLGE DIŞI AKTÖRLERİN YAKLAŞIMLARI	230
3.3.1. Normalleşme Sürecine İran’ın Yaklaşımı	230
3.3.2. Normalleşme Sürecine Rusya’nın Yaklaşımı	231
3.3.3. Normalleşme Sürecine ABD ve Batı’nın Yaklaşımı	234
3.4. NORMALLEŞME SÜRECİNİN TÜRKİYE – AZERBAYCAN İLİŞKİLERİNE ETKİSİ	236
3.4.1. Krizin Başlaması	236
3.4.2. Krizin Tırmanması ve Patlaması	239
3.4.3. Krizin Aşılması Yönünde Hamleler	243
3.5. KRİZİN GENEL DEĞERLENDİRİLMESİ: GELECEK PERSPEKTİFİ, ÖNGÖRÜLER VE YOL HARİTASI	244
SONUÇ	250
KAYNAKÇA	254
EKLER	308

KISALTMALAR DİZİNİ

AAA	Armenian Assembly of America (Amerika Ermeni Asamblesi)
AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
AGİT	Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
AHC	Azerbaycan Halk Cephesi
AK Parti	Adalet ve Kalkınma Partisi
ANCA	Armenian National Committee of America (Amerika Ermeni Ulusal Komitesi)
ASALA	Armenian Secret Army for Liberation of Armenia (Ermenistan'ın Kurtuluşu için Ermeni Gizli Ordusu)
AOİC	Azerbaijan International Oil Consortium (Azerbaycan Uluslararası Petrol Konsorsiyumu)
BM	Birleşmiş Milletler
BM DHS	Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi
BP	British Petroleum
BKYM	Başbakanlık Kriz Yönetim Merkezi
BDT	Bağımsız Devletler Topluluğu
BTC	Bakü – Tiflis - Ceyhan
BTE	Bakü – Tiflis - Erzurum
BTK	Bakü – Tiflis – Kars
BOTAŞ	Boru Hatları ile Petrol Taşıma Anonim Şirketi
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
CIA	Central Intelligence Agency (Merkezi İstihbarat Teşkilatı)
DKÖB	Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi
GUAM	Gürcistan, Ukrayna, Azerbaycan, Moldova
ICTJ	International Center for Transitional Justice (Uluslararası Geçiş Döneminde Adalet Merkezi)
KİİP	Kafkasya İstikrar ve İşbirliği Platformu

KKTC	Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti
KEİT	Karadeniz Ekonomik İşbirliği Teşkilatı
KGB	Komitet Gosudarstvennoy Bezopasnosti (Devlet Güvenlik Teşkilatı)
KGAÖ	Kollektif Güvenlik Anlaşması Örgütü
MGK	Milli Güvenlik Kurulu
MHP	Milliyetçi Hareket Partisi
Mossad	Ha- Mossad le-modi'in u-le-Tafkidim Meyuhadim (İstihbarat ve Özel Operasyonlar Merkezi)
NATO	North Atlantic Treaty Organization (Kuzey Atlantik Paktı)
OPEC	Organization of Petroleum Exporting Countries (Petrol İhrac Eden Ülkeler Örgütü)
OZAKOM	Osoby Zakavkazkiy Komitet (Özel Transkafkas Komitesi)
PKK	Partiya Karkeren Kurdistan (Kürdistan İşçi Partisi)
RF	Rusya Federasyonu
RSFSC	Rusya Sovyet Federal Sosyalist Cumhuriyeti
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
SSC	Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
SOCAR	State Oil Company of Azerbaijan Republic (Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi)
STK	Sivil Toplum Kuruluşu
TPAO	Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı
TARC	Turkish – Armenian Reconciliation Comission (Türk – Ermeni Barışma Komisyonu)
TABCD	Turkish – Armenian Business Development Council (Türk – Ermeni İş Geliştirme Komisyonu)
TANAP	Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hatları Sistemi
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TİSAŞ	Trabzon Silah Sanayi Anonim Şirketi
TSK	Türk Silahlı Kuvvetleri

TSFSC	Transkafkas Federal Sosyalist Cumhuriyeti
YDSİK	Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi
a.g.e.	Adı Geçen Eser
a.g.m.	Adı Geçen Makale
a.g.r.	Adı Geçen Rapor
çev.	Çeviren
der.	Derleyen
ed.	Editör
s.	Sayfa

TABLolar DİZİNİ

Tablo 1. Hazar Bölgesi Petrol ve Doğal Gaz Rezervleri (2011) (s. 50)

Tablo 2. Türkiye-Azerbaycan Ticaret Dengesi (s. 89)

Tablo 3. 2011 Yılında Azerbaycan Dış Ticaretinde ilk 10 Ülke (s. 90)

Tablo 4. 2011 Yılında Azerbaycan'a Yapılan Yabancı Yatırımlar (s. 92)

Tablo 5. Güney Kafkasya Ülkelerinin Başlıca Göstergeleri (s. 308)

Tablo 6. Güney Kafkasya Ülkelerinin Başlıca Makroekonomik Göstergeleri (2011) (s. 308)

Tablo 7. Türkiye – Ermenistan Ticaret Dengesi (s. 309)

Tablo 8. Ermenistan – Rusya Ticaret Dengesi (s. 309)

HARİTALAR DİZİNİ

Harita 1. Güney Kafkasya'daki Çatışma Alanları (s. 310)

Harita 2. Türkiye – Ermenistan Sınırı (s. 311)

Harita 3. Ermenistan'ın Azerbaycan Topraklarını İşgalinin Sonuçları (s. 312)

Harita 4. Bakü – Tiflis – Ceyhan Petrol Boru Hattı ve Bakü – Tiflis – Erzurum Doğal Gaz Boru hattı (s. 313)

Harita 5. Bakü – Tiflis – Kars Demir Yolu Hattı (s. 314)

GİRİŞ

Kuzey – güney ve doğu – batı arasında bir köprü, Avrupa ve Asya arasında tarihin eski dönemlerinden beri önemli bir ticari geçiş bölgesi olan Güney Kafkasya İslam ile Hristiyanlık, Türklük ile Slavlık arasında bir köprüdür. Orta Asya'ya açılan bir kapı, Basra Körfezi'ni kontrol etmeyi sağlayan bir bölge olan Güney Kafkasya, bu bölgeyi kontrol edecek güç için Orta Asya'ya, Hazar Havzası'na ve Karadeniz'e hakim olma imkanı sağlamaktadır. Bu özelliklerinden dolayı bölge tarih boyunca büyük imparatorluklar arasında rekabet alanı olmuş, günümüzde ise Türkiye, İran ve Rusya arasında tampon bir bölge oluşturmaktadır.

Güney Kafkasya zengin enerji rezervlerinin varlığı ve stratejik ulaştırma hatlarının üzerinde bulunan coğrafyası ile özellikle Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB)'nin dağılmasından sonraki dönemde uluslararası politikada önemli bir alana çevrilmiş, küresel ve bölgesel güçlerin jeopolitik, askeri – politik ve ekonomik çıkarlarının odağı haline gelmiştir. Bölgeye olan bu ilgi giderek yoğunlaşmış, özellikle ABD, Rusya, İran, Türkiye, Avrupa Birliği arasında güç mücadelesi yaşanmıştır.

Gerek coğrafi konumu gerekse etnik ve tarihi gerçekler dikkate alındığında Kafkasya'da yaşanan olaylarda etkisi ve belirleyici rolü olan ülkelerin başında Türkiye gelmektedir. Türkiye uzun zaman Soğuk Savaş şartları içinde bölge sorunlarından bilinçli olarak uzak durmuş, Kafkaslar, Ortadoğu ve Balkanlar sorun kaynağı olarak görülmüştür. Türkiye'nin bölgeye yönelik ilgisizliğinde ülkenin ekonomik olarak zayıf, siyasi olarak kırılgan olmasının da büyük rolü olmuştur. SSCB'nin dağılmasından sonra Türkiye bu bölgede cereyan eden süreçlere katılmıştır. Türkiye'nin Kafkasya politikası çeşitli aşamalardan geçmiştir. İlk başlarda (1989 – 1991) Türkiye ilişkilerini Moskova merkezli yürütse de 1991 yılında Sovyetlerin dağılmasından sonra daha aktif politika takip etmeye çalışmıştır. Kafkasya ve Orta Asya ülkelerini ilk tanıyan devlet olan Türkiye bu süreçte Adriyatik'ten Çin Denizi'ne Türk birliği sloganı ile bölgede lider olma çabasına girişmiştir. Ancak kısa süre içerisinde hem Türkiye'nin kendi sınırlarının, yetersizliklerinin farkına varması

hem de Rusya'nın bölgede üstünlüğü hiç kimseye kaptırmama niyetinin belli olması Türkiye'nin gerçekleri görmesini sağlamış ve resmi Ankara'nın daha dengeli, gerçekçi bir politika geliştirmesine sebep olmuştur. Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti)'nin hakimiyete gelmesinden sonra genel olarak Türk dış politikasında yaşanan hareketlilik Kafkasya'ya da yansımıştır.

İlk başlarda Türkiye Kafkasya – Orta Asya'ya yönelik ortak politika yürütmeye çalışsa da sonradan ağırlık Kafkaslara kaymıştır. Bu bağlamda SSCB'nin dağılmasının hemen ardından Güney Kafkasya'da bağımsızlığını kazanan her üç devleti - Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ı tanıyıp onlarla iyi ilişkiler geliştirmek istemesine rağmen Ermenistan'ın yürüttüğü yayılmacı politika sonucunda Türkiye'nin Güney Kafkasya politikası Azerbaycan ve Gürcistan odaklı gelişmiş ve Türkiye'nin bölgedeki dış politika öncelikleri Azerbaycan'ın bağımsızlığının ve Dağlık Karabağ sorunda tutumunun desteklenmesi, Azerbaycan petrolünün üretimi ve ihracatında iştirak şeklinde şekillenmiştir.

Güney Kafkasyan'ın en kalabalık nüfusa ve en büyük yüzölçümüne sahip ülkesi olan Azerbaycan Cumhuriyeti, zengin enerji kaynaklarını da hesaba katarsak Soğuk Savaş sonrası dönemde Güney Kafkasya'nın en önemli ülkesi olarak karşımıza çıkmaktadır. SSCB'nin yıkılması ile 18 Ekim 1991 tarihinde bağımsızlığını yeniden kazanan Azerbaycan, 1990'lı yılların ortalarına kadar iç ve dış politikada ciddi problemlerle karşılaşmış ama bu problemlere rağmen bağımsızlığını korumuş ve pekiştirebilmiştir.

Azerbaycan'ın bağımsızlık sonrası dış politikasında “bir millet, iki devlet” olarak adlandırılan Türkiye Cumhuriyeti ile ilişkiler önemli yere sahip olmuştur. Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk devlet olarak Türkiye bir çok faktörlerin etkisiyle Azerbaycan dış politikasındaki temel taşlardan biri haline gelmiş ve zaman içinde iki devlet arasında siyasi, ekonomik, askeri ve kültürel alanlar dahil olmakla bir çok alanda sıkı bir işbirliği kurulmuş ve geliştirilmiştir. Türkiye ayrıca Azerbaycan'ın en önemli dış politika sorunu olan Azerbaycan topraklarının Ermenistan tarafından işgali sorunda da Azerbaycan'ı yalnız bırakmamış ve desteklemiştir.

1991 sonrası dönemde Ermenistan Güney Kafkasya'daki sorunların başlıca merkezine çevrilmiş ve Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan için bir sorun haline gelmiştir. Ermenistan bağımsızlığının ardından Türkiye'ye karşı soykırım ve toprak iddialarında bulunarak bununla ilgili yasal düzenlemelere gitmiştir. Gürcistan'a gelince Ermenistan'la sınırdaki Cevaheti bölgesinde yaşayan Ermeniler zaman zaman özerklik talebinde bulunmaktalar.

Bölgede en büyük sorunu ise Azerbaycan yaşamaktadır. Tarih boyunca Azerbaycan sınırları içinde yer alan Karabağ toprağına Sovyetler'in "böl ve yönet" politikasının bir parçası olarak 1923 yılında otonom (özerk) bölge statüsü verilmiştir. Bu da sonraki sorunlar için temel oluşturmuştur.

80'li yılların sonunda Sovyetlerde başlatılan glasnost (açıklık) ve perestroika (yeniden yapılanma) politikalarının yaratmış olduğu siyasi hareketlilik ortamından faydalanarak Dağlık Karabağ'a yönelik iddialarını daha fazla gündeme getirmeye başlayan Dağlık Karabağ Ermenileri Şubat 1988 tarihinde Ermenistan'la birleşme kararı almışlardır. Ardından 1991 yılında bağımsızlıklarını ilan etmişler. Bu zaman çerçevesinde Ermenistan güçleri Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin sınırları kenarında kalan Azerbaycan topraklarını da ele geçirmişlerdir. Bunun sonucunda Azerbaycan topraklarının yüzde 20'i işgal edilmiş, 1 milyondan fazla insan ise mülteci durumuna düşmüştür.

Ermenilerin bu işgal politikası ve Azerbaycan Türkleri'ne karşı yürütmüş olduğu katliamlara cevap olarak Türkiye Ermenistan'la ticari ve diplomatik ilişkilerini askıya almış ve Nisan 1993 tarihinde sınır kapılarını kapamıştır. Bununla da Türkiye Ermenistan'la ilişkilerin geliştirilmesi için soykırım iddialarının kalkması, Ermenistan'ın Türkiye'ye yönelik toprak talebinden vazgeçmesi şartlarına Ermenistan tarafından işgal edilmiş Azerbaycan topraklarının geri verilmesi koşulunu da ilave etmiştir. Ayrıca Azerbaycan'ın Ermenistan'la yaşadığı bu sorunu uluslararası arenaya taşımakta Azerbaycan'a yardımcı olmuştur.

Böylece Azerbaycan topraklarının Ermenistan tarafından işgali yalnız Azerbaycan – Ermenistan ilişkilerinin değil aynı zamanda Türkiye –

Azerbaycan ve Türkiye – Ermenistan ilişkilerinin belirlenmesinde hareket noktası olmuştur.

Bu çalışmada değişen Türk dış politikası, Kafkasya'nın değişen jeopolitiği, normalleşme süreci gibi parametreler çerçevesinde Türkiye – Azerbaycan ilişkilerinin içeriği ve niteliği ele alınacaktır.

Çalışmada açıklamak istediğimiz konuları şu şekilde özetleyebiliriz:

- Ermenistan, Soğuk Savaş sonrası dönemde gerek Türkiye gerekse de Azerbaycan dış politikasında en önemli sorunlardan birini oluşturmaktadır. Erivan Türkiye'ye karşı soykırım ve toprak iddiaları, Azerbaycan'a karşı yürütmüş olduğu işgal politikasıyla ile her iki devletin dış politikasında temel sorunlardan biri haline gelmiştir;
- Karabağ konusu Azerbaycan dış politikasında en önemli sorundur ve bu konuda toplumun hassasiyeti en yüksek seviyededir;
- “Bir millet iki devlet” söylemi iki ülke ilişkilerinin temel ilkesini teşkil etmekte ve buna dayanarak iki ülke ilişkilerinde birbirlerine ayrıcalıklı bir konum atfetmektedir. Ama pratikte bu yeterli şekilde değerlendirilmemekte, ilişkiler söylem düzeyinde kalmakta ve yeterince kurumsallaştırılmadığından stratejik ortaklık düzeyine çıkarılamamaktadır;
- İkili ilişkilerde normalleşme süreci ile ilgili yaşanan gerginlik ilişkilerin içeriğinde bulunan bir takım eksikliklerin yanı sıra üçüncü tarafların müdahalesi ile krize dönüşmüştür;
- Bu kriz güven bazında sürmeye devam etmektedir. Bu yüzden de oluşturulan Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi (YDSİK)'ne ve diğer yapılara işlerlik kazandırılması gerektiği düşünülmektedir. Bununla taraflar önemli konularda hem istişareleri hızlandırabilecek hem de gelecekte bu denli krizlerin karşısını alabileceklerdir.

Bu tez çalışmasında aşağıdaki amaçlara ulaşılmaya çalışılmaktadır:

- Kriz ve kriz yönetimi kavramlarını uluslararası ilişkiler bakımından ele alıp irdelemek;

- 1991 yılı sonrasında Ermenistan'ın Türkiye ve Azerbaycan'a yönelik politikalarını incelemek ve Ermenistan'ın bu iki ülke dış politikasındaki yerini ortaya koymak;
- Türkiye – Azerbaycan ilişkilerine etki eden faktörleri irdelemek. Burada etnik, dil, din gibi sosyo – kültürel faktörlerin yanı sıra Azerbaycan'ın Rusya, İran ve İsrail'le ilişkilerinin ikili ilişkileri ne yönde etkilediğini araştırarak bu faktörlerin gelecekte ikili ilişkileri hangi yönde etkileyeceğine dair öngörülerde bulunmak;
- Türkiye – Ermenistan arasındaki normalleşme sürecini ve bu sürece etki eden sebepleri araştırmak;
- Normalleşme sürecinin Türkiye – Azerbaycan ilişkilerinde yarattığı krizi aşamaları ve nedenleri ile açıklamak;
- Bu krizin ilişkilerde hangi sorunları ortaya çıkardığını ve bu sorunların nasıl aşılabileceğine dair fikirler sunmak.

Bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde çalışmanın sonraki bölümlerine ışık tutacak kavramsal ve teorik alt yapı oluşturulmaya çalışılmıştır. İlk olarak Türk, Batılı ve Rus akademisyenlerin bakış açıları ortaya konularak uluslararası ilişkilerde ve devletlerin dış politikalarında kriz kavramı açıklanmıştır. Ardından krizin temel özellikleri, uluslararası ve ikili ilişkilerde krizlere sebep olabilecek nedenler ve çeşitleri irdelenmiştir. Kriz yönetimi, aşamaları ve kriz yönetiminde önemli olan hususlara açıklık getirildikten sonra krizlere üçüncü taraf müdahalelerinin mahiyeti ve özelliklerine değinilerek, son zamanlarda daha çok gündeme gelen Track 2, Track 1.5 Diplomacy gibi kavramlar açıklanmıştır. Birinci bölümde son olarak teorik çerçeve kapsamında realizm ve idealizm teorilerinin kriz ve güvenlik konularına bakış açıları hakkında bilgi verilmiştir.

Çalışmanın ikinci ve en kapsamlı bölümünde Kafkasya bölgesinin uluslararası ilişkilerde jeopolitik önemi araştırılmış daha sonra Türkiye – Azerbaycan ilişkileri ele alınmıştır. İlk olarak iki ülke arasındaki 1918 – 1920 yıllarındaki ilişkilere değinilmiş ardından Azerbaycan'ın 1991 yılında bağımsızlığını yeniden kazanmasından sonraki dönemdeki ikili ilişkiler siyasi,

iktisadi ve ticari, güvenlik alt başlıkları altında incelenmiştir. Daha sonra Türkiye – Azerbaycan ilişkilerine etki eden faktörlere açıklık getirilmeye çalışılmış bu kapsamda sosyo – kültürel faktörlerin yanı sıra Kafkaya bölgesine etki eden dış dinamikler ve bölgedeki diğer sorunların ikili ilişkilere etkisi araştırılmıştır. Ayrıca Türkiye – Ermenistan ilişkilerine de yer verilmiştir. Ermenistan'ın Türkiye ve Azerbaycan dış politikalarında yeri kapsamında Türkiye – Ermenistan arasında sözde soykırım ve sınır sorunu, Ermenistan – Azerbaycan arasında Dağlık Karabağ sorunu araştırıldıktan sonra Ermenistan'ın Türkiye – Azerbaycan ilişkilerine etkisi irdelenmiştir.

Üçüncü ve son bölümde Türkiye'nin Ermenistan'la başlattığı normalleşme süreci ve bu sürecin Türkiye – Azerbaycan ilişkilerine etkisi araştırılmıştır. Bu açıdan ilk olarak 2002 yılında AK Parti'nin hakimiyete gelmesiyle Türk dış politikasında yaşanan değişime açıklık getirilmeye çalışılmış, normalleşme süreci adım adım açıklanmıştır. Sürece Ermeni ve Türk toplumunun tepkilerinin yanı sıra Kafkasya bölgesinde önemli aktörler olan Rusya, İran, ABD ve AB'nin yaklaşımlarına yer verilmiştir. Daha sonra sürecin Azerbaycan'la yarattığı kriz ilk andan itibaren kronolojik bir şekilde açıklanmaya çalışılmış, krizin sebepleri, aşılması yönünde tarafların hamleleri, ayrıca ilişkilerin geleceği için atılması gereken önerilere yer verilmiştir.

Zaman olarak genel olarak Soğuk Savaş sonrası dönem ele alınarak normalleşme süreci ile ilgili yaşanan ve halen devam etmekte olan kriz 2012 yılına kadar ele alınmıştır. Bunun yanı sıra Türkiye – Azerbaycan ve Türkiye – Ermenistan ilişkileri araştırılırken bazı konuların daha iyi değerlendirilebilmesi için tarihe de başvurulmuştur. Dolayısıyla tez boyunca açıklayıcı araştırma yöntemine dayanılmıştır.

Çalışma Türkçe, Azeri Türkçesi, Rusça ve İngilizce kitaplar, bilimsel makaleler, elektronik veriler, süreli yayınlar ve raporlar taranarak yazılmıştır ve mümkün olduğunca güncel bilgiler sunulmaya çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ULUSLARARASI İLİŞKİLERDE KAVRAMSAL VE TEORİK AÇIDAN KRİZ

1.1. ULUSLARARASI İLİŞKİLERDE “KRİZ” KAVRAMI

Uluslararası sistem, 20. yüzyılın sonlarından günümüze süreklilik arz eden bir küresel kriz ortamında bulunmaktadır. Dünyanın hemen hemen her köşesinde onlarca değişik bölgede, ulusal, bölgesel ve uluslararası ölçekte çeşitli krizler yaşanmaktadır. Her gün ekonomik kriz, işsizlik krizi, mali/finansal kriz, doğal afetlerin yarattığı krizler, uluslararası kriz gibi terimleri duymaktayız.

Kriz sözcüğü ilk başta Antik Yunanistan'da Krinein şeklinde ortaya çıkmış ve yargılamak anlamı taşımıştır. Zamanla ayırmak (veya ayırım) ve karar vermek anlamına gelmiştir. Latince'de yine yargı veya karar anlamına gelen Krisis sözcüğü zaman içinde Crisin, Crisis ve Crise şekline dönüşerek bugünkü anlamını almıştır.¹ Çin kültüründe ise kriz kavramını ifade etmek için “tehlike” ve “fırsat” anlamına gelen “wei-ji” kelime grubu kullanılmaktadır. Yani krizin yarattığı durum kayıplara sebep olabileceği gibi, doğru kararlarla bu durum yeni fırsatların olduğu duruma da dönüştürülebilir.²

Kriz kavramını genel olarak dar anlamda olağanın ve alışılmışın dışında olağanüstü bir durum olarak, geniş anlamda ise güvenlik, ekonomik, siyasal, toplumsal ve çevresel boyutlarda; bir şahsı, organizasyonu, grubu, toplumun tamamını veya bir bölümünü, devleti ve devletler topluluğunu etkileyen, tehlikeli bir duruma ve istikrarsızlığa yol açma potansiyeline sahip veya yol açmakta olan karmaşık bir olgu olarak tanımlayabiliriz.³

¹ Çakmak, Haydar; **Uluslararası Krizler ve Türk Silahlı Kuvvetleri**, Ankara, Platin Yayınları, 2004, s. 27

² İşyar, Ömer Göksel; “Uluslararası Politikada Krizlerin Tanımlanması ve Yönetimi”, **Değişen Dünyada Uluslararası İlişkiler**, ed.: İdris Bal, Ankara, Lalezar Kitabevi, 2008, s. 225

³ Bingöl, Oktay; “Uluslararası Krizlerde Liderlerin Rolü”, **Krizler ve Kriz Yönetimi: “Temel Yaklaşımlar, Aktörler, Örnek Olaylar”**, ed.: Mehmet Seyfettin Erol, Ertan Efegil, Ankara, Barış Kitap, 2012, s. 88

Devletler açık sistemler olduğundan içten ve dıştan gelen ve bir anda ortaya çıkan değişik krizlerle karşılaşmaktalar.⁴ Uluslararası ilişkilerde kriz kavramının genel kabul görmüş bir tanımı bulunmamaktadır. Aynı ayrı akademisyenler tarafından çeşitli tanımı yapılmaktadır. Burada kriz kavramına Avrupa, Türk ve Rus akademisyenlerin bakış açılarını açıklamaya çalışacağım.

Osman Metin Öztürk kriz kavramını bir ülkenin veya ittifakın, çıkar veya hedeflerini olumsuz yönde etkileyen veya tehlikeye düşüren veya ciddi bir şekilde böyle bir ihtimali gündeme taşıyan beklenmedik durumlar olarak ifade etmiştir.⁵ Haydar Çakmak ise krizi çözülmesi mümkün ancak savaşa açık bir uyumsuzluk olarak tanımlamakta, uluslararası krizleri ise ikiden fazla ülkenin dahil olduğu gerginlikler veya uluslararası düzeni ve kurulu uluslararası dengeyi değiştirecek, uluslararası istikrarı bozacak olaylar, davranışlar ve tutumlar olarak tanımlamaktadır.⁶ Ömer Göksel İşyar'a göre ise kriz sistemin veya ülkenin rutin süreçlerini bozan, aniden ortaya çıkan acil bir durumdur.⁷

Batılı akademisyenlere baktığımızda örneğin Fransız Akademisyen P.M. Defarges krizi iki veya daha çok devletin temel çıkarlarının, aralarından bir veya birden çok devletin inisiyatifi ile bir gerginlik anında tehlikeye atılması şeklinde nitelendirmektedir.⁸

Uluslararası ilişkilerde krizleri araştıran Michael Brecher ve Jonathan Wilkenfeld, krizlerin mikro (aktör) ve makro (sistem) seviyelerde tanımını vermişlerdir. Mikro seviyedeki krizler *dış politika krizleri*, makro seviyedeki krizler ise *uluslararası krizler* olarak nitelendirilmiştir.⁹

Hermann'ın dış politika krizinin tanımına göre kriz durumu karar vericilerin yüksek öncelikli hedeflerini (high-priority goals) tehdit eden, karar verilmeden önce yanıt için gerekli zamanı kısıtlayan ve ortaya çıkmasıyla

⁴ İşyar, **a.g.m.**, s. 227

⁵ Aktaran: Öztürk, Osman Metin; **Dış Politikada Kriz Yönetimi**, Ankara, ODAK, 2004, s. 19

⁶ Aktaran: Çakmak, **Uluslararası Krizler ...**, s. 28, 56

⁷ İşyar, **a.g.m.**, s. 225

⁸ Aktaran: Çakmak, **Uluslararası Krizler ...**, s. 27-28

⁹ Brecher, Michael; Wilkenfeld, Jonathan; **A Study Of Crisis**, The University of Michigan Press, 1997, s. 2

karar vericileri şaşırtan bir durumdur. Brecher'in tanımı ile *dış politika krizi* iç veya dış çevredeki değişiklikten kaynaklanabilecek bir durum olup, temel değerlere tehdit oluşturan, askeri çatışmalara katılım olasılığının yüksek olduğu ve bu tehdite yanıt verilmesi için sınırlı zaman oluşturan bir durumdur.¹⁰

Brecher ve Wilkenfeld'e göre uluslararası krizlerin iki temel özelliği, karakteristiği vardır. Uluslararası krizler a) iki veya daha fazla devlet arasındaki normal etkileşim kalıplarının önemli ölçüde değişime uğradığı, askeri çatışma olasılığının yükseldiği ve b) bu devletler arasında karşılıklı ilişkilerindeki istikrarın bozulduğu ve uluslararası sistemin yapısını değiştirme riski bulunan durumlardır. Kriz genellikle bir veya daha fazla devlet için dış politika krizi olarak başlar ve uluslararası krize dönüşür.¹¹

Rus literatürüne baktığımızda genellikle araştırmaların ekonomik kriz üzerine yoğunlaştığını görmekteyiz. Siyasi literatürde ise araştırmalar çatışma kavramı üzerine yoğunlaştığından kriz kavramı çok araştırılmış bir alan değildir. Siyasi literatürde kriz kavramı ile ilgili iki yaklaşım görmekteyiz. İlk ve daha geniş yayılmış yaklaşıma göre siyasi kriz siyasi uyumsuzlukların, çatışmaların gelişiminde bir aşamadır.¹² Bu bakış açısına uygun olarak siyasi krizler, çatışmanın (conflict) derinleştiği ve her an savaşa dönüşebileceği durum olarak görülmektedir.¹³ Yani savaş ve barış arasındaki bir dönüm noktası olan kriz, çatışmanın savaşa dönüşeceği, gerginliğin azalacağı yoksa sorunların derin (döngüsel) uyumsuzluklara mı çevrileceğinin belli olduğu kritik bir aşamadır.¹⁴

Uluslararası ilişkiler açısından ise kriz, ayrı ayrı devletler, iki veya üç devlet ya da bütün uluslararası ilişkiler sistemi için olumlu veya olumsuz

¹⁰ Brecher, Michael; "State Behavior in International Crisis: A Model", **The Journal of Conflict Resolution**, vol. 23, No. 3, 1979, s. 446-447

¹¹ Brecher, Wilkenfeld, **a.g.e.**, s. 4-5

¹² "Krizis kak forma Mejdunareodnogo Konflikta. Tipologiya Krizisov" (Kriz Uluslararası Çatışmaların Çeşiti gibi: Krizlerin Çeşitleri), (Erişim) <http://allstuds.ru/krizis-1.html>, 31 Eylül 2012

¹³ "Konflikty i Krizisi" (Münakaşa ve Krizler), (Erişim) <http://uchebnik-besplatno.com/uchebnik-mejdunarodnie-otnosheniya/konfliktyi-krizisyi.html>, 5 Ekim 2012

¹⁴ "Krizis kak forma Mejdunareodnogo Konflikta. Tipologiya Krizisov" (Kriz Uluslararası Çatışmaların Çeşiti gibi: Krizlerin Çeşitleri), (Erişim) <http://allstuds.ru/krizis-1.html>, 31 Eylül 2012

sonuçlar doğurabilecek bir dönüm noktasıdır.¹⁵ Dış politika krizleri devletlerarası (örneğin Küba krizi) veya ayrı ayrı devletlerle uluslararası toplum arasında (örneğin 2003-2004 Irak krizi) anlaşmazlıkların derinleştiği durumlar olarak değerlendirilmektedir.¹⁶

İkinci yaklaşıma göre ise kriz; çatışma, anlaşmazlık anlayışlarından ayrı bir şekilde değerlendirilmesi gereken kavramdır.¹⁷ Bu bakımdan krizin tanımlanmasında genelde Holsti'nin tanımlamasına dayanılmaktadır. Burada kriz devletin önemli çıkarlarına tehdit oluşturan ve karar vermek için sınırlı zamanın olduğu durumlar olarak değerlendirilmektedir.¹⁸

Krizler aşağıdaki temel özelliklere sahiptirler:

- Devletlerin amaçlarını, çıkarlarını (bazen varlığını) tehdit edebilecek krizler, statükodan kopma ve bir denge durumunu tehlikeye sokma olasılığı taşımaktadırlar;
- Kriz durumunda tehditler, riskler, askeri çatışma yaşanma olasılığı artmaktadır;
- Ayrıca doğru bir karar vermek için zorunlu bilgilere ulaşmak gerekir ki bu da çoğu zaman kriz anında zordur;¹⁹
- Krizin üstesinden gelmek için gereken kararların verilmesi için zaman kısıtlı olduğundan kriz, devletin karar vericileri üzerinde büyük bir gerilim ve stres yaratmakta, bununla da eleştirel değerlendirme yeteneklerini kısıtlamaktadır.²⁰

Kriz durumunda en önemli faktörler zaman baskısı, belirsizlik ve algıdır. En önemlisi belirsizliktir. Çünkü beklenmedik ve öngörülemeyen

¹⁵ “Krizis kak forma Mejdunareodnogo Konflikta. Tipologiya Krizisov” (Kriz Uluslararası Çatışmaların Çeşiti gibi: Krizlerin Çeşitleri), (Erişim) <http://allstuds.ru/krizis-1.html>, 31 Eylül 2012

¹⁶ “Vneşnepolitičeskiy Krizis” (Dış Politika Krizi), (Erişim) <http://political-science.ru/?p=292>, 9 Ekim 2012

¹⁷ Suxulina, Tatyana; “Političeskiye Krizisi i Konflikty, Mexanizm ix Razreşeniya” (Siyasi Kriz ve Çatışmalar, Onların Çözüm Yolları), (Erişim) <http://stud24.ru/politology/politicheskie-krizisy-i-konflikty-mexanizm/177318-516227-page1.html>, 9 Ekim 2012

¹⁸ Holsti, O. R.; “Krizis, Eskalaçiya, Voyna” (Kriz, Gerilim, Savaş), **Teoriya Mejdunarodnih Otnoşeniy: Hrestomatiya (Uluslararası İlişkiler Teorisi: Seçmeler)**, ed.: P. A. Çıgankov, Gardariki, 2002 (Erişim) <http://grachev62.narod.ru/tmo/content.html>, 4 Ekim 2012

¹⁹ İşyar, a.g.m., s. 228; Çakmak, **Uluslararası Krizler**, s. 28

²⁰ Holsti, a.g.m.

durumlar en tehlikeli durumlar olarak kabul edilmektedir.²¹ Krizin hep subjektif bir yönü vardır. Çünkü büyük ölçüde devletin karar vericilerinin herhangi bir durumu kriz olarak algılayıp algılamadıklarına bağlıdır.²²

Kriz kavramı kaos, uyuşmazlık ve çatışma gibi kavramlarla yakın olarak kullanılmaktadır. Kaos krize terminolojik olarak en yakın kavramlardan biridir. Yunanca kökenli bu kavram açıklıklar yaratan, uçurumlar yaratan anlamına gelmektedir. Kaos bütün işlerin birbirine karıştığı ve düzenin geçici de olsa bozulduğu bir durumu ifade eder ki bu da krizin bütün aşamalarında çoğunlukla karşımıza çıkmaktadır.²³

Uyuşmazlığı ise genel olarak iki veya daha fazla aktör arasında, bir olay veya konu üzerinde ortaya çıkan, hukuksal veya siyasal boyutlar içeren bir anlaşmazlık, çatışma veya karşıtlık olarak tanımlayabiliriz.²⁴ Uluslararası uyuşmazlık ise devletler arasında, bir sorunun hukuksal veya maddi unsurları konusunda ortaya çıkan görüş ayrılıkları ya da hukuksal görüşler veya maddi çıkarlar konusundaki görüş farklılığıdır. Uyuşmazlıklar siyasi ve hukuksal olarak ikiye ayrılmaktadırlar.²⁵ Bu görüş farklılıkları zamanla daha da keskinleşerek bir krize ve çatışmaya yol açabilir.

Kriz kavramının bağlantılı olduğu bir diğer kavram çatışma kavramıdır. Michael Haas çatışmayı, varlığını korumak veya sistemin yapısını kendi yararına olacak biçimde değiştirmek amacına yönelik davranışlar olarak tanımlamaktadır. Uluslararası alanda da çatışmalar genellikle taraflardan birinin ulusal güvenliğinin, veya hayati saydığı çıkarlarının diğer devlet tarafından tehdit edildiğini düşünmeye başlamasıyla, yani özünde varlığını koruma gerekçesiyle veya uluslararası sistemden hoşnut olmadığı ve bunu kendi lehine yeniden yapılandırmak istediği zaman gündeme gelmektedir.²⁶

²¹ Holsti, **a.g.m.**

²² “Konflikty i Krizisi” (Münakaşa ve Krizler), (Erişim) <http://uchebnik-besplatno.com/uchebnik-mejdunarodnie-otnosheniya/konfliktyi-krizisi.html>, 5 Ekim 2012

²³ İşyar, **a.g.m.**, s. 226

²⁴ Öztürk, **a.g.e.**, s. 20

²⁵ İnan, Yüksel; “Sınır Aşan Suların Hukuksal Boyutları (Fırat ve Dicle)”, (Erişim) <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/42/462/5271.pdf>, 10 Ekim 2012, s. 244

²⁶ Arı, Tayyar; **Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika**, 7. baskı, Bursa, Marmara Kitap Merkezi, 2008, s. 478

Uluslararası çatışmalar ve krizler birbiri ile bağlantılıdır. Krizin çatışmaya sebep olabileceği gibi uluslararası çatışmalar da krizlere yol açabilecek ortamlar hazırlayabilir, yani krizler, uluslararası çatışmaların bünyesinde büyüyüp, onlardan beslenebilirler. Buna rağmen uluslararası kriz ve uluslararası çatışmalar birbirinden farklıdır. Uluslararası krizler daha dar odaklı olup, spesifik meseleler üzerinde kendilerini gösterirken, uluslararası çatışmalar nispeten daha geniş odaklıdır.²⁷

Kriz kavramının ilişkili olduğu diğer bir kavram savaştır. Devletler aralarındaki krizlere yol açan anlaşmazlıkları barışçı yollarla çözemedikleri zaman başvurdukları en son yöntem doğrudan askeri çatışma diğer adıyla savaştır. Savaş, isteklerin karşı tarafa zorla kabul ettirilmesi için başvuru bir şiddet eylemidir.²⁸ Brecher ve Wilkenfeld'e göre bütün savaşlar krizlerden doğar, ama bütün krizler savaşa sebep olmaz. Bu bağlamda üç tür kriz ayrılmaktadır: Savaşa yol açan krizler, savaşa yol açmayan krizler ve savaş esnasında çıkan krizler.²⁹ Özellikle Doğu Bloku'nun yıkılmasından sonra krizlerin savaşa dönüşmesi oranı yükselmiş, yaşanan bir çok kriz (örneğin Yugoslavya krizi, Irak krizi, Dağlık Karabağ krizi) savaşa dönüşmüştür.³⁰ Ayrıca bazı devletler savaş başlatmak (savaş kararını haklı göstermek için) için krize başvurabilmektedir. Bunun için ilk başta kamuoyunu ayartma, yerine getirilmesi mümkün olmayan isteklerde bulunma (insan haklarına ve evrensel değerlere saygı, kendi halkına eziyet, kitle imha silahları bulundurma, teröristlere destek sağlama, uluslararası barış ve istikrarı bozma), talepleri meşrulaştırmaya çalışma ve sonrasında taleplerin karşılanmamasını kullanarak savaşa başlayabilmekteler. Bunun en iyi örneği ABD'nin Irak'ı işgalidir. ABD, Irak'ın kitle imha silahlarına sahip olduğunu ve Saddam'ın bunları yok etmeye yanaşmamasını neden olarak göstermiş ve Irak savaşına girmiştir.³¹

²⁷ İşyar, **a.g.m.**, s. 242-246

²⁸ Arı, **a.g.e.**, s. 481

²⁹ Brecher, Wilkenfeld, **a.g.e.**, s. 6-7

³⁰ Çakmak, **Uluslararası Krizler..**, s. 48

³¹ Bingöl, **a.g.m.**, s. 90

Krizler belli başlı bir dönemden geçerler. Bu dönemler kriz öncesi, kriz dönemi ve krizin çözülmesi dönemleridir. Kriz öncesi olarak tanımladığımız ilk aşamada karar vericiler, hasım devlet veya devletlerden tehdit algıladıklarından gerginlik söz konusudur, ancak düşmanca davranış olarak tanımlanacak bir olay ve eylem yoktur. Peş peşe yaşanan sorunların ilişkileri daha gergin hale getirmesi, devlet adamlarının olumsuz beyanatlara, basın kışkırtması, askeri gösteriler, taraflar arasında kabul edilmesi mümkün olmayan olayların çıkması, davranışların şiddetlenmesi, karar vericilerin duygusal, sinirli, rasyonel olmayan bir psikolojiyle davranışlar göstermesi, kamuoyunun yönlendirilmesi, ansızın çıkan olaylar ve kontrolsüz tepkiler sonucunda³² krizler tırmanır ve ikinci aşama olan kriz aşamasına geçilir. Bu aşamada karar vericilerdeki korku, panik hissedilir derecede artar, karar verme süreci aksar, liderlerin rolü ve onlardan beklentiler artar. Bu aşama askeri gerginliklerin ve düşmanca eylemlerin arttığı bir dönemdir. Üçüncü aşama krizin çözülmesi aşamasıdır. Burdan sonra olaylar iki çizgide gelişebilir. Taraflar krizin daha da büyümesinin onların kazanımlarından çok zararına olacağını anlayarak, ülkeler içindeki resmi ve sivil toplum örgütleri veya basın aracılığıyla ortak yolu bularak krizi sonlandırabilirler. Ya da krizi daha da tırmandırarak savaşa geçebilirler. Bir de kriz sonrası aşama vardır ki, bu krizden neler öğrenildiğinin sorgulandığı aşamadır.³³

1.2. KRİZİN NEDENLERİ VE ÇEŞİTLERİ

Devletlerin varoluşuyla eşzamanlı olan krizlere neden olan faktörler ülkelerin varoluşundan beri varlığını sürdürmüştür. Ama zaman içinde bu nedenler çeşitlilik göstermiş, bazı nedenler (devletlerarası prestij savaşları, hanedan savaşları, din savaşları gibi) ortadan kalkarken bazıları eski etkisini kaybetmiştir. Rusya'daki 1917 Bolşevik İhtilali'nden sonra krizlerin klasik nedenlerine ideolojik, II. Dünya Savaşı'ndan sonra ise Doğu – Batı Blokları

³² Çakmak, *Uluslararası Krizler..*, s. 31

³³ İşyar, *a.g.m.*, s. 229-230; Çakmak, *Uluslararası Krizler..*, s. 30-32; Bingöl, *a.g.m.*, s. 92

boyutu eklenmiştir. Soğuk Savaş'ın bittiği 1990 yılı sonrasında ise ideoloji ve kutuplar önemini yitirmiş ve yeni tehdit unsurları krizlere önayak olmaya başlamıştır.³⁴ Günümüzde sınır (toprak) anlaşmazlıkları, etnik milliyetçilik, irredentist eğilimler, açlık, salgın hastalıklar, yasa dışı göç, uyuşturucu ve insan kaçakçılığı, terörizm, kitle imha silahları, nükleer, biyolojik ve kimyasal silahlar gibi bir çok sorun devletlerarası krizlere sebep olabilme potansiyeline sahiptir.³⁵

Uluslararası ilişkilerde devletler açısından krizlere neden olabilecek etmenleri genel olarak dışsal (çevresel) ve içsel (örgütsel) olarak ikiye ayırabiliriz. Uluslararası ekonomik sistem, önemli teknolojik gelişmeler, uluslararası sosyo – kültürel etmenler, doğal felaketler, uluslararası siyasi ve hukuki etmenler çevresel etmenlere örnektir. İçsel etmenler ise örgütün yapısal sorunları ve liderlik yetersizlikleri olmakla ikiye ayrılmaktadır. Devletin örgütsel mekanizmasının, etraftaki çevresel değişimlere uyum sağlamakta zorlanması, dışarıyla sağlam bir iletişim içinde olamaması, çevresinden sağlıklı ve güvenilir bilgiler alabilmesine imkan tanıyacak güçlü bir enformasyon sistemine sahip olmaması ilgili devletin krizlerle karşılaşma ve bunlardan zarar görme olasılığını arttırmaktadır. Ayrıca devlet liderlerinin yetenek eksiklikleri, çevresel değişimleri izleyememeleri, bu değişimlerle ilgili sağlıklı veriler elde edememeleri, yorumlama ve değerlendirme konularındaki deneyimsizlikleri de krizlere yol açabilmektedir.³⁶

Krizlerde (ister dış politika isterse de uluslararası kriz olsun) bu krizi tetikleyen birim ve tetikleyici neden vardır. Tetikleyici neden devletin karar vericileri tarafından ulusal çıkar ve değerlerine yönelik tehdit olarak kabul edilen karşı tarafın herhangi bir eylemi, bir olay ya da durumsal değişimdir. Uluslararası ilişkilerde krizlere sebep olabilecek nedenleri - eylemleri aşağıdaki şekilde gruplaştırabiliriz:

- Politik açıklamalar – protestolar, tehditler, suçlamalar, talepler vs.;

³⁴ Çakmak, **Uluslararası Krizler..**, s. 15-58

³⁵ Öztürk, **a.g.e.**, s. 55-57, Çakmak, **a.g.e.**, s. 25-26

³⁶ İşyar, **a.g.m.**, s. 228-229

- Politik eylemler – diplomatik yaptırımlar, gizli ayaklandırma faaliyetleri, düşmanlarıyla ittifak, uluslararası yükümlülöklere uymama ve anlaşmaları bozma;
- Ekonomik eylemler – ambargo, yabancı mülklerin millileştirilmesi, ekonomik yardımın durdurulması;
- Devletlerin çevrelerinin değışmesi – önemli bir istihbarat bilgisinin açıklanması, yeni askeri teknolojilerin ortaya çıkması ve saldırı kapasitesinin artması, uluslararası bir örgütün aldığı karar;
- Bir devletteki iç çalkantılardan kaynaklanan rejim veya değışik gruplara karşı tehdit içeren ve diğer ölkeleri olumlu veya olumsuz etkileyebilecek olaylar - suikast, başkaldırı, terörist hareketler, darbe, sabotaj, gösteriler, isyan, yeni rejimin ilan edilmesi;
- Savaşa varmayan askeri faaliyetler – güç gösterisi, manevralar, seferberlik, askeri güçlerin yerdeğıştirmesi;
- Dolaylı şiddet olayları – üçüncü bir ölkede ayaklanma, dost ve müttefik bir ölkeye karşı şiddet kullanımı;
- Şiddet olayları – sınır çatışmaları, sınırlı sayıda askeri güçlerin sınırı geçmeleri, gemilerin batırılması, hava sahasının istilas, geniş çaplı askeri saldırı, savaş.³⁷

Kriz boyunca, tarafların tümü, birkaçı veya en azından biri kendi değerlerine tehdit algılamaları içinde olmaktadır.³⁸ Daha önce bahsettiğimiz gibi krizlerde başka tarafın eylemlerinde kendine, kendi önemli değerlerine yönelik tehdit algılaması çok önemlidir. Devletlerin krize neden olabilecek eylemleri başka devletin aşğıdaki değerlerine tehdit oluşturabilmekte ve böylece krize neden olabilmektedir.

- Politik sisteme yönelik tehdit – rejimin yıkılması, iç politikaya müdahale, hakim elitin değıştirilmesi;

³⁷ Brecher, Michael; Wilkenfeld, Jonathan; Moser, Sheila; **Crises in the Twentieth Century: Handbook of International Crises**, volume I, Oxford, Pergamon Press, 1988, s. 60

³⁸ İşyar, a.g.m., s. 247

- Ülkenin toprak bütünlüğüne yönelik tehdit – devletin topraklarının bir kısmının ilhakı, ayrılıkçılık;
- Devletin uluslararası sistemdeki (veya bölgesel yarım sistemdeki) nüfuzuna yönelik tehdit – diplomatik izolasyon, bağımlı olunan devletin desteğinin kesilmesi;
- yıkıcı zararın yarattığı tehdit – bombalanma, savaşta uğranılacak ağır kayıplar;
- devletin varlığına yönelik tehdit – devletin nüfusuna yönelik tehdit, soykırım, ülke topraklarının tamamının ihlakı, işgal.

Bunlar yüksek dereceli tehdit olarak nitelendirilmektedir. Nüfusa yönelik sınırlı tehdit, sosyal sisteme, inanç sistemine, ekonomik çıkarlara yönelik tehditler ise düşük dereceli tehditler olarak değerlendirilmektedir.³⁹

Sadece bir devlet krize sebep olabileceği gibi, bir veya daha fazla devlet ve devlet dışı aktör (örneğin OPEC, EI – Kaide) de krize sebep olabilmektedir.⁴⁰

Nedenleri gibi krizin çeşitleri de farklıdır. Krizlerin çeşitlere ayrılması değişik şekillerde yapılmaktadır. Örneğin Haydar Çakmak krizleri çıkış nedenleri bakımından aşağıdaki çeşitlere ayırmaktadır:

- Gelişen kriz: Bunlar zaman içinde sorunların birikmesi sonucunda meydana gelen krizlerdir. Örneğin 1992’de Somali’nin iç karışıklığının büyüyerek krize dönüşmesi ve uluslararası bir müdahalenin olması.
- Ani kriz: Beklenmeyen olayların sebep olduğu krizlerdir. Kısa süreli olması ile seçilen bu krizler en sık rastlanan kriz çeşitidir. Örneğin 1979’da İran’la ABD arasında yaşanan “Rehineler krizi”.
- İstenen kriz: Bu krizler taraflardan birinin çıkarları gereği çıkmasını arzu ettiği ve provoke ettiği krizlerdir. Bu tür krizlerde krizi provoke eden taraf savaşa meşruluk kazandırmak istediğinden herhangi bir anlaşmaya, uzlaşmaya yanaşmamaktadır. Bu tür krizlerde krizi provoke eden tarafın amacına ulaşabileceği gibi kriz durumunun onun aleyhine dönmesi de mümkündür. Örneğin 1956 yılında Mısır Cumhurbaşkanı

³⁹ Brecher, Wilkenfeld, Moser, **a.g.e.**, s. 67

⁴⁰ Brecher, Wilkenfeld, Moser, **a.g.e.**, s. 63

Nasır'ın Süveyş Kanalı'nı kanalı işleten uluslararası şirketin en büyük iki ortağı İngiltere ve Fransa'nın karşı çıkacağını bildiği halde kanalı millileştirmesi.

- Dolaylı kriz: İki ülke arasında cereyan eden bir krize istemediği halde çıkarlarına veya güvenliğine yönelik bir riskin ortaya çıkması nedeniyle üçüncü ülkenin dahil olduğu krizlerdir.
- Planlanmış kriz: Bir ülkenin çıkarına uygun bulmadığı mevcut statükoyu lehine çevirmek için planladığı krizdir. 1982'de Arjantin Devlet Başkanı Galtieri'nin ülkesinin yaşadığı ciddi ekonomik kriz ve politik sıkıntılar nedeni ile halkın dikkatini başka yöne çekmek için Falkland Adaları'na asker çıkarma planı yapması ve hayata geçirmesi bu tür krize en güzel örnektir.
- Kaza krizi: Bunlar yanlış anlama, talihsiz bir olay, yanlış değerlendirme, yanlış bilgilendirme, tesadüf sonucu yani irade dışı bir kaza sonucu ortaya çıkan krizlerdir. Bir kaza sonucu meydana çıktıkları için ilgili ülkeler müzakere etme, tedbir alma ya da tesirini azaltıcı bir işlem yapamamaktadırlar. Örneğin 1904'te Rusya – Japonya savaşı sırasında Baltık Denizi'ndeki Rus savaş gemilerinin Kuzey Denizi'nden geçerken bu denizde balık avlayan İngiliz balıkçı gemilerine Japon gemisi sanarak ateş açmaları ve bunun üzerine Rusya – İngiltere arasında yaşanan kriz.⁴¹

Muhatapların sayısına göre tek yanlı, iki yanlı ve çok aktörlü krizler vardır. Tek yanlı kriz, bir aktörün, diğer aktörün sözel ve/veya fiziki boyutta düşmanca eylemleri nedeniyle kendisini kriz ortamında algıladığı halde karşı tarafın kendini herhangi bir kriz içinde görmediği krizdir. Bunların yanı sıra bir de simetrik ve asimetrik krizler vardır. İki denk güç ve/veya blok arasında ortaya çıkan kriz simetrik, güç denkleğinin bulunmadığı devletler arasında meydana gelen kriz ise asimetrik krizlerdir.⁴²

⁴¹ Çakmak, **Uluslararası Krizler...**, s. 32-40

⁴² İşyar, **a.g.m.**, s. 232-234

1.2.1. Kriz Yönetimi ve Aşamaları

Krizler toplumların, devletlerin her an karşılaşılabilecekleri kaotik durumlardır. Bu kaotik durumlarda devletler kaybedecekleri kadar kazançlı da çıkabilirler. Krizden kazançlı taraf olarak çıkmak iyi bir kriz yönetimi gerektirmektedir.⁴³ Literatüre baktığımızda kriz kavramının tanımlanmasında olduğu gibi kriz yönetiminin de genel bir tanımlamasının olmadığını görmekteyiz. En genel haliyle kriz yönetimi oluşan kazalara, doğal afetlere, uluslararası gerginliklere karşı alınan önlemler olarak tanımlanabilir.⁴⁴

Kriz yönetimi kavramı Küba krizi sonrasında siyasi literatüre girmiş ve sık sık kullanılmaya başlanmıştır. Bazı akademisyenler kriz yönetimini bir tarafın karşı taraf üzerinde avantaj kazanmak ve aynı zamanda onunla çatışmayı önlemeye çalışması olarak görmekteler. Bu düşüncede olan uzmanlardan biri olan C. Richardson “kriz yönetimi” terimi yerine başlıca hedefi gerginliğin azaltılması olan “kriz diplomasisi” teriminin kullanılmasının daha uygun olacağını bildirmektedir.⁴⁵

Kriz yönetimi çıkmış bir krizden çıkar elde ederek krizin sonlandırılması veya krizi en az zararla kapatmak için ilgili kişi ve kuruluşların bir araya gelerek ortak karar alma veya tavsiyede bulunma sürecidir.⁴⁶ Kriz yönetimi ile krizin tırmanması önlenebileceği gibi alınacak kontrollü tedbirlerle silahlı çatışma riskini de içerecek şekilde tırmandırılabilir. Ama kriz yönetiminde esas önemli olan savaş yapılmadan ulusal çıkar ve hedeflerin korunması ve çıkar çatışmasından galip çıkmaktır.⁴⁷

Uluslararası ilişkiler literatüründe kriz yönetimi iki farklı anlam içermektedir. Birincisi, katılımcıların (kriz taraflarının) kullandıkları mekanizmaları ifade etmekte, diğeri arabulucuların (büyük güçler ve

⁴³ İşyar, **a.g.m.**, s. 225

⁴⁴ Çelikkan, Osman; “Uluslararası Kriz Yönetimi”, **Krizler ve Kriz Yönetimi: “Temel Yaklaşımlar, Aktörler, Örnek Olaylar”**, ed.: Mehmet Seyfettin Erol, Ertan Efeğil, Ankara, Barış Kitap, 2012, s. 11

⁴⁵ “Konflikt i Krizis s Točki Zreniya İx Uregulirovaniya” (Çözüm açısından Çatışma ve Kriz), (Erişim) http://www.pravo.vuzlib.org/book_z2035_page_5.html, 3 Ekim 2012

⁴⁶ Çakmak, **Uluslararası Krizler....**, s. 50

⁴⁷ Öztürk, **a.g.e.**, s. 59-60

uluslararası kuruluşlar) davranışlarını kapsamaktadır. Bunun yanı sıra dar ve geniş anlamda kullanılabilir. Dar anlamda kriz yönetimi stres durumunda aktörün davranışlarını veya krizin tırmanmasını önlemek için üçüncü taraf müdahalelerini kapsamaktadır. Geniş anlamda ise krizin başlanmasından sonlandırılmasına kadar atılan adımları ifade etmektedir.⁴⁸

Devletler çeşitli kriz yönetimi tekniklerini kullanabilmekteler. Bu teknikler görüşmeler (resmi, gayriresmi, ikitaraflı, çoktaraflı); arabuluculuk çalışmaları (uluslararası veya bölgesel örgüt, müttefik tarafından yürütülen arabuluculuk); askeri güç içermeyen baskı (örneğin vaat edilen ekonomik yardımın durdurulması); şiddet içermeyen askeri eylemler (manevralar, yetkili liderler veya kurumlar tarafından şiddet kullanma tehdidi içeren yazılı ve sözlü açıklamalar) şeklinde olabileceği gibi taraflar kriz yönetiminde şiddete başvurabilir ya da bu tekniklerin birkaçını aynı zamanda kullanabilirler.⁴⁹

Kriz yönetimi, bir kriz durumunun teşhisinden başlayarak gerekli yönlendirici kararların alınmasına, alınan kararların uygulanması, takip ve kontrolüne kadar uzanan bir faaliyetler serisidir.⁵⁰ Genel olarak kriz yönetimi üç aşamadan oluşmaktadır:

- Kriz öncesi aşama - Kriz sinyali verme aşaması olarak da ifade edilen bu aşama kriz yönetiminde asıl önemli aşamadır. Çünkü bu aşamadaki tehdit algılamasının niteliği ve derecesi krizin geleceğini etkilemektedir. Kriz öncesi aşamada genellikle tehdit normalden yüksek algılanmakta ve algıda bulunan tarafın krizi tırmandırması ya da krizi tırmandırmaktan kaçınması söz konusudur. Bu aşamada krize yol açan konu veya olay hakkında görüşmeler yapılması çağrısında bulunulması, konu hakkında iç ve dış kamuoyu oluşturulmaya çalışılarak üçüncü ülkelerin, uluslararası örgütlerin bilgilendirilmesi, istihbarat faaliyetlerinin yoğunlaştırılması, taraflar arasındaki ticari ve

⁴⁸ Brecher, Michael; James, Patrick; "Patterns of Crisis Management", **The Journal of Conflict Resolution**, Vol. 32, No. 3, September 1988, s. 427-428

⁴⁹ Brecher, Wilkenfeld, Moser, **a.g.e.**, s. 70

⁵⁰ Yılmaz, Sait; "Teorik Çerçeve Kriz Kavramı ve Kriz Yönetimi", **Türk Dış Politikasında 41 Kriz**, ed.: Haydar Çakmak, Ankara, Kripto, 2012, s. 12

ekonomik ilişkilerin gözden geçirilmeye başlanması, bu ilişkilerin yavaşlatılması gibi tedbirlere el atılabilir.

- Krizin tırmanması aşaması - Bu aşama krizin sezilmesinden sonra ya alınan önlemlere rağmen krizin önlenemediği ve tırmandığı ya da krizin bilerek tırmandırıldığı aşamadır. Zaman baskısının ve stresin arttığı bu aşamada taraflar arasında ilişkiler bozulma süreci içine girmekle beraber askeri hareketlilik de baş gösterebilmektedir. Tabii bunu önceki aşamada kuvvet kullanılıp kullanılmaması hususu belirlemektedir. Bu aşamada karşı tarafın diplomatik yolla uyarılması, taraflar arasındaki ekonomik ve ticari ilişkilerin yavaşlatılması ve yürürlükte olan bazı ticari – ekonomik anlaşmaların askıya alınması, psikolojik etkileme eylem planlarına ağırlık verilmesinden savaş ekonomisine geçiş hazırlıklarına, silahlı kuvvetlerin savaşa hazırlık düzeylerinin artırılmasına kadar geniş bir yelpazede değişen tedbirler söz konusu olabilir.
- Üçüncü aşama krizin sonlandığı aşamadır - Tehdit, savaş ihtimali, zaman baskısı ve stresin giderek azaldığı bu aşamada taraflar krizi sona erdirmeye yönelik tedbirler almaktadırlar. Ancak bu aşama tam tersi bir süreci de ifade edebilir. Yani krizin daha da tırmandığı, bir savaşa dönüşme ihtimalinin oldukça güçlendiği bir durumu da ifade edebilir. Bu durumda taraflar arasındaki diplomatik, ekonomik, ticari ilişkilerin kesilmesi, bazı anlaşmaların tek taraflı olarak iptal edilmesi, savaş ekonomisine geçiş ile ilgili planların devreye sokulması, ülkenin tamamında veya belli bölgelerinde sıkıyönetim veya seferberlik ilan edilmesi söz konusu olabilir.
- Kriz sonrası aşama - Bu aşama tarafların pozisyonlarını, krizin bölgesel ve küresel dengeler üzerindeki olumlu ve olumsuz etkilerini değerlendirdikleri aşamadır.⁵¹

⁵¹ Öztürk, a.g.e., s. 62-66

Uluslararası krizlerin iyi bir şekilde yönetilmesi ilgili devletin kapsamlı bir kriz yönetim stratejisini, etkili kriz yönetimi ekibini, iletişim, medya ve halkla ilişkiler stratejisini ve iyi hazırlanmış kriz yönetim alt yapısını gerektirmektedir.⁵² Krizin başarılı bir şekilde yönetilmesi için önem arz eden bazı hususlar vardır. İlk önce hazırlık aşamasında krizin hedef ve sınırlarını iyi tayin etmek (yani eldeki mevcut güç ve imkanlar ile ulaşılabilecek olanlardan fazlasının amaçlanmaması), krizi başlatan tarafın bunu yürütebilecek, krizle karşı karşıya kalan tarafın da, atacağı adımların arkasında durabilecek derecede güçlü olması gerekmektedir. Bundan başka krizde karşı tarafın gücünün iyi değerlendirilmesi, karşı tarafın siyasi ve askeri liderlerinin muhtemel davranışlarının neler olabileceği, nasıl bir tepki gösterebileceklerine dair isabetli değerlendirmeler yapılması oldukça önemlidir. Bunun için ise karşı tarafın imkan, kabiliyet ve niyeti hakkında güvenilir bir istihbarata sahip olmak gerekmektedir.⁵³

Karar vericilerin, doğru politikalar izleyebilmesi için nitelikli istihbarat çok önemlidir. Çünkü istihbarat, kriz öncesi potansiyel tehlikelerin takip edilip değerlendirilmesini, kriz sürecinin izlenmesi için sağlıklı bilgi akışının sağlanmasını ve kriz sonrasında ortaya çıkabilecek yeni duruma ilişkin hazırlıklı olmayı sağlamaktadır.⁵⁴ Ancak istihbari bilgilerin kalitesi de önemlidir. Bazı bilgiler dezenformasyon amaçlı olarak istihbarat kurumlarına aktarıla ve böylece devletlerin yanlış istikamete sevk edilmesi mümkün olabileceğinden istihbari bilgilerin, farklı kaynaklar tarafından kontrolünün yapılması gerekmektedir.⁵⁵

Kriz yönetiminde önemli hususlardan biri de krize yol açan sorun ile ilgisi bulunan ve bu soruna etkisi olan diğer aktörleri dikkate almaktır. Bu aktörlerin kullanılması veya desteklerinin sağlanması düşünülmelidir. Ayrıca karşı tarafa her türlü seçeneğin açık tutulduğu, savaşın dahi göze alındığını hissettirmenin yanı sıra karşı tarafla iletişim kanallarının açık tutulması

⁵² Bingöl, **a.g.m.**, s. 87

⁵³ Öztürk, **a.g.e.**, s. 66-69

⁵⁴ Korkmaz, Ahmet; “Krizler ve İstihbaratın Fonksiyonu: “Küba Krizi Örneği”, **Krizler ve Kriz Yönetimi: “Temel Yaklaşımlar, Aktörler, Örnek Olaylar”**, ed.: Mehmet Seyfettin Erol, Ertan Efegil, Ankara, Barış Kitap, 2012, s. 59-60

⁵⁵ Korkmaz, **a.g.m.**, s. 81

gerekmektedir.⁵⁶ Zira kriz yönetiminde enformasyon ve iletişim eksikliği tüm tarafların onarılmaz derecede zararlı sonuçlarla karşılaşmalarına neden olabilmektedir. Zaten tarihe baktığımızda uluslararası ilişkilerde karşılaşılan önemli uluslararası krizlerin çoğunun taraflar arasında yetersiz ve etkin olmayan iletişim ve enformasyon eksikliği nedeniyle ortaya çıktığını görmekteyiz.⁵⁷

Bir de medyanın çok önemli, göz ardı edilemez bir rolü vardır. Medya, haber yapar, bilgi iletir, kitleyi bilinçlendirir dolayısıyla lehte veya aleyhte kamuoyu oluşturur.⁵⁸ Medya kriz sırasında özellikle ilk aşamada doğru bilgilendirilmezse, bir olay veya konudan hiç beklenmedik bir kriz yaratabilir. Dolayısıyla kriz yönetiminde medyanın zamanında ve iyi bilgilendirilmesi kriz yönetiminin başarısında önemli bir yere sahiptir. Soğuk Savaş sonrasında kitle iletişim araçlarında yaşanan teknolojik ilerlemeler (özellikle televizyon yayınlarının ve internetin yaygınlaşması) medyayı uluslararası krizlerin taraflarından biri haline getirmiştir. Kriz durumunda medyanın rolüne baktığımızda, medya bilgiyi hızlı ve sağlıklı bir şekilde karar vericilere sunabilmekte, bu da hızlı karar verilmesi gereken kriz anlarında medyayı önemli bir haber kaynağı haline getirmektedir. Kamuoyunun dış politika gelişmelerinden hangilerine ilgi göstereceği önemli derecede medyanın hangi haberleri öne çıkarmasından asılıdır. Yani medya kamuoyunun ilgisini yönlendirmekte ve kamuoyunun görüş ve tutumlarını biçimlendirmektedir. Medya bu rolü ile devlet tarafından dış politika aracı olarak kullanılabilir. Şöyle ki, karar vericiler medyayı bir başka devlete doğrudan mesaj vermek ya da bir başka ülkenin kamuoyuna yönelik bilgilendirme faaliyetleri yürütmek için, ayrıca yanlış bilgilendirme ve diplomatik manipölasyon için kullanılabilirler. Diplomatik temasların kesildiği ya da hiç olmadığı kriz durumlarında medya daha kritik bir rol oynamaktadır. Ancak bu durum kriz yönetimi açısından bazı sorunlar doğurabilmektedir. Kriz durumlarında genellikle liderler üzerinde bir medya

⁵⁶ Öztürk, a.g.e., s. 66-69

⁵⁷ İşyar, Ömer Göksel; “Uluslararası İlişkilerin Öngörüsünde Enformasyonun Önemi ve İlgili Planlama Yöntemleri”, **Amme İdaresi Dergisi**, cilt 38, sayı 3, Eylül 2005, s. 21

⁵⁸ Öztürk, a.g.e., s. 59

baskısı oluşturulur ve liderlerden hemen durumla ilgili değerlendirme beklenir. Liderlerin değerlendirme yapmamaları kriz yönetiminde zafiyetleri olarak değerlendirilir. Bu yüzden de liderler hata riskini de göze alıp bazı açıklamalar yapmayı tercih ederler.⁵⁹

Kriz yönetiminde önemli bir husus da krizin devlet adına kimler tarafından algılandığıdır. Bu bakımdan siyasi liderler, kararları alan veya kararların alınmasını yönlendiren kişiler olduklarından krizlerin çıkmasında ve yönetilmesinde önemli yere sahiptirler. Liderlerin sezgileri, bilişsel yapısı ve güdüleri, kişilik ve liderlik tarzları kriz yönetiminde önemlidir. Sezgiler, belirsizlik ortamlarında, özellikle kriz öncesi safhada yararlı olabilmekte, ancak genellikle aşırı basitleştirme, bencillik, beklentinin öznel olarak doğrulanması, mevcut bilgiye taraflı yaklaşım ve ham düşüncelerin devamı gibi sistematik muhakeme hatalarına yol açabilmekteler. Liderin krize yönelik algısı, içinde bulunduğu sosyal bağlam, sosyal kategoriler, öz saygı, öz güven ve önemli olma gibi temel güdüleri tarafından süzülerek oluşmaktadır. Dolayısıyla lider için gerçek, inşa edilen ve göreceli olup, çoğunlukla öznel yargılar içermekte, sosyal olarak güdülenmiş ön yargılar ve hataları barındırmaktadır. Liderin siyasi görüş veya siyasi mizacı ile tehdit algılaması arasında da ilişki bulunmaktadır. Liderler siyasi görüşlerinin gereği olarak krizlere yol açabilmekte ve kriz yönetiminde farklı uçlarda kararlar alabilmekteler. Bu durum krizin seyrini ve sonuçlarını etkilemektedir.⁶⁰

Uluslararası ilişkiler alanında bir diğer önemli etken liderlerin kişilik özellikleri ve liderlik tarzlarıdır. Zira liderlerin hedefleri, yetenekleri ve kusurları devletlerin niyetleri ve stratejilerini belirleye bilmektedir. Byman ve Pollack, risk almaya eğilimli liderlerin krizlere neden oldukları, kuruntulu liderlerin savaşları başlatıp ve gereksiz şekilde uzattıklarını, abartılı ve hayali vizyona sahip liderlerin uluslararası ve bölgesel sistemleri bozduklarını, tahmin edilebilir liderlerin ise uzun dönemli ittifaklar kurarak istikrara katkı

⁵⁹ Erol, Mehmet Seyfettin; Ozan, Emre; “Uluslararası Krizler ve Medya: Dış Politika Kriz Yönetiminde Medyanın Rolü Üzerine Bir Deneme”, **Krizler ve Kriz Yönetimi: “Temel Yaklaşımlar, Aktörler, Örnek Olaylar”**, ed.: Mehmet Seyfettin Erol, Ertan Efegil, Ankara, Barış Kitap, 2012, s. 126- 139

⁶⁰ Bingöl, a.g.m., s. 105

sağladıkları sonucuna varmışlar.⁶¹ Liderlerin rolü krizin safhalarına göre de farklılık göstermektedir. Özellikle kriz öncesi aşamada liderler daha etkili rol oynamaktalar. Bu dönemde liderin eksik bilgi, bilişsel kapanma, ideolojik bakış açısı, kişisel kırgınlıkları ile hareket ederek kararlar alması krizi büyütebilmektedir. Yine bu etmenler krizin tırmanma safhasında uygulanacak stratejinin seçimine de etki etmektedir.⁶²

Krizi daha büyük boyutlara ulaşmadan ulusal çıkarlara uygun bir şekilde çözüme kavuşturmak, iyi bir şekilde yönetmek için ilgili kişi ve kuruluşlar bir araya gelerek “kriz masaları” oluşturmaktalar. Kriz masaları ulusal ve uluslararası olmakla iki kategoriye ayrılmaktadır. *Ulusal kriz yönetim masası* - bir ülkenin bir veya birden çok ülkeyle krizde bulunması veya dolaylı olarak uluslararası bir krizin parçası olması durumunda kendi içinde oluşturduğu kriz masasıdır. Bir de *uluslararası kriz masaları* olarak nitelendirilen Birleşmiş Milletler (BM), Kuzey Atlantik Örgütü (NATO) ve Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) gibi uluslararası örgütlerin kendi bünyelerinde kriz yönetimi için kurdukları bürolar vardır. Günümüzde ikili veya çok taraflı uluslararası krizler sık sık yaşandığından bir çok ülke ve uluslararası örgüt kendi bünyesinde kriz masası oluşturmuştur. Özellikle eski sömürüye veya uluslararası etkinliğe sahip güçlü ülkelerde (örneğin ABD, Rusya, İngiltere) daimi kriz masaları vardır. Kriz yaşama veya krizden etkilenme ihtimali daha az olan ülkeler ise (örneğin İsviçre) kriz çıktığında veya çıkma ihtimali olduğunda geçici bir kriz masası kurarlar. Ayrıca, doğal afetler için hemen hemen her ülkede özellikle de doğal afet riski yüksek olan ülkelerde daimi olarak doğal afetler için kurulmuş kriz masaları vardır.⁶³

Türkiye’de ise 1997 yılında Milli Güvenlik Kurulu (MGK) Genel Sekreterliği koordinatörlüğü ve sorumluluğunda, Başbakanlık Kriz Yönetim Merkezi (BKYM) tesis edilmiş, mevzuatının yürürlüğe girmesiyle kriz yönetim mekanizmasının geliştirilmesine başlanmıştır. BKYM’nin işletilmesinden Başbakan veya Başbakanın görevlendireceği bir devlet bakanı, BKYM’deki

⁶¹ Aktaran: Bingöl, **a.g.m.**, s. 97-98

⁶² Bingöl, **a.g.m.**, s. 103-104

⁶³ Çakmak, **Uluslararası Krizler...**, s. 50-52

hizmetlerin yürütülmesinden ise Genelkurmay Başkanı, Bakanlar, MGK Genel Sekreteri ile kamu kurum ve kuruluşlarının en üst düzeydeki yöneticileri sorumlu bulunmaktaydı. Kriz yönetim sistemi ise izleme, teşhis ve ön değerlendirmenin yapılması, amacın belirlenmesi ve tedbirlerin tespit edilmesi, her safhada karar alma, emirlerin verilmesi, takip ve kontrol safhalarından oluşmaktaydı. 21 Ağustos 2002’de yürürlüğe giren yeni Başbakanlık Kriz Yönetim Merkezi Yönetmenliği ile dış tehdit ve yaygın şiddet hareketlerinden kaynaklanan krizlerin koordinatörlüğü MGK Genel Sekreterliğine, afetler ve diğer kriz durumları için koordinatörlük ise Türkiye Acil Durum Yönetimi Genel Müdürlüğüne verilmiştir. Bu yeni yapılanmanın sonucu olarak ilgili genel müdürlükler, “Afet ve Acil Durum Yönetim Başkanlığı” altında yeniden teşkilatlandırılmıştır. 31 Ocak 2011 tarihinde yürürlüğe konulan Afet ve Acil Durum Yönetim Merkezleri Yönetmenliğinin 9. maddesi ile 1997 yılında yürürlüğe giren Başbakanlık Kriz Yönetim Merkezi Yönetmenliği yürürlükten kaldırılmış, böylece dış tehdide yönelik krizleri takip edecek ve gerektiğinde kriz yönetimi anlayışı çerçevesinde angaje olacak bir sistem ortadan kaldırılmıştır. Ama Türkiye içinde bulunduğu konum (daim yeni krizlerin ortaya çıktığı Ortadoğu’ya, Kafkaslara yakınlığı itibariyle) itibariyle kriz yönetim sistemine daha çok gerek duyan bir ülkedir. Bu sebeple Türkiye’de kriz yönetiminin bir kanuna dayandırılmasına, yeni bir Kriz Yönetim Merkezi Yönetmenliğinin hazırlanması ve bu yönetmenliğe kriz yönetim sistemi dahilinde önleyici ve kriz mukabele tedbirlerinin ilave edilmesine gerek bulunmaktadır.⁶⁴

1.3. KRİZLER VE ÜÇÜNCÜ TARAF MÜDAHALELERİ

Uluslararası krizler sadece doğrudan krize katılan, taraf olan aktörler için değil, aynı zamanda bütün uluslararası sistem için istikrarsızlaştırıcı potansiyele sahiptirler. Zira krizler oturmuş kurumlar ve inanç sistemlerine

⁶⁴ Yılmaz, a.g.m., s. 23-26

tehlike oluşturmakla beraber bölgesel ve uluslararası sistemdeki güç dengelerini tamamen değiştirebilme potansiyeline sahipler. Bu savaş ve çatışmaların yanı sıra krizlere de üçüncü taraf müdahalelerini kaçınılmaz kılmaktadır.

Müdahale devam eden bir kriz ya da çatışmaya bir yanıttır. Üçüncü taraf müdahalesi çeşitli şekillerde tanımlanmaktadır. Örneğin Oran Young üçüncü taraf müdahalesini krize doğrudan taraf olmayan bir aktör tarafından hayata geçirilen ve görüşmelerde mevcut problemleri azaltmak veya ortadan kaldırmaya yönelmiş ve dolayısıyla krizin sonlandırılmasını kolaylaştıran eylemler olarak tanımlamıştır. Başka bir tanıma göre ise üçüncü taraf müdahalesi uluslararası sistemin herhangi bir aktörü tarafından üstlenilen sivil/iç veya uluslararası çatışmanın yönünü, süresini veya sonuçlarını etkileyebilecek somut eylemdir. Bu eylemler siyasi, ekonomik ya da askeri olabilir.⁶⁵ 1960'lerden kendini hissettirmeye başlayan üçüncü taraf müdahalesi yaklaşımı, 1970'lerde daha da belirginleşmiş ve özellikle 1980'lerden sonra bir ivme kazanmıştır.⁶⁶

Üçüncü tarafların müdahaleleri krizleri olumlu veya olumsuz yönde etkileyebilir. Üçüncü taraflar krize taraf olan aktörleri krizi sonlandıracak anlaşmanın imzalanmasına odaklayarak, görüşülecek konuları belirleyerek veya müzakere sürecinin zamanını yöneterek kriz durumlarına doğrudan olumlu bir katkıda bulunabilecekleri gibi taraflar üzerinde mevcut olan ve anlaşmaya varmalarını zorlaştıran çeşitli baskıların azaltılmasına da katkıda bulunabilirler.⁶⁷ Ama müdahale girişimlerinin kriz durumlarını daha da tırmandırdığı durumlar da yok değil. Şöyle ki üçüncü taraf krizi şiddet yolu ile (askeri müdahale ile) yönetebilir ki bu da krizi daha da tırmandırarak savaşa bile sebep olabilir. Krize taraf olan aktörler hiç de her zaman üçüncü taraf

⁶⁵ Rioux, Jean-Sebastien; "Third Party Interventions in International Conflicts: Theory and Evidence", CPISA 2003 (Halifax), (Erişim) http://www.academia.edu/2001137/Third_Party_Interventions_in_International_Conflicts_Theory_and_Evidence, 21 Eylül 2012, s. 6-9

⁶⁶ İşyar, "Uluslararası Politikada Krizlerin Tanımlanması", s. 262

⁶⁷ Brecher, Wilkenfeld, **a.g.e.**, s. 849

müdahalesine sıcak bakmamakta ve bu tür müdahaleyi kabullenmekte istekli olmamaktalar.⁶⁸

Oran Young krizlerde üçüncü taraf müdahalesinin başarılı olması için bazı şartların önemli olduğunu ve bir takım kaynaklar ve yetenekler gerektiğini savunmaktadır. Young başarılı bir müdahale için gerekli kaynak ve yetenekleri 4 kategoriye ayırmıştır:

- Temel nitelikler: Bu tür nitelikler maddi olmayan ancak başarılı bir müdahalenin başlatılması için ön koşul olan faktörleri içermektedir. Ayır ayrı bireyleri değil kurumsal yapıların, varlıkların sahip olması gereken etmenlerdir. Üçüncü tarafın sahip olması gereken en temel nitelikler tarafsızlık ve bağımsızlıktır. Üçüncü tarafın başarısında onun kriz aktörleri tarafından bu veya diğer tarafı desteklemeyen tarafsız ve krizin sonuçları üzerinde menfaati olan bir siyasi bağlılığı/bağımlılığı olmayan taraf olarak algılanması çok önemlidir. Çünkü üçüncü tarafın bu veya diğer kriz aktörünü desteklediği izlenimi olursa, bununla o gerçek anlamda üçüncü taraf statüsünü kaybeder.
- Atfedilen kaynaklar: Bunlar üçüncü tarafların sahip olduğu değil kriz aktörleri tarafından onlara atfedilen özelliklerdir. Bunlar göze çarpma (salience), saygı ve sürekliliktir (continuity). Üçüncü taraf kriz aktörlerinin gözünde sorunlar çıktığında başvurulabilecek ve yardım sağlayabilecek aktör olarak belirgin bir konuma sahip olmalıdır. Ayrıca kriz aktörleri üçüncü tarafın yaptıklarının mevcut durumda yapılabilecek en iyi şey olduğunu hissetmeli ve dolayısıyla üçüncü taraf onların gözünde itibar ve prestij sahibi olmalıdır.
- Personel nitelikleri: Bunlar üçüncü taraf olarak görevlendirilen birey veya müdahale programlarında yer alan bireylerin sahip olması gereken özellikleri tanımlamaktadır. Bireylere yaptıkları görevlerinde onları görevlendiren kurumdan kaynaklanan özellikler yardımcı olabilir ama faaliyetlerinde başarılı olmaları için kişisel beceri ve yetenekleri oldukça önemlidir. Bireylerin siyasi – askeri olaylar hakkında bilgili

⁶⁸ Young, Oran R.; **The Intermediaries; Third Parties in International Crises**, Princeton, Princeton University Press, 1967, s. 49

olmaları ve gerekli zamanlarda kendinden emin, hızlı bir şekilde girişimlerde bulunma yeteneğine sahip olmaları gerekmektedir. Ayrıca taraflar arasındaki müzakerelerin gidişatında tekliflerin uygun formülasyonlarını seçmek, zamanlamayı doğru seçmek gibi yetenekler de önemlidir.

- Fiziksel kaynaklar: Başarılı bir üçüncü taraf müdahalesi bazı fiziki kaynaklar da gerektirmektedir. Bunlar çok çeşitli haberleşme imkanları, çeşitli alanlarda teknik ve askeri uzmanlar, müzakere yürütme personeli ve gerekli ekipman, yüksek hızlı bilgi işleme ekipmanları vs.dir.⁶⁹

Üçüncü taraf müdahaleleri bir takım kriterlere dayanılarak çeşitlendirilmektedir. Şöyle ki sonuçları itibarıyla kısmi çözümler üretenler ve bütünsel çözümler üretenler vardır.

Üçüncü taraflar kimlikleri itibarıyla özel kişiler (akademisyenler, diplomatlar, siyasetçiler ve b.), devletler, bölgesel örgütler, uluslararası örgütler, uluslararası hükümet-dışı örgütler olabilirler.⁷⁰ Bunlar arasında özellikle büyük devletler (süper güçler) ve uluslararası örgütlerin faaliyetleri dikkati çekmektedir. Büyük güçler krizlere farklı şekillerde angaje olabilmekteler. Krizlere hiç müdahale etmeyecekleri gibi düşük (siyasi, ekonomik ve propaganda faaliyetleri) veya yüksek seviyeli müdahalelerde bulunabilirler. Yüksek seviyeli müdahalelerde yarı askeri faaliyetlerde bulunabilecekleri gibi (gizli destek vermek, askeri yardım veya uzmanlar göndermek) doğrudan askeri eylemlere de girişebilirler. Uluslararası örgütlerin de müdahalesi düşük, orta ve yüksek seviyeli müdahale olarak üçe ayrılmaktadır. Uluslararası örgütler incelemeler, dostça girişim (düşük seviyeli müdahale), taraflar arasında arabuluculuk (orta seviyeli müdahale) faaliyetlerinin yanı sıra gözlemciler, askeri birlikler göndermek (yüksek seviyeli müdahale) gibi yöntemlere de başvurabilmekteler.⁷¹

⁶⁹ Young, **a.g.e.**, s. 80-91

⁷⁰ İşyar, "Uluslararası Politikada Krizlerin Tanımlanması", s. 262

⁷¹ Brecher, James, **a.g.m.**, s. 433-434

Üçüncü taraf müdahaleleri aşağıdaki düzeylerde ve şekillerde olabilir: Sorunun ikitaraflı veya uluslararası forumlarda görüşülmesi, soruşturma (fact finding), dostça girişim (good offices), kınama, eylem çağrısı (call for action), arabuluculuk, uzlaştırma, tahkim, yaptırımlar, barışkoruma (peacekeeping) veya askeri müdahale.⁷²

- **Sorunun ikitaraflı veya uluslararası forumlarda görüşülmesi:** Ortak ya da karma komisyonlar veya devletler aracılığıyla sürdürülebilir görüşme süreçlerinin, müzakere teknikleri itibariyle sözlü olarak, nota teatisi ya da mektup ve memorandumla gerçekleştirilmesi mümkündür. Görüşmeler öncelikli olarak başvuru olan yöntem olsa da her zaman sonuç veren bir yöntem değildir. Diplomatik görüşmeler neticesinde kriz çözülebilir, askıda kalabilir ya da tarafların asıl taleplerini ortaya koymalarına paralel olarak derin bir çıkmaza doğru ilerleyebilir.⁷³
- **Soruşturma (fact finding):** Soruşturmanın temel amacı krize sebep olan olayın\durumun tarafsız bir komisyon tarafından araştırılması ve objektif bir tespitin ortaya konulması ile sorunun çözümüne yönelik hukuki bir zemin yaratmaktır. Soruşturma komisyonları BM gibi uluslararası kuruluşların bünyesinde veya bir takım ikili antlaşmalarla oluşturulabilir. Soruşturma komisyonları hükümetlerden emir ve talimat almamakta, alanlarında uzman kişilerden oluşmaktadır. Komisyon, çözüm önerisi getiremez, yalnızca tarafları ve gerekirse tanıkları dinler, gerekli araştırmaları yapar ve maddi olayı tespit ederek rapor oluşturmakla yetinir. Ancak istisnai bir durum olarak tarafların isteğine bağlı olarak çözüme ilişkin öneriler getirme hakkı tanınabilir.⁷⁴
- **Dostça girişim (good offices):** Dostça girişim aralarında oluşan krizi görüşmeler vasıtasıyla çözemeyen ya da çeşitli sebeplerle görüşme sürecine dahi başlayamayan tarafların, müzakereye ikna edilebilmesi

⁷² Rioux, a.g.m., s. 6-7

⁷³ Orallı, Levent Ersin; “Uluslararası Soruşturma Komisyonlarının Uluslararası Krizlerin Çözümündeki Rolü”, **Krizler ve Kriz Yönetimi: “Temel Yaklaşımlar, Aktörler, Örnek Olaylar”**, ed.: Mehmet Seyfettin Erol, Ertan Efeğil, Ankara, Barış Kitap, 2012, s. 27

⁷⁴ Orallı, a.g.m., s. 31-33

adına, üçüncü bir devlet ya da bir uluslararası kuruluş tarafından bir araya getirilmesi çalışmalarıdır. Burada amaç, uyuşmazlık yaşayan taraflar arasında ılımlı bir atmosfer yaratarak, bir diyalog zemini yaratabilmektir.⁷⁵ Ama hem çözüm sürecine hem de müzakerelerin içeriğine minimum müdahalesi vardır.

- **Kınama:** Üçüncü taraf düşmanca faaliyetlerden vazgeçilmesi için zımmi veya açık bir talepte bulunabilir veya münakaşa kurbanlarına yardım isteyebilir.
- **Eylem çağrısı (call for action):** Taraflardan ateşkes ilan edilmesi, askerlerin çekilmesi veya müzakerelere başlanması gibi bir eylem çağrısında bulunabilir.⁷⁶
- **Arabuluculuk:** Arabuluculuk aralarında uyuşmazlık bulunan devletleri bir araya getirme, doğrudan müzakere masasına oturma ve yeri geldiği zaman krizin sonlanması adına öneride bulunma sürecidir. Ama bu sürecin başlatılabilmesi için tarafların üçüncü bir uluslararası hukuk kişisine ihtiyaç duyduklarını ya da gelecek olası bir talebi kabul ettiklerini doğrudan beyan zorunluluğu bulunmaktadır. Arabuluculuk uluslararası hukukun kişi olarak tanıdığı aktörler tarafından veya davet üzerine gerçek kişiler tarafından yürütülebilir. Görüşmeler sadece tarafların bir araya getirilmesi gibi pasif bir süreci ifade ettiği halde arabuluculuk hukuki ve stratejik taktikler geliştirilerek taraflar arasındaki gerginliklerin ve bakış açılarındaki farklılıkların ortadan kaldırılmaya çalışılması gibi aktif bir süreçtir.⁷⁷
- **Uzlaştırma:** Bir uyuşmazlığın kuvvete başvurmaksızın çözüme ulaşması adına, taraflarca bu mesele için ad hoc olarak kurulan ya da daha önceden tesis edilmiş olan soruşturma komisyonunun güdümü altında faaliyet gösteren, tarafların dinlenme süreci ve sorun sahasında gerçekleştirilen tespit aşamalarının ardında çözüm için öneriler getirme ve bağlayıcı olmayan bir rapor hazırlama işlemini

⁷⁵ Orallı, **a.g.m.**, s. 28

⁷⁶ Rioux, **a.g.m.**, s. 7

⁷⁷ Orallı, **a.g.m.**, s. 29-30

gerçekleştiren yapı uzlaştırma komisyonu olarak bilinir. Komisyon, uyuşmazlığı tarafsız bir şekilde inceleyip değerlendirir ve bir çözüm üretme bakımından, taraflarca kabul edilebilir ve icra edilebilir çözüm formüllerini sağlamaya çalışır. Uzlaştırma komisyonunun çözüm önerilerine tarafların uyma yükümlülüğü yoktur.⁷⁸

- **Tahkim:** Sorun tarafları olayla ilgili karar verecek üçüncü tarafı seçerler. Arabuluculuk ve uzlaşmadan en önemli farkı bağlayıcı bir mutabakatın olmasıdır.
- **Yaptırımlar:** Yaptırımlar ekonomik ve siyasi ilişkilerin, demir yolu, deniz, hava ulaşımının ve diğer iletişim araçlarının tam veya kısmi kesilmesini içerebilir.
- **Barışkoruma (peacekeeping) veya askeri müdahale:** Burada amaç taraflar arasında bir ateşkesi teşvik etmektir. Uyuşmazlık tarafları arasına asker konuşlandırılması ve gözetim yöntemleri ile uygulanabilir.⁷⁹

İşyar ise kriz durumlarında üçüncü tarafların diplomatik müdahalelerini “arbuluculuk” (mediation) ve “imkan sağlayıcılık” (facilitation) olarak iki grupta incelemektedir. Arabuluculuk yönteminde üçüncü tarafların kontrolü altında kriz tarafları karşılıklı olarak kabul edebilecekleri bir sonuca varmak için gayret gösterirler. Bu yöntem sonuç yönlü bir yaklaşım olduğundan üçüncü taraflar özel bir çözüm paketinin sonucun savunucusu haline gelirler ki bu da krize kaynaklık eden unsurların kısmen değiştirilmesini hedeflemektedir. Bu yöntem kriz konusunun geneliyle ilgilenmeyen, krizin altında yatan köklü meseleler ve nedenler hakkında fazlaca efor harcanmasını desteklemeyen nitelikte yöntemdir. İmkan sağlayıcılık yöntemi ise krizin altında yatan temel meselelerin tam anlamıyla çözümlenmesine dayandığından üçüncü taraflar karşılıklı olarak kabul edilebilecek nitelikte bütünleştirici sonuçlar geliştirmeye çalışırlar. Bu yöntem tamamıyla meselenin özünü teşhis etmeye yöneldiğinden doğrudan pazarlık ve

⁷⁸ Orallı, **a.g.m.**, s. 33-34

⁷⁹ Rioux, **a.g.m.**, s. 7

görüşmeler olmaz, üçüncü taraflar da, konuya ilişkin özel çözümler sunmaz ve hiçbir şeyi empoze etmezler. İmkan sağlayıcı yöntemin işletilebildiği en uygun platform “workshop”lardır. Workshop insanların, tecrübelerini karşılıklı olarak tartışmak ve bazı pratik tecrübeler geliştirmek suretiyle yeteneklerini artırmaya çalıştıkları toplantılardır ve bu toplantılar genelde üç aşamadan ibarettir. İlk aşamada, kriz tarafları kendi bakış açılarını ortaya koyar, karşıdan bilgi alırlar. İkinci aşamada, bazı kolaylaştırıcı aktörlerin yardımıyla kriz konusu yeniden tanımlanır ve son aşamada öze ilişkin meseleler tartışılır.⁸⁰

Üçüncü taraf müdahalelerinin gerçekleştiği iki ayrı zemin: resmi ve gayriresmi platformlar vardır. Resmi müdahale Track 1 diploması, gayriresmi diplomatik müdahale ise Track 2 ve Track 1.5 diploması olarak bilinmektedir. Diamond ve McDonald gibi bazı akademisyenler dokuz ayrı Track diploması öne sürmektedirler. Buna göre Track 1 - hükümet, Track 2 - gayriresmi, Track 3 - iş (business), Track 4 - vatandaş, Track 5 - araştırma, eğitim, Track 6 - aktivizm, Track 7 - din, Track 8 - kaynak, sermaye, Track 9 - iletişim ve medyayı kapsamaktadır.⁸¹

Track 1 diploması krizlere ve çatışmalara devletler ve BM gibi resmi uluslararası kuruluşların, örgütlerin müdahale edip arabuluculuk yapmasıdır. Yani klasik diplomasiyi kapsamaktadır. Track 1 iletişimin bir resmi taraftan doğrudan diğer tarafın resmi karar alma aparatına gittiği bir süreçtir.⁸² Track 1 diploması devletin resmi temsilcileri - devlet başçıları, Dışişleri Bakanlığı ve resimleri, diğer bakanlıklar ve devlet kurumları tarafından hayata geçirilmektedir. Track 1 diploması ikitaraflı (iki devlet arasında), çoktaraflı (bir kaç devletin katılımı ile), bölgesel ve küresel bazda gerçekleştirilebilir. The Institute of World Affairs Track 1 diplomasının aşağıdaki çeşitlerini ayırmıştır: Gayriresmi görüşmeler; dostça girişimler; özel elçiler; arabuluculuk;

⁸⁰ İşyar, “Uluslararası Politikada Krizlerin Tanımlanması”, s. 262-267

⁸¹ Aktaran: Jones, Peter; “Canada and Track Two Diplomacy”, **A Changing World: Canadian Foreign Policy Priorities**, No 1., Canadian International Council, December 2008, (Erişim) <http://www.opencanada.org/wp-content/uploads/2011/05/Canada-and-Track-Two-Diplomacy-Peter-Jones.pdf>, 9 Eylül 2012, s. 4, dipnot 18

⁸² Böhmelt, Tobias; “The Effectiveness of Tracks of Diplomacy Strategies in Third Party Interventions”, **Journal of Peace Research**, 47 (2), 2010, s. 167-169

incelemeler; müzakereler; uluslararası kınama ve diplomatik ve ekonomik yaptırımlar.⁸³

Devletler Track 1 diplomasi sürecine üç şekilde katılabilirler: Müzakerelerde esas taraf olarak veya müzakerelerde iştirak eden taraflardan birini veya bazılarını destekleyebilecekleri gibi üçüncü taraf olarak katılabilirler. Üçüncü taraf Track 1 diplomasinin başlıca amacı krizin çözülmesine ve bir barış anlaşmasına ulaşılmasına yardımcı olmaktır. Böyle durumlarda arabulucu olarak faaliyet gösterirler. Üçüncü taraf Track 1 diplomatlar aşağıdaki durumlarda arabulucu olarak müdahale ederler: Müdahale için açık bir yetkiye sahiptirler; çatışmada çıkar ve menfaatleri vardır; her iki taraf tarafından davet edilmişlerdir; ya da kendi tarafının veya desteklediği tarafın etkisini artırmak ister ve arabuluculuk sürecine katılımın buna yardımcı olacağını düşünür. Track 1 diplomasi ile başarılı ihtilaf çözümüne pek çok örnek var olsa da, başarısız sonuçlandığı (savaşları engelleyemediği veya söz konusu devletler için istenilen sonuçlara ulaşamadığı) örnekler de var. Şöyle ki Track 1 diplomatlar her zaman kendi devletlerinin çıkarlarını temsil ederler ki bazen krizlerin/uyuşmazlıkların hızlı şekilde çözülmesi bu çıkarlarla örtüşmeyebilir. Bu da Track 1 diplomasinin bazı zamanlarda başarısızlığına sebep olur.⁸⁴

Track 1 diplomasi resmi diplomatik çaba olduğundan genellikle gayriresmi diplomatik çabalara göre daha iyi finanse edilmekte ve devlet dışı aktörler için az ulaşılır olan istihbarat, güvenlik ve lojistik kaynaklarla desteklenmektedir. Bu yüzden bazı akademisyenler Track 1 diplomasinin diğer diplomatik müdahale yöntemlerinden daha efektif olduğu kanaatindeler.⁸⁵ Ancak, Track 1 diplomasinin devletlerin resmi politikalarına bağlı olmaları onların esnekliğini kısıtlamaktadır. Örneğin, diplomatlar resmi destek olmayan fikirleri geliştirmekte güçlük çekebilirler.⁸⁶

⁸³ Nan, Susan Allen; "Track I Diplomacy", *Beyond Intractability*, ed.: Guy Burgess, Heidi Burgess, Conflict Information Consortium, University of Colorado, Boulder, June 2003, (Erişim) <http://www.beyondintractability.org/bi-essay/track1-diplomacy>, 15 Eylül 2012

⁸⁴ Nan, **a.g.m.**

⁸⁵ Böhmelt, **a.g.m.**, s. 169-170

⁸⁶ Nan, **a.g.m.**

Resmi aktörlerin herhangi bir çatışmaya müdahale etmek isteğinde olmadıkları ve/veya Track 2 çabalarının etkisiz kaldığı durumlara bir yanıt olarak Track 1.5 (bazen Track 1 ½ olarak geçmektedir) diplomasi ortaya çıkmıştır. Track 1.5 – krize taraf olan aktörlerin resmi temsilcileri arasında herhangi siyasi kurumu temsil etmeyen üçüncü tarafın arabuluculuğunda gerçekleştirilen gayriresmi görüşmelerdir. Bu görüşmeler halka açık ve kapalı şekilde gerçekleştirilebilir. Bu yöntemde arabuluculuk eski tanınmış siyasetçiler, akademisyenler veya dini kurumlar tarafından gerçekleştirilebilir.⁸⁷ Aziz Egidio adındaki bir İtalyan katolik Sivil Toplum Kuruluşu (STK)'nın Mozambik'te savaşıyan iki taraf arasında görüşmelere arabuluculuk yapması bu yönetime bir örnek olarak gösterilebilir.⁸⁸

Track 1.5 diplomasinin üç türü bulunmaktadır:

- Gayriresmi üçüncü aktör tarafından gerçekleştirilen doğrudan arabuluculuk veya uzlaşma: Burada üçüncü taraflar çatışan taraflar arasında görüşmelere ev sahipliği yaparak ve bu görüşmelerde kolaylaştırıcı bir görev üstlenebilecekleri gibi taraflar arasında gayriresmi mekik diplomasisini de gerçekleştirebilirler.
- Gayriresmi üçüncü taraf tarafından interaktif problem çözmenin kolaylaştırılması ve danışmalar: Bu modelde her iki taraftan anahtar kişiler kendi taraflarının temsilcileri olarak değil, kişisel yetenekleri esasında bir araya getirilirler. Bu tür toplantılar halka kapalı, bağlayıcı nitelik taşımayan, düşük seviyelerde gerçekleştirilen toplantılardır. Bu toplantılarda taraflar kaygılarını paylaşır, konumlarının altında yatan çıkar ve temel ihtiyaçlarına odaklanarak temel sorunları analiz edip, ortak çözüm için fikirler geliştirmeye çalışırlar.
- Resmi üçüncü taraf aktörler tarafından önemli sektörlerdeki vatandaşlar arasında güven artırıcı ve problem çözmenin kolaylaştırılması: Bazı durumlarda resmi müzakerelerde ilerlemeyi teşvik etmek için resmi üçüncü taraflar konflikt taraflarının resmi

⁸⁷ Böhmelt, **a.g.m.**, s. 168-169

⁸⁸ Nan, **a.g.m.**

olmayan temsilcileri arasında görüşmelerin başlatılması veya kolaylaştırılmasına önyak olurlar.⁸⁹

Track 1.5 diplomasinin üstün tarafı onun Track 1 (yetki ve kaynaklarını) ve Track 2 (gayriresmi görüşmelerin yarattığı ortam) diplomalarının güçlü taraflarını biraraya getiriyor olmasıdır.⁹⁰

Track 2 diplomasi sivil toplum, iş ve dini çevrelere mensup gayriresmiler arasında gerçekleştirilen gayriresmi görüşmelerdir.⁹¹ Bu görüşmeler resmi sürece olumlu etki edebilecek ilişkiler oluşturmak ve yeni düşünceler teşvik etmenin amaçlandığı bir platformdur.⁹²

Track 2 diplomasi terim olarak ilk kez 1981 yılında Amerikan Dışişleri görevlisi Joseph Montville tarafından kullanılmıştır. Montville kriz içinde bulunan taraflar arasında meseleyi çözmeye yardımcı olacak stratejilerin gerçekleştirildiği, kamuoyu üzerinde etkiler yaratılmaya çalışıldığı, çözüm yönünde insani ve maddi kaynakların organize edilebildiği gayriresmi etkileşim olarak tanımlamıştır. Tarihsel açıdan ise bu yöntemin ne zamandan kullanılmaya başlandığını söylemek biraz zor. II. Dünya Savaşı'ndan sonra "Moral Rearmament" isimli özel bir grup tanınmış Alman, Fransız ve sonradan İngiliz vatandaşlarını kapsayan bu toplumlar arasında uzlaşmayı teşvik etmek için bir dizi toplantı düzenlemiştir. Asya – Pasifik bölgesinde "Pasifik İlişkiler Enstitüsü" adlı STK 1928-1961 yıllarında gayriresmi diplomatik diyalogda öncü bir kanal olmuştur. Ayrıca Soğuk Savaş yıllarında iki süper güç arasında yoğun Track 2 diplomasisi söz konusu olmuştur. Ama bugünkü anlamıyla ilk kez 1960'larda Avustralyalı eski diplomat John Burton ve Londra'daki meslektaşlarının Malezya, Singapur ve Endonezya arasındaki anlaşmazlığı çözmeye yardım edecek bir süreç başlatmalarıyla uygulanmaya başlanmıştır. Burton hükümetle bağlantıları olan grupları 1965-1966 yıllarında küçük takımlar halinde Londra'da düzenlediği workshoplara davet

⁸⁹ Chigas, Diana; "Track II (Citizen) Diplomacy", *Beyond Intractability*, ed.: Guy Burgess, Heidi Burgess, Conflict Information Consortium, University of Colorado, Boulder, August 2003, (Erişim) <http://www.beyondintractability.org/bi-essay/track2-diplomacy>, 15 Eylül 2012

⁹⁰ Nan, **a.g.m.**

⁹¹ "Commonly Used Terms", (Erişim) http://www.sfcg.org/resources/resources_terms.html, 15 Eylül 2012

⁹² "Tracks of Diplomacy", (Erişim) <http://glossary.usip.org/resource/tracks-diplomacy>, 15 Eylül 2012

etmiş, kolaylaştırma tekniklerini kullanarak potansiyel çözümler geliştirme konusunda katılımcılara yardımcı olmuşlar. Sonradan bu fikirler ülkeler arasında imzalanan anlaşmaya dahil edilmiştir.⁹³

Bazı akademisyenler Track 2 diplomasiyi yumuşak (soft Track 2) ve sert (hard Track 2) olarak ikiye ayırmaktalar. Sert Track 2 Track 1.5'e benzemektedir, amacı bir anlaşma imzalanmasıdır. Yumuşak Track 2 ise bir anlaşma beklentisi olmadan iki tarafın birbirini tanımasına yönelik geniş kapsamlı müzakerelerdir.⁹⁴ Track 2 diplomasi milletvekilleri, siyasi hareket aktivistleri, gazeteciler, akademisyenler gibi kendi ülkelerinde siyasi merkeze yakın kişiler tarafından gerçekleştirilebilmektedir.

Gayriresmi müdahalelerin hem artıları hem de eksileri mevcuttur. Bu yöntemler karşı taraf hakkında olumsuz stereotipleri ve genellemeleri değiştirebilmektedir. Ayrıca gayriresmi çabalar taraflar arasında iletişim kanallarının açılmasına ve iletişim kalitesinin artırılmasına önemli bir katkıda bulunabilir, tarafların çatışma hakkındaki algılarını dönüştürmelerine yardımcı olabilir. Bu tür platformlar resmi görüşmelerde gündeme getirilemeyen yaratıcı fikirlerin üretilmesine imkan sağlayabilir.⁹⁵ Eksikliklerine gelince taraflar devlet dışı üçüncü tarafın kendi ülkesi ve onun resmi politikasına bağımlı olduğunu iddia edebilir. Ayrıca gayriresmi çabalar sonuç üretmek için genellikle uzun zaman gerektirmektedir.⁹⁶

1.4. TEORİK ÇERÇEVE

1.4.1. Realizm Açısından Kriz ve Güvenlik

1929 yılından sonra bütün dünyayı bürüyen Büyük Bunalım'ın yarattığı ekonomik çöküş, Almanya ve Japonya gibi devletlerin I. Dünya Savaşı

⁹³ Jones, **a.g.m.**, s. 1-2

⁹⁴ Jones, **a.g.m.**, s. 4-5

⁹⁵ Chigas, **a.g.m.**

⁹⁶ Böhmelt, **a.g.m.**, s. 171

sonrasında oluşmuş statükoyu değiştirme çabaları uluslararası ilişkilerde gerilimi arttırmış, bunların yanı sıra Milletler Cemiyeti'nin de uluslararası sorunlara çözüm getirememesi idealizmi sorgulayan yeni arayışlara ivme kazandırmıştır.⁹⁷ Böyle bir ortamda idealizme tepki olarak realizm ortaya çıkmış ve II. Dünya Savaşı sonrası döneme damgasını vurmuştur. Özellikle Edward H. Carr'ın "The Twenty Years' Crisis" ve Hans J. Morgenthau'nun "Politics Among Nations" adlı çalışmalarıyla tanınsa da realizmin kökleri daha eski zamanlara dayanmaktadır. Thucydides, Niccolo Machiavelli, Thomas Hobbes, Nicolas Spykman, Arlond Wolfers, Raymond Aron gibi isimler çalışmalarıyla realizme önemli katkılarda bulunmuş, Winston Churchill ve George Kennan gibi siyaset adamları da uygulamalarıyla realizmi savunanlar arasında yer almışlar.⁹⁸

Realizmin temel özellikleri "siyasi realizmin babası" olarak tanınan Morgenthau'nun 6 ilkesinde şöyle özetlenmiştir:

- Uluslararası politika insan doğasından kaynaklanan objektif yasalarca yönetilmektedir;
- Siyasi realizmin temel göstergesi güç açısından tanımlanan ulusal çıkarıdır;
- Güç ve çıkar zaman ve mekan açısından değişkendir;
- Evrensel moral (ahlak) prensipleri devletin dış politika eylemlerine aynen uygulanamaz;
- Siyasi realizm belli bir ulusun ahlaki hareket edip etmediğini evrensel ahlaki prensiplerle ölçmez;
- Uluslararası politika, otonom bir alandır.⁹⁹

Realizm güvenlik ve çatışma konularına odaklanmış devlet merkezli bir teoridir.¹⁰⁰ Realistler uluslararası politika ve ilişkilerin doğasının insan

⁹⁷ Eralp, Atilla; "Uluslararası İlişkiler Disiplininin Oluşumu: İdealizm-Realizm Tartışması", **Devlet, Sistem ve Kimlik: Uluslararası İlişkilerde Temel Yaklaşımlar**, İhsan D. Dağı v.d., 13. baskı, İstanbul, İletişim Yayıncılık, 2011, s. 68-69

⁹⁸ Arı, Tayyar; **Uluslararası İlişkiler Teorileri**, 2. baskı, İstanbul, ALFA Yayınları, 2002, s. 163

⁹⁹ Aktaran: Donnelly, Jack; **Realism and International Relations**, Cambridge, Cambridge University Press, 2000, (Erişim) <http://catdir.loc.gov/catdir/samples/cam032/99053676.pdf>, 11 Ekim 2012, s. 16

doğası ve uluslararası alanda hükümetin yokluğu ile belirlendiğini bildirmekte ve yaklaşımlarını bu iki unsura dayandırmaktalar.¹⁰¹

İnsanı kendi çıkarları ile hareket eden “siyasi hayvan” olarak gören Morgenthau’ya göre insanlar güç elde etmeye yönelik değişmez şiddetli bir arzu (animus dominandi) içindedirler ve bu özellikleri değişmez.¹⁰² Buradan hareketle realistlar uluslararası politika ile ilgili bir takım varsayımlar ileri sürmekteler. Realist teoriye göre uluslararası ilişkilerin temel aktörü devletlerdir. Uluslararası politikada iç politikada olduğu gibi kural yapacak ve bunları yürürlüğe koyacak bir üst otorite olmadığından uluslararası ilişkiler anarşiktir.¹⁰³ Buna dayanarak uluslararası politikayı devletler arasındaki mücadele süreci olarak tanımlamaktalar.

Devletler dış politikalarında güç ve çıkar peşinde koşmakta ve kapasitelerini arttırmaya çalışmaktalar. Böyle bir ortamda savaş ve çatışmalar tamamen doğal ve olağandır. Realistler, korku, güvensizlik, güvenlik ikilemi, prestij ve çıkar gibi unsurların devletlerin eylemlerini yönelttiğini, korku ve bunun yol açtığı güvenlik ikileminin devletleri savaşa zorlayan nedenlerin başında geldiğini iddia etmekteler. Bu anlamda realistler savaşı meşrulaştırmakta diğer bir devletin güçlenmesine seyirci kalmaktansa onu önlemek için savaşa başvurmayı önermekteler. Örneğin Thucydides Atina’nın güçlenerek güç dengesini bozma olasılığına karşı Sparta ve müttefiklerinin savaşa başvurusunu bir zorunluluk olarak görmüş, Machiavelli ise ulusal çıkarın korunması için savaşın gerekli olduğuna inanmıştır.¹⁰⁴

Realistler gücü uluslararası ilişkilerde temel kavramlardan biri olarak kabul etmekte ve uluslararası istikrarın sağlanması ve anlaşmazlıkların

¹⁰⁰ Pobedaş, D. İ.; **Politiçeskiy Realizm: Uçebnoe Posobie (Siyasi Realizm: Derslik)**, Yekaterinburg, Ural Üniversitesi Yayınları, 2010, (Erişim) http://www.academia.edu/1123936/_, 12 Ekim 2012, s. 7

¹⁰¹ Korab-Karpowicz, W. Julian; “Political Realism in International Relations”, **The Stanford Encyclopedia of Philosophy**, ed.: Edward N. Zalta, 2011, (Erişim) <http://plato.stanford.edu/archives/win2011/entries/realism-intl-relations/>, 16 Ekim 2012

¹⁰² Aktaran: Korab-Karpowicz, **a.g.m.**

¹⁰³ Hmilyev, V. L.; **Sovremenniy Mezhnunarodniye Otnosheniya (Modern Uluslararası İlişkiler)**, Tomsk, Tomsk Politeknik Üniversitesi Yayınları, 2010, (Erişim) <http://window.edu.ru/resource/136/71136/files/%D0%94%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82.pdf>, 16 Ekim 2012, s. 17

¹⁰⁴ Arı, **Uluslararası İlişkiler Teorileri**, s. 164-165

çözülmesini de gücün kullanımıyla ilişkilendirmekteler. Gücü dış politikanın bir amacı olarak gören realistler gücün tanımı konusunda belli bir noktada birleşememekteler. Örneğin Morgenthau ve Niebuhr gücü bir devletin sahip olduğu askeri ve ekonomik güçten oluşan kapasite toplamı olarak görürken, Raymond Aron, bir diğer devlet üzerinde etki yapabilme, onların davranışlarını değişikliğe uğratabilme yeteneği olarak görmüştür. Realistler genel olarak gücü bir devletin sahip olduğu fiziksel unsurlar olarak görseler de gücün maddi olmayan unsurları da içerdiğine dikkat çekmişlerdir. Örneğin Morgenthau ulusal gücün coğrafya, doğal kaynaklar, endüstriyel kapasite, askeri hazırlık derecesi ve nüfus gibi nicel unsurların yanı sıra ulusal moral, ulusal karakter, diplomasinin ve hükümetin niteliği gibi niteliksel unsurlardan oluştuğunu düşünmektedir.¹⁰⁵ Uluslararası sistemin değişmez bir özü olduğunu ve değişimin güç dağılımındaki değişimle sınırlı olduğunu varsaymaktalar. Güç dengesinin sadece savaşlar yoluyla değişebileceğini düşünmektedirler.¹⁰⁶

Ulusal güvenlik konularını uluslararası ilişkilerin ana gündemi olarak kabul eden klasik realist teorisyenler aslında doğrudan bir güvenlik kuramı ortaya koymasalar da öne sürdükleri savlar ile klasik güvenlik terminolojisinin oluşumunda önemli rol oynamışlar. Realistler devletin varlığını sürdürmeye yönelik olan ulusal güvenlik konusunu *high politics* (yüksek politika), ticari, mali, parasal ve sağlıkla ilgili konuları ise *low politics* (alçak politika) olarak nitelendirmişlerdir.¹⁰⁷

Realizmin güvenlik kavramını “sürekli bir güvensizlik ortamı” veya “güvende olmama hali” olarak tanımlamak mümkün. Dar ve determinist bir güvenlik tanımlaması yapan realistler güvenliği devletlerin askeri gücü ve ulusal çıkarları ile sınırlandırarak devlet eksenli bir güvenlik yaklaşımını inşa etmişler.¹⁰⁸ Devletler arası etkileşimi “sıfır toplamı oyun” olarak gördüklerinden ortak menfaatlere hizmet eden ve güvensizliği ortadan

¹⁰⁵ Aktaran: Arı, **Uluslararası İlişkiler Teorileri**, s. 169-171

¹⁰⁶ Eralp, **a.g.m.**, s. 86-87

¹⁰⁷ Sandıklı, Atilla; Emeklier, Bilgehan; “Güvenlik Yaklaşımlarında Değişim ve Dönüşüm”, **Teoriler Işığında Güvenlik, Savaş, Barış ve Çatışma Çözümleri**, ed.: Atilla Sandıklı, İstanbul, BİLGESAM Yayınları, 2012, s. 5; Arı, **Uluslararası İlişkiler Teorileri**, s. 167

¹⁰⁸ Sandıklı, Emeklier, **a.g.m.**, s. 5-7

kaldırabilecek bir devletlerarası işbirliğinin mümkün olmayacağını varsaymaktalar. Uluslararası yapıdaki istikrarsızlıklar devletlerin güvenliği için tehdit oluşturduğundan devletler bu tehditlere karşı destek sağlamak için ittifak antlaşmaları imzalayabilirler, ama bunlara çok fazla güvenmez ve kendi güvenliklerini kendilerinin sağlayabileceği bir güce erişmeye çalışırlar. Güç dengesini istikrarı sağlayan önemli unsur olarak görmekteler.¹⁰⁹ Realistlere göre, her bir devlet kendi güvenliğini kendisi sağlamak durumundadır. Ancak her devletin kendi güvenliğini sağlamak amacıyla yaptığı, örneğin silahlanma gibi girişimler ya da aldığı başka tür önlemler diğer devletler tarafından kendilerine yönelikmiş gibi algılanarak onları benzer bir tutuma (silahlanmaya) sevk eder ki bu duruma güvenlik ikilemi denmektedir. Anarşi ve güvenlik ikilemi kısır döngüsünün geçerli olduğu bir uluslararası ortamda barış ve işbirliğinin geliştirilmesi oldukça zordur.¹¹⁰

Bir devletin çıkarları onun neyi ahlaki prensip, değer olarak gördüğünü belirlemektedir. Carr'a göre politikacılar genellikle kendi ülkelerinin çıkarlarını saklamak, kendi saldırgan eylemlerine hak kazandırmak için başkalarının negatif imajını yaratmak için adalet dilini kullanırlar.¹¹¹

Neo – realizm güvenliğe odaklanıp doğrudan bir güvenlik kuramı oluşturması ile klasik güvenlik çalışmalarına önemli katkı sağlamıştır. Neo-realistler uluslararası sistemin yapısının uluslararası aktörlerin davranış ve güvenliklerini belirlediği varsayımına dayanmakta, bununla da ulus – devlet yapılarının güvenliğine uluslararası sistemin de güvenliğini katarak güvenlik halkasını genişletmişler. Bir diğer önemli nokta ise neo – realist düşünürlerin analizlerine ekonomik değişkenleri de katarak ekonomik güvenlik üzerinde durmalarıdır.¹¹²

Neo – realizm uluslararası sistemin anarşik yapısı ve bu durumun devletlerin davranışları üzerindeki etkileri üzerinde durmaktadır. Onlara göre sistem anarşiktir ve uluslararası sistem aktörlerin istemlerinin bir sonucu olarak değil, kendiliğinden oluşur. Sistem anarşik olduğundan sistemde bir

¹⁰⁹ Arı, **Uluslararası İlişkiler Teorileri**, s. 167-168

¹¹⁰ Arı, **Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika**, s. 110-111

¹¹¹ Aktaran: Korab-Karpowicz, **a.g.m.**

¹¹² Sandıklı, Emeklier, **a.g.m.**, s. 8-11

savaş hali söz konusudur. Ama uluslararası sistemin anarşik yapısının uluslararası politika açısından en önemli sonucu, devletler arasındaki işbirliği olasılığını azaltmasıdır. Böyle bir sistemde devletler sadece kendilerine güvenmek zorundadır. Waltz’a göre bu durumun en önemli sebebi, devletlerin herhangi bir işbirliği durumunda mutlak kazançları değil, göreceli kazançları ön plana çıkarmalarıdır. Bunun anlamı, devletlerin işbirliğine girişmeden önce kendilerinin ne kadar kazanacağını değil karşı tarafın ne kadar kazanacağını düşünmeleridir.¹¹³

Neo – realizmde güç ana unsur olmaya devam etse de neo – realistler gücü ancak gerektiğinde kullanılacak araç olarak görmekteler. Çünkü devletlerin nihai endişesi güç değil güvenlidir. Neo – realistler çatışma ve savaşları ise güvenlik ikilemi kavramıyla açıklamaktalar. Bu yaklaşıma göre herhangi bir devletin güvenliğini sağlamaya dönük faaliyetleri mevcut ya da potansiyel düşmanlarının güvenliğini tehlikeye sokmaktadır. Bir devletin mutlak güvenlik içinde olması diğer devletlerin mutlak güvensizliği anlamına gelmekte ve bu durum diğer devletleri silahlanmaya veya başka türlü düşmanca davranışlara itmektedir.¹¹⁴

1.4.2. İdealizm Açısından Kriz ve Güvenlik

O zamana kadar yaşanan en büyük savaş olan I. Dünya Savaşı’nın ardından böylesine bir felaketin tekrarlanmaması için çalışmalar yoğunlaşmış ve ulusal\uluslararası alanlarda reform yapılması sorunu gündeme getirilmiştir. Böylece idealizm I. Dünya Savaşı sonrası dönemin hakim görüşüne çevrilmiştir. ABD başkanı Woodrow Wilson ile sembolleşen, uluslararası hayatta, kurumsallaşma, ilerleme ve barışçı bir dünya düzeninin kurulmasını amaçlayan görüş olarak bilinen idealizmin bir nevi realizm tarafından yaratıldığını söyleyebiliriz. Zira realistler kendi görüşlerini

¹¹³ Aktaran: Bozdağlıoğlu, Yücel; “Neorealizm”, **Uluslararası İlişkiler: “Giriş, Kavram ve Teoriler”**, ed.: Haydar Çakmak, Ankara, Platin, Barış Kitapevi, 2007, s. 144-147

¹¹⁴ Arı, a.g.e., s. 196-198

netleşdirip, sistematikleştirirken iki dünya savaşı arasındaki dönemin karşıt görüş ve yaklaşımlarını “idealizm”, “moralizm” ve “topyacılık” şeklinde nitelendirmişlerdir. Bu görüşün temel yaklaşımlarının şekillenmesinde aydınlanma döneminin “ilerleme” ve “aklın” ilerlemeyi sağlamada en önemli araç olduğu dşnencesi ve liberal düşünce etkili olmuştur.¹¹⁵

İdealistler uluslararası ilişkilerin düzenlenmesi, demokrasinin yayılması ve ahlak ve adalet kurallarının yaygınlaşması ile devletlerarası savaşların, silahlı çatışmaların, krizlerin sona erdirilebileceğine inanmaktalar.¹¹⁶ Onlara göre savaşlar insanın doğasından değil, kötü sosyal ve siyasal düzenlemelerden kaynaklanmaktadır. Savaşlar insanların barış yönünde eğitilmesi ve kolektif güvenlik sistemi ile ortadan kaldırılabilir. İdealistler çıkarların uyumuna inanmaktalar. Bu yaklaşıma göre insanlar rasyonel olarak bazı ortak çıkarları olduğunu anlayabileceklerinden devletlerarası işbirliği mümkündür.¹¹⁷

İdealizmin bu yaklaşımları ABD Başkanı Wilson’un Milletler Cemiyeti programında, uluslararası ilişkilerde gc kullanımından vazgeçilmesini ngren Brian – Kellog Paktı’nda ve ABD’nin 1932 Staymson doktrinde (bu doktrin ile ABD kuvvet kullanımı ile gerçekleştirilen herhangi bir değişimi tanımayı reddediyordu.) somutlaşmıştır.¹¹⁸

İdealistlere göre insan, doğası itibariyle iyi ve karşılıklı yardıma ve işbirliğine yatkındır. Dolayısıyla idealist düşünürler vrenin insan davranışını etkilediği ve vresel koşulların değiştirilmesi durumunda insan davranışının da değişebileceği varsayımını temel almaktalar. Uluslararası yapının anarşik özelliğinin ortadan kaldırılması ile savaşların önlenebileceğini savunmaktalar. Uluslararası sorunların önlenmesinin kolektif ve çok taraflı girişimler gerektirdiği, bu sorunlara yol açan anarşi ortamını ortadan kaldırmak için ise kurumsallaşmaya ihtiyaç duyulduğu fikrindeler.¹¹⁹

¹¹⁵ Eralp, **a.g.m.**, s. 60-63

¹¹⁶ ıkankov, A. P.; **Mejdunarodniye Otnoşeniya (Uluslararası İlişkiler)**, Moskova, Novaya şkola, 1996, (Erişim) http://worldspol.socio.msu.ru/biblioteka/6/mezhdunarodnie_otnosheniya.pdf, 12 Ekim 2012, s. 19

¹¹⁷ Korab-Karpowicz, **a.g.m.**

¹¹⁸ ıkankov, **Mejdunarodniye Otnoşeniya**, s. 19

¹¹⁹ Arı, **Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika**, s. 106-108

Bu görüşler etrafında ve Woodrow Wilson'un önderliğinde bir araya gelen idealistler, savaş sonrası sistemin "akılcı" düzenlenmesini öngörmüş ve yeni bir uluslararası kurumsallaşmayı savunmuşlardır. Bu amaçla Wilson, Milletler Cemiyeti'nin kurulmasına öncülük ederek, "kollektif savunma" yerine "kollektif güvenliğe" dayalı yeni bir kurumsallaşmaya gidilmesine önayak olmuştur. Wilson'a göre kollektif güvenliğe dayalı böyle bir sistem eski güç dengesi yaklaşımlarını ortadan kaldıracak ve barışçıl bir dünya düzeninin kurulmasına öncülük ederek savaşları imkansız kılacaktır. Kollektif güvenlik sistemine göre, eğer herhangi bir devlet, başka bir devletin saldırısına uğrarsa, Milletler Cemiyeti'ne üye devletler bir araya gelerek ya saldırıyı caydıracak, eğer saldırı gerçekleşmişse güçlerini birleştirerek saldırganı püskürtmeye çalışacaklardır. Bunun altında yatan temel fikir, şiddeti meşru bir politika aracı olmaktan çıkarmak ve şiddeti politika aracı olarak kullanan devlete karşı güç birliği yaparak uluslararası çatışmaların şiddet yoluyla çözülmesini önlemektir.¹²⁰

Şunu da belirtmek gerekir ki, uluslararası ilişkiler literatüründe çoğu zaman idealizm ve liberalizm birbirlerinin yerine kullanılmaktadır. Bu iki görüş bir çok ortak noktaya sahip olsalar da¹²¹ birbirinin aynı değildir. Birey merkezli bir teori olan liberalizm pluralist bir yaklaşım benimseyerek, uluslararası ilişkileri birey, ulusal baskı grupları, devlet, uluslararası örgütler ve uluslararası örgütlenmeler düzeyinde analiz etmekteyken, idealizm devleti uluslararası ilişkilerin temel aktörü olarak kabul etmektedir.¹²²

Liberalizm, işbirliği odaklı güvenlik anlayışı ortaya koymaktadır. Uluslararası ilişkileri "sıfır toplamı bir oyun" olarak görmeyen liberaller, mutlak kazanç varsayımına dayanarak aktörlerin işbirliğine yönelmeleri halinde daha fazla kazanç sağlayacaklarını ileri sürmektedir. Liberalistler çatışmaların ne uluslararası sistemin anarşik yapısından ne de devletlerin

¹²⁰ Bozdağlıoğlu, Yücel; "İdealizm", **Uluslararası İlişkiler: "Giriş, Kavram ve Teoriler"**, ed.: Haydar Çakmak, Ankara, Platin, Barış Kitapevi, 2007, s. 136-137

¹²¹ Her iki yaklaşım uluslararası ilişkileri barış ve işbirliği süreci olarak görmekte, uluslararası hukuksal ve kurumsal yapıları bunu devam ettirmenin temel araçları olarak kabul etmekte. Aynı zamanda demokratik çoğulcu parlamenter demokrasilere, barış ve güvenliğin garantisi olarak bakmaktalar. (Arı, **Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika**, s. 107-108)

¹²² Arı, **Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika**, s. 107; Arı, **Uluslararası İlişkiler Teorileri**, s. 367

kötü niyetlerinden değil, yanlış algılamalardan kaynaklandığını ileri sürmekteler.¹²³ Liberalist yaklaşım devletlerarası güvensizliğin ortak menfaatlara hizmet edecek işbirliği süreçleri ve bu süreçleri sürekli kılabilen uluslararası norm ve kuralların yerleşmesi ile giderebileceğini, uluslararası güvenliğin ise kolektif güvenlik sistemiyle sağlanabileceğini ileri sürmektedir. Tarafları barışçıl çözümlere teşvik edip çatışma riskini azalttığından devletlerarası karşılıklı bağımlılığın da güvenliğin sağlanmasında önemli olduğuna vurgu yapmaktalar.¹²⁴

Avrupa'da 30'lu yıllarda gerginliğin artması, faşizmin güçlenmesi, Milletler Cemiyeti'nin çöküşü, II. Dünya Savaşı'nın başlanması idealizmin temel yaklaşımlarını çökertmiş,¹²⁵ ardından 1946-1947 yıllarında başlayan Soğuk Savaş uluslararası ilişkilerde güç faktörünü öne çıkarmış¹²⁶ bunun sonucunda da realizmin egemenliğine zemin yaratmıştır.

Bu bölümde aktarılan bilgilere dayanılarak çalışmanın devamı aşağıdaki varsayımlara esaslanarak yazılmıştır:

Bu çalışma kapsamında kriz kavramı bir ülkenin çıkar veya hedeflerini olumsuz yönde etkileyen, ulusal çıkarlarını tehlikeye atan, karar vermek için sınırlı zamanın olduğu beklenmedik durumlar olarak değerlendirilmektedir. Dolayısıyla devletin karar vericileri tarafından ulusal çıkar ve değerlerine yönelik tehdit olarak kabul edilen karşı tarafın herhangi bir eylemi, bir olay ya da durumsal değişim devletlerarası krizi tetikleyebilir.

Krizlerde en önemli faktör olarak devlet adına karar veren şahısların algılamaları ve zaman baskısı olduğunun altı çizilmekte, yetersiz, etkin olmayan iletişimin ve enformasyon eksikliğinin krizi tırmandıran ana etkenler olduğu vurgulanmaktadır. Kriz durumunda gerekli kararların alınması için

¹²³ Sandıklı, Emeklier, **a.g.m.**, s. 13

¹²⁴ Sandıklı, Atilla; Kaya, Erdem; "Teoriler Işığında Türk-Yunan İlişkilerinde Ege Sorunu", **Teoriler Işığında Güvenlik, Savaş, Barış ve Çatışma Çözümleri**, ed.: Atilla Sandıklı, İstanbul, BİLGESAM Yayınları, 2012, s. 228

¹²⁵ "Sovremenniy Teorii Mejdunarodnyh Otnoşeniy" (Uluslararası İlişkilerin Yeni Teorileri), (Erişim) http://www.e-reading-lib.org/chapter.php/143271/3/Shevchuk_-_Mirovaya_ekonomika.html, 17 Ekim 2012

¹²⁶ Novikov, G. N.; **Teoriya Mejdunarodnyh Otnoşeniy (Uluslararası İlişkiler Teorileri)**, İrkutsk, İrkutsk Üniversitesi, 1996, (Erişim) <http://locman.hutor.ru/d/o2nnf6su1dt2866mj8gt4eumi1/exch698.pdf>, 16 Ekim 2012, s. 44

zaman kısıtlı olduğundan devletin karar vericileri üzerinde bir gerilim, stres yaratmakta ve onların eleştirel değerlendirme yeteneklerini sınırlandırmaktadır. Ayrıca bu çalışmada genellikle krizlere üçüncü taraf müdahalelerinin krizleri olumsuz etkilediği fikrine dayanılmaktadır.

Çalışma boyunca realist teorinin varsayımları esas alınmakta, ulusal çıkarların devletlerin dış politikalarında hareket noktasını oluşturduğunu, devletlerin varlığını sürdürmeye yönelik ulusal güvenlik konularında hassaslıklarının üst düzeyde olduğu, ulusal güvenlik ve çıkarlara yönelik tehditlerin ikili ve uluslararası ilişkilerde en ciddi krizleri doğurduğu varsayımına dayanılmaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE – AZERBAYCAN İLİŞKİLERİNDE KAFKASYA JEOPOLİTİĞİ VE ERMENİSTAN FAKTÖRÜ

2.1. KAFKASYA JEOPOLİTİĞİ

Jeopolitik terimi ilk olarak İsveçli coğrafyacı Rudolf Kjellen tarafından kullanılmış, daha sonra Sir Harfold Mackinder, Vidal Blanche, Alfred Thayer Mahon, Nicholas J. Spykman gibi düşünürler tarafından geliştirilmiştir. Jeopolitiğin çeşitli tanımlamaları yapılmıştır. Örneğin, Wrigt'a göre jeopolitik, coğrafi muhiti dünya politikasında kullanma sanatıdır. Nicolas Spykman'a göre ise bir memleketin güvenlik politikasının coğrafya olaylarına göre planlanmasıdır. Mehmet Gönlübol'un tanımıyla ise jeopolitik, uluslararası politika ve strateji konularının coğrafya verilerine göre anlatılmasıdır.¹²⁷ Erol Mütercimler ise jeopolitiği devletlerin coğrafi özellikleri ile siyasetleri arasındaki ilişkileri inceleyen bir bilim dalı olarak nitelendirmektedir.¹²⁸ En genel tanımıyla jeopolitik¹²⁹, coğrafyanın politikaya verdiği yönü araştırır ve değerlendirir. Jeopolitik politika üretmez, politika üretecek alanlara veri hazırlar.¹³⁰ Jeostrateji, jeoekonomi ve jeokültür ise jeopolitiğin alt birimlerini oluşturmaktadır.¹³¹

Burda belirtilmesi gereken en önemli nokta devletlerin coğrafi konumları ile jeopolitik konumlarının birbirinden farklı olduğudur. Coğrafi konum ülke hudutları değişmediği sürece aynı kaldığı halde, coğrafi konumu

¹²⁷ Aktaran: Karabulut, Bilal; **Anahtar Kavramlar Serisi – 1: Strateji, Jeostrateji, Jeopolitik**, Ankara, Platin Yayınları, 2005, s. 28- 31

¹²⁸ Aktaran: Yüce, Çağrı Kürşat; **Kafkasya ve Orta Asya: Enerji Kaynakları Üzerinde Mücadele**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2006, s. 30

¹²⁹ Bazıları jeopolitiğin siyasi coğrafya ile aynı anlama geldiğini düşünmektedir. Aslında bu iki terim farklı anlamları ifade etmektedir. Siyasi coğrafya, devletlerin coğrafi konumunu, şeklini, büyüklüğünü ve tabii kaynaklarını, hudutlarını, nüfus yapısını, idare sistemini objektif ve “tasviri” olarak inceler. Devletlerce uygulanması gereken politika ile ilgilenmez ve bu hususta herhangi bir tavsiyede bulunmaz. Jeopolitik, devletlerin milli politikası ile doğrudan ilgilenir, devletlerin dış politikalarının tespitinde ve uygulamasında coğrafi faktörlerin rolünü inceler. (Karabulut, **a.g.e.**, s. 34)

¹³⁰ İlhan, Suat; “Jeopolitik Kavramı ve Unsurları”, **Avrasya Dosyası**, Jeopolitik Özel, cilt 8, sayı 4, Kış 2002, s. 318-319

¹³¹ Yüce, **a.g.e.**, s. 31

da içeren jeopolitik konum ülkelerin ekonomik, sosyal, politik, askeri güç ve değerlerinde olan değişiklikler sonucunda ve büyük savaşlardan önceki ve sonraki durumlarda farklılaşabilmektedir.¹³²

Kafkasya'nın günümüz uluslararası ilişkilerindeki rolü onun jeopolitiğinden kaynaklanmaktadır. Kafkasya'nın coğrafi konumu, Orta Asya ile beraber sahip olduğu enerji rezervleri ve bu rezervlerin dünya pazarına ulaştırılması için gerekli boru hatlarının geçiş güzergahında bulunması onun jeopolitik önemini belirlemektedir. Kafkasya Karadeniz ile Hazar Denizi arasında uzanan Kafkas dağlarının¹³³ güney ve kuzeyini kapsayan bölgedir. Zaman içinde coğrafyacılar Kafkasya'yı Kuzey ve Güney olarak ikiye ayırmış, bölgenin tarihi, etnik, sosyolojik yapısını derinlemesine incelemeyen siyaset bilimcileri de bu tanımlamaları benimsemişlerdir. Böylece Kafkasya sıradağlarının kuzeyinde kalan ve günümüzde Rusya Federasyonu (RF)'nin sınırları içinde yer alan bölge Kuzey Kafkasya olarak adlandırılmaktadır.¹³⁴ Kuzey Kafkasya bölgesi Adige, Karaçay – Çerkes, Kabardin – Balkar, Kuzey Osetya, Çeçenistan, İnguşetya, Dağıstan Özerk Cumhuriyetleri ve Stavropol eyaletini kapsamaktadır.¹³⁵ Kafkas sıradağlarının güneyinde Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan Cumhuriyetlerini kapsayan alan ise Güney Kafkasya olarak bilinmektedir. Tarihte bu bölge için “Kafkas Ötesi” anlamına gelen rusçada “Zakavkazya”, ingilizcede “Transcaucasus”, osmanlı ve arapçada “Mavera-i Kafkasya” terimleri kullanılmıştır.¹³⁶ Güney Kafkasya

¹³² İlhan, **a.g.m.**, s. 321

¹³³ Kafkasya adı ilk defa M.Ö. 490 yılında Yunanlı Aiskhylos tarafından “Kavkasos Dağı” şeklinde kullanılmıştır. Eski Yunan ve Romalılar'da “Kavkasus” biçiminde geçen bu coğrafya deyişi, Rönesans'tan sonra “Caucasus”, “Caucasia” şeklinde ifade edilmeye başlanmıştır. Ahmet Cevdet Paşa'nın 1856'da Paris Barış Konferansı'na sunulmak üzere hazırladığı “Dağıstan, Gürcistan, Çerkezistan, Kabartay” ülkelerine ait bir raporda, “Kafkasya” ve “Cebel-i Kafkas” deyimlerini kullanması ile Kafkasya terimi Türk literatüründe yerini almıştır. (Karabayram, Fırat; **Rusya Federasyonu'nun Güney Kafkasya Politikası**, Ankara, Lalezar Kitabevi, 2007, s. 7-8)

¹³⁴ Kılıçbeyli, Elif Hatun; “Sovyet Sonrası Kafkasya'da “Yeni Egemen” Devletler: Bölge ve Bölge-Dışı Aktörler ile Bütünleşme Süreci”, **Geçmişten Günümüze Dönüşen Orta Asya ve Kafkasya**, der.: Yelda Demirdağ, Cem Karadeli, Ankara, Palme Yayıncılık, 2006, s. 79-80

¹³⁵ Prokopenko, Elena; “The Caucasus in the Contemporary Geopolitical Dimension”, (Erişim) http://www.ca-c.org/c-g/2010/journal_eng/c-g-3-4/03.shtml, 4 Kasım 2012

¹³⁶ Karabayram, **a.g.e.**, s. 13

deyimi Sovyetlerin dağılmasından sonra sıkça kullanılmaya başlanmış ve üç yeni devletin kurulmasını yansıtmaktadır.¹³⁷

Jeopolitik açıdan Kafkasya, Avrupa – Afrika - Asya ana kolları arasına girmiş Akdeniz - Ege Denizi - Boğazlar ve Marmara Denizi – Karadeniz - Azak Denizi gibi birbirine bağlı iç denizlerin oluşturdukları su koridorunun doğu ucunda yer almakta, aynı zamanda Hazar Denizi ile de doğuya bağlanmış bir konumdadır, Orta Asya'ya giriş kapısıdır. Bunun yanı sıra Fırat ve Dicle ırmakları, Hazar Denizi ile Karadeniz ve Akdeniz'in, Hint Okyanusu'na kolaylıkla bağlanmasını sağlamaktadır.¹³⁸ Kuzey – güney ve doğu – batı arasında ulaşım yollarının üstünde yer alan Kafkasya, Karadeniz yolu ile Avrupa içlerine ve dünyaya, Hazar Denizi yolu ile Asya içlerine ulaşım olanağı sunmaktadır.¹³⁹

Bu coğrafi özellikleri Kafkasya'nın siyasi önemini de belirlemektedir. 19. yüzyıl boyunca Osmanlı, Rusya ve İran arasında, 20. yüzyılda ise Doğu ile Batı arasında bir tampon bölge olan Kafkasya¹⁴⁰ bugün de uluslararası başat aktörlerin Avrasya'ya yönelik politikasında önemli rol oynamaktadır. Rusya, İran ve Türkiye arasında yerleşmesi, Irak ve Ortadoğu'nun yakınlığında bulunması Güney Kafkasya'nın stratejik önemini arttırmaktadır.¹⁴¹ Zira bu konumu sayesinde Kafkasya Batı'nın İran'a yönelik baskıların sürdürülmesi ve Batı açısından Rusya'ya karşı kurulmak istenen "cordon sanitarie"nin köşe taşı¹⁴² oluşturmaktadır. Ayrıca istikrarsız bölgelere (özellikle de Ortadoğu'ya) yakınlığı önemini daha da artırmaktadır. Çünkü Hazar bölgesini kontrol etmek ona yakın bölgelere yönelik politikaları

¹³⁷ Ismailov, Eldar; Papava, Vladimer; "A new concept for the Caucasus", **Southeast European and Black Sea Studies**, Vol. 8, No. 3, Eylül 2008, s. 287

¹³⁸ Kalkan, Duhan; "Güney Kafkasya Bölgesindeki Etnik Çatışma Alanları", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2010, s. 17

¹³⁹ Sandıklı, Atilla; "Kafkas Jeopolitiği ve Türkiye'nin Kafkasya Politikası", **Uluslararası Kafkasya Kongresi Bildiriler Kitabı**, ed.: Hasret Çomak, Arda Ercan, Bilge Ercan, Kocaeli, 2012, (Erişim) <http://www.bilgesam.org.tr/images/stories/kitaplar/icc.pdf>, 2 Kasım 2012, s. 251

¹⁴⁰ Karabayram, a.g.e, s. 132

¹⁴¹ Yalowitz, Kenneth; Cornell, Svante E.; "The Critical but Perilous Caucasus", (Erişim) <http://www.silkroadstudies.org/new/docs/publications/ORBIS.pdf>, 23 Aralık 2012, s. 105

¹⁴² Denisov, Aleksey; Savkin, Nikolay; Holoden, Pavel; "Geopolitičeskoe İzmerenie" (Jeopolitik Boyut), **Yujny Kavkaz: Tendenci i Problemy Razvitiya (1992-2008 godı) (Güney Kafkasya: Eğilimler ve Sorunlar (1992-2008))**, ed.: V. A. Guseynov, Moskova, Krasnaya Zvezda, 2008, (Erişim) <http://www.iso.ru/docs/kavkaz.pdf>, 27 Kasım 2012, s. 25-26

daha kolaylıkla icra etmek ve bu bölgelere etki etmek anlamına gelmektedir.¹⁴³ Özellikle son yıllarda petrol ve doğal gaz boru hatlarının inşası, Güney Kafkasya devletlerinin yürütülen anti-terör operasyonlarına ve AB, NATO'nun çeşitli programlarına katılmaları, İran'ın nükleer programı ve bölge ülkeleriyle yürüttüğü enerji programları bu bölgenin uluslararası politikada rolünü daha da arttırmıştır.¹⁴⁴

Kafkasya bölgesi coğrafi konumunun yanı sıra sahip olduğu enerji kaynakları ve doğu – batı arasında enerji koridoru oluşturması sebebinden Soğuk Savaş sonrası dönemde jeoekonomik anlamda da ön plana çıkmıştır. Hazar bölgesi¹⁴⁵ zengin enerji rezervleri ile bölgede yaşanan “Yeni Büyük Oyun”un¹⁴⁶ temelini oluşturmaktadır. Bu Yeni Büyük Oyun Türkiye ve İran gibi bölgesel güçler, ABD, Rusya, Çin gibi küresel güçler arasında oynanmaktadır. Ayrıca bu oyuna bölgesel (Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü, GUAM, Kollektif Güvenlik Antlaşması Örgütü, Bağımsız Devletler Topluluğu) ve küresel (AB ve NATO) uluslararası örgütler¹⁴⁷ ve enerji şirketleri (BP-Amoco, Exxon-Mobil, Chevron, SOCAR, Total, TPAO, Gazprom vb.)¹⁴⁸ de katılmış durumdadır. Bu sefer oynanan oyun enerji temelli olup, Hazar bölgesi enerji kaynaklarının işletilmesi ve uluslararası piyasalara ulaştırılmasını kapsamaktadır. Zira 21. yüzyılda enerjiye sahip

¹⁴³ Guseynov, Vagif; Gonçarenko, Aleksandr; “Energetičeskoe İzmerenie” (Enerji Boyutu), **Yujmy Kavkaz: Tendençii i Problemy Razvitiya (1992-2008 godı) (Güney Kafkasya: Eğilimler ve Sorunlar (1992-2008))**, ed.: V. A. Guseynov, Moskova, Krasnaya Zvezda, 2008, s. 56-57

¹⁴⁴ Grigoryan, Stepan; “Armenian – Turkish Relations Under The New Geopolitics”, **South Caucasus - 20 Years of Independence**, Friedrich-Ebert-Stiftung, (Erişim) <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/georgien/08706.pdf>, 12 Aralık 2012, s. 155

¹⁴⁵ Kafkasya'nın enerji kaynaklarından bahsedilirken genellikle “Hazar Bölgesi” terimi kullanılacaktır. İran'ın başlıca üretim alanları ülkenin güneyinde, Rusya'nınki ise Sibirya bölgesinde olduğundan bu bölge içinde daha çok Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan ve Kazakistan'ın enerji rezervleri dikkate alınmaktadır.

¹⁴⁶ “Büyük Oyun” terimi 19. yüzyılda İngiltere ve Rusya'nın Orta Asya ve Afganistan'ı kendi nüfuz alanlarına katmak için giriştikleri rekabeti tanımlamaktadır. Araştırmacı Lutz Kleveman ise bölgede, Britanya ve Çarlık Rusyası'nın 19. yüzyılda giriştikleri emperyalist mücadelenin modern bir versiyonu olan bir “Yeni Büyük Oyun”un oynandığını ileri sürmüştür. (Yüce, Çağrı Kürşat; “Hazar Enerji Kaynaklarının Türk Cumhuriyetleri İçin Önemi ve Bölgedeki Yeni Büyük Oyun”, **Stratejik Araştırmalar Dergisi**, cilt 1, sayı 1, 2008, (Erişim) <http://www.beykent.edu.tr/docs/7.doc?phpMyAdmin..>, 3 Kasım 2012, s. 161-162)

¹⁴⁷ De Haas, Marcel; “Current Geostrategy in the South Caucasus”, (Erişim) <http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/pp010707.shtml>, 2 Kasım 2012.

¹⁴⁸ Yüce, a.g.m., s. 162

olmak güce sahip olmak demektir.¹⁴⁹ Bu oyunu kazanan tarafın asıl büyük ödül ise küresel hegemonya tesisinde rakiplerini devre dışı bırakmak olacaktır.¹⁵⁰

Hazar bölgesinin son yıllarda bölgesel ve uluslararası aktörlerin politikalarının bulunduğu odak haline gelmesinde bölge kaynakları üzerinde Rus egemenliğinin kırılmasına yol açan SSCB'nin dağılması ve 11 Eylül 2001 ABD'yi hedef alan terörist saldırıları sebep olmuştur.¹⁵¹ Özellikle 11 Eylül saldırıları sonrası dünya petrolünün %55'ni, doğal gazının %40'nı bulunduran ve gittikçe istikrarsızlaşan Ortadoğu'ya alternatif enerji kaynakları arayışı başlamıştır.¹⁵²

Tablo 1. Hazar Bölgesi Petrol ve Doğal Gaz Rezervleri (2011)

ÜLKELER	Kanıtlanmış petrol rezervleri (milyon varil)	Kanıtlanmış petrol rezervlerinin Dünya içindeki payı (%)	Kanıtlanmış doğal gaz rezervleri (trilyon metre küb)	Kanıtlanmış doğal gaz rezervlerinin dünya içindeki payı (%)
Azerbaycan	7	0.4	1.3	0.6
Türkmenistan	0.6		44.6	11.7
Kazakistan	30	1.8	1.9	0.9
Özbekistan	0.6		1.6	0.8

Kaynak: BP Statistical Review of World Energy, Temmuz 2012, (Erişim) http://www.bp.com/assets/bp_internet/globalbp/globalbp_uk_english/reports_and_publications/statistical_energy_review_2011/STAGING/local_assets/pdf/statistical_review_of_world_energy_full_report_2012.pdf, 1 Kasım 2012

¹⁴⁹ Koçgündüz, Leyla Melike; "Hazar Bölgesi Enerji Politikaları", **Dünya Çatışmaları: Çatışma Bölgeleri ve Konuları**, ed.: Kemal İnat, Burhanettin Duran, Muhittin Ataman, cilt 1, Geliştirilmiş 3. baskı, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2010, s. 493-496

¹⁵⁰ Yüce, **a.g.e.**, s. 219

¹⁵¹ Koçgündüz, **a.g.m.**, s. 498

¹⁵² Demir, Sertif; "Karadeniz, Kafkasya ve Hazar Bölgeleri Enerji Kapasitelerinin Türkiye'nin Enerji Güvenliği Açısından Önemi", **Uluslararası Kafkasya Kongresi Bildiriler Kitabı**, ed.: Hasret Çomak, Arda Ercan, Bilge Ercan, Kocaeli, 2012, (Erişim) <http://www.bilgesam.org/tr/images/stories/kitaplar/icc.pdf>, 2 Kasım 2012, s. 686

Tablo 1'den de görüldüğü gibi Azerbaycan ve Kazakistan petrol yatakları, Türkmenistan ise doğal gaz bakımından zengindir. Hazar bölgesinin tahmin edilen petrol rezervlerinin 200 milyar varil olduğu düşünülmektedir. Brzezinski sahip olduğu zengin doğal gaz ve petrol rezervlerinden dolayı "Avrasya Balkanları"¹⁵³ olarak nitelendirdiği bu bölgeyi ABD açısından ekonomik bir ödül olarak değerlendirmektedir.¹⁵⁴

Aslında bölgenin rezervleri Ortadoğu ile kıyaslanamasa da Kuzey Denizi petrol rezervleri ve Kuzey Amerika gaz rezervleri ile mukayese edilebilecek durumdadır.¹⁵⁵ Bölgeyi asıl önemli kılan unsur sahip olduğu rezervlerin Batı için kaynak çeşitliliği sağlamasıdır. Bu anlamda Hazar bölgesi enerji kaynakları OPEC tekelciliğini etkisizleştirmesi, Batı'nın Ortadoğu ve RF'na olan bağımlılığını azaltmaya imkan sağlamasıyla önemlidir.¹⁵⁶ Zira ABD petrol ithalatında Ortadoğu'ya, AB ülkeleri ise gaz ithalatında Rusya'ya bağımlı durumdadırlar. Ortadoğu'daki çatışma ortamı ve siyasal istikrarsızlıklar ile Rusya'nın enerji tekeli, enerji rezervlerini dış politika aracı olarak kullanması özellikle Ukrayna üzerinden Avrupa'ya giden Rus gazının bir kaç kez kesintiye uğraması, Avrupa'nın enerji arz güvenliği konusundaki hassasiyetini arttırmış, kaynak çeşitliliği ile farklı ulaşım hatları gündeme gelmiştir.¹⁵⁷

Kafkaslar ulaşım hatlarını kontrol eden önemli bir coğrafyaya sahiptir. Hazar Denizi ve Orta Asya'nın zengin kaynaklarının açık denizlere ve Avrupa'ya ulaşım yolları Kafkasya'dan geçmektedir. Özellikle bu zenginlikleri Rusya'yı ve İran'ı bypass ederek dünya pazarlarına ulaştırabilecek boru

¹⁵³ "Avrasya Balkanları" dokuz ülke (Azerbaycan, Afganistan, Ermenistan, Gürcistan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan, Özbekistan) ve iki potansiyel adayı (Türkiye ve İran) kapsamaktadır. Daha geniş bilgi için bkz: Brzezinski, Zbigniew; **Büyük Satranç Tahtası: Amerika'nın Önceliği ve Bunun Jeostratejik Gereklere**, çev.: Ertuğrul Dikbaş, Ertuğrul Kocabıyık, İstanbul, Sabah Kitapları, 1998

¹⁵⁴ Brzezinski, **a.g.e.**, s. 113

¹⁵⁵ Pala, Cenk; "21. yüzyıl Dünya Enerji Dengesinde Petrol ve doğal gazın yeri ve önemi: 'Hazar boru hatlarının kesişme noktasında Türkiye'", **Avrasya Dosyası**, Enerji Özel, cilt 9, sayı 1, Bahar 2003, s. 16

¹⁵⁶ Onay, Yaşar; "Hazar Enerji Kaynakları'nın Jeopolitik ve Jeoekonomik Dinamikleri", **Avrasya Etüdlere**, sayı 23, 2002, s. 43-54

¹⁵⁷ Koçgündüz, **a.g.m.**, s. 489-490, Demir, **a.g.m.**, s. 700

hatları güzergahı üzerinde bulunması¹⁵⁸ bu bölgenin jeopolitik önemini daha da arttırmaktadır.

Hristiyan ve İslam kültürünü ayıran fay hatlardan biri olan Kafkasya'nın jeokültürel anlamda Doğu ve Batı kültürünün sınırında yer alması onun önemini daha da artırmaktadır.¹⁵⁹ Bölgenin etnik, dinsel ve mezhepsel bakımdan arz ettiği çeşitlilik ve bu çeşitliliği oluşturan unsurların, bir biçimde aktörlere yönelik yakınlıkları çeşitli ülkelerin bölgedeki gelişmelere etkide bulunmasının sosyal alt yapısını oluşturmaktadır.¹⁶⁰ Bölgede günümüz itibarıyla sahip olduğu tarihi ve coğrafi bağ nedeniyle Rusya, küresel bir güç olması ve 11 Eylül 2001 sonrası bölgeyle sıcak temas halinde bulunması sebebiyle ABD, ekonomisinin ve sanayisinin gelişmesi neticesinde enerji ihtiyacının artması nedeniyle Çin, enerji arz güvenliğini sağlayabilmek adına AB, pek çok faktör (kültürel, etnik, dinsel, ekonomik, sosyal ve siyasal) nedeniyle Türkiye ve enerji güzergahları üzerinde bulunmayı talep etmesi sebebiyle İran arasında önemli bir rekabet yaşanmaktadır.¹⁶¹

Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan Güney Kafkasya'nın jeopolitik tablosunun önemli bileşenlerini oluşturmaktadır.¹⁶² Azerbaycan zengin enerji rezervleri, Ermenistan ise güçlü Ermeni diasporasının varlığı ile dikkati çekmektedir.¹⁶³ Ayrıca Azerbaycan bölgenin Rusya, İran ve Türkiye ile ortak sınıra sahip tek ülkesi olarak da dikkat çekmektedir. Azerbaycan'da nüfuza sahip olmakla Hazar kıyısına yerleşmek bununla da Orta Asya ülkelerini kontrol altına almak mümkün. Böylece Güney ve Doğu Asya'ya erişim elde etmek mümkündür. Bu Türkiye'den Japonya'ya kadar alanı kontrol etmek demek.¹⁶⁴ Ermenistan gibi yurtdışında güçlü bir lobiye ne de Azerbaycan gibi

¹⁵⁸ Guseynov, Vagif; Denisov, Aleksey; Romanov, Aleksandr; "Voenno-Politiçeskoe i Voenno-Strategiçeskoe İzmerenie" (Askeri-siyasi ve askeri-stratejik boyut), ed.: V. A. Guseynov, **a.g.e.**, s. 133

¹⁵⁹ Prokopenko, **a.g.m.**

¹⁶⁰ Aras, Osman Nuri; **Azerbaycan'ın Hazar Ekonomisi ve Stratejisi**, İstanbul, DER Yayınları, 2001, s. 250

¹⁶¹ Koçgündüz, **a.g.m.**, s. 503

¹⁶² Karabayram, **a.g.e.**, s. 134

¹⁶³ Karabayram, **a.g.e.**, s. 19

¹⁶⁴ Kantemirov, A. V.; "Ekonomiçeskie Otnoşeniya Turçii So Stranami Zakavkazya" (Türkiye'nin Güney Kafkasya Ülkeleri ile Ekonomik İlişkileri), **Vostokovednyy Sbornik**, Sayı 2, 2001, (Erişim) <http://middleeast.org.ua/research/turkey2.htm>, 20 Aralık 2012

zengin doğal kaynaklara sahip olmayan Gürcistan ise Kafkasların açık denizlere çıkışı olan tek devleti olması ile önem kazanmaktadır.¹⁶⁵

2.2. TÜRKİYE – AZERBAYCAN İLİŞKİLERİ

2.2.1. 1991 Yılına Kadar Türkiye – Azerbaycan İlişkileri

I. Dünya Savaşı ve onun sonucu olan Şubat İhtilali Rusya'da 300 yıllık Romanovlar Hanedanlığı'nı devirmiştir. Şubat ihtilali ve onu takip eden Ekim Devrimi çarlık rejiminin her yerinde o cümleden Güney Kafkasya'da daha yüzyılın başlarında başlayan demokratik prosesleri hızlandırmış ve Güney Kafkasya'da üç bağımsız devletin kurulması ile sonuçlanmıştır.

Şubat İhtilali'nin ardından Rusya'nın başkenti Petrograd'da oluşturulan Geçici Hükümetin¹⁶⁶ kararıyla 9 Mart 1917 tarihinde Güney Kafkasya'yı yönetmek için Duma'nın Güney Kafkasya'dan olan üyelerinden oluşan Özel Transkafkas Komitesi (OZAKOM – Osobyi Zakavkazskiy Komitet) oluşturulmuştur. Fakat ihtilalin bir sıra ekonomik ve sosyal sorunları çözememesi Bolşeviklerin geçici hükümete karşı faaliyetlerine güç kazandırmış ve 26 Ekim tarihinde Lenin'in idaresindeki Komünist – Bolşevik Partisi'nin Petrograd'da darbe gerçekleştirerek Geçici Hükümeti devirmesi ve iktidarı ele geçirmesi ile sonuçlanmıştır.¹⁶⁷ Petrograd'da yönetimin Bolşeviklerin eline geçmesi ile daha da etkinleşen Bakü Bolşevikleri*, Bakü'de başında Ermeni Bolşevik İstefan Şaumian'ın olduğu İşçi Sovyeti

¹⁶⁵ Karabayram, a.g.e., s. 135

¹⁶⁶ Mehmetov, İsmail; **Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı: Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi**, Türkçe yayına hazırlayanlar Ekber N. Necef, Şamil Necefov, İstanbul, ÖTÜKEN Neşriyat, 2009, s. 573

¹⁶⁷ Vekilov, R. A.; **İstoriya Voznikoveniya Azerbaydjanskoy Respubliki (Azerbaycan Cumhuriyetinin Oluşum Tarihi)**, Bakü, Elm, 1998, (Erişim) <http://ebooks.preslib.az/pdfbooks/rubooks/vekilov.pdf>, 20 Aralık 2012, s. 6

* Sanayi ve ticaret merkezi olan Bakü'de işçi sınıfı çoktu, bunların çoğunluğunu da dışarıdan özellikle Rusya'dan gelen işçiler oluşturmaktaydı. Bu işçilerin büyük kısmı Bolşevik idiler. (Bayraktar, Hilmi; "Türkiye – Azerbaycan İlişkileri (1918-1920)", Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 1994, s. 60)

kurmuş, sonra ise Bakü Sovyeti'ne seçimler gerçekleştirmiştiler.¹⁶⁸ Böylece Bakü'de sovyet hakimiyeti kurulmuştur. Buna karşılık Rusya Sovyet Federal Sosyalist Cumhuriyeti (RSFSC) Halk Komiserleri Sovyeti'ne bağlanmak istemeyen Gürcistan Sosyalist Demokrat Partisi (menşevikler), Müsavat, Taşnaksütyun¹⁶⁹ ile Es – Erlerin sağ kanadı 11 Kasım 1917 tarihinde gerçekleştirdikleri toplantıda OZAKOM'un varlığına son verip, Güney Kafkasya'nın idaresinden sorumlu Transkafkas Komiserliği'ni oluşturdular. Ama Komiserlik bölgede gerçek anlamda yetkiye sahip olamadığı için kendini fesh etmiş ve onun yerine Şubat 1918'de Güney Kafkasya Seymi kurulmuştur. Anlaşılabacağı üzere Güney Kafkasya'da iki yönetim vardı: Bakü'de Rusya Bolşevik yönetimine bağlı Bakü Sovyeti, Güney Kafkasya'nın kalan kısmında ise Güney Kafkasya Seymi.¹⁷⁰

Rus ordusu Transkafkas Komiserliği'nin kurulması ile Kafkas Cephesi'nde ikili duruma düşmüş, Sovyet Rusya'nın Merkez ülkeleri ile ateşi durdurma konusunda razılığa gelmesi Kafkaslarda askeri faaliyetlerin durdurulması için zemin yaratmıştır. Bu şartlar altında Transkafkas Komiserliği ilk dış politika adımı olarak Osmanlı İmparatorluğu ile görüşmelere başlamış ve taraflar arasında 5 Aralık 1917 tarihinde Erzincan Barışığı imzalanmıştır.¹⁷¹

3 Mart 1918 tarihinde Brest – Litovsk Antlaşması imzalanmış ve bu anlaşmayla Rusların Kafkas cephesinde işgal ettikleri Elviye-i Selase toprakları yani Kars, Batum ve Ardahan Osmanlı'ya bırakılmıştır. Aslında Rus Ordusu dağıldığı için bu topraklar daha önce boşaltılmıştı. Ama Ermeniler Kars ve Ardahan'ı, Gürcüler Batum'u işgal ettiğinden Vehip Paşa bu

¹⁶⁸ Şimşir, Bilal; **Azerbaycan: Azerbaycan'ın Yeniden Doğuş Sürecinde Türkiye-Azerbaycan İlişkileri**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 2011, s. 30

¹⁶⁹ Güney Kafkasya'da yaşanan kargaşa durumunda Gürcü aydınları Menşevik, Ermeni aydınları Taşnaksütyun, Azerbaycan aydınları Müsavat partisinde toplanmışlardı. (Qasımlı, Musa; **Azerbaycan Türklerinin Milli Mücadele Tarihi 1920-1945**, Türkçesi Ekber N. Necef, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2006, s. 29-30) Eşitlik, beraberlik anlamına gelen "Müsavat" partisi 1911 yılında kurulmuş, 1917'de Çar Rusyası tarafından kapatıldığından gizli faaliyete geçmişti. (Yılmaz, Reha; "Birinci Dünya Mühâribesinin Başlangıcında Osmanlı Devletinin Qafqaz Siyaseti", **Azerbaycan Halk Cümhuriyeti ve Qafqaz Ordusu**, ed.: Mehmet Rıhtım, Mehman Süleymanov, Bakü, Qafqaz Üniversitesi Qafqaz Araştırmaları İnstitutu Neşriyyatı, 2008, s. 65

¹⁷⁰ Mehmetov, a.g.e., s. 575-576

¹⁷¹ Hasanlı, Cemil; **Azerbaycan Cumhuriyeti: Türk Yardımından Rusya İşgaline Kadar (1918-1920)**, çev.: Aslan Erturun, Ankara, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1998, s. 37-38

toprakların boşaltılmasını talep etmiş, Transkafkasya Komiserliği ise Brest – Ltovsk Antlaşmasını tanımadıklarını açıklamıştır. Bu yüzden Osmanlı tarafı sorunu siyasi yoldan çözmek için Güney Kafkasya temsilcilerini görüşmeye davet etmiş¹⁷² ve 14 Mart 1918 tarihinde Trabzon Konferansı başlamıştır. Türkiye bu konferansta Seym'den Brest – Litovsk barışının hükümlerini kabul etmesini, Kars, Ardahan ve Batum'un boşaltılmasını ve Seym'in bağımsızlığını¹⁷³ ilan etmesini¹⁷⁴ talep etmiştir.¹⁷⁵ Buna cevap olarak Ermeniler ve Gürcüler Türk tarafının taleplerini reddedip, Osmanlı ile savaşa girilmesini istemekteydiler. Ermeniler Kars'ı, Gürcüler Batum'u elde tutmaya çalışmaktaydılar. Azerbaycan tarafı da Batum'un "Transkafkas'ın denize tek çıkış yolu" olduğundan Trankafkas'ın terkinde kalmasının taraftarıydı. Sonuç itibarıyla Transkafkas Temsilciliğinin Batum ve Kars'a olan iddiaları, Brest – Litovsk barışını tanımaktan imtina etmesi ve bir takım diğer meseleler taraflar arasında anlaşmazlığı derinleştirmiş,¹⁷⁶ 14 Nisan 1918 tarihinde Güney Kafkasya hükümeti Ermeni ve Gürcülerin isteğiyle Osmanlı'ya savaş ilan etmiş ve böylece Trabzon Konferansı sona ermiştir.¹⁷⁷ Ancak savaş kısa sürmüştür.

Bu sırada Ermenilerin Müslüman halka uyguladığı kırımların durdurulması için 11 Şubat tarihinde ileri hareketına başlamış Osmanlı orduları Erzurum'u, Ardahan'ı, Sarıkamış'ı tutmuşlardır.¹⁷⁸ 15 Nisan tarihinde Batum'u tutan Türklerin ilerlemesi üzerine 22 Nisan tarihinde Güney Kafkasya Seymi Güney Kafkasya'nın bağımsızlığını ilan etmiş ve Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ın bulunduğu Transkafkasya

¹⁷² Ağayev, Mehman; "Milli Mücadele Yıllarında Türkiye ve Azerbaycan İlişkileri", İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2006, s. 10-11

¹⁷³ Transkafkasya hükümeti kendi bağımsızlığını ilan etmediği gibi Sovyet hükümetini ve dolayısıyla Brest-Litovsk barışını tanımamaktaydı. Bu durumda Osmanlı Devleti'ne göre Transkafkasya bağımsızlığını ilan etmediği sürece ortada tek bir hukuki varlık vardı: Sovyet Hükümeti ve Brest-Litovsk Antlaşması (Yerasimos, Stefanos; **Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Sovyet İlişkileri (1917-1923)**, 2. Basım, İstanbul, Boyut Kitapları, 2000, s. 21)

¹⁷⁴ Güney Kafkasya'da kurulacak bağımsız bir devlet Rusya ile Osmanlı arasında tampon bir bölge olacağından Türkiye Güney Kafkasya'nın bağımsız bir devlet olmasını istiyordu. (Hasanlı, **a.g.e.**, s. 46)

¹⁷⁵ İsgenderli, Anar; **Realities of Azerbaijan: 1917-1920**, çev.: Yusif Ahundov, USA, 2011, (Erişim) <http://ebooks.preslib.az/pdfbooks/enbooks/relofaz.pdf>, 22 Aralık 2012, s. 62

¹⁷⁶ Hasanlı, **a.g.e.**, s. 57-59

¹⁷⁷ İsgenderli, **a.g.e.**, s. 62

¹⁷⁸ Yerasimos, **a.g.e.**, s. 19-24

Demokratik Federatif Cumhuriyeti oluşturulmuştur.¹⁷⁹ 25 Nisan tarihinde Osmanlı orduları Kars'ı ele geçirmiş ve Seym, Brest – Litovsk Antlaşması'nı onaylamak ve Osmanlı ile nihai barış görüşmelerinde bulunmak üzere, Batum'da yeni bir konferans yapılması kararını almıştır. Batum Konferansı 11 Mayıs 1918 tarihinde başlamıştır.¹⁸⁰ Heyetler arasındaki fikir ayrılıklarını gören Osmanlı heyeti imzalanacak barışın devamlı olmayacağını anladığından tarafların ayrı ayrılıkta bağımsızlıklarını ilan etmeleri ve bu şekilde Osmanlı ile anlaşma imzalamalarını talep etmiştir.¹⁸¹ Görüşmeler sırasında Türk heyeti yeni taleplerde bulunmuş, Güney Kafkasya heyeti Brest – Litovsk Antlaşması'nı aşan bu talepleri reddetmiştir. Bu taraflar arasında görüşmelerin gerginleşmesine sebep olmuş, bu sırada Gürcüler Almanların himayesine girerek 26 Mayıs'ta bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Böylece Transkafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti dağılmıştır.¹⁸² Ardından 28 Mayıs'ta Azerbaycan ve Ermenistan da¹⁸³ bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir.

Azerbaycanlı milletvekilleri tarafından oluşturulan Mehmet Emin Resulzade liderliğindeki Azerbaycan Milli Şurası 28 Mayıs 1918 tarihinde Tiflis'te İstiklal Beyannamesi'ni yayımlamış ve bununla Azerbaycan Halk Cumhuriyeti¹⁸⁴ kurulmuş, Fethali Han Hoyski başkanlığında ilk Azerbaycan hükümeti¹⁸⁵ oluşturulmuştur. Bu Cumhuriyet, yeryüzünde kurulan ilk Müslüman ve ilk Türk cumhuriyetiydi.¹⁸⁶ Cumhuriyetin ilanı, Azerbaycan

¹⁷⁹ Hasanlı, **a.g.e.**, s. 70-75

¹⁸⁰ Karabayram, **a.g.e.**, s. 55

¹⁸¹ Bal, Halil; "Birinci Dünya Mühâribesinin Sonunda Qafqaz Cebhesi ve Osmanlı Devletinin Ermeni Siyaseti", **Azerbaycan Halk Cümhuriyeti ve Qafqaz Ordusu**, ed.: Mehmet Rıhtım, Mehman Süleymanov, Bakü, Qafqaz Üniversitesi Qafqaz Araştırmaları İnstitutu Neşriyyatı, 2008, s. 183

¹⁸² Karabayram, **a.g.e.**, s. 56-57

¹⁸³ Ermenistan'ın bağımsızlığı ilan olunurken her hangi bir siyasi merkezi (başkenti) bulunmuyordu. Ermeni Milli Şurasının merkez olarak gördüğü Gümrü Türk birlikleri tarafından tutulmuştu. 29 Mayıs 1918 tarihinde Azerbaycan ve Ermeni Milli Şuraları arasında yapılan görüşmeler sonucu Azerbaycan İrevan'ı (Erivan) Ermenistan'a vermiş ve Ermenistan'ın başkenti olarak tanımıştı. Araştırmacılar Azerbaycan Milli Şurasının Ermenilerle ihtilafı bitireceği ve Karabağ'a olan iddialardan vazgeçireceğini düşündükleri için bu addımı attıklarını söylemekte. Fakat tarih bu kararın yanlış olmakla beraber hiç bir şeyi çözmediğini de göstermiştir. (Ağayev, **a.g.t.**, s. 17-18)

¹⁸⁴ Bir çok Türk aydınları ve burjuvazisi devletin Güney Kafkasya Türk Cumhuriyeti olarak adlandırılmasını istemişler. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz: Mehmetov, **a.g.e.**, s. 586-590.

¹⁸⁵ O sırada Bakü Bolşeviklerin yani Bakü Sovyeti'nin elinde olduğundan hükümet bir süre Tiflis'te ikamet etmiş, sonra Gence'ye nakledilmişti. İstiklal Beyannamesi'nin metni ve ilk hükümet kabinesi için bkz: Mehmetov, **a.g.e.**, s. 579

¹⁸⁶ Şimşir, **a.g.e.**, s. 22-26

tarihindeki önemi kadar Türkiye'nin de Kafkasya politikasının başarısı sayılırdı.¹⁸⁷

4 Haziran tarihinde Batum'da Osmanlı Devleti Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan ile ayrı ayrı imzalanan "Barış ve Dostluk Antlaşmaları"nda bir tüm olarak ele alınan sınır, Brest – Litovsk sınırını Osmanlı'dan yana genişletiyordu. Osmanlı Devleti Batum'un doğusunda toprak kazanıyor, Ahıska ve Akilkelek bölgelerinin büyük kısmı Osmanlı'ya geçiyordu. Gümrü – Culfa demir yolu ve Nahçıvan Türkiye'de kalıyor, böylece Azerbaycan'la doğrudan komşuluk kurulabiliyordu. Bu dostluk antlaşmasının yanı sıra Azerbaycan'la iki ek anlaşma da imzalanmıştır. Bunlardan biri askerlik işleriyle ilgili olup, Azerbaycan hükümetinin, Osmanlı Devleti ve onun müttefikleriyle savaşan ve savaşanlarla müttefik olan hükümetlerin asker ve sivil bütün görevlilerini sınırdışı etmesini, savaş sürdükçe de bunları kendi hizmetine almamasını, Azerbaycan demiryolları ve karayolları üzerinde Osmanlı ordusuna taşıma ve malzeme kullanma hakkının tanınmasını içeriyordu. Diğer ek anlaşma Osmanlı Devleti, Azerbaycan ve Gürcistan arasında imzalanmış ve tarafların Bakü – Batum Petrol Boru Hattı'nın kendi topraklarından geçen kısmının faaliyetlerini güvence altına almasını kapsamaktaydı.¹⁸⁸

Azerbaycan bağımsızlığını ilan ederken genel durum şu şekildeydi: Büyük devletler Azerbaycan'a özellikle Bakü'ye sahip olmak için kıyasıya mücadele vermekteydi. Bakü'ye sahip olan Bolşevikler Rusya'ya petrol sağlıyor ve hiçbir şekilde burayı başka bir devlete kaptırmak istemiyorlardı. Hazar'ın güney kıyısında bulunan İngiliz askeri birlikleri Bakü'ye saldırıya hazırlanıyor, ayrıca Hazar kıyılarını ele geçirip Afganistan ve Hindistan'a yol açmak isteyen Almanya da Bakü'ye can atıyordu. Bunların yanı sıra Bakü Sovyeti'ne bağlı Ermeni – Rus birlikleri yerel müslüman nüfusa karşı katliamlar gerçekleştiriyorlardı.¹⁸⁹ Azerbaycan tarihine 31 Mart Soykırımı olarak geçmiş bu kıyımlarda, sadece Bakü'de üç gün içinde resmi kayıtlara

¹⁸⁷ Qasımlı, a.g.e., s. 31

¹⁸⁸ Şimşir, a.g.e., s. 27-28

¹⁸⁹ Arif (Şihaliyev), Emin; **Kafkasya Jeopolitiğinde Rusya, İran, Türkiye Rekabeti ve Ermeni Faktörü**, Ankara, Naturel, 2004, s. 294

göre 12 – 19 bin insan katledilmiştir. Resmi olmayan kayıtlarda bu rakam 30 bin olarak gösterilmektedir. Bakü'nün yanı sıra Şamahı, Guba, Haçmaz, Salyan, Karabağ, Zengezur ve diğer şehir ve bölgelerde de çok sayıda insan katledilmiştir.¹⁹⁰

Nuri Paşa'nın Gence'ye gelerek burdaki Ermenileri silahsızlandırması, Kafkas İslam Ordusu'nun oluşturulması, Azerbaycan ordusunun yeniden oluşturulmasına başlanması Bakü Sovyeti'ni endişelendirmeye başlamış ve Rusya'dan alınan yardımlarla güçlenen Kafkas Kızıl Ordusu 6 Haziran'da Batı istikametinde Azerbaycan topraklarının işgaline başlamış, Gence'nin 160 km doğusundaki Kürdemir'e kadar ilerlemiştir.¹⁹¹

Bunun üzerine Azerbaycan Cumhuriyeti Hariciye Nazırı Hacınski, Osmanlı Heyeti Başkanı Halil Bey'e başvuruda bulunarak ülkenin başkenti Bakü'yü Bolşeviklerden, halkı da katliamlardan kurtarmak için yardım etmelerini rica etmiştir. Bunun üzerine¹⁹² Osmanlı devleti, Albay Mürsel Bey komutasındaki 5. Kafkas Tümenini Kafkas İslam Ordusu'na yardıma göndermiştir. Bu aslında mevcut güçlere bir takviyeydi. Şöyleki Nuri Paşa daha 25 Mayıs 1918 tarihinde Gence'ye gelmiş ve Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinde mülki ve askeri işleri düzeltmek çalışmalarına başlamıştır. Bu sırada Gence'de bin kişilik bir Milli Kolordu güçleri vardı ve bu haliyle Azerbaycan'ı kurtarması mümkün gözükmemektedir. Bu yüzden kurulacak Kafkas İslam Ordusu'nun¹⁹³ esas kısmının Türk birliklerinden oluşturup, Azerbaycanlı milislerle takviye edilmesi kararlaştırılmıştır.¹⁹⁴

¹⁹⁰ Mehmetov, **a.g.e.**, s. 578, Bu konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz: İsgenderov, Anar; “1915-1920-ci illerde Azərbaycanda Türk və Müsəlmanlara Karşı Heyatı Keçirilən Soyqırımlar, **Azərbaycan Halk Cümhuriyyəti və Qafqaz Ordusu**, ed.: Mehmet Rıhtım, Mehman Süleymanov, Bakü, Qafqaz Universiteti Qafqaz Araşdırmaları İnstitutu Neşriyyatı, 2008

¹⁹¹ Süleymanov, Mehman; “Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycanın Erəzi Bütövlüyü Uğrunda Mübarizəsi”, **Azərbaycan Halk Cümhuriyyəti və Qafqaz Ordusu**, ed.: Mehmet Rıhtım, Mehman Süleymanov, Bakü, Qafqaz Universiteti Qafqaz Araşdırmaları İnstitutu Neşriyyatı, 2008, s. 289-291

¹⁹² Arif (Şihaliyev), **a.g.e.**, s. 295

¹⁹³ Kafkas İslam Ordusu adı Almaniya'yı şübhelendirmemek için seçilmiş bir addı. Zira Azerbaycan'da başlatılacak bir harekate Almaniya'nın karşı çıkacağı bilinmekteydi, bu adla ise Azerbaycan halkından teşkil edilmiş bir kuvvet görüntüsü verilecekti. (Mikayılov, Elnur; “Atatürk Dönemi Türkiye Azerbaycan İlişkileri (1919-1938)”, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2010, s. 29)

¹⁹⁴ Mikayılov, **a.g.t.**, s. 30-31

Böylece Azerbaycan'ın talebi ile ülkeyi Bolşevik – Ermeni işgalinden kurtarmak için Türk ordusunun Azerbaycan seferi başladı. Bu seferin yasal dayanağını 4 Haziran 1918 tarihinde imzalanmış Batum Antlaşması'nın 4. maddesi oluşturmaktaydı. Bu madde Azerbaycan Hükümeti'nin ülkede istikrarı ve güvenliği temin etmek için Osmanlı Devleti'ne başvurduğu zaman Osmanlı Hükümeti'nin silahlı yardımda bulunmasını öngörüyordu. Ayrıca bu sefer manevi temele de dayanıyordu. Zira Osmanlı Devleti'nin aynı dil, kültür ve maneviyata sahip Güney Kafkasya Türklerinin ve diğer müslüman halkların soykırıma kayıtsız kalması beklenemezdi. Ayrıca Osmanlı'nın kendi askeri – stratejik çıkarları da bu seferde büyük rol oynamıştır.¹⁹⁵ Osmanlı Devleti, Irak Cephesi'nde Osmanlı Devleti'ne zor anlar yaşatan İngiliz kuvvetlerini arkadan muhasaraya almak istemekteydi.¹⁹⁶

Türk ordularının Gence istikametinde hareketi Sovyet Rusya ve Bakü Halk Komiserleri Konseyi'nin rahatsızlığına sebep oldu. Türk ordusunun ilerlemesinin karşısını almak için Bakü Sovyeti Gürcistan ile irtibata geçmiş ve Gürcistan Hükümetinin Türk ordularını kendi topraklarından Azerbaycan'a bırakmaması karşılığında RSFSC'nin hakimiyetinin Transkafkas'ta berkarar edilmesinden sonra Gürcistan'a muhtariyet vaadinde bulunmuştu. Ama Gürcüler Türk ordusunun Gence'ye hareketini durduramadı. Ancak bu olay Gürcü tarafının Tiflis'te olan Azerbaycan hükümetine münasebetini değiştirdi ve Gürcistan Hükümetinin talebi ile Azerbaycan Hükümeti ve Milli Şurası 16 Haziran'da Gence'ye göçtü.¹⁹⁷

Gence'ye gelen Nuri Paşa her ne kadar Azerbaycan hükümetine saygı göstereceğini, Türklerin Azerbaycan'ı yönetmek için değil, savunmak için geldiğini belirtse de, zamanla burdaki Azerbaycan'ı Osmanlı ile birleştirme taraftarlarının etkisi altına düştü. Nuri Paşa'nın Milli Şuranın Rus inkilabının sonucu olarak kurulduğunu öne sürerek dağılmasını talep etmesi hükümet

¹⁹⁵ Arif (Şihaliyev), **a.g.e.**, s. 296

¹⁹⁶ Bayraktar, **a.g.t.**, s.84

¹⁹⁷ Hasanlı, **a.g.e.**, s. 105-106

buhranı yarattı. Bunun üzerine Nuri Paşa'nın isteklerini gözönüne alan yeni hükümet kuruldu.¹⁹⁸

Kafkas İslam Ordu'sunun Azerbaycan'ı kurtarma hareketi, Göyçay Müharebesi¹⁹⁹ ile başladı.²⁰⁰ 27 Haziran – 1 Temmuz tarihleri arasındaki bu savaştan sonra Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa, Enver Paşa'dan takviye kuvvet istedi. Bunun üzerine 9. Ordu'dan önemli miktarda asker, silah ve mühimmat gönderildi.²⁰¹ Bundan sonra Kürdemir, Şamahı, Hacıkabul istasyonunu düşmanlardan temizleyen Kafkas İslam Ordusu 5 Ağustos tarihinde Bakü'ye ilk taarruzu gerçekleştirdi. Bu ilk hücum uğursuzlukla sonuçlandı.²⁰²

Kafkas İslam Ordusu'nun karşı hücum geçmesi Bakü Sovyeti'ndeki siyasi – ekonomik krizi daha da şiddetlendirdi. 25 Temmuz günü toplanan Bakü Sovyeti'nde yardım için Enzeli'de bulunan İngiliz birliklerinin Bakü'ye davet edilmesi teklifi seslendi. Bu teklife karşı olan Bakü Sovyet'i istifa etti. Bunun üzerine 1 Ağustos 1918 tarihinde Bakü'de Es-Er, Menşevik ve Taşnaklardan oluşan grup “Merkezi Hazar Diktatörlüğü ve İşçi, Asker Temsilcilerinin Geçici Yönetim Kurulu Başkanlığı” adıyla hükümet oluşturdu. Bu hükümet İran'daki İngiliz kuvvetlerini Bakü'ye davet etti. Denstervil komutanlığındaki İngiliz güçleri 9 – 17 Ağustos tarihleri arasında Bakü'ye sevk edildiler.²⁰³ Bu sırada Halil Paşa komutasındaki 36. Ordu da bölgeye gelmiş ve Kafkas İslam Ordusu 26 Ağustos tarihinden itibaren hızla ilerlemeye başlamıştır.²⁰⁴

Bu arada Bakü'yü Türklere kaptırmak istemeyen Almanya²⁰⁵ 27 Ağustos 1918 tarihinde Sovyet Rusya ile bir anlaşma imzaladı. Anlaşmaya göre Almanya Gürcistan'ın bağımsızlığını tanıyor, Bakü petrolünün ¼ 'nün

¹⁹⁸ Arif (Şihaliyev), **a.g.e.**, s. 297-298

¹⁹⁹ Bu savaşlarla ilgili geniş bilgi için bkz: Süleymanov, **a.g.m.**

²⁰⁰ Şimşir, **a.g.e.**, s. 32

²⁰¹ Bayraktar, **a.g.t.**, s. 83

²⁰² Şimşir, **a.g.e.**, s. 33

²⁰³ Agamaliyeva, N.(ed.); **Azerbaydjanskaya Demokratičeskaya Respublika (1918-1920) (Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti (1918-1920))**, Bakü, Elm Neşriyatı, 1998, (Erişim) <http://ebooks.preslib.az/pdfbooks/rubooks/adr.pdf>, 22 Aralık 2012, s. 45-46

²⁰⁴ Mehmetov, **a.g.e.**, s. 583

²⁰⁵ Alman-Osmanlı ihtilafı ile ilgili daha geniş bilgi için bkz: Bayraktar, **a.g.t.**, s. 90-99

kendisine verilmesine karşılık Bakü ve çevresinin Rusya'ya bırakılmasını kabul ediyordu. Buralara Türklerin bırakılmamasını ve Kafkaslarda askeri harekatta bulunmakta olan Osmanlı Devleti'ne hiç bir yardımda bulunmamayı taahhüt ediyordu.²⁰⁶

Kafkas İslam Ordusu 14 Eylül tarihinde ikinci kez Bakü üzerine saldırıya başladı. Bir gün boyunca devam eden saldırılar sonucunda akşama doğru İngilizler şehri terk ettiler, bunun üzerine Merkezi Hazar Diktatörlüğü yönetimi ve Ermeni birlikleri de şehri boşalttılar. Bakü kurtarıldı ve 17 Eylül tarihinde Azerbaycan hükümeti Gence'den Bakü'ye nakledildi.²⁰⁷

Osmanlı Devleti gerek bağımsızlığın kazanılmasında gerekse de ondan sonraki dönemde Azerbaycan Cumhuriyeti'ne büyük destek olmuştur. Nuri Paşa ordu kuruculuğunda istisnai rol oynamış, ülkedeki Bolşevik – Ermeni katliamları durdurulmuş ve emniyet temin edilmiştir.²⁰⁸ Ayrıca bağımsızlığının ilk dönemlerinde Avrupa ve Rusya'da diplomatik temsilcilikler tesis etmek iktidarında olmayan Azerbaycan hükümeti, Osmanlı hükümetinden dış temsilci bulundurduğu ülkelerde Azerbaycan'ı temsil etmesini istemiştir.²⁰⁹ Azerbaycan hükümeti ülkenin içinde bulunduğu zor ekonomik durumu düzeltmek için yine Osmanlı Devleti'ne başvurmuştur. Osmanlı Devleti'nden borç almak ve İstanbul'da kendi milli parasını²¹⁰ bastırmak konusunu görüşmek için bir heyet İstanbul'a gönderilmiş, 16 Eylül 1918 tarihinde²¹¹ Azerbaycan – Osmanlı İktisadi Antlaşması imzalanmıştır. Antlaşma ile iki milyon lira değerinde çeşitli malın (petrol, yün vb.) Osmanlı Devleti tarafından alımı öngörülmekteydi, ayrıca Osmanlı tarafı yüzde 5 faizle

²⁰⁶ Şimşir, **a.g.e.**, s. 33-34 (Bu anlaşmayı öğrenen Azerbaycan tarafı 12 Eylül'de İstanbul'daki Alman Büyükelçiliğine Alman-Rus Antlaşmasının Bakü'ye ilişkin hükümlerini protesto eden bir nota vermiştir. Şimşir, **a.g.e.**, s. 38)

²⁰⁷ Mehmetov, **a.g.e.**, s. 583-584

²⁰⁸ Arif (Şihaliyev), **a.g.e.**, s. 298

²⁰⁹ Ağayev, **a.g.t.**, s. 19

²¹⁰ Milli para birimi Azeri ve Akça olmak üzere iki türde olması düşünülmüştü. Ama İstanbul'daki heyet diğer sorunlarla uğraştığından milli para basılmamıştı. (İmanov, Vügar; **Azerbaycan-Osmanlı İlişkileri (1918)**, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2006, s. 127-131)

²¹¹ Aslında bu antlaşmanın imzalanma tarihi tam olarak bilinmemekte, Rusça yayımlanan metninde bu tarih gösterilmektedir. (bkz: İmanov, **a.g.e.**, s. 126)

500 bin lirayı derhal ödemeyi taahhüt etmişti.²¹² Bu avansın 225 bini yola çıkarılmış, Bakü'ye getirilse de şehrin tahliyesine denk geldiği için Azerbaycan hükümetine verilememiştir.²¹³ Taraflar eğitim alanında da işbirliği yapmış, 50 civarında öğretmen Bakü'ye gelerek çeşitli okullarda göreve başlamışlardır.²¹⁴

1918 yılı sonunda uluslararası arenada yaşanan gelişmeler Azerbaycan – Osmanlı ilişkilerini de etkilemiş, ilişkiler gittikçe sekteye uğramıştır. Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik çıkan Osmanlı Devleti, Müttefik devletler adına hareket eden İngiltere ile, 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesi'ni imzalamıştır ve bu mütarekenin 11. ve 15. maddeleri Azerbaycan'la ilgiliydi. 11. madde Kuzeybatı İran'daki Türk Birliklerinin gecikmeksizin savaş öncesi sınırların gerisine çekilmeleri için daha önce verilmiş bulunan buyruğun yerine getirilmesi, Kafkasların bir bölgesinin Türk Birliklerince boşaltılmasının daha önce buyrulmuş bulunduğundan bu bölgenin geri kalan bölümünün boşaltılmasına, ordaki durum Müttefiklerce incelendikten sonra, gerek görülürse, girileceği bildirilmekteydi. 15. madde ise Kafkasya demiryollarının Türk denetimi altında bulunan bölümlerini de kapsamak üzere, tüm demiryollarında, halkın gereksinimleri gereği gibi göz önünde tutulmak koşuluyla, Müttefik makamlarının bunları tümüyle diledikleri gibi kullanabilmeleri amacıyla, Müttefik Denetleme görevlilerinin yerleştirilmesini ihtiva etmekteydi. Ayrıca bu hükmün Batum'un Müttefiklerce işgalini de kapsadığı ve Türkiye'nin, Bakü'nün Müttefiklerce işgaline hiçbir biçimde karşı çıkmayacağı kayd edilmekteydi.²¹⁵

Anlaşmada Azerbaycan'ın işgal edilmiş toprak olarak görülmesi Azerbaycan hükümetinin itirazına sebep olmuş, Azerbaycan hükümeti Osmanlı tarafı ile yaptığı görüşmelerde, Azerbaycan'ın işgal edilmiş toprak

²¹² Aslında bu Osmanlı Devleti'nin verdiği borçtu. Sadece o zamanlarda Osmanlı heyeti Almanya ile borç görüşmeleri yapmaktaydı, bu yüzden zor durumda kalmamak için talep edilen borç, mal-para takası şekline sokulmuştu. Zaten antlaşma da Azerbaycan hükümeti ile Osmanlı Şimendiferleri ve Askeri Limanları İdaresiyle bir mal alım-satım antlaşması olarak imzalanmıştır. (İmanov, **a.g.e.**, s. 125, Ağayev, **a.g.t.**, s. 54, dipnot 169)

²¹³ İmanov, **a.g.e.**, s. 121-131

²¹⁴ Mehmetov, **a.g.e.**, s. 591

²¹⁵ Şimşir, **a.g.e.**, s. 45

olarak görülemeyeceği, buradaki Türkiye askeri birliklerinin ulusal hükümet tarafından davet edildiği ve bu birliklerin Azerbaycan yönetimine tabi olduğunu, Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmiş yeni bir cumhuriyet olarak savaşıyan tarafların hiçbirine taraf olmadığı itirazı biçiminde dile getirilse de bu Azerbaycan'ın İngilizler tarafından işgali gerçeğini değiştirmemiştir.²¹⁶

Bu anlaşma gereği Enzeli'de bulunan müttefik ordusu kumandanı General Thomson, Osmanlı ordusunun bir haftaya kadar Bakü'yü bir aya kadar da bütün Kafkasya'yı boşaltmasını talep etmiştir.²¹⁷ Azerbaycan hükümeti 10 Kasım 1918 tarihinde Bakü'de Osmanlı birlikleri ve Nuri Paşa'nın şerefine resepsyon vermiş, bu resepsyonda Resulzade ve diğerleri Osmanlı askerlerine teşekkürlerini bildirmişlerdir.²¹⁸ Bununla Osmanlı birlikleri Bakü'den çekilmeye başlamış²¹⁹ son birlikler Ocak 1919 tarihinde Azerbaycan'ı terk etmiş, bununla da Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan harekatı sona ermiştir.²²⁰

Azerbaycan heyeti, İngilizler Bakü'ye gelmeden önce İngiliz komutan Thomson ile Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin konumu hakkında görüşmelerde bulunulmuş, Thomson bağımsız bir Azerbaycan yönetimini tanımadığını bildirmiştir.²²¹ Ama Thomson ile imzalanmış anlaşmaya göre İngilizler Azerbaycan hükümetinin iç işlerine karışmayacak ve İngiliz hakimiyeti sadece Bakü'yü kapsayacaktı.²²² 17 Kasım Bakü'ye gelen İngilizler hem Osmanlı, hem de Azerbaycan Milli Ordu birliklerinin şehri

²¹⁶ Mehmetov, **a.g.e.**, s. 586

²¹⁷ Bayraktar, **a.g.t.**, s. 113

²¹⁸ Mehmetov, **a.g.e.**, s. 586

²¹⁹ Aslında Türk Ordusunun geri çekilmesi hakkında karar daha Ekim'in başlarında yani Mondros Mütarekesi'nden önce alınmıştı. Bu konuda bkz: Yerasimos, **a.g.e.**, Süleymanov, Mehman; "Qafqaz İslam Ordusunun diğer faaliyetleri ve Missiyasının Sona Çatması", **Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Qafqaz Ordusu**, ed.: Mehmet Rıhtım, Mehman Süleymanov, Bakü, Qafqaz Üniversitesi Qafqaz Araştırmaları İnstitutu Neşriyyatı, 2008)

²²⁰ Süleymanov, "Qafqaz İslam Ordusunun diğer faaliyetleri ve Missiyasının Sona Çatması", **Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Qafqaz Ordusu**, ed.: Mehmet Rıhtım, Mehman Süleymanov, Bakü, Qafqaz Üniversitesi Qafqaz Araştırmaları İnstitutu Neşriyyatı, 2008, s. 389

²²¹ Thomson 7 Aralık 1918 tarihinde Azerbaycan parlamentosunun faaliyete başlamasından ve yeni hükümetin oluşturulmasından sonra 28 Aralık tarihinde Azerbaycan Hükümeti'ni tanıdığını bildirmişti. (Hasanlı, **a.g.e.**, s. 171)

²²² Agamaliyeva, **a.g.e.**, s. 49

boşaltmasını talep etmiş, milli ordu karargahı Gence'ye taşınmış, ama hükümet Bakü'de faaliyetini sürdürmüştür.²²³

Mondros Mütarekesi'nden sonra İngilizler Kafkasya'yı işgal ederek adeta bir "Cordon Sanitaire" kurmuş ve Türkiye ile Rusya arasında ilişkileri kesmişlerdir.²²⁴ Ancak hem Versailles'te toplanan galip devletlerin baskısı, hem de İngiliz askeri birliklerinin azlığı ve İngiltere'deki mali kriz dolayısıyla Lloyd George Hükümeti Şubat 1919 tarihinde geri çekilme kararı almış ve Ağustos ayında İngiltere Kafkaslardan çekilmiştir.²²⁵ İngilizler çekilirken Kafkasya'nın idaresini İtalyanlara devrettiklerini açıklamış, böylece kendilerine yük olmadan ekonomik çıkarlarını garanti altına almayı ve Rusya ile Türkiye arasında bir İtalyan duvarı dikmeyi düşünmüşlerse de İtalya'daki sorunlar İtalya'nın bu görevi devralmasını engellemiştir.²²⁶

1920 yılında Kafkaslar'da durum değişmiş, iç savaşta başarılar elde eden Bolşevikler güneye doğru ilerlemeye başlamışlardı. Bu durumda Bakü petrollerini elde tutmak, İran ve Irak yolunu kapamak ve Sovyetlerle Anadolu hareketinin birleşmesini önlemek için İtilaf devletleri yine "Kafkas Seddi" politikasına baş vurmuş, yani Taşnak Ermeni, Menşevik Gürcistan ve Azerbaycan Müsavat hükümetleri ile bir set oluşturmaya çalışmışlardır. Kafkas seddi projesi, İngilizlerin, Kafkasya'da bir tampon bölge oluşturup Türk ve Kafkas güçlerini Ruslara karşı birleştirmek, özellikle Ermenistan'ı güçlendirerek Rusların Kafkasya'ya inmelerini engellemek düşüncelerinden oluşuyordu. İngilizler için Hindistan'ı Bolşeviklerden korumak önemliydi, bunun için onlara yalnız Kafkaslardan değil her yerden saldırmak gerekliydi. Onun için Kafkaslarda ilerleyen Kızıl Ordu'ya karşı Türkiye'yi de Kafkas Seddi'nin bir parçası haline getirmeye çalışmıştırlar. Bu sırada Milli Mücadele veren Anadolu ise gerek siyasi gerekse de ulusal ordu kurma çalışmalarında dış yardıma ihtiyaç duymaktaydı.²²⁷

²²³ Mehmetov, **a.g.e.**, s. 586

²²⁴ Erol, Mehmet Seyfettin; Aydın, Abdurrahim F. ; "Kafkas Seddi" Projesi ve Türkiye", **Karadeniz Araştırmaları**, Sayı 7, Güz 2005, (Erişim) http://www.karam.org.tr/Makaleler/264841696_erol.pdf, 30 Eylül 2012, s. 23

²²⁵ Bayraktar, **a.g.t.**, s. 119-120

²²⁶ Ağayev, **a.g.t.**, s. 106

²²⁷ Erol, Aydın, **a.g.m.**, s. 25-26

Zira I. Dünya Savaşı'nda mağlup olmuş ve toprakları parçalanmış Türkiye İtilaf güçlerine karşı bir "ölüm kalım" savaşı vermekteydi. Bu savaştan galip çıkmak, toprak bütünlüğü ve bağımsızlığını korumak için Ankara hükümetinin yeni müttefiklere ve dış desteğe ihtiyacı vardı.²²⁸ İtilaf devletlerine karşı kullanabileceği iki büyük devlet vardı: ABD ve Sovyet Rusya'sı yani Bolşevikler. ABD'nin Monroe Doktrini'nin tesiriyle yalnızlık politikasına çekilmesi, bu devletin kullanılmasını ortadan kaldırmıştır.²²⁹ Geriye Ankara'yla aynı durumda olan Bolşevikler kalmıştır. Anadolu hükümeti Sovyetleri silah, cephane ve para yardımı sağlayabilecek bir ülke, aynı zamanda İtilaf Devletleri'ne karşı denge unsuru olarak görmekteydi.²³⁰ İtilaf İtilaf Devletleri'nin aynı zamanda "Bolşevikliği yatağında boğmak" çabası Moskova'yı da Türkiye'ye doğru itmiştir.²³¹ Milli Mücadele'nin Sovyetlerin düşmanı olan İngiltere, Fransa ve İtalya'ya karşı yapılması Moskova nezdinde Ankara'ya duyulan sempatiyi artırmıştır. Sovyetler, İngilizlerin oluşturdukları "Cordon Sanitaire"yi yıkmak açısından Ankara ile işbirliğinin yararlı olacağı düşüncesindeydiler. Milli Mücadele'ye destek ideolojik ve stratejik açıdan da Sovyetler'in işine gelmeye başlamıştır. Zira Hristiyan Batılılara karşı sürdürülen Milli Mücadele'ye yardım ederek gerek Rusya'daki Türk – Müslüman unsurlara daha sempatik görünmek, gerekse de diğer Müslümanlar arasında Moskova'nın prestijini arttırmak olurdu.²³² I. Dünya Savaşı'nın ortaya çıkardığı yeni manzara Ankara ile Bolşevik Rusya'nın yakınlaşmasına sebep olmuş ve onları kısa bir süreliğine müttefike dönüştürmüştü. Zaten iki ülke arasında istiklal harbi dışında hiç bir devirde, politika ve çıkar paralelliği olmamıştır.²³³

Ankara'nın Bolşeviklerden bu yardımı sadece Kafkaslar üzerinden alabilme imkanı vardı çünkü Türkiye'nin dışarıyla bağlantısı sadece Kafkasya üzerindendi. Ama Kafkasların İngiliz denetiminde olması Rus yardımını engelliyordu. Bu sebeple Bolşeviklerin asıl amacının farkına varamayan

²²⁸ Qasımlı, **a.g.e.**, s. 89

²²⁹ Bayraktar, **a.g.t.**, s. 141

²³⁰ Erol, Aydın, **a.g.m.**, s. 23

²³¹ Qasımlı, **a.g.e.**, s. 89

²³² Erol, Aydın, **a.g.m.**, s. 30

²³³ Erol, Aydın, **a.g.m.**, s. 29

Anadolu liderleri Azerbaycan'ın Bolşevik Rusya ile bir antlaşma imzalayarak Anadolu Türkleriyle birleşmesini bekliyorlardı.²³⁴ Ama Ankara Azerbaycan'ın Kızıl Ordu birlikleri tarafından işgalini değil, yalnız mevcut iktidarın Bolşeviklerin safına geçmesine çalışıyordu.²³⁵ Tabii Azerbaycan için böyle bir anlaşma işgal anlamına gelmekteydi ve onlar Rusların sözlerini tutmayacaklarını biliyorlardı. Bu yüzden Bolşeviklerle anlaşmaya yanaşmıyorlardı.

Anadolu Azerbaycan'dan yardım bekliyordu. Bu yardımın bir türlü ulaşmaması Ankara hükümeti'nde özellikle Kazım Karabekir Paşa'da Azerbaycan'ın yardımdan kaçındığı, İngilizlerle bir olup Bolşevik yardımının ulaşmasına engel olduğu düşüncesini yaygınlaştırıyordu. Oysa Azerbaycan zor durumda olmasına rağmen yardım göndermişti. 1920 yılının martında Azerbaycan Hükümeti Başbakanı Nesip Bey Yusufbeyli tarafından özel vekili Mehmet Ali Bey aracılığıyla Ankara Hükümetine toplam değeri 1.400.000. Fransız Frankı'nı bulan 12 petrol poliçesi (çek) gönderilmiştir. Fakat bazı siyasi nedenlerden dolayı para zamanında Ankara'ya ulaşmamıştır. Azerbaycan Milli Hükümetinin gönderdiği poliçelerin 8'nin ve ayrıca 19.000 Türk Lirasının yalnız 1920 yılının ekiminde Ankara'ya intikal ettiği TBMM Dışişleri Vekilinin verdiği bilgilerden de anlaşılmaktadır.²³⁶

Ayrıca Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin İngilizlerle yakınlaşması da dönemin koşullarından kaynaklanmaktaydı. 16 Mart 1920 tarihinde İstanbul işgal edilmiş ve Bakü'nün arkalandığı Osmanlı Devleti'ne fiili olarak son verilmiştir. Anadolu'daki Kuva-yı Milli'ye hukuken büyük devletler tarafından tanınmamış, dolayısıyla savaş içinde olan Türkiye'nin akıbeti belirsizdi.²³⁷ Diğer taraftan Bolşevikler hızla Azerbaycan sınırlarına yaklaşmaktaydılar. Bu

²³⁴ Sonyel, Salahi R.; **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, II. cilt, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986, s. 59-60

²³⁵ Ağayev, **a.g.t.**, s. 133

²³⁶ Ağayev, **a.g.t.**, s. 122-123

²³⁷ Ağayev, **a.g.t.**, s. 122

durumda Azerbaycan hükümeti Osmanlı Devleti'nin yenilgisinden sonra Azerbaycan'ın bağımsızlığını korumak için Antanta safına kaymıştır.²³⁸

Bu sırada Azerbaycan'ın durumunu en iyi Resulzade'nin şu sözleri ifade etmektedir: “Bir taraftan Türklüğün şanlı alemlerini bütün şark tarihini diğerğın edecek azim sukuttan kurtarabilecek teşebbüse mani olmamak, diğer taraftan da Türklük aleminin bilinmeyenini teşkil eden nevzat bir Cumhuriyeti kendi eliyle yıkmamak.”²³⁹

Ankara hükümeti Azerbaycan'da Bolşevik hükümetin kurulmasından sonra da Azerbaycan'nın bağımsızlığını devam ettireceğini düşünmekteydi. Bu düşüncelerinde bölgeden verilen bilgilerin önemli rol oynadığını söyleyebiliriz. Heyeti Temsiliye ve özellikle Karabekir Paşa Azerbaycan'la doğrudan doğruya bir ilişki kurmamış, bunun yerine Bakü'deki ittihatçı subayların da içinde bulunduğu Türk Komunist Fırkası ile ilişki kurmuşlardır. Azerbaycan'daki Müsavat hükümetine olumlu yaklaşmayan bu kişilerin verdiği bilgiler kendi fikirleri doğrultusunda olmuş, bu da Heyeti Temsiliye ve Karabekir Paşa'nın daha doğru karar vermesini engellemiştir. Özellikle Heyeti Temsiliye'nin istediği yardımın Azerbaycan hükümetinin bulunduğu siyasi kriz nedeniyle geciktiğini belirtmemiş, bununla da Heyeti Temsiliye'nin Azerbaycan hükümetine hoş bakmamasına sebep olmuştur.²⁴⁰

Mondros Mütarekesi'nden sonra İtilaf Ülkeleri Türk topraklarını işgale başlamışlardır. Bu arada, İstanbul'da Meclis-i Mebusan toplanmış ve Misak-ı Milli'yi ilan etmiştir. Fakat işgalciler tarafından mebuslar Malta'ya sürülmüştür. Mustafa Kemal ve arkadaşları Anadolu'ya geçmiş ve Milli İstiklal Harekatı'nı başlatmışlardır. Azerbaycan ise, bu sırada bir taraftan İstanbul Hükümeti'yle ilişkiler kurarken, diğer taraftan da doğu Anadolu'daki coğrafi bağlar ve gerekse sahip olduğu milliyetçi düşünceler nedeniyle Ankara ile ilişki kurmuştur. Ancak İstanbul ve Azerbaycan Hükümetleri, İngiliz yanlı politikalar takip ederken, Ankara'daki Milli Mücadele liderlerinin Sovyet Rusya'ya

²³⁸ Zaten yukarıda bahsettiğimiz gibi İngilizleri Azerbaycan Halk Cumhuriyeti davet etmemiş, hatta Mondros Mütarekesi'nin Bakü'nün İtilaf devletleri tarafından işgalini öngören maddesini protesto etmişti.

²³⁹ Bayraktar, **a.g.t.**, s. 173

²⁴⁰ Bayraktar, **a.g.t.**, s. 164

yaklaşma gereği duymaları her iki tarafın birbirinden uzaklaşmasına sebep olmuştur.²⁴¹

Bu sırada Bolşevikler Azerbaycan'ı işgal etmek için son adımlarını atmaya başlamışlardır. Rusya olaya bir işgal değil de içerden bir devrim süsü vermek ve bu şekilde Azerbaycan işgalini meşrulaştırmak için Şubat 1920 tarihinde kurulmuş Azerbaycan Komünist Bolşevik Partisi'ni kullanmıştır. 27 Nisan sabahı çoğu Rus ve Ermeni komünistlerden oluşan bir grup devrimci şehrin bazı bölgelerindeki idareleri işgal etmeye başlamış, XI. Kızıl Ordu Birlikleri Azerbaycan sınırından içeriye sokulurken milli hükümetin teslim olması hakkında ultimatom verilmiştir.²⁴²

Bunun üzerine acilen toplanan parlamentoda Müsavat dışında diğer siyasi güçler çıkış yolunun yönetimi Azerbaycan Komünist Partisi'ne devretmek olacağını bildirmiş ve parlamentoda 27/28 Nisan gecesi yapılan son oturumda Müsavat'ın karşı çıkmasına rağmen 7 maddelik bir anlaşma²⁴³ ile hakimiyetin Azerbaycan Türk komünistlere verilmesi önerisi kabul edilmiştir.²⁴⁴ Ancak toplam bir kaç saat sonra bu razılaşmanın aksine olarak Anadolu'ya gitmek bahanesi ile Bileceri istasyonunun yakınlarına gelmiş XI. Kızıl Ordu Bakü'ye girmiştir. Bununla da Azerbaycan'ın 23 aylık bağımsızlığına son verilmiş ve Azerbaycan yeniden Rusya tarafından işgal edilmiştir.²⁴⁵ Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuş ve Azerbaycan tarihinde 70 yıl sürecek Sovyet Dönemi başlamıştır.

Bazı kesim Ankara yönetiminin Bolşeviklerle ittifakının Azerbaycan'ın işgalinde önemli rol oynadığını düşünmekteler. Ama o sırada yaşananlara bakacak olursak mevcut dış ve iç etkenlerin Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Bolşevikler tarafından işgalini kolaylaştırdığını söyleyebiliriz. Rusya Bakü petrolüne acil gereksinim duymakta ve her ne pahasına olursa

²⁴¹ Bayraktar, **a.g.t.**, s. 125

²⁴² Mehmetov, **a.g.e.**, s. 603-604

²⁴³ Buna göre Rus ordusu Bakü'ye girmeden direkt Anadolu'ya gidecekti, Azerbaycan'ın bağımsızlığına ve toprak bütünlüğüne dokunulmayacaktı, Azerbaycan Ordusunun yapısı korunacaktı, Azerbaycan'ın siyasi partilerinin faaliyetine ve serbestliğine karışılmayacaktı, eski devlet yöneticileri, hükümet üyeleri ve milletvekilleri hiçbir siyasi soruşturmaya çekilmeyecekti. (Qasımlı, **a.g.e.**, s. 90)

²⁴⁴ Mehmetov, **a.g.e.**, s. 604

²⁴⁵ Hasanlı, **a.g.e.**, s. 410

olsun Bakü'yü işgal etmeye çalışmaktaydı. 1920 yılının başlarında İtilaf Devletleri, Bolşevik Rusya'ya karşı uyguladıkları ekonomik ambargoyu kaldırıp ticaret ilişkilerinin kurulmasına izin veren karar almış,²⁴⁶ Rusya ile ılımlı ilişkiler kuran İngiltere'nin ise Güney Kafkasya'daki olaylara karışmayacağını beyan etmesi Bolşevikleri daha da cesaretlendirmiştir. Anadolu hükümetinin de itiraz etmemesi Bolşeviklerin el kolunu açmıştır. İç etkenlerin de bu işgaldeki rolünü unutmamak gerekir. Kızıl Ordu Azerbaycan sınırlarına doğru yaklaşırken Ermeniler Mart 1920 tarihinde Karabağ'da saldırıya geçtiğinden milli ordunun büyük kısmı Azerbaycan'ın batı bölgelerine nakledilmiştir. Bununla da Azerbaycan'ın Rusya ile sınırı savunmasız kalmıştır.²⁴⁷ Ermeni ayaklanmasına bir de hükümet krizi eklenmiştir. Ayrıca halkın belli kesimi ulusal çekişmelerden, siyasal ve ekonomik zorluklardan bıkmıştır. Azerbaycan'daki Rus ve Ermeni topluluk ise işgalciler cephesinde savaşıyordu.²⁴⁸ Burada vurgulanması gereken bir diğer nokta şu ki, halk yapılan propogandalar sonucunda Bolşevikleri Türkiye'nin müttefiki olarak görmekte ve Azerbaycan'a girmesini arzulamaktaydılar.²⁴⁹

Zira bu sırada Bakü'de Halil Paşa Azerbaycan Türkleri'ni Kızıl Ordu'nun gelmesinden korkmamaya çağırıyor ve gelen ordunun Türkiye'ye yardıma gideceğini, kendisinin gelen Rus ordusunun başına geçeceğini söylüyordu.²⁵⁰ Aslında Bolşevikler ve ittihatçılar Heyeti Temsiliye liderlerini Azerbaycan'ının Bolşevikleştirilmesi gerektiği düşüncesine getirmeye muvaffak olmuşlardır. Bolşeviklerin amacı Türkiye'ye yardım değil, onları kullanıp Bakü petrollerine kavuşmaktır.²⁵¹

Bolşevikler hem Türkleri hem de Azerbaycan Türklerini kullanmışlardır. Durumu İngiliz basınında yer alan şu satırlar daha güzel ifade etmektedir. "Azerbaycan Kemal'le birleşmek, Ermenistan ise Kemal'den kurtulmak için Rus Kızıl Ordusunu davet etti. Her iki durumda da daveti

²⁴⁶ Ağayev, **a.g.t.**, s. 130

²⁴⁷ Mehmetov, **a.g.e.**, s. 602- 603

²⁴⁸ Qasımlı, **a.g.e.**, s. 32

²⁴⁹ Qasımlı, **a.g.e.**, s. 36

²⁵⁰ Bayraktar, **a.g.t.**, s. 179

²⁵¹ Bayraktar, **a.g.t.**, s. 176-178

yapanlar kaybetti. Azerbaycan bağımsızlığını yitirdi ve Kemal'e kavuşmadı. Ermenistan bağımsızlığından oldu ve topraklarına Rusya sahip çıktı.”²⁵²

Azerbaycan ilk başlarda bağımsız Sovyet Cumhuriyeti ilan edilmiş ve Türkiye ile ilişkileri bir süre devam ettirebilmiştir. Ankara hükümeti ilk dış temsilciliğini Azerbaycan'da açmış, 12 Ağustos 1920 tarihinde, Memduh Şevket Esendal'ı Bakü'ye Diplomatik Temsilci ve “Mümessil” olarak atamıştı.²⁵³ O yalnız Azerbaycan'da değil bütün Kafkasya bölgesinde Türkiye'nin temsilcisiydi. Azerbaycan ise 1921 yılında Ankara'da elçilik açarak İbrahim Abilov'u elçi olarak atamıştır. Şunu belirtelim ki, Osmanlı devleti Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ile daha ilk gün bir dizi anlaşma imzalamıştır, ama Ankara hükümeti Sovyet Azerbaycan hükümeti ile bir tek anlaşma yapmamıştır. Çünkü Ankara Azerbaycan'ın bağımsız olmadığını, gitgide bir Rus sömürgesine dönüştürülmekte olduğunu anlamıştır.²⁵⁴

Azerbaycan Sovyet yönetiminin genelde Türkiye karşı tutumuna rağmen, bazı hükümet üyeleri ve halk Anadolu Hareketi'ne yardımlarını devam ettirmişlerdir. İlk olarak Azerbaycan tarafı Malta'daki Türk esirlerini kurtarma girişiminde bulunmuş²⁵⁵, ama bu sonuçsuz kalmıştır. Moskova Antlaşması'ndan sonra ise maddi yardımlar başlamış, esasen önemli miktarda petrol yardımı yapılmıştır.²⁵⁶

TBMM ilk başlarda Azerbaycan'ı bağımsız bir Türk Sosyalist Cumhuriyeti sanıyordu. Çünkü bölgeden gelen bilgiler bu yöneydi.²⁵⁷ Oysa ki ulusal devlet yapısı işgalin ertesi günü ortadan kaldırılmıştır.²⁵⁸ Sovyetlerin işgaline karşı Azerbaycan'da direniş hareketi başlamıştır. Maalesef Anadolu'daki liderler bunu İngiliz komplolarına bağlayarak Türkiye'ye karşı

²⁵² Qasımlı, **a.g.e.**, s. 93

²⁵³ Şimşir, **a.g.e.**, s. 56

²⁵⁴ Şimşir, **a.g.e.**, s. 60-62

²⁵⁵ Azerbaycan İngiliz hükümetinin Azerbaycan'daki İngiliz esirleri istemesi üzerine, Malta'daki çoğunluğu Osmanlı Meclisi Mebusan mensubu olmak üzere Türk milliyetçilerinin serbest bırakılmasını aksi takdirde İngiliz esirlerinin bırakılmayacağını bildirmişlerdi. (Bayraktar, **a.g.t.**, s. 203)

²⁵⁶ Ağayev, **a.g.t.**, s. 167-168 (Bunda Sovyet Rusya ile Türkiye'nin ilişkilerini Moskova Antlaşması ile resmileştirmesi ve Anadolu Hareketinin maddi yönde destekleme taahhüdünde bulunması büyük etken olmuştu. (Ağayev, **a.g.t.**, s. 168)

²⁵⁷ Bayraktar, **a.g.t.**, s. 184

²⁵⁸ Qasımlı, **a.g.e.**, s. 41

vefasızlık olarak nitelendirmekteydiler.²⁵⁹ Oysa bu topraklarının işgaline karşı doğal bir tepkiydi.

12 Mart 1922 tarihinde Transkafkasya Sovyet Federalist Cumhuriyeti'nin oluşturulmasından sonra Abilov bu cumhuriyetin yani Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ın yetkili temsilcisi olarak faaliyetini sürdürmüştür.²⁶⁰ Azerbaycan'ın Transkafkasya Sovyet Federalist Cumhuriyeti'nin bir üyesi olmasının ardından 31 Mart 1924 tarihinde Türkiye'nin Bakü temsilciliği resmen kapandı, Bakü'de Türkiye Konsolosluğu kaldı, o da 1938 yılında kapatıldı. Bununla da resmi ilişkiler kesintiye uğradı.²⁶¹ 5 Aralık 1936 tarihinde Azerbaycan, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ni oluşturan 15 cumhuriyetten biri haline geldi.²⁶²

Bu arada Sovyetler Azerbaycan ile Türkiye'nin yakınlaşmasına engel olmak için çeşitli tedbirler almaya başladı. İlk önce alfabe değişimine gittiler. Sovyetlerin kullandığı bir başka yöntem Moskova Antlaşmanın " tarafların toprakları üzerinde taraf ülkesinin ya da ona bağlı topraklardan birisinin hükümeti rolünü üstlenmek savında bulunan örgüt ve grupların kurulmasını ya da yerleşmesini hiç bir zaman kabul etmemeyi" taahhüt etmeleriydi. Böylece Türkiye Sovyetlerdeki Turancı akımları desteklememe sözü verirken, Sovyetler de Türkiye'de Komünizmi yayma çabası göstermeme garantisi vermiş oluyorlardı. Bu yaklaşım Atatürk'den sonra da devam etti. Osmanlı'nın son yıllarındaki Turancı maceranın maliyeti ve tehlikelerinin bilincinde olan cumhuriyet liderleri, özellikle SSCB sınırları içinde yaşayan "Dış Türkler" konusunda herhangi bir resmi ilgi beyanından kesinlikle kaçındılar ve Sovyetleri bu konuda tedirgin etmemeye çalıştılar. SSCB ise Türk – Müslüman toplulukların Türkiye ile ilişki içine girmesinin kendisi için doğuracağı tehlikeleri fark ederek Türkiye Komünist Partisi'nin dahi bu halklarla ilişkiye girmesine izin vermedi.²⁶³

²⁵⁹ Ağayev, **a.g.t.**, s. 135-139

²⁶⁰ Ağayev, **a.g.t.**, s. 252

²⁶¹ Şimşir, **a.g.e.**, s. 744

²⁶² Karabayram, **a.g.e.**, s. 58

²⁶³ Arif (Şihaliyev), **a.g.e.**, s. 316-317

2.2.2. 1991 Sonrası Türkiye – Azerbaycan İlişkileri

2.2.2.1. Türkiye – Azerbaycan Arasında Siyasi İlişkiler

Azerbaycan'ın Sovyetler tarafından işgali ile zayıflamaya başlayan Azerbaycan'ın SSCB içinde yer alması ile kesilen Türkiye – Azerbaycan ilişkileri 80'li yılların sonuna doğru uluslararası ortamın yarattığı şartlar altında gelişmeye başlamıştır. Bilindiği gibi 1989 yılında Berlin Duvarı'nın yıkılmasıyla başlayan süreç Aralık 1991 tarihinde SSCB'nin kendini feshetmesiyle sonuçlanmıştır.²⁶⁴

SSCB'nin karşılaştığı ekonomik kriz piyasa ekonomisine geçişi teşvik etmiş, bu da siyasal sistemde demokratikleşme girişimlerini beraberinde getirmiş ve tek parti tekeli sona erdirerek çok partiliğe fırsat tanımıştır. Gorbaçov'un ekonomide uyguladığı Perestroyka ve siyasi yapıda gerçekleştirdiği Glasnost SSCB'deki cumhuriyetlerde siyasi mücadele için uygun bir ortam yaratmıştır. Dolayısıyla merkezde yaşanan ekonomik, siyasi, sosyal sorunlar ve bunların Azerbaycan'a yansması, Karabağ bölgesindeki gelişmeler ve ulusal mücadelenin 1918 – 1920 dönemine dayanan tarihi mirası 80'li yılların sonunda Azerbaycan'da yeni bağımsızlık mücadelesini tetiklemiş,²⁶⁵ 17 Kasım - 5 Aralık 1988 tarihindeki Meydan Harekatı Azerbaycan'da Sovyet sisteminin çatırdamasına yol açmış²⁶⁶ ve Azerbaycan "imparatorluk eyaletinden" bağımsız bir devlete dönüşmüştür.²⁶⁷

Azerbaycan bağımsızlığının ilk yıllarında dış saldırı ve iç siyasal kargaşa ile karşı karşıya kalmıştır. Dağlık Karabağ çatışmasındaki gelişmeler ve dışarıdan müdahaleler Azerbaycan'ın iç politikasına etki etmiş²⁶⁸ ve

²⁶⁴ Arif (Şihaliyev), **a.g.e.**, s. 317

²⁶⁵ Cafersoy, Nazim; **Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası (Haziran 1992 – Haziran 1993): Bir Bağımsızlık Mücadelesinin Diplomatik Öyküsü**, Ankara, ASAM yayınları, Kafkasya Araştırmalar Dizisi: 6, 2001, s. 6-10

²⁶⁶ Cafersoy, **a.g.e.**, s. 12-13

²⁶⁷ Aslan, Yasin; "Elçibey, Aliyev ve Azerbaycan Fenomeni", **Avrasya Etüdleri**, İlkbahar 1994, sayı 1, s. 60

²⁶⁸ Kasım, Kamer; **Soğuk Savaş Sonrası Kafkasya**, Ankara, USAK Yayınları, 2009, s. 20

bağımsızlık ilanını müteakiben üç yılda üç devlet başkanı seçimleri yapılmıştır. Azerbaycan yönetimine yeni birinin gelmesi her defasında Azerbaycan dış politikasındaki değişimleri de beraberinde getirmiştir.

Öte yandan Soğuk Savaş'ın sona ermesi Türk dış politikası açısından da yeni bir durum ortaya çıkarmış ve bir taraftan mevcut yeni sistemde Türkiye'nin rolü ve önemi sorgulanmaya başlamış, diğer taraftan yaşanan olaylar sonucu Türkiye'nin kuzeydoğusunda 5'i Türk kökenli 6 Müslüman devletin bağımsızlıklarını kazanması Türkiye için risklerle beraber yeni fırsatlar da doğurmuştur.²⁶⁹ Ama Türkiye bu duruma en hazırlıksız yakalanan ülkelerden biri olmuştur. Zira Türkiye'nin bölge ile ilgili yeterli bilgiye sahip olmamasının yanı sıra bölge hakkında bilgi sahibi olan yeterli elemanı ve gerekli kurumları mevcut değildi.²⁷⁰ Zorluklara rağmen Türkiye bu devletlerin ortaya çıkışını memnuniyetle karşılamış, Anadolu Türkleri ile Türk Cumhuriyetleri'nin halklarının aynı kökten olması, kültürel ve dil bakımından bağların bulunması Türkiye'nin reaksiyonunu etkilemiştir.²⁷¹

Etnik, kültürel ve dil yakınlığı, zengin hidrokarbon kaynakları Azerbaycan'ın Türkiye'nin Kafkasya politikasının merkezine oturmasına sebep olmuştur. Türkiye, Azerbaycan'ı Orta Asya'ya açılımda bir köprü ve aynı zamanda enerji kaynaklarından dolayı istikrarlı olmasının büyük önem taşıdığı en stratejik pozisyonndaki Türk Cumhuriyeti olarak değerlendirmiştir.²⁷² Bağımsızlık sonrası Türkiye ile ilişkiler Azerbaycan için büyük önem taşımıştır. Yukarıda da değindiğimiz gibi iç politikada yaşanan değişimler Azerbaycan dış politikasını ve Türkiye ile ilişkilerini de etkilediğinden Türkiye – Azerbaycan siyasi ilişkilerini aşağıdaki dönemlere ayırarak inceleyeceğiz:

- Azerbaycan'daki bağımsızlık mücadelesi döneminden Ebulfez Elçibey'in devlet başkanlığına kadarki dönem;

²⁶⁹ Arif (Şihaliyev), **a.g.e.**, s. 318

²⁷⁰ Mustafa, Gökçe; "Sovyet Sonrası Dönemde Hazar Çevresinde Yaşanan Rekabet", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, cilt 1, sayı 3, Bahar 2008, (Erişim) http://www.sosyalarastirmalar.com/cilt1/sayi3/sayi3_pdf/gokce_mustafa.pdf, 12 Ekim 2012, s. 192

²⁷¹ Bal, İdris; "Soğuk Savaş Sonrası Türk Dış Politikası için Türk Cumhuriyetleri'nin Önemi", **21. Yüzyılda Türk Dış Politikası**, der.: İdris Bal, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2004, s. 369

²⁷² Kasım, **a.g.e.**, s. 95

- Ebulfez Elçibey ve Azerbaycan Halk Cephesi dönemi;
- Haydar Aliyev dönemi;
- İlham Aliyev dönemi.

Azerbaycan daha bağımsızlığını ilan etmeden Türkiye ile ilişkiler geliştirmeye başlamıştır. Ocak 1990 tarihinde Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (SSC) Başbakanı Ayaz Muttalibov Türkiye'ye resmi ziyaret gerçekleştirmiş²⁷³ ve Azerbaycan'la Türkiye arasında dört anlaşma imzalanmıştır. Bu ziyaret, yaklaşık yetmiş yıllık aradan sonra Azerbaycan'dan Türkiye'ye Başbakan düzeyinde ilk resmi ziyaret olmasından dolayı büyük anlam ifade etmekteydi. Ardından Eylül ayında yeni Başbakan Hasan Hasanov Türkiye'ye resmi ziyarette bulunmuş ve bir sıra anlaşmalar imzalamıştır. 1991 yılı Mart ayında ise Türkiye Cumhurbaşkanı Turgut Özal, Sovyetler Birliği'ne resmi ziyareti çerçevesinde Bakü'yü ziyaret etmiştir.²⁷⁴ Ama daha Sovyetler resmi olarak dağılmadığından ilişkilerini Moskova merkezli yürüten Türkiye 19 – 20 Ocak 1990 tarihinde Bakü'de halkı Sovyet askerlerinin güç kullanarak bastırmasına sessiz kalmayı tercih etmiştir.²⁷⁵ Hatta Cumhurbaşkanı Özal ABD ziyareti sırasında konuyla ilgili soruyu cevaplandırırken “Bu konu Sovyet Rusya'nın iç meselesidir.(...) Azeriler Şii'dir, Türkiye'den ziyade İran'a daha yakındır. Azerbaycan'daki olayların Türkiye'yi etkileyeceğini sanmıyorum.” demesi Türkiye'de büyük tepkiye sebep olmuştur.²⁷⁶

Muttalibov dönemi - Güçlenen halk ayaklanması neticesinde 30 Eylül 1991 tarihinde Azerbaycan Cumhuriyeti²⁷⁷ Yüksek Sovyeti Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmiş, 8 Eylül tarihinde cumhurbaşkanlığı seçimleri gerçekleştirilmiş ve Muttalibov ilk cumhurbaşkanı seçilmiştir. 18 Ekim 1991 tarihinde kabul edilen “Azerbaycan Cumhuriyeti'nin devlet bağımsızlığı

²⁷³ Moskova'ya bağlı cumhuriyetler egemenliklerini ilan etmeseler de Moskova'nın onayıyla, ticaret, kültür gibi belli konularda dış dünya ile doğrudan temaslara başlamışlardı. Dolayısıyla bu ziyaret Moskova'nın izni ve bilgisiyle gerçekleşmişti. (Şimşir, **a.g.e.**, s. 72)

²⁷⁴ Şimşir, **a.g.e.**, s. 71, 213-215

²⁷⁵ Arif (Şihaliyev), **a.g.e.**, s. 319

²⁷⁶ Zikreden: Şimşir, **a.g.e.**, s. 175

²⁷⁷ 5 Şubat 1991'de Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti aldığı bir kararla Azerbaycan Sovyet Sosyalist kimliğine son verip Azerbaycan Cumhuriyeti (Azerbaycan Respublikası) adını almıştır. (Mehmetov, **a.g.e.**, s. 704)

hakkında Anayasa Aktı” 29 Aralık tarihinde halk oylaması ile kabul edilmiş, böylece Türk – İslam aleminde ilk defa bağımsız demokratik devlet kurmuş Azerbaycan bağımsızlığına yeniden kavuşmuştur.²⁷⁸

Azerbaycan’ın bağımsızlığını ilan etmesinden sonra Türkiye ile ilişkiler daha da yoğunlaşmıştır. 9 Kasım 1991 tarihinde Azerbaycan’ı ilk tanıyan ülke olan Türkiye 14 Ocak 1992 tarihinde diplomatik ilişkiler hakkında protokol imzalamış ve büyükelçilik açan ilk ülke olmuştur.²⁷⁹

Bağımsızlığın ilan edilmesinin ardından, Muttalibov, Rusya ağırlıklı bir politika izlemiş ama diğer bölge ülkeleri ile de genel olarak dostça ilişkiler kurmaya çalışmıştır.²⁸⁰ Rusya’yı dış politikasının köşe taşı haline getiren Muttalibov 21 Aralık 1991 tarihinde eski SSCB’nin devamı niteliğini taşıyan BDT²⁸¹’ye vücut veren Almatı Bildirisi’ni imzalamış, Karabağ sorunun çözümünde bu ülkeden yardım beklemiştir.²⁸² O İran’la ilişkilere de dikkat ederek iki kez bu ülkeyi ziyaret etmiş, Nahçıvan’a geçiş için İran toprağını kullanma ve bu bölgenin serbest ekonomik bölge ilan edilmesi karara bağlanmıştır.²⁸³

Muttalibov aynı zamanda Türkiye ile ilişkileri geliştirme yönünde çabalarda da bulunmuştur. 14 Ocak 1992 tarihinde Türkiye Dışişleri Bakanlığı Siyasi İşler Daire Başkanı Bilal Şimşir başkanlığındaki heyeti kabul etmiş, bu görüşmede iki ülke arasında diplomatik ilişkiler kurulması, büyükelçilikler açılması karara bağlanmıştır. Ardından Muttalibov, 23 – 24 Ocak tarihlerinde Türkiye’yi ziyaret etmiş, ziyaret sırasında iki ülke arasında askeri alan dışında ikili ilişkilerin geliştirilmesine ilişkin Dostluk ve İşbirliği Anlaşması²⁸⁴ imzalanmıştır. Bu anlaşma dışında, 29 Şubat 1992 tarihinde Azerbaycan Başbakanı Hasan Hasanov’la Türkiye Milli Eğitim Bakanı ve

²⁷⁸ Mehmetov, **a.g.e.**, s. 705-706

²⁷⁹ Şimşir, **a.g.e.**, s. 268-284

²⁸⁰ Cafersoy, **a.g.e.**, s. 67

²⁸¹ BDT 8 Aralık 1991 tarihinde Rusya, Beyaz Rusya ve Ukrayna tarafından imzalanan antlaşma ile kurulmuştur.

²⁸² Cafersoy, **a.g.e.**, s. 93-94

²⁸³ Cafersoy, **a.g.e.**, s. 67-68

²⁸⁴ Bu anlaşma daha sonra Azerbaycan parlamentosu tarafından onaylanmamıştır. Nazim Cafersoy bunun iç politik durumun iyice gerginleşmesi, parlamentonun temel gündeminin muhalefet ve iktidar arasındaki gerginlik ve Karabağ sorununa odaklanmış olması ile açıklamaktadır. (Cafersoy, **a.g.e.**, s. 122)

Devlet Bakanı Şerif Ercan arasında Bakü'de imzalanan mutabakat zaptı ile Türkiye Azerbaycan'a gerekli miktarda alfabe bastırarak yollamayı, öğrenci kabul edip okutmayı, uzman değişimi ve Azerbaycan'daki eğitim reformları için her türlü katkıyı yapmayı yüklenmiştir.²⁸⁵

Muttalibov'un Rusya ile yakın ilişkileri savunan dış politika anlayışına rağmen Karabağ sorununda Rusya'nın Ermeni tarafını desteklemesi, Azerbaycan'ın toprak kayıplarının sürmesi, 25 – 26 Şubat 1992 tarihinde Ermeni kuvvetlerinin Hocalı'da büyük bir katliam yapmaları ve Rus 366. alayının katliama destek verdiği haberleri Muttalibov aleyhine gösterilerin yapılmasına yol açmıştır.²⁸⁶ Muttalibov 6 Mart tarihinde muhalefetin ve parlamento önüne toplanmış halkın baskısı ile istifa etmiş, devlet başkanlığı yetkileri Anayasa gereğince Meclis Başkanı Yakup Memmedov'a geçmiştir.²⁸⁷ O bu görevi 18 Mayıs 1992 tarihine kadar yürütmüştür. Rusya ile ilişkilerinde ihtiyatlı davranan Memmedov, BDT çerçevesinde ilişkiler geliştirmek konusunda mesafeli tutum sergilemiş, 21 Mart 1992 tarihinde Kiev'de yapılan BDT toplantısına katılmamıştır.²⁸⁸

Memmedov Türkiye ile ilişkilerin geliştirilmesi yönünde adımlar atmış, 13 Mart 1992 tarihinde iki ülke arasında enerji alanında işbirliği protokolü imzalanmıştır. Memmedov'un daveti üzerine Türkiye Başbakanı Süleyman Demirel 2 – 3 Mayıs 1992 tarihinde Bakü'yü ziyaret etmiş, Azerbaycan yetkilileri ile görüş alışverişinde bulunan Demirel iki bin Azerbaycanlı öğrenciye Türkiye'de burslu eğitim olanağı sağlanması sözü vermiştir.²⁸⁹ Dahası 24 Mart 1992 tarihinde Türkiye ile Azerbaycan'a bağlı Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti arasında her alanda daha yakın işbirliğini öngören bir protokol imzalanmış, 28 Mayıs 1992 tarihinde Türkiye ile Nahçıvan'ı birbirine bağlayan "Ümit Köprüsü"nü'nün açılışı olmuştur.²⁹⁰

²⁸⁵ Cafersoy, **a.g.e.**, s. 122

²⁸⁶ Kasım, **a.g.e.**, s. 20-21

²⁸⁷ Cafersoy, **a.g.e.**, s. 41-42

²⁸⁸ Cafersoy, **a.g.m.**, s. 290

²⁸⁹ Kalafat, Yaşar; Aslanlı, Araz; "Türkiye – Azerbaycan İlişkileri", **21. Yüzyılda Türk Dış Politikası**, ed.: İdris Bal, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2004, s. 383

²⁹⁰ Salmanlı, Zeynep; "1991 Sonrası Türkiye-Azerbaycan İlişkileri", Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007 s. 21

Elçibey dönemi - 7 Haziran 1992 tarihinde devlet başkanlığı seçimlerini kazanan Elçibey'in, 16 Haziran tarihinde yemin ederek göreve başlamasıyla Azerbaycan Halk Cephesi (AHC)'nin²⁹¹ 17 Haziran 1993 tarihine kadar sürecek iktidarı başlamıştır.²⁹² AHC döneminde Azerbaycan dış politikasının iki ayağı olmuştur. Bu dış politikanın bir ayağını Türkiye oluşturmuş, diğerini ise Rusya gibi tehdit görülen ülkelere karşı denge unsuru olma ve yeni siyasi ve ekonomik sisteme geçmede destek sağlama bağlamında başta ABD ve İngiltere olmak üzere Batılı ülkelerle ilişkiler teşkil etmiştir.²⁹³

Elçibey, iktidarı döneminde Azerbaycan'ın bağımsızlığını pekiştirici adımlar atmıştır. 7 Ağustos 1992 tarihinde imzalanan antlaşma ile Rus sınır güçlerinin Azerbaycan topraklarından çekilmesine nail olmuş²⁹⁴, parlamento BDT üyelik antlaşmasını reddetmiş, Stalin'in 1937 yılında adını Azerbaycan dili olarak değiştirdiği Türk dili, 22 Aralık 1992 tarihinde devletin resmi dili olarak kabul edilmiş, 25 Aralık tarihinde yine Stalin'in zorla kabul ettirdiği Kiril alfabesinden Latin Alfabesine geçilmiştir.²⁹⁵ Ayrıca Rusya'nın Karabağ sorununu Azerbaycan'a baskı aracı olarak kullanmasını önlemek için Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı (AGİK) ve ABD aracılığı ile dengeyi sağlamaya çalışmıştır.²⁹⁶ Sayılan adımlar Rusya'nın Azerbaycan Halk Cephesi karşıtı tutumuna²⁹⁷ sebep olmuş sonradan onun sonunu getirmiştir.

²⁹¹ Azerbaycan Halk Cephesi 16 Temmuz 1989 tarihinde kurulmuş ve Azerbaycan'da Ermeni saldırılarına ve Kızıl Ordu istilasına karşı direnişi örgütlemiş, bağımsızlığın kazanılmasında önemli rol oynamıştır. (Şimşir, **a.g.e.**, s.164) Bu teşkilat ideolojik anlamda Müsavatçılık (yani istiklal, milliyetçilik, devletçilik, özgürlük, ulusal dayanışma) ilkelerini, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti devlet geleneğini ve Azerbaycan ulusal bayrağında simgelenmiş esasları benimsemiştir. (Cafersoy, **a.g.e.**, s. 36)

²⁹² Cafersoy, **a.g.e.**, s.

²⁹³ Cafersoy, **a.g.e.**, s. 66

²⁹⁴ Azerbaycan eski Sovyet Cumhuriyetleri arasında Rus ordusu, hava ve deniz kuvvetlerini topraklarından çıkaran ilk devlet olmuştur. (Musabekov, Rasim; "Where Fields of Attraction Overlap: Azerbaijan Between Turkey and Russia", (Erişim) <http://eng.globalaffairs.ru/number/Where-Fields-of-Attraction-Overlap-15336> , 17 Aralık 2011

²⁹⁵ İşyar, Ömer Göksel; **Bölgesel ve Global Güvenlik Çıkarları Bağlamında Sovyet-Rus Dış Politikaları ve Karabağ Sorunu**, İstanbul, ALFA, 2004, s. 440

²⁹⁶ Cafersoy, Nazim; "Bağımsızlığın Onuncu Yılında Azerbaycan – Rusya İlişkileri (1991-2001)", **Avrasya Dosyası**, Azerbaycan Özel, cilt 7, sayı 1, İlkbahar 2001, s. 292

²⁹⁷ Bu konuda geniş bilgi için bkz: İşyar, **a.g.e.**

Elçibey döneminde Rusya ile beraber İran'la da ilişkiler gergin olmuştur. Şöyle ki Elçibey'in, İran'a, Güney Azerbaycan'da insan haklarına riayet edilmesi hususundaki uyarısı ve 35 milyon Azeri için kültürel özerklik ve kendi dillerinde gazete okuma, eğitim görme olanağına sahip olmaları gerektiğini savunması Tahran yönetiminde hem endişe hem de tepki ile karşılanmıştır.²⁹⁸ İsrail ile olan ilişkilere de öncelik vermesi ve İsrail'i Azerbaycan'ın dış politikasındaki önemli dört veya beş ülkeden biri olduğunu vurgulaması İran'ı tedirgin eden bir başka konu olmuştur.²⁹⁹ Bu politika İran'ın Karabağ'daki olaylar sırasında Ermenistan'ın yanında yer almasına neden olmuştur.³⁰⁰

Elçibey'in iktidara gelmesi ile Azerbaycan'ın dış politikasında bir stratejik tercih değişimi yaşanmış ve Türkiye Azerbaycan dış politikasında özel bir konuma oturtulmuştur. İdeolojik görüş itibariyle Türk milliyetçisi olan ve Atatürk hayranlığını sık sık dile getiren Elçibey, Türkiye'yi stratejik ortak olarak görmüş³⁰¹ ve göreve gelmesinin ardından ilk dış gezisini Türkiye'ye yapmıştır. 24 – 27 Haziran 1992 tarihinde gerçekleştirilen gezi sırasında Ankara'da gerçekleştirilen Karadeniz Ekonomik İşbirliği (KEİ) zirve toplantısına katılmış, TBMM'de yaptığı konuşmada Türkiye'yi model olarak gördüğünü ifade etmiştir. Ardından 28 Ekim - 5 Kasım 1992 tarihinde yine Türkiye'yi ziyaret etmiş, Cumhuriyet Bayramı kutlamalarına ve 31 Ekim 1992 tarihinde gerçekleştirilen ilk Türk Devletleri Zirvesi'ne katılmıştır. Bu sefer esnasında Ankara'da Azerbaycan Büyükelçiliği açılmış, iki ülke arasında İşbirliği ve Dayanışma Anlaşması dahil ticaret, ulaşım ve suçluların iadesi konularında anlaşmalar imzalanmıştır. İmzalanan anlaşmalarla, Türk işadamlarının Azerbaycan'a yatırımlarında vergi indirimleri sağlanmıştır.³⁰²

²⁹⁸ Hurç, Yakup; "Türkiye'nin Karabağ Politikası", Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş 2008, s. 73

²⁹⁹ Kasım, **a.g.e.**, s. 22 (Elçibey, bu politikasıyla ABD'deki Yahudi lobisinden Karabağ çatışmasında destek almayı ummuştur.)

³⁰⁰ Cabbarlı, Hatem; Abdullayeva, Vüsale; "Azerbaycan Dış Politikası'nın Temel Özellikleri (1991-2009)", **21. Yüzyıl**, cilt 3, sayı 8-9, Ocak-Haziran 2008, s. 81

³⁰¹ Cafersoy, **a.g.e.**, s. 123

³⁰² Cafersoy, **a.g.e.**, s. 123-125

Elçibey, ülkenin içinde bulunduğu ekonomik sorunların aşılabilmesi ve Ermenilerle savaşta başarılı olabilmesi için, gözünü ülkesinin en önemli doğal kaynağı olan petrole çevirmiş ve ülkenin petrollerinin bir an önce işletilmesini hedeflemiştir. Bunun için Elçibey, Hazar'da bulunan petrolün dünya pazarlarına ihracı için en uygun seçeneğin, Bakü'den Türkiye'nin Ceyhan limanına kadar uzanacak bir boru hattı olduğuna hükmetmiş,³⁰³ Mart 1993 tarihinde Türkiye ile petrolün Ceyhan'a aktarılmasını sağlamak için gizli bir anlaşma yapmıştır.³⁰⁴

Elçibey döneminde ikili ilişkiler genelde olumlu bir seyir izlese de bazı sorunlar da yaşanmıştır. Azerbaycan'a Ermeni saldırıları sürerken Elçibey tüm dünyadan ve Başbakan Demirel'den 60 bin Azeri'nin kurtarılması için helikopter istemiş, diğer devletlerden ses çıkmadığı gibi Demirel de oraya helikopter götürmenin pratiğinin olmadığını belirterek³⁰⁵ Elçibey'in helikopter talebini geri çevirmiştir. Elçibey'in umduğunu bulamaması³⁰⁶ onda Türkiye'ye karşı bir hayal kırıklığı yaratmıştır.³⁰⁷

AHC hükümeti'nin izlediği politikadan hoşnut olmayan Rusya, Gence'deki 104. Rus paraşütçü birliğinin ağır silahlarını Albay Suret Hüseyinov'a devrederek onu darbe yapmaya sevk etmiştir. Hüseyinov, Elçibey'in istifasını talep ederek silahlı birlikleri ile Bakü üzerine yürümüş, ülkede iç savaşın çıkmasını önlemek için Elçibey, devlet başkanlığını bırakarak Nahçıvan Ali Sovyeti (Ali Meclisi) Başkanı Haydar Aliyev'i Bakü'ye davet etmiştir.³⁰⁸ Böylece 4 Haziran 1993 tarihinde gerçekleştirilen darbe ile Elçibey dönemi sona ermiş, Haydar Aliyev dönemi başlamıştır. Türkiye bu darbeye Elçibey yönetimine gerekli desteği verememiştir. Bunun sebebi olarak Türkiye'de karar mekanizmasında etkili olan bazı çevrelerin Rusya ile gerginliğe neden olabilecek hamlelerden kaçınmak istemesi ve Demirel ile

³⁰³ Hurç, **a.g.t.**, s. 70-71

³⁰⁴ Cafersoy, **a.g.e.**, s. 126

³⁰⁵ Demirel Türkiye'nin anlaşmazlığa bu şekilde müdahalesinin Rusya ile karşı karşıya gelme anlamına geleceği gerekçesiyle helikopter göndermeyi reddetmişti. (Aydın, **a.g.m.**, s. 404)

³⁰⁶ Elçibey bir türk televizyon kanalı ile söyleşi sırasında " Sayın Demirel'den yaralıları taşımak için helikopter istedim, onu bile vermedi. " diyerek hayal kırıklığını bir nebze ifade etmiştir. (Kalafat, Aslanlı, **a.g.m.**, s.384)

³⁰⁷ Hurç, **a.g.t.**, s. 71

³⁰⁸ Cabbarlı, Abdullayeva, **a.g.m.**, s. 81

Aliyev arasındaki dostluk³⁰⁹ gösterilmiştir.³¹⁰ Ahat Andican ise bunu Türk tarafının Aliyev'in iktidara gelmesi halinde Rusyan'ın Ermenistan'ı dizginleyeceği tezine dayandığını belirtmektedir.³¹¹ Bu durum Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri gözünde imajını etkilemiştir. Türkiye'nin Elçibey'i desteklemesi fakat sonunda iktidarda tutamaması, bu ülkelerin bölgede Türkiye'nin desteğinin ve düşmanlığının çok önemli olmadığı, çünkü bölgede Türkiye'nin Rusya'yla rekabet edebilecek ne gücünün ne de cesaretinin olduğu sonucunu çıkartmalarına ve Rusya'ya yakınlaşmalarına sebep olmuştur.³¹² En ilginç olan nokta ise, darbenin Elçibey'in Haziran ortalarında İngiltere'ye ziyarette bulunarak Batılı Şirketlerle petrol anlaşması imzalamak yolunda önemli görüşmeler yapacağı zamana denk gelmesiydi.³¹³

Bu darbede Ermenilerin Kelbecer'in işgalinden sonra Haziran ayında Azerbaycan'ın güneyinde İran sınırında bulunan Akdam ve Akdere şehirlerine saldırımları, bu saldırılarda çok sayıda insanın hayatını kaybetmesi üzerine başlayan bir iç isyanın yanı sıra, Elçibey'in Rusya ve İran'ı karşısına alması da büyük rol oynamıştı. Bağımsızlığa geçiş sürecindeki bir ülkenin cumhurbaşkanı olarak Elçibey'in sınır komşusu olan Rusya ve İran gibi iki büyük gücü karşısına alarak radikal tavırlar sergilemesi elindeki imkanları aldığı gibi ülkeyi de zamanla politik kaosa sürüklemiştir. Rus yanlısı Muttalibov'dan sonra Elçibey'in Türkiye yanlısı ya da Türkçü refleksleri iktidarının ömrünü kısaltmıştır.³¹⁴ Elçibey dönemi bir takım küçük sorunlara rağmen ikili ilişkilerin en yüksekte olduğu dönem olmuştur.

Elçibey tarafından Meclis Başkanlığı görevini üstlenmek için 15 Haziran 1993 tarihinde Bakü'ye davet edilerek Meclis Başkanı seçilen

³⁰⁹ Demirel başkanlığı döneminde Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Meclis Başkanı Haydar Aliyev'le sıkı ilişkiler geliştirmiş, Aliyev Türkiye'ye ziyaret gerçekleştirmiş, bu ziyareti sırasında adeta devlet başkanı muamelesi görmüştür. Demirel Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin dış ülkelerden yalnız başına kredi alması hakkı olmamasına rağmen, Aliyev'e yüz milyon dolarlık kredi vermiştir. Demirel hükümeti bu krediyi geciktirmeden Aliyev'e ulaştırırken, imzalanan anlaşma gereği Azerbaycan merkezi yönetimine verilmesi gereken iki yüz milyon dolarlık krediyi Elçibey yönetimine ulaştırmamıştır. Bunda Demirel'in Elçibey'in politikasının Türkiye ile Rusya'yı çatıştıracığı düşüncesi etkili olmuştur. (Cafersoy, **a.g.e.**, s.132)

³¹⁰ Kasım, **a.g.e.**, s. 97-98

³¹¹ Andican, Ahat; **Değişim Sürecinde Türk Dünyası**, İstanbul, EMRE Yayınları, 1996, s. 183

³¹² Bal, İdris; **a.g.m.**, s. 375

³¹³ Cafersoy, **a.g.e.**, s. 107

³¹⁴ Hurç, **a.g.t.**, s. 23, 73

Haydar Aliyev³¹⁵, devlet başkanı Elçibey'in 17 Haziran tarihinde Bakü'yü terk etmesinin ardından Milli Meclis'in kararıyla 24 Haziran tarihinden itibaren Meclis Başkanı sıfatıyla aynı zamanda devlet başkanlığı yetkilerini de üstlenmiştir.³¹⁶ O 3 Ekim 1993 tarihinde yapılan cumhurbaşkanlığı seçiminde Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı seçilmiştir.³¹⁷ Aliyev'in iktidara gelmesinden sonraki Azerbaycan dış politikasında iki farklı dönemin var olduğu görülmektedir: 1. *Haziran 1993 - Şubat 1994*: Bu dönem Rusya'yı yatıştırma politikası dönemi olarak değerlendirilebilir; 2. *Şubat 1994 tarihinden sonraki dönem*: Bu dönem dış politikası Rusya'nın Azerbaycan'daki temel çıkarlarını karşılayarak, bu ülkeyi karşısına almama, aynı zamanda Elçibey iktidarının Batı ile, bu bağlamda Türkiye ile geliştirdiği ilişkileri sürdürme dönemi³¹⁸ yani denge politikasının uygulanmaya başladığı dönem olarak nitelendirilebilir.

Haydar Aliyev Rusya, İran ve Avrupa arasında hassas bir bölgede bulunan Azerbaycan'ın bağımsızlığını koruyabilmesi için Batı ve Doğu arasında dengeli bir dış politikaya ve komşu devletlerle iyi dostluk ilişkilerine ihtiyacı olduğunun farkındaydı. Bu sebepten Aliyev selefinin Türkyanlı politikasını değiştirerek denge politikası izlemeye başlamıştır. Bu kapsamda İran'la ilişkiler yoluna koyulmuş,³¹⁹ BDT ve Kollektif Güvenlik Anlaşması

³¹⁵ SSCB döneminin önemli isimlerinden biri olan Haydar Aliyev, Azerbaycan'da KGB Başkanlığı ve 1969–1982 yılları arasında Azerbaycan Komünist Parti Birinci Sekreteri görevinde bulunmuş, daha sonra 1988 yılına kadar SSCB Başbakan I. Yardımcılığını ve Politbüro üyeliğini sürdürmüştür. 1990 Mayıs ayında Moskova'dan Bakü'ye dönen Aliyev, kısa bir süre sonra Azerbaycan Yüksek Sovyeti'nde Nahçıvan milletvekili olarak yerini almıştır. Ocak 1990 tarihinde Bakü'de yaşanan kanlı olaylardan sonra Azerbaycan Moskova Temsilciliğinde yaptığı Gorbaçov karşıtı konuşması Azerbaycan halkı önünde nüfuzunun artmasını ve tekrar ön plana çıkmasını sağladı. Ardından, Komünist Partisi'nden de istifa eden Aliyev, SSCB'nin çöküşünün getirmiş olduğu iktidar değişikliklerinden faydalanarak 4 Eylül 1991 tarihinde yapılan seçimlerde aday olduğu Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti Yüksek Meclisinin Başkanlık görevine seçilmişti. (Karimov, Bahadır; "Haydar Aliyev Döneminde Azerbaycan Cumhuriyetinin Dış Politikası (1993 - 2003)", İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007, s. 24)

³¹⁶ Cafersoy, **a.g.m.**, s. 293

³¹⁷ Karimov, **a.g.t.**, s. 24

³¹⁸ Kalafat, Aslanlı, **a.g.m.**, s. 385

³¹⁹ Ismailzade, Fariz; "Turkey-Azerbaijan: The Honeymoon is Over", (Erişim) <http://www.turkishpolicy.com/images/stories/2005-04-neighbors/TPQ2005-4-ismailzade.pdf>, 15 Aralık 2012

Örgütü'ne³²⁰ üye olmuştur. Ama Aliyev buna karşılık ülkesine Rus askeri girmesine³²¹ onay vermemiştir.³²² Aliyev bununla hem iç sorunların çözümünde hem de Karabağ Savaşı'nda Rusya'nın tarafsızlığını ya da olumlu müdahalesini sağlamaya çalışmıştır.³²³ Fakat Rusya'ya yaklaşma girişimlerinin Karabağ'da Ermeni işgallerini durdurmaması ve Ekim 1993 tarihine kadar süren saldırılarda 6 rayon*'un Ermenilerce işgali, Aliyev yönetiminin Rusya'yı yatıştırma politikasını sona erdirmesine neden olmuş, 1994 başlarından itibaren Batılı şirketlerle petrol görüşmelerine yeniden başlanması, Şubat 1994 tarihinde Türkiye ziyareti, Batı'yla yaklaşma döneminin yeniden başladığını göstermiştir.³²⁴ Ama Haydar Aliyev bu politikayı izlerken Rusya ve İran'ı da unutmamış, Batı, Rusya ve İran arasında denge politikası izlemiştir. 20 Eylül 1994 tarihinde imzalanan "Asrın Antlaşması" olarak bilinen enerji anlaşmasında Rusya'ya pay verilerek bu ülkenin baskıları önemli derecede bertaraf edilmiş, ABD ve Avrupa ülkelerinin yoğun itirazları sonucunda bu anlaşmada İran'a pay verilmese de Aliyev İran'a diğer anlaşmalardan pay vaat ederek bu ülkenin Azerbaycan politikasında olumlu değişikliklerin yaşanmasına neden olmuştur.³²⁵

Bu dönemde Türkiye ile ilişkilerde soğukluk yaşanmıştır. Şöyle ki ilk başlarda Türkiye Elçibey'e yapılan darbeden rahatsız olmuş, 24 Haziran tarihinde Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin'in BM Genel Sekreteri'ne yazdığı mektupta darbeyi yasal hükümeti devirmeyi amaçlayan askeri isyan olarak adlandırmıştır.³²⁶ Aliyev de döneminin ilk başlarında Türkiye'yi Elçibey yanlısı olarak görmüştür.³²⁷ Bunların etkisiyle Aliyev eski yönetimin Türkiye ile imzaladığı bazı anlaşmaları askıya almış, ülkedeki bazı askeri danışmanları

³²⁰ Azerbaycan 1999 yılına kadar KGAÖ'ne üyesi olarak kalmış, 1999 yılında bu anlaşmadan çekilme kararı almıştır. (Musabekov, **a.g.m.**)

³²¹ Daha etraflı bilgi için bkz: Cafersoy, **a.g.m.**, s. 302

³²² Sönmezoglu, Faruk; **II. Dünya Savaşı'ndan Günümüze Türk Dış Politikası**, İstanbul, Der Yayınları, 2006, s. 712

³²³ Cafersoy, **a.g.m.**, s. 294-301

* "Rayon" Azerbaycan'da ilden küçük ilçeden büyük yaşayış birimidir.

³²⁴ Cafersoy, **a.g.m.**, s. 294

³²⁵ Cabbarlı, Abdullayeva, **a.g.m.**, s. 82-83

³²⁶ Aydın, Mustafa; "Kafkasya ve Orta Asya'yla İlişkiler", **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, ed.: Baskın Oran, 2. Cilt 1980-2001, İstanbul, İletişim Yayıncılık, 2001, s. 405

³²⁷ Salmanlı, **a.g.t.**, s. 34

Ankara'ya geri göndermiş, Türkiye vatandaşlarına vize uygulamasını başlatmıştır.³²⁸ Ama Türkiye bu dönemde de bütün bunlara rağmen Azerbaycan yönetimine destek vermeye devam etmiştir. Türkiye yetkililerinin Azerbaycan'a yaptıkları en önemli yardımlardan birisi, Batı'ya çıkışının sağlanması konusunda Aliyev'e yapılan yardımdır. Şöyle ki Süleyman Demirel'in arabuluculuğuyla, Aralık 1993 tarihinde Aliyev Paris'i ziyaret etmiş, ardından diğer ülkelere ziyarette bulunmuştur. 1994 yılından itibaren ilişkilerde değişim başlamıştır. 8 – 11 Şubat 1994 tarihinde Ankara'ya resmi ziyarette bulunan Aliyev, Türkiye Cumhurbaşkanı Demirel'le 10 yıl süreli bir dostluk ve işbirliği anlaşması imzalamıştır. Bu anlaşma ile Azerbaycan petrolünün dış pazarlara Türkiye üzerinden ulaştırılması konusunda Elçibey iktidarı sırasında varılan mutabakatın geçerli olduğu ifade edilmiştir.³²⁹ Bu ziyaretten sonra Demirel ile Aliyev arasında sıkı bir dostluk başlamış, bu dostluk ikili ilişkilerin hızla gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Ama Mart 1995 tarihinde Aliyev'e karşı başlayan darbe girişimi, iki ülke arasındaki ilişkileri gergin bir döneme sokmuştur. İddiaya göre, Azerbaycan İçişleri Bakanı Yardımcısı ve Özel Polis Kuvvetlerinin şefi olan Ruşen Cavadov'un, Aliyev'e karşı giriştiği bu darbeye Türkiye'deki bazı yetkililer³³⁰ kendisine yardımcı olmuştur.³³¹ Darbeye Türk vatandaşlarının da adının karışmış olması ve Aliyev'in, Türk istihbaratını kendisine karşı darbe girişiminde bulunmakla itham etmesi nedeniyle ilişkilerde bir dönem karşılıklı itimatsızlık egemen olmuştur. Aliyev duyduğu rahatsızlığı TBMM kürsüsünden ifade etmekten kaçınmamıştır. Yaşanan itimatsızlık aslında Aliyev yönetimi ile dönemin Başbakanı Tansu Çiller'in başkanlık ettiği Türk hükümeti arasındaydı. Zira Aliyev'le Türkiye Cumhurbaşkanı Demirel arasındaki ilişkiler olumlu bir seyir izlemiştir. Ayrıca Aliyev'e karşı yapılacak darbeyi kendisine haber vererek önlenmesini sağlayan da Demirel olmuştur.³³² Demirel, Aliyev

³²⁸ Aydın, **a.g.m.**, s. 405

³²⁹ Kalafat, Aslanlı, **a.g.m.**, s. 385-386

³³⁰ Bazı iddialara göre darbe dönemin Başbakanı Çiller'in onayıyla Devlet Bakanı Ayvaz Gökdemir tarafından planlanmıştı. (Yapıcı, Utku; **Küresel Süreçte Türk Dış Politikasının Yeni Açılımları Orta Asya ve Kafkasya**, İstanbul, Otopsi Yayınları, 2004, s. 253)

³³¹ Kalafat, Aslanlı, **a.g.m.**, s. 386

³³² Salmanlı, **a.g.t.**, s. 38

ile ilişkilerini gün geçtikçe geliştirmiş, birbirlerini “kardeş” olarak gördüklerini her defasında vurgulamışlardır. Bu ikili sayesinde Türkiye – Azerbaycan münasebetleri daha önce hiç olmadığı şekilde gelişmiştir. Öyle ki iki devlet arasındaki ilişkiyi Demirel ve Aliyev “Tek millet iki devlet”³³³ şeklinde değerlendirmişlerdir.³³⁴

1995 yılında dönemin başbakanı Çiller Bakü’yü ziyaret ederek Aliyev’in Türkiye’ye bakışını olumlu noktaya çekmeye çalışmış, Cumhurbaşkanı Demirel de Aralık 1995 tarihinde Azerbaycan’a giderek iki ülke ilişkilerinde yeniden eski günlere dönüş için çaba sarf etmiştir. Aliyev’in Mayıs 1997 tarihinde gerçekleştirdiği Ankara ziyareti iki ülke arasındaki soğukluğun sona ermesine yardımcı olmuştur. Bu ziyaret sırasında iki ülke arasında “Stratejik Ortaklık Deklarasyonu”nun da bulunduğu 7 belge imzalanmıştır. Bu deklarasyonla Azerbaycan petrolünün Türkiye üzerinden pazarlanması ve Dağlık Karabağ konusunda Ermenistan’ın tutumunun kınanması kararlaştırılmış, Aliyev bunun ardından Bakü – Ceyhan projesini açıkça desteklemeye başlamıştır. Görüldüğü gibi ikili ilişkilerde soğukluğun aradan kalkmasında Türkiye’nin iki ülke ilişkilerini geliştirme çabaları ve Aliyev’in Rusya’dan umduğunu bulamaması, Rusya – Ermenistan yakınlığını önleyememesi büyük rol oynamıştır.³³⁵

1998 yılında yapılan cumhurbaşkanlığı seçimlerini yine Aliyev kazanmış ve Aliyev’in iktidarının ikinci döneminde de Türkiye ile ilişkiler olumlu seyir sergilemiştir. Türkiye ve Azerbaycan yetkililerinin karşılıklı ziyaretleri sürmüştür, iki ülke arasında çeşitli alanlara ilişkin çok sayıda anlaşma imzalanmıştır. Bu görüşmelerin genel konusunu Türkiye’nin öteden beri savunduğu Azerbaycan’ın bağımsızlığının korunması, Dağlık Karabağ sorunu, Kafkaslar’daki gelişmeler ve ülkelerarası karşılıklı işbirliğini geliştirme

³³³ Bu tanımlama Haydar Aliyev’in 6 Mayıs 1997 tarihinde TBMM’de iki ülke ilişkilerini “bir millet, iki devlet” olarak tanımlanmasından sonra sloganlaşmıştır. Bu tanımlama, iki ülke arasındaki etnik, tarihsel ve kültürel bağlara vurgu yapmaktadır. (Ekşi, Muharrem; “Türkiye – Azerbaycan İlişkileri: Söylemden Reelpolitiğe”, **Avrasya Etüdleri**, sayı 36, 15, 2009/2, s. 98)

³³⁴ Hurç, **a.g.t.**, s. 79

³³⁵ Sönmezoğlu, **a.g.e.**, s. 712-713

hususları oluşturmuştur.³³⁶ Bu ikili ilişkilerin yanı sıra, Gürcistan'ın da katılımıyla üçlü ilişkiler geliştirilmiş, bu çerçevede 2002 yılında Trabzon'da üç ülke Cumhurbaşkanlarının katılımıyla gerçekleştirilen toplantı sonucunda taraflar, Terörizm, Örgütlü Suçlar ve Diğer Önemli Suçlarla Mücadelede İşbirliği Anlaşmasını imzalamışlardır.³³⁷

Temmuz 2000 tarihinde Türkiye'nin yeni seçilmiş Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer, ilk resmi ziyaretini Azerbaycan'a yapmış, Aliyev de Mart 2001'de Ankara'ya gelerek buna karşılık vermiştir. Aliyev bu görüşmelerde askeri işbirliğinin artmasını ve Azerbaycan'da Türkiye askerinin bulunmasını istemiştir.³³⁸

2001 yılında İran ile Azerbaycan donanmaları arasında Hazar'daki ihtilaflı sular üzerinde petrol arama konusunda tansiyonun yükselmesi üzerine Türkiye'nin, İran'ı karşısına alması pahasına Silahlı Kuvvetleriyle Azerbaycan'a destek vererek İran'ın geri adım atmasında etkili olması, Türkiye – Azerbaycan ittifak ilişkilerinin boyutunu açıkça göstermiştir.³³⁹ Türkiye ile ilişkilere ayrıca önem veren Haydar Aliyev 2003 yılında 81 yaşında vefat etmiştir. Onun yerine İlham Aliyev 2003 seçimleri sonucunda Azerbaycan Cumhurbaşkanı seçilmiştir.

İlham Aliyev dönemi- Türkiye'de AK Parti'nin yönetime gelmesi, Azerbaycan'da İlham Aliyev'in Cumhurbaşkanı seçilmesi ikili ilişkileri etkilemiştir. İlham Aliyev Haydar Aliyev'in başlattığı denge siyasetini sürdürmeye, Batılı ülkelerle Rusya arasında siyasi ve ekonomik bir denge sağlamaya çalışmıştır.³⁴⁰

Azerbaycan - Türkiye ilişkileri İlham Aliyev döneminde de en öncelikli yön olarak kalmaktadır. İlk resmi ziyaretini Nisan 2004 tarihinde gerçekleştiren Aliyev, Ankara'da sürdürdüğü temaslarda, Türkiye ile

³³⁶ Akdoğan, Seçkin; "Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan Cumhuriyeti ve Türkiye Cumhuriyeti İlişkileri (1991-2000)", Karadeniz Teknik Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon, 2007, s. 54

³³⁷ Kalafat, Aslanlı, **a.g.m.**, s. 386-387

³³⁸ Sönmezoğlu, **a.g.e.**, s. 714

³³⁹ Ekşi, **a.g.m.**, s. 101

³⁴⁰ Yılmaz, Reha; İbrahimov, Afer; "Azerbaycan'ın Dengeler Siyasetinde Uzak Doğu Üçlüsünün (Çin, Japonya, Güney Kore) yeri", (Erişim) http://www.qu.edu.az/downloads/Uzak_ucluk.pdf, 21 Kasım 2012

Azerbaycan arasındaki kardeşlik ve dostluk ilişkilerinin geliştiğini bir kez daha gördüğünü, Türkiye'yi vatanı olarak kabul ettiğini, ziyaretinin iki ülke arasındaki ilişkilerinin gelişmesinde önemli rol oynayacağını belirtmiş ve Haydar Aliyev'in "bir millet iki devlet" sözünü hatırlatmıştır. Aliyev, Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazandıktan sonra onu ilk tanıyan ülkenin Türkiye olduğunu, Türkiye'nin her zaman Azerbaycan'ın yanında bulunduğunu, buna çok büyük değer verdiklerini vurgulayarak, "Bizim gücümüz, bizim birliğimizdedir. Türkiye'nin gücü Azerbaycan'ın gücü, Azerbaycan'ın gücü Türkiye'nin gücüdür." demiştir.³⁴¹ Türkiye için Azerbaycan'ın en yakın müttefiki ifadesini kullanan³⁴² İlham Aliyev konuşmalarında defalarca Haydar Aliyev tarafından dile getirilen "bir millet, iki devlet" ilkesine sadık olduğunu vurgulamıştır. 2006 yılında Azerbaycan'ın Kars Başkonsolosluğu'nun açılması siyasi ilişkiler bağlamında önemli bir adım olmuştur. Ayrıca 2006 yılı içerisinde Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in, dönemin İçişleri Bakanı Abdülkadir Aksu'nun Bakü ziyaretleri sonucunda birçok alanda işbirliğine yönelik adımlar atılmıştır.³⁴³

İlham Aliyev döneminde Azerbaycan ile Türkiye arasındaki siyasi ilişkiler yüksek düzeyini korumuş, iki ülke arasında Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması imzalanmış, YDSİK kurulmuştur. Bunun yanı sıra ekonomik, askeri, kültürel alanlarda ciddi adımlar atılmıştır. Bakü – Tiflis – Ceyhan petrol boru hattı, Bakü – Tiflis –Erzurum doğal gaz boru hattı, Bakü – Tiflis – Kars demir yolu hattı gibi projeler gerçekleştirilmiş, Nabucco projesinde işbirliği yapılacağı açıklanmıştır. Atılan bu adımlara diaspora kurumları arasındaki işbirliği de eklenmiştir. 2007 yılında Bakü'de Azerbaycan ve Türk Diaspora Teşkilatları Başkanları birinci forumu gerçekleştirilmiş, kabul edilen ortak bildiride Ermenilerin "soykırım" iddialarına karşı ortak hareket edilmesi gerektiği vurgulanmış, Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'dan çekilmesi, Türkiye'nin AB üyeliğinin desteklenmesi gibi maddelere de yer

³⁴¹ Salmanlı, **a.g.t.**, s. 87-89

³⁴² Salmanlı, **a.g.t.**, s. 41

³⁴³ Kalkan, **a.g.t.**, s. 160-161

verilmiştir.³⁴⁴ Bunun yanı sıra ilişkilerde bazı pürüzler de yaşanmıştır. Uluslararası platformlarda yakın işbirliği yapıldığı her iki ülke yetkilileri tarafından ifade edilse de Avrupa Parlamentosu'nda KKTC lehine yapılan oylamaya Azerbaycanlı parlamenterlerin biri hariç diğerlerinin katılmaması³⁴⁵ ilişkileri kötü etkilemiş, özellikle Türkiye ile Ermenistan arasında yaşanan Normalleşme sürecinde ilişkiler hiç olmadığı kadar gerilmiştir. Bu konu sonraki bölümde daha detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

2.2.2.2. Türkiye – Azerbaycan Arasında İktisadi ve Ticari İlişkiler

Bağımsızlığının ilk yılları ekonomik açıdan da Azerbaycan için zor bir dönem olmuştur. Zira SSCB döneminde cumhuriyetler arasında bağımlılığı bir anlamda zorunlu kılan ekonomik yapının ani çöküşü, pazar ekonomisine geçişte ekonomik, siyasi, hukuki bir alt yapının olmaması, teknolojinin eski olması ile Azerbaycan ekonomik darboğaza girmiş, üretim durma noktasına gelmiş, yaşanan hiper enflasyonun etkisi ile milli para değerden düşmüştür.³⁴⁶ Özellikle Ermenilerle savaş ekonomiyi ağır maliyetler yüklemiştir. Devlet bütçesinin büyük bir kısmı bu savaşa harcanmasının yanı sıra 1.2 milyon insanın mülteci durumuna düşmesi işsizlik oranlarını daha da arttırmıştır. Ama Haydar Aliyev'in hakimiyete gelişinden sonra Karabağ Savaşı'nda ateşkesin sağlanması, iktidar mücadelesine son verilmesi, ekonomik istikrarın sağlanmasına yönelik çalışmalarla bu zor durum aşılmış özellikle 1994 yılında imzalanmış petrol anlaşması ve bu anlaşma çerçevesinde hayata geçirilen projelerle Azerbaycan ekonomik alanda istikrar

³⁴⁴ “Erdoğan: Soykırım iftiralarını yutmayız”, (Erişim) <http://arsiv.sabah.com.tr/2007/03/10/siy111.html>, 20 Mayıs 2013

³⁴⁵ İsmailzade, **a.g.m.**, s. 8

³⁴⁶ “Azerbaycan'ın Genel Ekonomik Durumu ve Türkiye İle Ekonomik-Ticari İlişkileri”, T.C. Bakü Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, Bakü, Ağustos 2012, (Erişim) <http://www.musavirlikler.gov.tr/upload/AZER/RAPOR%202011.docx>, 19 Kasım 2012, s. 13

elde etmiş, Güney Kafkasya'nın ekonomik açıdan en güçlü devletine çevrilmiştir.³⁴⁷ (bkz: Tablo 5. ve Tablo 6.)

Tarihin her döneminde Türkiye'yi kendine güçlü bir dayanak olarak gören Azerbaycan³⁴⁸ için bu ülkeyle ekonomik ilişkiler gerek bağımsızlığının ilk yıllarında gerekse de sonraki dönemde büyük önem taşımıştır. 1992 yılında imzalanmış “Ekonomik ve Ticari İlişkilerin Geliştirilmesine Dair Anlaşma”, 1994 yılında imzalanmış “Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Hakkında Anlaşma” ve “Çifte Vergilendirmenin Önlenmesi Anlaşması” ile iki ülke arasında ticari ve ekonomik ilişkilerin geliştirilmesine yönelik hukuki alt yapı oluşturulmuştur.³⁴⁹

Türkiye'nin bağımsızlığın bu zorlu yıllarında yaptığı kritik yardımlar Azerbaycan için büyük önem taşımıştır. Azerbaycan'a ilk dış krediyi Türkiye sağlamıştır. 2 Kasım 1992 tarihinde yapılan anlaşmaya dayanarak Türk Eximbankı (Türkiye İhracat Kredi Bankası A.Ş.) Azerbaycan'a 100 milyon dolar mal kredisi, 150 milyon dolar proje kredisi olmak üzere toplam 250 milyon dolarlık kredi açmıştır. Elçibey yönetiminin devrilmesi sonrasında söz konusu kredinin iyi bir şekilde değerlendirilmesi için oluşturulan program bir kenara atılmış ve bu kredinin sadece %37'i yani 91,7 milyon doları kullanılmıştır.³⁵⁰ Ayrıca 1992 – 1993 yılında Rusya'nın temel gıda maddeleri ambargosu uyguladığı zaman Türkiye'nin gıda yardımları önemli rol oynamış, 1992 – 1993 yıllarında Türkiye'den ithal edilen ürünlerin hemen hemen yarısını un ve diğer tüketim ürünleri oluşturmuştur.³⁵¹

İlk yıllarda Azerbaycan'ın yaşadığı ekonomik zorluklar yüzünden ikili ticari ilişkiler sınırlı kalmıştır. Ama zamanla Azerbaycan'da siyasi ortamın istikrar kazanması iki ülke arasında ekonomik ve ticari ilişkilere de olumlu etki

³⁴⁷ Ekin, Tufan; “Ekonomi ve Enerji Politikaları Kapsamında Türkiye Azerbaycan İlişkileri (1991-2005)”, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007, s. 20-24

³⁴⁸ Mesimov, Ali; “Bağımsızlık Yıllarında Azerbaycan-Türkiye İlişkileri”, **Avrasya Dosyası**, Azerbaycan Özel, cilt 7, sayı 1, İlkbahar 2001, s. 276

³⁴⁹ “Countries & Regions – Commonwealth of Independent States - Azerbaijan”, (Erişim) <http://www.economy.gov.tr/index.cfm?sayfa=countriesandregions&country=AZ®ion=2>, 20 Aralık 2012

³⁵⁰ Mesimov, **a.g.m.**, s. 280-281

³⁵¹ Veliyev, Dünyamalı; “Türk Cumhuriyetleri Arasında Ekonomik İşbirliği”, **Avrasya Dosyası**, Azerbaycan Özel, cilt 7, sayı 1, İlkbahar 2001, s. 97

etmiştir. 1991 yılından gelişen siyasi ve ekonomik ilişkilere paralel olarak iki ülke arasında ticaret de artmıştır. (Bkz: Tablo 2.) 1996, 1997 ve 1998 yıllarında ithalatın en fazla yapıldığı ülke Türkiye olurken, 1998-1999 yılında yaşanan Rusya krizi sonrası Ruble'nin devalüe edilmesinin de etkisi ile Rus malları Azerbaycan pazarında mutlak fiyat avantajı sağlamış ve Türkiye'den gelen mallara olan talep azalmış, Türkiye Azerbaycan ithalatında geriye düşmüştür. Ama 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010 yılında Türkiye, ithalatın en fazla yapıldığı ülkeler arasında ikinci sırada yer almıştır. 2011 yılında Türkiye'nin Azerbaycan'ın ithalatındaki payı %13,4, ihracatındaki payı ise %1,7 olmuştur.³⁵² Türkiye'nin Azerbaycan'a ihraç ettiği mallar arasında ilk sırayı metal ürünleri, makina ve çeşitli ekipmanlar, çeşitli imalat ürünleri, Azerbaycan'ın Türkiye'ye ihraç ettiği mallar arasında ise petrol ve petrol ürünleri, doğal gaz ilk sırada yer almaktadır.³⁵³

Tablo 2. Türkiye – Azerbaycan Ticaret Dengesi (Milyon \$)

Yıllar	İhracat	İthalat	Denge	Hacim
1992	87.1	125.6	38,5	212.7
1993	63.6	60.5	3.1	124.1
1994	76.2	16.6	59.6	92.8
1995	140.5	26.4	114.1	166.9
1996	216.2	39.0	177.2	255.2
1997	179.7	41.2	138.5	220.9
1998	220.1	135.8	84.3	355.9
1999	142.4	69.0	73.4	211.4
2000	128.4	104.9	23.5	233.3
2001	148.1	67.3	80.8	215.4

³⁵² “Azerbaycan’ın Genel Ekonomik Durumu ve Türkiye İle Ekonomik-Ticari İlişkileri”, T.C. Bakü Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, Bakü, Ağustos 2012, (Erişim)

<http://www.musavirlikler.gov.tr/upload/AZER/RAPOR%202011.docx>, 19 Kasım 2012, s. 38

³⁵³ “Countries & Regions – Commonwealth of Independent States - Azerbaijan”, (Erişim) <http://www.economy.gov.tr/index.cfm?sayfa=countriesandregions&country=AZ®ion=2>, 20 Aralık 2012

2002	156.2	83.4	72.8	239.6
2003	195.1	107.0	88.1	302.1
2004	224.8	182.6	42.2	407.4
2005	312.8	275.9	36.8	588.7
2006	385,0	388,1	- 3,1	773,2
2007	624,5	1.056,3	-431,8	1.680,8
2008	807,3	626,2	181,1	1.433,5
2009	906,1	107,6	798,5	1.013,7
2010	771,3	170,9	600,4	942,2
2011	1.302,4	455,8	846,6	1758,2

Kaynak: “Azerbaycan’ın Genel Ekonomik Durumu ve Türkiye İle Ekonomik-Ticari İlişkileri”, T.C. Bakü Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, Bakü, Ağustos 2012, (Erişim) <http://www.musavirlikler.gov.tr/upload/AZER/RAPOR%202011.docx>, 19 Kasım 2012, s. 38-39

Tablo 3’den de görüldüğü gibi Türkiye Azerbaycan ithalatında 2. sırada, ihracatında ise 13. yerdedir.

Tablo 3. 2011 Yılında Azerbaycan Dış Ticaretinde ilk 10 Ülke (Milyon \$)

İhracat			İthalat		
Ülkeler	Milyon \$	Pay (%)	Ülkeler	Milyon \$	Pay (%)
İtalya	9.341,0	35,16	Rusya	1.641,10	16,82
Fransa	4.036,65	15,19	Türkiye	1.302,44	13,35
ABD	1.804,64	6,79	Almanya	845,29	8,66
Rusya	1.187,36	4,47	ABD	630,49	6,46
Endonezya	913,15	3,44	Çin	628,25	6,44
Ukrayna	909,33	3,42	Fransa	608,86	6,24
İsrail	817,58	3,08	Ukrayna	557,77	5,72
Beyaz Rusya	666,77	2,51	İngiltere	485,72	4,98
Malezya	663,99	2,50	İtalya	254,57	2,61

Gürcistan	535,31	2,01	Kazakistan	217,31	2,23
TOPLAM	26.570,90	100,00	TOPLAM	9.755,97	100,00

Kaynak: “Azerbaycan’ın Genel Ekonomik Durumu ve Türkiye İle Ekonomik-Ticari İlişkileri”, T.C. Bakü Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, Bakü, Ağustos 2012, (Erişim) <http://www.musavirlikler.gov.tr/upload/AZER/RAPOR%202011.docx>, 19 Kasım 2012, s. 33-34

İki ülke arasında ticari ve ekonomik ilişkilerin geliştirilmesinde Türkiye-Azerbaycan Karma Ekonomik Komisyonu önemli yere sahiptir. Karma Ekonomik Komisyonu I. Dönem Toplantısı 25 – 26 Şubat 1997 tarihlerinde Ankara’da, II. Dönem Toplantısı 29 – 30 Mart 2001 tarihinde Bakü’de ve III. Dönem Toplantısı 12 – 14 Nisan 2005 tarihinde Ankara’da, Karma Ekonomik Komisyonu IV. Dönem Toplantısı ise 27 – 28 Temmuz 2006 tarihinde Bakü’de, V. Dönem protokol 11 Nisan 2008 tarihinde İstanbul’da, VI Dönem protokol ise 22 Ocak 2011 tarihinde Bakü’de imzalanmıştır.³⁵⁴

Ekonomik ve ticari ilişkiler açısından Türkiye’nin yatırımları önemli bir rol oynamıştır. Zira Türk firmalarının Azerbaycan’a yaptığı doğrudan yatırımlar Azerbaycan ekonomisinin krizden çıkmasında önemli etken olmuştur. 1991 yılından 2011 yılı sonuna kadar Türk vatandaşlarının sahip veya ortak olduğu değişik statülerde toplam 3.707 Türk şirketi kurulmuştur. Halihazırda bu firmalardan 780’nin faaliyette olduğu tahmin edilmektedir. Bu firmaların 40.000 civarında kişiye istihdam sağlaması Azerbaycan ekonomisi açısından önemli bir diğer noktadır. Azerbaycan ekonomisinde aktif olarak yer alan Türk müteşebbisleri, telekomünikasyon, bankacılık ve sigortacılık, finansal kiralama, inşaat-taahhüt, basın-yayın, eğitim, sağlık, ulaştırma, otomotiv, imalat sanayi, petrol gibi hemen her konuda faaliyet göstermektedirler.³⁵⁵

2011 yılında Azerbaycan ekonomisine kredi ve doğrudan yatırım olarak giren yabancı sermaye tutarı 12.776,4 milyon Manat olmuştur. Tablo

³⁵⁴ “Azerbaycan’ın Genel Ekonomik Durumu ve Türkiye İle Ekonomik-Ticari İlişkileri”, T.C. Bakü Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, Bakü, Ağustos 2012, (Erişim) <http://www.musavirlikler.gov.tr/upload/AZER/RAPOR%202011.docx>, 19 Kasım 2012, s. 35

³⁵⁵ “Azerbaycan’ın Genel Ekonomik Durumu ve Türkiye İle Ekonomik-Ticari İlişkileri”, T.C. Bakü Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, Bakü, Ağustos 2012, (Erişim) <http://www.musavirlikler.gov.tr/upload/AZER/RAPOR%202011.docx>, 19 Kasım 2012, s. 36-37

4'ten anlaşılabacağı üzere 2011 yılında Azerbaycan'a yapılan yabancı yatırımlarda Türkiye 6. sırada yer almıştır.³⁵⁶ Türkiye, Azerbaycan'ın enerji dışındaki sektörlerine en fazla yatırım yapan ülkedir. Türk şirketlerinin Azerbaycan'daki yatırımlarının değeri 7 milyar doları aşmıştır. TPAO'nun Azerbaycan'a yaptığı 2.4 milyar dolar tutarındaki yatırım ise bir Türk şirketinin yurt dışında yaptığı en büyük yatırımı oluşturmaktadır.³⁵⁷

Tablo 4. 2011 Yılında Azerbaycan'a Yapılan Yabancı Yatırımlar

Ülkeler	2011 Yılı Bin Manat	Pay (%)
İngiltere	1.122.854,8	44,6
ABD	360.657,2	14,4
Japonya	228.402,0	9,1
Norveç	127.713,2	5,1
Çek Cumhuriyeti	103.850,6	4,1
Türkiye	99.993,8	4,0
Fransa	45.752,7	1,8
Güney Kore	28.273,8	1,1
İsviçre	7.469,1	0,3
Suudi Arabistanı	2.740,0	0,1

Kaynak: “Azerbaycan'ın Genel Ekonomik Durumu ve Türkiye İle Ekonomik-Ticari İlişkileri”, T.C. Bakü Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, Bakü, Ağustos 2012, (Erişim) <http://www.musavirlikler.gov.tr/upload/AZER/RAPOR%202011.docx>, 19 Kasım 2012, s. 28

³⁵⁶ “Azerbaycan'ın Genel Ekonomik Durumu ve Türkiye İle Ekonomik-Ticari İlişkileri”, T.C. Bakü Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, Bakü, Ağustos 2012, (Erişim) <http://www.musavirlikler.gov.tr/upload/AZER/RAPOR%202011.docx>, 19 Kasım 2012, s. 27

³⁵⁷ Davutoğlu, Ahmet; “2013 Yılına Girerken Dış Politikamız”, (Erişim) http://www.mfa.gov.tr/site_media/html/butce_2013.pdf, 24 Aralık 2012, s. 77

Türkiye Ekonomi Bakanlığı'nın verilerine göre, 2012 yılı itibariyle Türkiye'de ise binden fazla Azerbaycan şirketi faaliyet göstermekte³⁵⁸ ve Azerbaycanlı iş adamları Türk ekonomisine 3,2 milyar Euro değerinde yatırım yapmış bulunmaktalar.³⁵⁹ Azerbaycan şirketleri içinde 30 Mayıs 2008 tarihinden itibaren SOCAR Turkey Enerji A.Ş. adıyla Türkiye'de faaliyetlerini başlanmış Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi SOCAR'ın faaliyetleri daha önemlidir. SOCAR, PETKİM 'Value – Site 2023' vizyonu ile Rafineri – Petrokimya – Enerji – Lojistik Entegrasyonu'nu uygulamaya dönüştürerek ham petrol ile başlayan ve nihai ürünle biten katma değer zincirini hayata geçirerek, Petkim Yarımadası'nı Avrupa'nın en büyük üretim merkezlerinden biri haline getirmeyi planlamaktadır. Bu çerçevede, 25 Ekim 2011 tarihinde Türkiye'nin en büyük yerleşik projeksi ünvanını kazanan ve Türkiye'de şimdiye kadar tek noktaya yapılacak en büyük özel sektör yatırımı olarak tarihe geçen STAR Rafinerisi'nin temel atma töreni gerçekleştirilmiştir. Bu rafinerinin 2016 yılında 10 milyon ton hampetrol işleme kapasitesiyle faaliyete geçmesi planlanmıştır. Azerbaycan ve SOCAR, yaptığı ve gelecekte yapmayı planladığı projeleri ile Türkiye tarihinin en büyük doğrudan yatırımcısı olmayı hedeflemektedir.³⁶⁰

Ekonomik ilişkilerin en önemli ayağını enerji alanında işbirliği oluşturmaktadır. Türkiye - Azerbaycan arasındaki enerji ilişkileri özellikle Türkiye'nin enerji kaynaklarını hem ülke hem de enerji türünden çeşitlendirmeye çalışması ve Avrasya ile Avrupa arasında enerji koridoru olma politikası çerçevesinde ikili enerji ilişkileri daha önemli hale gelmiştir.³⁶¹ Petrol açıdan zengin bir devlet olan Azerbaycan hem ekonomisini geliştirmek hem de siyasi bağımsızlığını pekiştirmek için petrolden önemli bir araç olarak

³⁵⁸ “31.12.2012 Tarihi İtibariyle Türkiye’de Faaliyette Bulunan Yabancı Sermayeli Firmalar Listesi”, (Erişim) <http://www.ekonomi.gov.tr/index.cfm?sayfa=F91901DD-D8D3-8566-4520D35C6C07575F>, 15 Mayıs 2013

³⁵⁹ “Azerbaijani Businessmen Invests 3.3 bn Euros in Turkish Economy”, (Erişim) <http://www.economy.gov.tr/index.cfm?sayfa=ulusticgundem&icerik=18682CE6-D3AE-CAC5-735FCE4DC6574BEE>, 10 Mart 2013

³⁶⁰ “Hakkımızda”, (Erişim) <http://www.socar.com.tr/content/hakkimizda>, 20 Kasım 2012

³⁶¹ Yılmaz, Şuhnaz; Kılavuz, M. Tahir; “Restoring Brotherly Bonds: Turkish-Azerbaijan Energy Relations”, **PONARS Eurasia Policy Memo**, No. 240, Eylül 2012, (Erişim) http://www.gwu.edu/~ieresgwu/assets/docs/ponars/pepm_240_Yilmaz_Sept2012.pdf, 7 Aralık 2012, s. 1

görmüş ve işletilmesi için 1991 yılının Ocak ayından Batılı şirketlerle temasa geçmiştir.³⁶² Ama ülkedeki siyasi kargaşa yüzünden bir süre ertelenmiş bu planlar 1994 yılında hayata geçirilmeye başlanmıştır. Türkiye – Azerbaycan enerji ilişkileri Elçibey döneminde başlamıştır. Elçibey döneminde SOCAR ile AOİC (Azerbaijan International Oil Consortium - Azerbaycan Uluslararası Petrol Konsorsiyumu) arasında petrol alanlarının geliştirilmesi amacıyla bir anlaşma yapılmış,³⁶³ Elçibey Mart 1993 tarihinde Azerbaycan petrolünün Ceyhan'a³⁶⁴ aktarılmasını sağlamak için Türkiye ile gizli bir anlaşma yapmıştır.³⁶⁵

Elçibey'e yapılan darbe sonucu rafa kaldırılan bu anlaşmalarla ilgili görüşmeler Şubat 1994 tarihinde yeniden canlandırılmış ve 20 Eylül 1994 tarihinde Bakü'de Azerbaycan SOCAR ile AOİC arasında "Asrın Anlaşması" olarak adlandırılan "Hazar Denizi'nin Azerbaycan Sektöründe yer alan Azeri, Çırak ve Güneşli yataklarının Petrolün Ortak İşlenmesi ve Pay Bölüşümü Hakkında Anlaşma" imzalanmıştır. Türkiye de TPAO aracılığıyla bu anlaşmada yer almıştır.³⁶⁶ Türkiye'nin, bu anlaşmaya katılımı, iki ülke ilişkilerinin gelişiminde önemli etken olmuştur. Asrın Anlaşması'na TPAO yüzde 6.75'lik³⁶⁷ bir payla katılmıştır.³⁶⁸ Ayrıca TPAO Şah Deniz Projesi (%9), Alov Projesi (%10) hisseleri oranında yer almaktadır. Bakü – Tiflis – Ceyhan Ana İhraç Ham Petrol Boru Hattı Projesini hayata geçirmek amacıyla kurulan BTC Co.'da %6,53, Şah Deniz gazını taşıyacak Güney Kafkasya Doğal Gaz Boru Hattı projesinde ise %9 hisseyle yatırımcı konumundadır.³⁶⁹

³⁶² Petrolün işletilmesinde Azerbaycan köklü bir geçmişe sahiptir. Zira petrolün işletilmesinde bir çok ilkler burada yaşanmıştır. Daha geniş bilgi için bkz: Aras, **a.g.e.**

³⁶³ Aras, **a.g.e.**, s. 58

³⁶⁴ Bu dönemde, Türkiye'den geçmesi planlanan iki olası güzergah üzerinde durulmaktaydı: Bakü-Tebriz-Nahçıvan-Ceyhan ve Bakü-Tebriz-Nahçıvan-Trabzon. Türkiye boru hattının Güney Azerbaycan'ın Tebriz şehri üzerinden Türkiye sınırına gelmesini önermekteydi. (İşyar, **a.g.e.**, s. 444-445)

³⁶⁵ Cafersoy, **a.g.e.**, s. 126

³⁶⁶ Aras, **a.g.e.**, s.

³⁶⁷ TPAO ilk başta 1.75'lik bir paya sahipti. Anlaşma imzalanmadan sonra SOCAR'ın payının %5'ni devretmesiyle bu pay 6.75 olmuştur. (Aras, **a.g.e.**, s. 59)

³⁶⁸ Mesimov, **a.g.m.**, s. 281

³⁶⁹ "Azerbaycan'ın Genel Ekonomik Durumu ve Türkiye İle Ekonomik-Ticari İlişkileri", T.C. Bakü Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, Bakü, Ağustos 2012, (Erişim) <http://www.musavirlikler.gov.tr/upload/AZER/RAPOR%202011.docx>, 19 Kasım 2012, s. 26

Anlaşmanın imzalanmasından sonra ise petrolün dünya piyasalarına ihraç yolunun belirlenmesi konusunda mücadele başlanmıştır. Bu mücadele özellikle Rusya ile Türkiye arasında yaşanmıştır. İlk aşamada üretilecek petrol “erken üretim petrolü” olarak tanımlanmış ve bu petrolün dünya pazarlarına hangi yolla taşınacağı konusunda rekabet yaşanmıştır.³⁷⁰ 9 Ekim 1995 tarihinde erken petrolün uluslararası piyasalara iki güzergah ile – Batı ve Kuzey - pazarlanması kararlaştırılmıştır. Kuzey hat olarak isimlendirilen ve Rusya üzerinden geçen Bakü – Novorossisk hattı ile 1996 yılından itibaren Azeri petrolü dünya pazarlarına aktarılmaya başlanmıştır. Bakü’den Gürcistan’ın Supsa limanına varan Batı boru hattı ise 17 Kasım 1999 tarihinde kullanıma girmiştir.³⁷¹ Azeri, Çırak ve Güneşli sahalarından üretilecek petrolün tamamının kapasiteleri sınırlı olduğundan bu hatlarla taşınması zordu ve bir ana ihraç hattının belirlenmesi gerekmektedir. Ana petrolün uzun vadede taşınması için Bakü – Novorossisk ve Bakü – Supsa boru hatlarının dışında Bakü – Ceyhan, Bakü – Basra ve Bakü – Pakistan³⁷² gibi alternatifler vardı. ABD’nin desteği ve özellikle Türkiye’nin lobisi ve boğazlara getirdiği yaptırımlar³⁷³ sonucunda Bakü – Tiflis – Ceyhan hattı ana ihraç boru hattı³⁷⁴ olarak belirlenmiştir.³⁷⁵ 29 Ekim 1998 tarihinde Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan ve Gürcistan Ankara Deklarasyonu’nu imzalayarak BTC projesine desteklerini açıklamış, 18 Kasım 1999 tarihinde İstanbul’da gerçekleştirilen AGİT Zirvesinin ardından ise Azerbaycan, Gürcistan, Kazakistan ve Türkiye tarafından BTC’nin yapımını kararlaştıran bir dizi anlaşma ve deklarasyon imzalanmıştır.³⁷⁶ 17 Kasım 2005 tarihinde Gürcistan – Türkiye sınırından Türkiye’ye giriş yapan

³⁷⁰ Yüce, **a.g.e.**, s. 311-315

³⁷¹ Guseynov, Gonçarenko, **a.g.m.**, s. 80

³⁷² Afganistan’dan geçmesi Bakü-Pakistan hattının seçilmemesinde büyük rol oynamıştır. Bakü-Basra hattı ise İran üzerinden geçeceğinden ABD’nin muhalefeti ile karşılaşmıştır. (Çelik, Kenan; Kalaycı, Cemalettin; “Azeri Petrolünün Dünyü ve Bugünü”, **Avrasya Etüdleri**, Sonbahar-Kış 1999, (16), s. 116)

³⁷³ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz: Aras, **a.g.e.**

³⁷⁴ BTC diğer hatlarla mukayesede daha maliyetli seçimdi. Ama boğazlardaki trafik yoğunluğunu azaltması, coğrafi konumu itibarıyla bütün yıl faaliyetde olabilmesi, kapasitesinin Bakü-Supsa ve Bakü-Novorossisk’ten fazla olması BTC’nin esas avantajlarıdır. (Kasım, **a.g.e.**, s. 27)

³⁷⁵ Ana ihraç boru hattı konusunda yaşanan rekabet ve BTC ile ilgili anlaşmalar için bkz: Aras, **a.g.e.**

³⁷⁶ Sönmezoglu, **a.g.e.**, s. 745

Azeri petrolü 28 Mayıs 2006 tarihinde Ceyhan İhraç Terminaline ulaşmıştır³⁷⁷ ve böylece bazılarının başta bir hayal olarak gördüğü bir proje Türkiye ve Azerbaycan'ın çalışmaları sonucu hayata geçirilmiştir.

BTC'nin faaliyete başlaması hem Türkiye hem de Azerbaycan'a bir sıra ekonomik ve stratejik değer sağlamıştır. Azerbaycan petrolün pazarlara taşınmaya başlaması sayesinde elde ettiği gelirle ekonomisini geliştirmiştir. Daha da önemlisi petrolün Rusya'yı by-pass ederek taşınması Bakü açısından ekonomik bağımsızlığını sağlaması ve Rusya'nın tekelinden kurtulması anlamına gelmekteydi. Türkiye açısından da ekonomik gelirin yanı sıra petrol ithalatında kaynak çeşitliliği sağlaması, hem Kafkasya devletleri (Ermenistan hariç) hem de Orta Asya devletleriyle ekonomik ilişkilerini güçlendirmesi, enerji koridoru rolü oynaması ve böylece Avrupa'nın enerji teminatında önemli bir devlete çevirilmesi nedeniyle önemliydi.

BTC'nin hayata geçirilmesinin ardından taraflar Azerbaycan doğal gazının uluslararası pazarlara ulaştırılması konusunda işbirliğine başlamışlardır. Bu kapsamda Azerbaycan'da üretilecek olan doğal gazın Gürcistan üzerinden Türkiye'ye taşınması amacıyla BOTAŞ ve SOCAR arasında 12 Mart 2001 tarihinde anlaşma imzalanmıştır.³⁷⁸ Ardından taraflar Bakü – Tiflis – Erzurum Doğal Gaz Boru Hattı'nın inşasına başlamış ve Eylül 2006 tarihinde inşaat tamamlanmış ve 2007 yılında BTE hattı ile Türkiye'ye doğal gaz sevkiyatına başlanmıştır.³⁷⁹ (Bkz: Ek VIII) Bu Türkiye'nin Doğu – Batı enerji koridoru olma politikasına katkı ve doğal gaz aldığı ülkelerin sayısını arttırarak belli bir devlete bağlı kalmaktan korunmasına katkı sağlayacağı nedeniyle önemlidir. Zira Türkiye doğal gaz ihtiyacının %58'ni Rusya'dan, %19'nu İran'dan karşılamaktadır.³⁸⁰

Taraflar son olarak Anadolu Geçişli Doğal Gaz Boru Hattı (TANAP) olarak adlandırılan projeye yönelik olarak 24 Aralık 2011 tarihinde iki ülkenin enerjiden sorumlu bakanları arasında Ankara'da Hükümetlerarası Mutabakat

³⁷⁷ “Bakü-Tiflis-Ceyhan HPBH Proje Direktörlüğü”, (Erişim) <http://www.btc.com.tr/proje.html> , 20 Kasım 2012

³⁷⁸ “Doğal Gaz Alım Anlaşmaları”, (Erişim) <http://www.botas.gov.tr/index.asp>, 20 Kasım 2012

³⁷⁹ Guseynov, Gonçarenko, **a.g.m.**, s. 106

³⁸⁰ Yılmaz, Kılavuz, **a.g.m.**, s. 73

Zaptı imzalanmıştır. Hükümetlerarası Mutabakat Zaptı'nın hükümleri kapsamında yapılan çalışmaların sonucunda 26 Haziran 2012 tarihinde İstanbul'da iki ülkenin enerjiden sorumlu bakanları arasında Hükümetlerarası Anlaşma, Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı Şirketi arasında Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı sistemine ilişkin Ev Sahibi Ülke Anlaşması, BOTAŞ ile SOCAR arasında ise Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattına ilişkin Mutabakat Zaptı imzalanmıştır.³⁸¹ TANAP ile ilk gazın 2018 yılında sağlanması planlanmıştır. TANAP Türkiye ve Azerbaycan ikili ilişkilerini geliştirmek ve Rusya'ya kendi bağımlılıkları azaltmak için önemli bir fırsattır.³⁸²

2007 yılında Türkiye, Gürcistan ve Azerbaycan arasında “Çelik İpek Yolu” olarak adlandırılan Bakü – Tiflis – Kars Demir Yolu'nun inşasına ilişkin anlaşma imzalanmıştır.³⁸³ BTK Projesi ile Türkiye (Kars) ile Gürcistan (Ahılkelek) arasında bir demir yolu inşa edilmesi ve Ahılkelek – Tiflis ve Tiflis – Bakü mevcut demiryollarının ise yenilenmesi hedeflenmektedir. Bu çerçevede esas olarak yeni inşa edilecek olan hat Türkiye ile Gürcistan arasındaki hattır.³⁸⁴ (Bkz: Ek IX)

Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanmasından bu yana olan zamana baktığımızda iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin olumlu yönde gelişim gösterdiğini görmekteyiz. Türkiye ve Azerbaycan ekonomileri birbirlerini tamamlar niteliktedir. Azerbaycan doğal kaynaklar, finansal likidite ve yeniden inşaata ihtiyaç duyulan alt yapıya sahip. Türkiye ise nitelikli iş gücü, dünya pazarlarına erişim ve büyüyen ekonomisi için yatırıma ihtiyacı vardır.³⁸⁵ Ama iki ülke arasındaki ticaret hacminin ülkelerin toplam dış ticaret hacmindeki payının küçük olması ve diğer ülkelerin ekonomik ilişkilerde pay olarak daha

³⁸¹ “Uluslararası Projeler”, (Erişim) <http://www.botas.gov.tr/icerik/tur/projeler/yurtdisi.asp#01>, 21 Kasım 2012

³⁸² Yılmaz, Kılavuz, **a.g.m.**, s. 3-4

³⁸³ Lussac, Samuel; “The Baku-Tbilisi-Kars Railroad and Its Geopolitical Implications for the South Caucasus”, (Erişim) http://cria-online.org/5_5.html, 4 Aralık 2012

³⁸⁴ Güzel, Müslüm; “Türkiye – Azerbaycan İlişkilerinde Uyum (Siyasi, Enerji, Ekonomik ve Kültür Boyutu)”, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2009, s. 91

³⁸⁵ “Analysis: Special and Strategic Relations – (2) Azerbaijan and Turkey: One nation, two states, separate chequebooks”, (Erişim) <http://commonsplace.eu/eng/links/6/id1024>, 19 Mart 2013

önde olması, Türkiye ile Azerbaycan arasındaki ekonomik ilişkilerde sorunların ve geliştirilmesi gereken hususların olduğunu göstermektedir.³⁸⁶ İki ülke arasında her iki ülkenin uluslararası yükümlülüklerinden kaynaklanan sorunların yanı sıra gümrük, taşımacılık ve bankacılık gibi alanlarda³⁸⁷ bir takım sorunlar yaşanmaktadır. Azerbaycan'a yatırım yapan ve faaliyet gösteren Türk işadamlarına dahi en fazla bir yıllık vize verilmesi bu sorunlara örnek olarak gösterilebilir. Azerbaycan'a sadece yatırım amaçlı getirilen alet ve edevat için gümrük vergisi muafiyeti uygulanmaktadır. Üretim için getirilen, hammadde ve yarı mamul mallara bu tür muafiyet uygulanmamaktadır. Diğer taraftan Ticaret Kanunu, Borçlar Kanunu, Banka Faaliyeti Hakkında Kanun gibi dış ticaret açısından önem arz eden yasal konularda boşlukların olması iki ülke arasındaki ticari ilişkilerde ortaya çıkan sorunların çözümünü zorlaştırmaktadır.³⁸⁸

Bu sorunların aradan kaldırılması için her iki ülkenin hükümet organlarında çalışan uzmanlar, bilim adamları ve bağımsız uzmanlar ve işadamlarının katılımıyla bir komisyonun oluşturulması gerekmektedir. Bu komisyon kat edilen yolu tüm yönleriyle ve objektif bir şekilde incelemeli, iki ülke arasında duraksamaya neden olan engelleri tespit etmeli ve buna dayanarak çok yönlü faaliyet programı hazırlayıp uygulamaya konulmalıdır. Dış ekonomik ve ticari ilişkilerin koordinasyonunun güçlendirilmesi, iyi niyete – sözlü mutabakata dayalı iş yapma anlayışı terk edilerek, iş akitlerinin uluslararası normlara uygun yapılması gerekmektedir.³⁸⁹

³⁸⁶ Ekin, **a.g.t.**, s. 48-49

³⁸⁷ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz: "Azerbaycan'ın Genel Ekonomik Durumu ve Türkiye İle Ekonomik-Ticari İlişkileri", T.C. Bakü Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, Bakü, Ağustos 2012, (Erişim) <http://www.musavirlikler.gov.tr/upload/AZER/RAPOR%202011.docx>, 19 Kasım 2012

³⁸⁸ İncekara, Ahmet; Küreselleşme Sürecinde Kafkasya ve Orta Asya III. Uluslararası Konferansı "Azerbaijan-Turkish Economic Relation and Future Perspectives in the Globalization Process", 15-17 Ekim 2010, Bakü, (Erişim) <http://www.iav.org.tr/dosyalar/Azerbaycan-Sunumu.ppt>, 21 Kasım 2012

³⁸⁹ Mesimov, **a.g.m.**, s. 283, "Azerbaycan'ın Genel Ekonomik Durumu ve Türkiye İle Ekonomik-Ticari İlişkileri", T.C. Bakü Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, Bakü, Ağustos 2012, (Erişim) <http://www.musavirlikler.gov.tr/upload/AZER/RAPOR%202011.docx>, 19 Kasım 2012, s. 49

2.2.2.3. Türkiye – Azerbaycan Arasında Güvenlik İlişkileri

Azerbaycan Türklerinin Çanakkale Savaşı'nda yer almaları, Kurtuluş Savaşı'na Azerbaycan'dan verilen destek (her ne kadar kısıtlı olsa da), Azerbaycan'da Ermenilerce gerçekleştirilen katliamların durdurulması ve Bakü'nün kurtuluşu için Anadolu'dan gelen askeri desteğin Türkiye - Azerbaycan askeri – güvenlik ilişkilerinin psikolojik temellerini oluşturduğunu söyleyebiliriz.³⁹⁰

Azerbaycan'ın 1991 yılında bağımsızlığını yeniden kazanmasından sonra ise ikili ilişkilerde askeri boyutun dile getirilmesi ilk kez 25 Ocak 1992 tarihinde o zamanki Cumhurbaşkanı Muttalibov'un Ankara'ya ziyareti sırasında olmuştur. Ziyaret esnasında basın toplantısında soruları cevaplarken Muttalibov, acilen savunma ordusu kurmaları gerektiğini, bu konuda Türk yetkililerle görüştüğünü ve Türkiye'nin bu konuda yardımcı olacağını belirtmiştir. Ama kısa süre sonra Muttalibov'un istifasıyla bu sözler fiiliyata geçirilmemiştir. Muttalibov'dan sonra hakimiyete gelen Elçibey 3 Kasım 1992 tarihinde Türkiye'deki temaslarında iki ülke arasında askeri alanda işbirliğini geliştireceğini ifade etmiş ve Elçibey döneminde Türk emekli subayları Azerbaycan ordusunun eğitim sürecine önemli katkılarda bulunurken, iki yüz öğrenci de askeri okullarda eğitim almak üzere Türkiye'ye gönderilmiştir. İkili askeri – güvenlik ilişkilerinin ivme kazanması ise Haydar Aliyev'in hakimiyete gelmesinden sonra mümkün olmuştur. 10 Haziran 1996 tarihinde Türkiye ve Azerbaycan arasında "Askeri Eğitim, Teknik ve Bilimsel İşbirliği Anlaşması" imzalanmış ve bu anlaşma askeri ilişkilerin hukuki temelini oluşturmuştur.³⁹¹

Genel olarak 1990'ların ortasından bugüne kadarki Türkiye - Azerbaycan askeri – güvenlik ilişkilerini askeri siyasal, askeri teknik, askeri bilimsel ve sağlık gibi başlıklar altında inceleyebiliriz. NATO çerçevesinde ve askeri işbirliği anlaşması çerçevesinde gerçekleştirilen faaliyetler, karşılıklı

³⁹⁰Aslanlı, Araz; "Türkiye-Azerbaycan askeri ilişkileri – 3", (Erişim) <http://www.1news.com.tr/yazarlar/20110426113647199.html>, 21 Ekim 2012

³⁹¹Cafersoy, Nazim; "Azerbaycan – Türkiye İlişkileri (1993–2000)", (Erişim) <http://www.turksam.org/tr/yazdir200.html>, 20 Ekim 2012

ziyaretler ikili güvenlik ilişkilerinin askeri siyasal alandaki ayağını oluşturmaktadır.³⁹²

İkili ziyaretler özellikle 2000'li yıllarda sıklaşmıştır. Azerbaycan Savunma Bakanı Sefer Ebiyev Ocak 2000 tarihinde Ankara'yı ziyaret etmiş, iki ülke arasında askeri ittifak anlaşmasının imzalanabileceğini belirtmiştir. Şubat 2000 tarihinde ise Türkiye Genelkurmay Başkanlığı Lojistik Kuvvetler Komutanı Korgeneral İbrahim Tülün ve Kara Kuvvetleri Lojistik Destek Komutanlığı Orhan Tiryak Bakü'yü ziyaret ederek görüşmelerde bulunmuşlardır.³⁹³ 17 Haziran 2000 tarihinde Bakü'de temaslarda bulunan Türkiye Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Atilla Ateş, Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev ve Sefer Ebiyev'le bir araya gelerek Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri'nin gelişmesine yönelik projeler üzerinde fikir alışverişinde bulunmuştur.³⁹⁴ 1 Mart 2001 tarihinde Azerbaycan Savunma Bakanı Ebiyev Türkiye Genelkurmay Başkanlığı Savunma Planlaması ve Kaynakların Yönetimi İdaresi Başkanı Tümgeneral Şerafeddin Telyaza'nın başkanlık ettiği heyetle görüşmüş, görüşte iki devlet arasında askeri ilişkileri geliştirme gereksiniminden söz edilmiştir. Görüşmeler sonucunda Türkiye'nin Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri'ne 3 milyon dolar yardım yapmasını öngören "Azerbaycan hükümeti ile Türkiye Hükümeti Arasında Karşılıksız Askeri Yardım" anlaşması ve "Azerbaycan Savunma Bakanlığı ile Türkiye Genelkurmay Başkanlığı arasında Mali Yardım" protokolü imzalanmıştır. Türkiye Cumhuriyeti Genelkurmay Başkanı Orgeneral Hüseyin Kıvrıkoğlu ve Türk Yıldızları 25 Ağustos 2001 tarihinde Azerbaycan Ali Harbi Mektebi'nin ilk mezuniyet törenine katılmış, Türk Yıldızları 24 Ağustos 2001 tarihinde Bakü'de Hazar Kıyısı'nda gösteri yapmışlardır. Gösterinin Azerbaycan ile İran arasında gerginlik yaşandığı dönemde gerçekleşmesi Azerbaycan kamuoyunda Türkiye'nin kendisini İran karşısında desteklemesi şeklinde algılanmış, ayrıca benzeri yorumlar Türk ve yabancı araştırmacılar tarafından

³⁹² Askerzade, Aygün; "NATO Çerçevesinde Azerbaycan-Türkiye Askeri Siyasi İşbirliği ve Bölgesel Güvenlik Sorunları", **Karadeniz Araştırmaları**, sayı 20, Kış 2009, (Erişim) http://www.karam.org.tr/Makaleler/121387085_askerzade.pdf, 20 Ekim 2012, s. 7

³⁹³ Cafersoy, "Azerbaycan – Türkiye İlişkileri (1993–2000)"

³⁹⁴ Aslanlı, Araz; "Türkiye-Azerbaycan askeri ilişkileri – 2", (Erişim) <http://tr.caspianweekly.org/ana-kategoriler/kafkaslar/3460-turkiye-azerbaycan-askeri-iliskileri-2.html>, 21 Ekim 2012

da yapılmıştır. 10 Temmuz 2002 tarihinde Türkiye'nin yeni Genelkurmay Başkanı Orgeneral Hilmi Özkök Azerbaycan'ı ziyaret etmiş ve bir takım görüşmeler gerçekleştirmiştir.³⁹⁵

İkili ziyaretler sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Türkiye Cumhuriyeti Savunma Bakanı Vecdi Gönül 2005 yılı Temmuz ayında Azerbaycan'ı ziyaret etmiş, Azerbaycan Savunma Bakanı Sefer Ebiyev ikili ilişkilerin gelişmesinden memnuniyetini dile getirirken, Gönül "Bizim ordumuz sizin, sizin ordunuz bizim ordumuzdur." ifadesini kullanarak Türkiye'nin Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri'ne desteğinin giderek artacağını belirtmiştir. Eylül 2005 tarihinde TSK Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Yaşar Büyükanıt Azerbaycan'a ziyaret gerçekleştirmiş, 2005 yılı Eylül ayında Ankara'yı ziyaret eden Azerbaycan Savunma Bakanı Sefer Ebiyev Türk meslektaşı Vecdi Gönül'le görüşmelerde bulunmuş, görüşmelerde BTC petrol boru hattının ve Hazar'daki petrol kuyularının savunulması, terörizme karşı ortak mücadele konularında fikir alışverişinde bulunulmuş, iki ülkenin Savunma Bakanlıkları arasında askeri uzmanlar düzeyinde bilgi alışverişinin sıklaştırılmasının önemine dikkat çekilmiştir. 2006 yılı sonlarında Türkiye Jandarma Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Işık Koşaner Azerbaycan Savunma Bakanı ile görüşmüş, görüşmede BTC ana ihraç petrol boru hattının kullanıma açılmasının bölgenin stratejik önemini daha da artırdığını, bu hattın güvenliğinin sağlanmasının ayrıca önem taşıdığını ve her iki devletin bu konuda hazırlıklı olmasının şart olduğunu vurgulamıştır. Nisan 2008 tarihinde TSK'nin üst düzey subaylarından ibaret askeri heyeti Azerbaycan'ı ziyaret etmiş, Azerbaycan Jandarması ile TSK arasında işbirliğinin durumuna ve geliştirilme potansiyeline, askeri eğitim ve personel eğitimi konularına ilişkin görüş alışverişinde bulunulmuştur.³⁹⁶

NATO çerçevesinde işbirliği askeri ilişkilerin diğer ayağını oluşturmaktadır. İki ülke Türk Barış Gücü bünyesinde Kosova'da ve Afganistan'daki Uluslararası Güvenliğe Destek Kuvvetleri'nde ortak faaliyetler yürütmüşlerdir. "Kosova Türk Taburu Görev Kuvvetleri bünyesinde Kosova'ya

³⁹⁵ Aslanlı, "Türkiye-Azerbaycan askeri ilişkileri – 2"

³⁹⁶ Askerzade, **a.g.m.**, s. 7-10

gidecek Azerbaycan birliğinin çalışmalarına ilişkin anlaşma" imzalanmış, bu anlaşmanın 20 Ekim 1999 tarihinde Azerbaycan Parlamentosu'nda onaylanmasından sonra Azerbaycan Barış Gücü Birliği'nin bir grup askeri Kosova'ya³⁹⁷ gitmişlerdir.³⁹⁸ 2002 yılından ise yine Türk Taburu Görev Kuvvetleri bünyesinde Afganistan'da görev yapmaktadırlar. Ayrıca Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri'nin alt yapısının ve sistemlerinin yenilenmesi ve NATO standartlarına uyumlu hale getirilmesinde de Türkiye'nin büyük payı vardır.

Azerbaycan Türkiye ile yaptığı askeri eğitim işbirliği anlaşması kapsamında 1992 yılından itibaren Türkiye'nin Azerbaycan'da eğitim faaliyetleri başlamış ve devam etmektedir. Bu erevede Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri'nin çeşitli eğitim ve ğretim kurumlarında danışmanlık faaliyetleri sürdürülürken, TSK'nın çeşitli eğitim ve ğretim kurumlarında Azerbaycan için kontenjan tahsis edilmiştir.³⁹⁹ 14 Eylül 2001 tarihinde Türkiye ile Azerbaycan arasında yapılan askeri alanda eğitim, teknik ve bilimsel işbirliği anlaşması kapsamında TSK tarafından Nahçıvan'da eğitim amaçlı yaptırılan dershaneler hizmete aılmıř⁴⁰⁰ Azerbaycan İçişleri Bakanlığı'nın 200'den fazla personeli Türkiye'de eğitim görmüş, binden fazla emniyet personeli ise Türk uzmanlar tarafından verilen çeşitli seminer ve eğitim programlarına katılmışlardır.⁴⁰¹

Taraflar askeri sağlık alanında da işbirliği yapmakta, Azerbaycan askerleri ve gazileri sağlık hizmetlerini gerektiğinde Türkiye'deki askeri sağlık kurumlarından alabilmekteler.⁴⁰²

Askeri teknik alanda Türkiye'nin Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri'ne ağdaş ulaşım araç gereci ve askeri teknoloji yardımı dikkat çekmektedir. Özellikle 1999 yılından itibaren Türkiye'nin Azerbaycan'a karşılıksız

³⁹⁷ 2008'de Kosova'nın bağımsızlığını ilan etmesiyle Azerbaycan Barış Gücü görevini başa vurmıştır.

³⁹⁸ Askerzade, **a.g.m.**, s. 5-6

³⁹⁹ Aras, Osman Nuri; "Türkiye-Azerbaycan İlişkileri", **Yeni yüzyılda Azerbaycan'ın Sosyo-ekonomik Yapısı**, ed.: Selçuk Hasan, İstanbul, Tasam Yayınları, 2004, s. 201

⁴⁰⁰ Aslanlı, "Türkiye-Azerbaycan askeri ilişkileri – 2"

⁴⁰¹ Askerzade, **a.g.m.**, s. 9

⁴⁰² Askerzade, **a.g.m.**, s. 7

yardımlarına ilişkin çok sayıda anlaşma ve protokol imzalanmıştır. Bu çerçevede 2000 yılında Türkiye'nin Azerbaycan'a TCG AB-34 (P-134) tipli iki askeri hücum botunu hibe etmesine ilişkin protokol imzalanmış ve botlar kısa sürede Azerbaycan'a teslim edilmiştir. 15 Eylül 2001 tarihinde ise TSK tarafından Nahçıvan 5. Kolordu Komutanlığı'na hibe edilen 80 askeri araç ve 4 iş makinesi törenle teslim edilmiştir.⁴⁰³

Türkiye savunma sanayinin geliştirilmesinde Azerbaycan'a destek olmakta ve iki ülke askeri mühimmat üretiminde işbirliği yapmaktalar. Azerbaycan Silahlı Kuvvetler emrindeki eski Sovyet yapımı askeri mühimmatın yenilenmesi, ordunun en yeni teknolojiler bazında hazırlanmış modern savaş araçları ile donatılması, ordunun silah ve mühimmat ile donanımında yabancı ülkelerden bağımlılığının azaltılması için 2005 yılında Savunma Sanayii Bakanlığı kurulmuştur.⁴⁰⁴ Mayıs 2007 tarihinde kabul edilen Ulusal Güvenlik Konsepti'nde ise Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri'nin alt yapısının, teknik donanımının ve savunma kabiliyetinin NATO standartları ile uyumlaştırılmasının önemi vurgulanmış, Silahlı Kuvvetler'in modernizasyonu öncelikli hedef olarak belirlenmiştir.⁴⁰⁵ Bu alanda en büyük yardımı Türkiye'den almaktadır. Örneğin Azerbaycan "İnam", "Zafer", "Zafer-K" isimli tabancalarının üretiminde Türkiye'den yardım almış, bu tabancaların ilk modelleri Trabzon Silah Sanayi Anonim Şirketi (TİSAŞ) ile işbirliği içinde üretilmiştir. Ayrıca Azerbaycan basının bilgilerine göre Türkiye Savunma Bakanı Vecdi Gönül'ün Kasım 2010 ziyareti sırasında taraflar Azerbaycan ordusunun ağır ekipmanının modernizasyonu, "Anka" tipli pilotsuz uçakların üretimi konusunda anlaşmış, 107 ve 122 mm kalibreli roketlerin ve revolver tipli el bombalarının üretimine başlamışlardır.⁴⁰⁶ Azerbaycan'ın Savunma Sanayii Bakanı Yaver Camalov, 2013 yılında Türkiye ile ortak havan topu

⁴⁰³ Aslanlı, "Türkiye-Azerbaycan askeri ilişkileri – 2"

⁴⁰⁴ "Ordu Kuruculuğu", http://www.azerbaijans.com/content_1690_tr.html, (Erişim) 23 Kasım 2012

⁴⁰⁵ Şiriyev, Zaur; "Azerbaycan'ın Askeri Doktrini ve Dış Politika Yansımaları", **Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi**, cilt 5, sayı 9, 2010, s. 136-137

⁴⁰⁶ Niyazov, N. S.; "Azerbaydjano-Tureçkoe Voenno-Texniçeskoe Sotrudniçestvo v 1994-2010 Godax" (Azerbaycan-Türkiye arasında 1994-2010 yıllarında Askeri-Teknik İşbirliği), **Nauçnie Problemi Gumanitarnix İssledovaniy**, sayı 12, 2010, (Erişim) http://www.npgi.ru/gournal/12_2010.pdf, 28 Kasım 2012, s. 105

imal edeceklerini belirtmiştir.⁴⁰⁷ Askeri sanayideki bu işbirliğinden farklı olarak silah satışı alanında ikili ilişkiler büyük ölçekli değil.⁴⁰⁸

Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması'nın imzalanmasını⁴⁰⁹ bir anlamda Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonraki 20 yıllık dönemdeki ikili askeri ilişkilerin zirvesi olarak adlandırabiliriz.⁴¹⁰ 16 Ağustos 2010 tarihinde 10 yıllık bir süre için imzalanmış anlaşma toplam 23 maddeden oluşmaktadır. Anlaşmanın 1. maddesine göre tarafların herhangi biri toprak bütünlüğünün, egemenliğinin ve devlet sınırlarının dokunulmazlığının tehdit edildiği veya tehlike altında bulunduğu kanaatinde olduğunda, taraflar bu tehdit ve tehlikelerin ortadan kaldırılması yönünde alınabilecek önlemler konusunda acil danışmalar gerçekleştireceklerdir.⁴¹¹ Anlaşma askeri – teknik alanlarda politikaların yürütülmesinde ve silahlı kuvvetler arasında ilişkilerin güçlendirilmesi için yakın işbirliğini öngörmektedir. Anlaşma kapsamında savunma işbirliği çerçevesinde tarafların savunma ihtiyaçları ve güvenliği için savunma amaçlı ürünlerin ve maddi – teknik araçların sağlanması, savunma amaçlı ürünlerin tasarlanması ve üretimi, ortak askeri tatbikatların ve savunma hazırlığı ile ilgili faaliyetlerin gerçekleştirilmesi, silahlı kuvvetler için uzmanların yetiştirilmesi, silahlı

⁴⁰⁷ “Azerbaycan Türkiye ile ortak havan topu üretecek”, (Erişim) <http://yenisafak.com.tr/Ekonomi/?i=409119>, 23 Kasım 2012

⁴⁰⁸ Niyazov, **a.g.m.**, s. 105

⁴⁰⁹ Azerbaycan uzun yıllar Rusya'yı rahatsız etmemek ve Dağlık Karabağ sorununun çözümünde oynayabileceği rol ile ilgili bu tür bir anlaşma imzalamaktan kaçınmıştır. Ama 2010 yılının Ağustos ayında Rusya ile Ermenistan arasında askeri işbirliği anlaşması imzalanması Azerbaycan'ın tereddütlerine son vermiştir. (Abbasov, Şahin; “Azerbaijan-Turkey Military Pact Signals Impatience with Minsk Talks –Analysts”, (Erişim) <http://www.eurasianet.org/node/62732>, 25 Kasım 2012)

⁴¹⁰ Aslanlı, Araz; “Stratejik Ortaklık”la “Protokoller” arasındaki Azerbaycan-Türkiye İlişkileri”, (Erişim) <http://tr.caspianweekly.org/ana-kategoriler/64-turkce-makale/3618-stratejik-ortaklikla-protokoller-arasindaki-azerbaycan-turkiye-iliskileri.html>, 22 Kasım 2012

⁴¹¹ Şunu da belirtelim ki Anlaşma Azerbaycan'a saldırı durumunda Türkiye'nin otomatik olarak müdahalesi anlamına gelmemekte, ek istişareler sonrasında böyle bir müdahalenin oluşabileceğini ihtiva etmektedir. Ayrıca bu Azerbaycan'da Türk üssünün yerleştirileceği anlamına da gelmemektedir. Zira Ermeni tarafı bunu Türkiye'nin Azerbaycan'da üs yerleştireceği olarak ifade etmişti. Uzmanlara göre Türkiye üssü Ermenistan'la savaşın başlaması durumunda Nahçıvan'da konuşlandırılabilir. (Abbasov, **a.g.m.**)

kuvvetlerin lojistik desteğinin sağlanması gibi tedbirlerin hayata geçirilmesi öngörülmüştür.⁴¹²

2.3. TÜRKİYE – AZERBAYCAN İLİŞKİLERİNE ETKİ EDEN FAKTÖRLER: ERMENİSTAN

2.3.1. Sosyo – Kültürel Faktörler

Türkiye, başından itibaren Azerbaycan'la yakın ortaklık ilişkileri geliştirmiş, bağımsızlığının ilk yıllarında çeşitli zorluklarla karşılaşan Azerbaycan'ın bu zorlukların üstesinden gelebilmesinde kuvvetli destekçisi olmuştur. İki ülke arasındaki ilişkileri etkileyen onları yakınlaştıran bir çok faktör vardır. Ortak tarih, dil ve din bu faktörlerin başında gelmektedir. Türkiye ve Azerbaycan Türkleri aynı milletin evlatları olarak uzun yıllar boyunca aynı çatı altında yaşamış, devletleşme sürecinde tarihin belli dönemlerinden itibaren bu iki toplum ayrı ayrı devletler kurmuş, farklı çatılar altında yaşamaya başlamışlardır.⁴¹³

Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Türk dilleri içinde birbirine en yakın olan iki dildir. Bu iki dilin Altay dil ailesinin Oğuz dil grubunda yer almaları kolay anlaşılmasını sağlamaktadır. Şöyle ki Türkiye Türkleri ve Azerbaycan Türkleri telaffuz ve kelimelerdeki bazı farklılıklarla aynı dili konuşmaktalar.⁴¹⁴ Antropologların büyük kısmı iki milletin geçmişte aynı etnik gruba ait olduklarını ve tarihsel nedenlerden dolayı ayrıldıklarını düşünmekte.⁴¹⁵ Türkiye ile Azerbaycan arasında dile bağlı olarak bir ortak

⁴¹² “Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması”, **Resmi Gazete**, Sayı 27947, 28 Mayıs 2011, (Erişim) <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2011/05/20110528M1-30-1.pdf>, 28 Kasım 2012

⁴¹³ Kalafat, Aslanlı, **a.g.m.**, s. 379

⁴¹⁴ Uzer, Umut; “Nagorno-Karabakh in Regional and Word Politics: A Case Study for Nationalism, Realism and Ethnic Conflict”, **Journal of Muslim Minority Affairs**, Vol. 32, No. 2, 2012, s. 248

⁴¹⁵ “Kakovi Faktori Sblijeniya Azerbaydjana i Turçii?” (Azerbaycan ve Türkiye’yi Yakınlaştıran Faktörler Hangileridir?), (Erişim) <http://ibnews.com.ua/news/12/5646/>, 26 Kasım 2012

kültür söz konusudur. Bu yüzden ikili ilişkiler “Bir millet, iki devlet” olarak ifade edilmektedir.

Zaman zaman bu birliği insanların bilincinden silmeye çalışanlar olmuştur. Azerbaycan’ı işgal eden komünistler, Azerbaycan ve Türkiye Türkleri arasındaki dil ve kültür birliğini ortadan kaldırmak için alfabe engelini sokmaya çalışmışlardır. Bu sebepten 1926 yılında Latin alfabesine, daha sonra da 1928 yılında Türkiye’nin Latin alfabesine geçmesinden dolayı kiril alfabesine geçilmiştir. Ayrıca Türklük bilinci, dil, din ve kültür alanında birliği yok etmek için Sovyet eğitim sistemi devreye sokulmuş, Sovyetleştirme politikaları uygulanmıştır. Stalin’in milliyet ve dil politikası çerçevesinde her Türk boyu bir millet ve bunlarında dili oluşturulmuş, böylece Azerbaycanlı ve Azerbaycan Dili kavramları ortaya çıkmıştır. Ama bunlar iki millet arasındaki birliği bozamamıştır.⁴¹⁶

İki devletin de nüfusu müslümanlardan oluşmaktadır. Her ne kadar Türkiye nüfusunun çoğu sünni, Azerbaycan nüfusunun çoğunluğu Şii olsa da Azerbaycan Türkleri İran’dan daha çok Türkiye’ye yakınlık duymaktalar. Dil ve din birliği kültür birliğini doğurmuştur, bu birlik diğer ilişkilere de kolayca geçit vermektedir.⁴¹⁷ İki ülke arasındaki kültürel ilişkiler resmi, yarı resmi ve özel sektörün katkısıyla sürdürülmektedir. Bu kapsamda Milli Eğitim, Kültür, Dışişleri ve Devlet Bakanlıklarının ilgili üniteleri, Yüksek Öğretim Kurumu, Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu, Diyanet İşleri Bakanlığı gibi kuruluşların ve Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı gibi özel kuruluşların faaliyetlerine genel olarak değinilebilir. Türkiye ile Azerbaycan arasındaki öğrenci mübadelesi, Televizyon ve Radyo yayın alanları, kapsam dahilinde olması, alfabe birliği gibi önemli hususlardan daha önemlisi, her iki ülkenin kültür politikalarındaki hedef birliği veya milli kültür felsefeleridir. Azerbaycan - Türkiye ilişkilerinde kültür çok önemli yer tutmakta ve iktisadi, siyasi, askeri ve benzeri politikalar itibarıyla de desteklenmektedir.⁴¹⁸

⁴¹⁶ Hasanov, Ziyadhan; “İlham Aliyev Döneminde Azerbaycan-Türkiye İlişkileri”, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007, s. 3-5

⁴¹⁷ Hasanov, **a.g.t.**, s. 3

⁴¹⁸ Kalafat, Aslanlı, **a.g.m.**, s. 388

2.3.2. Değişen Kafkasya Jeopolitiği ve Dış Dinamikler

Tarihinin önemli bir kesitini Rusya, İran ve Türkiye gibi üç bölgesel gücün selefi olan imparatorlukların egemenliği altında geçiren Kafkasya, 1991 sonrası da bu üç ülke arasında rekabete sahne olmaya devam etmektedir.⁴¹⁹ Bu rekabet bölge dışı aktörlerin katılımı ile daha da güçlenmekte ve Türkiye - Azerbaycan ilişkilerini bazen olumlu bazen de olumsuz etkilemektedir.

İsrail faktörü – İsrail, İran ile sınırı olması, Müslüman bir ülke olması, zengin hidrokarbon rezervlerine sahip olması açısından Güney Kafkasya ülkelerinden özellikle Azerbaycan'a büyük önem⁴²⁰ vermektedir. Azerbaycan İsrail'in İran'ı çevreleme politikasında önemli bir yere sahiptir.⁴²¹

İkili ilişkiler tarihine baktığımızda İsrail 25 Aralık 1991 tarihinde Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımış, 6 Nisan 1992 tarihinde diplomatik ilişkiler kurmuştur.⁴²² 1990'lı yılların birinci yarısına kadar İsrail – Azerbaycan ilişkilerinde ciddi bir gelişme söz konusu olmamıştır. Suudi Arabistan, Kuveyt ve Birleşmiş Arap Emirlikleri'nden düşük faizle kredi alan (İslam Bankası ve Kuveyt Fonu Azerbaycan'a düşük faizle 45 milyon dolar kredi vermiştir) Azerbaycan bu bağlamda İsrail ile ilişkilerinde İslam dünyasını karşısına almamaya çalışmış, dengeli bir politika izlemeyi tercih etmiştir. Bu bağlamda İsrail'de büyükelçilik açmayı her defasında ekonomik sıkıntıları gerekçe göstererek ertelemiştir.⁴²³ İkili ilişkiler 1995 yılından sonra gelişmeye başlamış, 1998 yılında İsrail Başbakanı Netanyahu'nun ziyareti ile geniş

⁴¹⁹ Ağacan, Kamil; "İran'ın Kafkasya Politikası", (Erişim) http://www.circassiancenter.com/cc-turkiye/arastirma/0163_iraninkafkasyapolitikasi.htm, 29 Kasım 2012

⁴²⁰ Gürcistan'ın İran'la sınırı bulunmaması, Ermenistan'ın ise İran'la sıkı işbirliği içinde olması Güney Kafkasya'nın bu iki devletinin İsrail için önemini azaltmıştır. (Kaleji, Vali Kouzegar; "Israel-Azerbaijani Relations: An Iranian Approach", (Erişim) http://www.iranreview.org/content/Documents/Israel_Azerbaijan_Relations_An_Iranian_Approach.htm, 4 Aralık 2012

⁴²¹ Gafarlı, Orhan; Çınar, Yusuf; Balcı, Çağatay; "Kafkasya'da İran-İsrail Çekişmesi ve Güvenlik Sorunları", **Uluslararası Kafkasya Kongresi Bildiriler Kitabı**, ed.: Hasret Çomak, Arda Ercan, Bilge Ercan, Kocaeli, Kocaeli Üniversitesi Yayınları, 2012, s. 294

⁴²² "Azerbaycan ve İsrail", (Erişim) <http://mfa.gov.az/files/file/Israil.pdf>, 27 Kasım 2012

⁴²³ Büyükelçilik halen açılmamıştır.

ekonomik ve siyasi işbirliğinin temeli atılmıştır.⁴²⁴ Son yıllarda karşılıklı ziyaretler daha da artmış, İsrail ve Azerbaycan ticaret, kültür, eğitim, tarım, telekomünikasyon ve askeri sanayi alanlarında işbirliği geliştirmişlerdir.

Aslında Azerbaycan ve İsrail arasındaki işbirliği ve dostluğun derin kökleri var. 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başlarından Azerbaycan'da yaşamaya başlayan Yahudiler, Azerbaycan'ın bilim, ekonomi, kültür, sanayi gelişimine büyük katkı sağlamış ve derin iz bırakmışlardır.⁴²⁵ Bugün Azerbaycan'da 42 bin yahudi yaşamaktadır.⁴²⁶

İsrail - Azerbaycan ilişkilerinin gelişmesinin stratejik, ekonomik ve güvenlik boyutları vardır. Bakü Yahudi lobisi aracılığıyla Rusya'ya karşı ABD'nin bölgede dengeleyici rol oynamasını sağlamağa çalışmış ve Washington'daki karar mercilerinde etkin olan Ermeni lobisinin gücünü kırmayı amaçlamıştır. Arap Denizi içindeki İsrail Arap olmayan Müslüman devletlerle işbirliği geliştirmeye önem vermiş, zamanında Şah İran'ı, 1990'larda ise Türkiye ile derin ilişkiler geliştirmiştir. Ama 2000'li yıllarda bu politikanın İran ve Türkiye ayağının çökmesi Azerbaycan'ı önemli konuma getirmiştir.⁴²⁷ Ayrıca Azerbaycan'ın Ermenistan'a yönelik istihbarat ihtiyacı ve İran'ın ülkeye yönelik çalışmalarını engelleyici önlemlere duyulan gereksinimi İsrail'e olan ihtiyacı daha da arttırıyor. Elbette bu işbirliği sadece tek taraflı bir gereklilikten oluşmuyor. İsrail de İran'a yönelik politikalarının sağlıklı şekilde yürütülebilmesi için Azerbaycan'a ihtiyaç duymaktadır. Zira İsrail'in bölge politikalarının Türkiye'nin kaybedilmesiyle olumsuz olarak etkilenmesi ve İran'ı çevreleme politikasının devam ettirilebilmesi için Azerbaycan mutlak olarak İsrail'in hedefi haline gelmiştir.⁴²⁸

⁴²⁴ Veliyev, Anar; "Treugolnik İsrail-Türkiye-Azerbaydjan: Realnost i Perspektivi" (İsrail-Türkiye-Azerbaycan Üçgeni: Reallık ve Perspektif), (Erişim) <http://www.ca-c.org/journal/cac-08-2000/11.veliev.shtml>, 29 Kasım 2012

⁴²⁵ Gut, Are; "Tureçko-İzrailkiy Gambit i Azerbaydjan" (Türk-İsrail Gambiti ve Azerbaycan), (Erişim) <http://www.iarex.ru/articles/19820.html>, 19 Ekim 2012

⁴²⁶ "Azerbaycan ve İsrail", (Erişim) <http://mfa.gov.az/files/file/İsrail.pdf>, 27 Kasım 2012

⁴²⁷ Cafersoy, Nazim; "Azerbaycan-İsrail İlişkilerinin Temel Dinamikleri", (Erişim) <http://www.1news.com.tr/yazarlar/20120430051752595.html>, 25 Kasım 2012

⁴²⁸ "Ya İsrail Azerbaycan'ın Dengesini Bozarsa", (Erişim) <http://www.glopolitic.net/?Syf=26&Syz=128772>, 25 Kasım 2012

Azerbaycan - İsrail ilişkilerinin ekonomik boyutuna gelince burda enerji alanında işbirliği önem teşkil etmektedir. Zira İsrail Azerbaycan petrolünün 2. en büyük alıcısıdır. Yıllık yaklaşık 6.5 milyon ton petrol ithal eden İsrail petrol ihtiyacının %30'unu Azerbaycan'dan karşılamaktadır. Türkiye ile ilişkilerin kötüleşmesi ve Mısır ile 2004 yılında imzalanan doğal gaz anlaşmasının iptali İsrail için Azerbaycan enerji kaynaklarının önemini artırmıştır.⁴²⁹ Son yıllarda ikili ekonomik ilişkiler büyük hızla gelişmektedir. İsrail, Azerbaycan'a silah, petrol, gıda ve diğer sanayi için yeni teknolojilerin en önemli ithalatçılarından biri haline gelmiştir.⁴³⁰

İsrail'in Azerbaycan'la ekonomik ilişkileri en az 5 faktöre göre Orta Asya ile geliştirdiği ticaret ilişkilerini geride bırakmaktadır. Bazı uzmanlara göre İsrail şirketleri özellikle petrol alanında daha aktif faaliyet göstermektedirler. Ama genellikle ABD veya İngiltere şubesi olarak kayıt yaptırıp Azerbaycan enerji pazarına girdiklerinden ilişkilerin büyük kısmı kağıtlara geçmemekte ve ticaret bilançolarında görünmemektedir. İki ülke Azerbaycan'ın petrol sektöründen sonra en büyük ikinci sektörü olan tarım alanında da işbirliği geliştirmişler.⁴³¹ 2011 yılında, İsrail'in tek geçerli petrol alanı Med-Ashdod'da Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi SOCAR'a iştirak payı verilmiştir.⁴³²

İlişkilerin güvenlik boyutuna gelince burda iki başlıca işbirliği alanı dikkat çekmektedir: silah ticareti ve istihbarat işbirliği. Diğer silah satıcılarından Rusya'nın Ermenistan'la ilişkileri, ABD'den silah alımının Washington'un karar mekanizmalarındaki sorunlar ve Moskova'nın reaksiyonu nedeniyle doğurabileceği sıkıntılar ve son olarak Türkiye'nin hava savunma sanayisinin F-16'lar hariç yeterince gelişmiş olmaması Azerbaycan'ı İsrail'le silah ticaretinde işbirliğine itmektir.⁴³³ Şubat 2012

⁴²⁹ Cafersoy, "Azerbaycan-İsrail İlişkilerinin temel dinamikleri"

⁴³⁰ Gut, **a.g.m.**

⁴³¹ Bourtman, İlya; "İsrail and Azerbaijan's Furtive Embrace", (Erişim) <http://www.meforum.org/987/israel-and-azerbaijans-furtive-embrace>, 19 Ekim 2012

⁴³² Boulter, Emily; "Balancing Act: Azerbaijan's Foreign Policy Towards The Middle East", (Erişim) <http://www.eurasiareview.com/23102012-balancing-act-azerbaijans-foreign-policy-towards-the-middle-east-analysis/>, 14 Kasım 2012

⁴³³ Cafersoy, "Azerbaycan-İsrail İlişkilerinin temel dinamikleri"

tarihinde İsrail'le Azerbaycan arasında 1.6 milyar dolar değerinde bir askeri antlaşma yapıldığı ortaya çıkmıştır. Antlaşmayla Tel Aviv, Bakü'ye heronların yanı sıra uçaksavar füze savunma sistemi satacak.⁴³⁴ Anlaşma gereğince İsrail'in iki set Green Pine hava ve füze savunma radar sistemi, Heron İHA sistemi ile Barak 8 hava savunma ve Gabriel gemisavar füze sistemleri satacağı bildirilmektedir.⁴³⁵

İki ülke arasında istihbarat işbirliği çeşitli iddialarda gündeme getirilen kadar büyük olmasa da, Ermenistan'a yönelik uydu istihbaratı yardımı alındığı ve İran'ın bu alandaki faaliyetlerine karşı daha çok önleyici karakter arz eden belirli bir işbirliğinin mevcut olduğu söylenebilir.⁴³⁶ İsrail istihbarat ajanları bölgedeki ekstremist islamcı örgütler hakkında insani istihbarat toplamaya ve Azerbaycan'ın komşularının özellikle İran'ın asker konuşlandırmalarını izlemeye yardımcı olmaktadır.⁴³⁷

İsrail – Azerbaycan işbirliğinin kalbinde İran'a karşı duydukları güvensizlik ve karşılıklı korku yer almaktadır. İsrail ve Azerbaycan radikal İslamın artmasından korkmaktalar. İran'ın cumhurbaşkanları ve dini liderleri İsrail'in imhası için çağrıda bulunmaktalar. Tarihi ve dini bağları olan Azerbaycan'a gelince İran – Azerbaycan arasında da Hazar'ın Statüsü, İran'ın Ermenistan'la ilişkileri, rejim ihracı, enerji alanındaki farklı politikalar ve Azerbaycan'ın Batı ile ilişkileri gibi konular sebebinden bir güvensizlik ortamı var. Ayrıca her iki tarafı Rusya'ya olan güvensizlikleri de birleştiriyor. İsrail Rusya'nın İran'a nükleer teknoloji, Suriye'ye silah sattığı, Hamas ve Hizbullah'ı meşrulaştırması için güvenmezken, Azerbaycan Dağlık Karabağ konusunda Rusya'nın Ermenistan'a desteğinden dolayı bu ülkeye güvenmemektedir.⁴³⁸

⁴³⁴ “Türkiye-Azerbaycan İlişkileri Etkilenebilir”, (Erişim) <http://www.turkishny.com/headline-news/2-headline-news/84638-turkiye-azerbaycan-iliskileri-etkilenebilir>, 17 Kasım 2012

⁴³⁵ Mevlütoğlu, Arda; “Gelişen Azerbaycan – İsrail Savunma İlişkileri Üzerine”, (Erişim) <http://www.politikadergisi.com/okur-makale/gelisen-azerbaycan-israil-savunma-iliskileri-uzerine>, 28 Kasım 2012

⁴³⁶ Cafersoy, “Azerbaycan-İsrail İlişkilerinin temel dinamikleri”

⁴³⁷ Bourttman, **a.g.m.**

⁴³⁸ Bourttman, **a.g.m.**

Azerbaycan'ın son yıllarda İsrail'le geliştirdiği ilişkiler (özellikle askeri alanda) İran ve Rusya'nın yanı sıra Türkiye'nin de itirazına sebep olmuştur.⁴³⁹ Özellikle son 1.6 milyar dolarlık antlaşmanın İran'ın yanı sıra Türkiye Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan'ı da öfkeliendirdiği bildirilmiştir.⁴⁴⁰ Bu bakımdan Türkiye'nin Azerbaycan'daki Büyükelçisi Hulusi Kılıç'ın yerel televizyonlardan birine açıklaması dikkatleri çekmiştir. Açıklamasında Büyükelçi kardeş Azerbaycan'ın İsrail'le ilişkilerini gözden geçirmesi gerektiğini söylemiş, Türkiye'nin Azerbaycan'a destek olarak Ermenistan'la sınırı kapadığını hatırlatmıştır. Ayrıca Ceyhan üzerinden İsrail'e petrol taşındığı konusuna da değinerek İsrail'in bunu düşünmesi gerektiğini söylemiştir.⁴⁴¹ Bunlara cevap olarak Azerbaycan İçişleri Bakanlığı Sözcüsü'nün "Türk siyasetleri her zaman Azerbaycan tarafından desteklense de İsrail ile Türkiye arasındaki yaşanan krize Bakü'nün müdahale etmeyeceğini" söylediği kaydedilmiştir."⁴⁴²

Türkiye – İsrail ilişkilerine bakacak olursak 2008 yılında İsrail'in Gazze'ye yönelik "Dökme Kurşun Operasyonu" ile başlayarak 2009 ve sonrasında yaşanan "Davos", "Alçak Koltuk", "Mavi Marmara" ve "Doğu Akdeniz – Kıbrıs" krizleri⁴⁴³ ile ikili ilişkiler sekteye uğramıştır. Ankara, İsrail'in, Güney Kıbrıs ve Yunanistan'la sıkı işbirliği üzerine Azerbaycan'la da ilişkileri derinleştirmesini İsrail'in kendisini kuşatması olarak değerlendirmiş⁴⁴⁴ ve Azerbaycan – İsrail hattındaki gelişmeleri tedirginlikle izlemiştir. İsrail – Türkiye ilişkilerinin krize sürüklenmesi Azerbaycan'ı bölgede zor duruma sokmuş, Azerbaycan tarafı Türkiye – İsrail arasındaki ilişkilerin

⁴³⁹ "Kakovi Faktori Sblijeniya Azerbaydjana i Turçii?" (Azerbaycan ve Türkiye'yi Yakınlaştıran Faktörler Hangileridir?), (Erişim) <http://ibnews.com.ua/news/12/5646/>, 26 Kasım 2012

⁴⁴⁰ "Türkiye-Azerbaycan İlişkileri Etkilenebilir", (Erişim) <http://www.turkishny.com/headline-news/2-headline-news/84638-turkiye-azerbaycan-iliskileri-etkilenebilir>, 17 Kasım 2012

⁴⁴¹ Abbasov, Şahin; "Azerbaydjan: Baku stolknulsya so slojnim vıborom mejdu Turçiey i İzrailem" (Azerbaycan: Bakü Türkiye ile İsrail arasında zor seçim karşısında), (Erişim) <http://russian.eurasianet.org/node/58899>, 19 Ekim 2012

⁴⁴² Demir, a.g.m., s. 314

⁴⁴³ Erol, Mehmet Seyfettin; "İsrail'in Hazar'da İttifak Arayışları mı?", (Erişim) <http://www.usgam.com/tr/index.php?l=807&cid=1387&konu=0&bolge=7>, 20 Mayıs 2013

⁴⁴⁴ Kılıç, Taha; "İsrail Türkiye'yi Kuşatıyor (mu?)", (Erişim) http://www.usasabah.com/Yazarlar/taha_kilinc/2012/02/27/israil-turkiyeyi-kusatiyor-mu, 15 Kasım 2012

normalleşmesi için onlar arasında arabuluculuk yapabileceğini belirtmiştir.⁴⁴⁵ İsrail Başbakanı Netanyahu'nun 2013 yılı Mart ayında Başbakan Erdoğan'ı telefonla arayarak özür dilemesinin ardından İsrail ve Türkiye arasında diplomatik temas yollarının yeniden açılması olasılığı⁴⁴⁶ bölgede bir zamanlar sıklıkla dile getirilen Türkiye – İsrail – Azerbaycan hattının oluşturulması ihtimalini güçlendirmektedir.

İran faktörü – Azerbaycan'ın ortak tarih, kültür ve dine sahip olduğu diğer bir ülke İran'dır. Her iki devletin de vatandaşları Şii'dirler. Ayrıca Azerbaycan'ın kendi sınırları içinde yaşayanlardan daha fazla Azeri Türkü İran'da yaşamaktadır. Ancak bu ortak kültürel miras tarih boyunca iki ülke arasında işbirliğinden çok çatışma nedeni olmuştur.⁴⁴⁷

Azerbaycan'ı kendi tarihi toprağı olarak gören İran, 1918'de Azerbaycan bağımsızlığını ilan ederken uzun bir süre tanımayı reddetmiştir. 1991 yılında yeniden bağımsızlığın kazanılmasından sonra ise İran içerisinde yer alan Azerbaycan Türklerine yönelik milliyetçi söylemlerin dile getirilmesi İran'ı tedirgin etmiş ve ilişkilerin normalleşmesine imkan yaratmamıştır. Şöyle ki AHC lideri Ebulfaz Elçibey'in "Bütöv Azerbaycan" idealini sıklıkla dile getirmesi Elçibey'in Türkiye'nin de içinde bulunduğu Batı ittifakı ile sıcak ilişkileri göz önüne alındığında İran tarafından tehdit olarak algılanmış ve yeni dönemde ikili ilişkilerde güvensizliğin, soğukluğun temelini oluşturmuştur. "Bütöv Azerbaycan" söylemi her ne kadar Haydar Aliyev ve İlham Aliyev dönemlerinde resmi söylemde dile getirilmese de iki ülke arasında gerilim hep devam etmiştir. İran Azerbaycan'ı kendi ülkesindeki Azerbaycan Türkleri'nin⁴⁴⁸ kışkırtılması noktasında tehdit olarak görmüş ve

⁴⁴⁵Guliyev, Samir; "Azerbaycan-İsrail İlişkilerinin Bölgesel Yansımaları", (Erişim) <http://www.usgam.com/tr/index.php?l=800&cid=1921&bolge=7>, 20 Mayıs 2013

⁴⁴⁶ Boz, Hakan; "İsrail, Türkiye'den Özür Diledi; İran Neden Rahatsız Oldu?", (Erişim) <http://www.21yyte.org/arastirma/iran/2013/04/08/6939/israil-turkiyeden-ozur-diledi-iran-neden-rahatsiz-oldu>, 20 Mayıs 2013

⁴⁴⁷ Baran, Zeyno; "The Caucasus: Ten Years after Independence", *The Washington Quarterly*, 25:1, 2002, s. 226

⁴⁴⁸ Azerbaycan toprakları Rusya İmparatorluğu ile İran arasında yapılan Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) anlaşmaları ile Aras Nehri sınır olmakla iki yere bölünmüştür. Aras Nehri'nin kuzeyinde kalan bölge Rusya'ya bırakılmış ve bugün bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'dir. Nehrin güneyinde kalan bölge Güney Azerbaycan ise İran sınırları içinde kalmıştır. İran'ın kuzeybatısında Azerbaycan Cumhuriyeti ile sınırda bulunan ve İran Azerbaycan'ı olarak adlandırılan Batı ve Doğu

görmektedir.⁴⁴⁹ Aynı zamanda kuzeybatısındaki etnik Azerilerin bağımsızlık savaşında Batılı devletlerin Azerbaycan üzerinden bir politika izlemesiyle ülkesinin parçalanmasına neden olacağından endişelenmektedir.⁴⁵⁰

İki ülke arasındaki gerginliğin bir diğer sebebi rejimlerinden kaynaklanan “güvenlik sendromları”ndan kaynaklanmaktadır. Azerbaycan mevcut rejime karşı İran kaynaklı bir “İslami tehdit” algısına sahiptir. Azerbaycan Türkleri’nin %75’i Şii mezhebine inanmaktadır. Bu da İran’ın Azerbaycan’a etki etmek için her zaman kullandığı enstrümanlardan biri belki de en başlıcası olmuştur. Azerbaycan son yıllarda İran’ın dinsel yönde provokatif propagandasının yapıldığı bir ülke olmuştur. 1991 sonrası süreçte yeni bağımsız cumhuriyetlere yönelik rejim ihracı politikası özellikle Azerbaycan üzerinde yoğunlaşmış, İran Azerbaycan’ın sınır bölgelerindeki yerleşim merkezlerinde ciddi bir faaliyet yürütmüştür. Ayrıca, Azerbaycan İslam Partisi yoluyla ülkenin siyasal yaşamında etkinlik göstermeye çalışmıştır.⁴⁵¹ İran ise yukarıda da belirttiğimiz gibi kendi içindeki Azerbaycan Türkleri’nin kışkırtılması noktasında Azerbaycan’ı tehdit olarak görmektedir.

İki ülke arasında uluslararası denklemdaki ittifaklarına dayanan yapısal nitelikteki farklardan kaynaklanan sorunlar da vardır. İran Azerbaycan’ın NATO, Batı ve Türkiye ile ilişkilerini onaylamamaktadır. İlk yıllarda Azerbaycan’ın Türkiye ile yakın ilişkiler geliştirmesi karşısında güçlü bir Türk birliğini önlemek için İran, Ermenistan’ı savunan bir politika izlemiştir. Dağlık Karabağ Savaşı’nda Ermenistan’ı destekleyen tutum içerisine giren İran 1992 yılı sonu itibarıyla Ermenistan’la ekonomik işbirliği anlaşması imzalamıştır. Daha sonra Karabağ Savaşı’nda Tahran yönetiminin Ermenistan’a silah yardımıyla bulunduğu, Ermeni terör örgütü ASALA militanlarının Azerbaycan

Azerbaycan eyaletleri ve Erdebil eyaletinde 18-30 milyon Azerbaycan Türkü yaşamaktadır. Bu da İran’ın toplam nüfusunun %25-30’na denk gelmektedir. Bunlara dayanarak bütöv Azerbaycan ideali sık sık gündeme getirilmektedir. (Demirtepe, Turgut; “Türkiye-İran-Azerbaycan İlişkileri: Sorunlar ve Fırsatlar”, (Erişim) <http://www.usak.org.tr/myazdir.asp?id=2064>, 25 Kasım 2012, s. 2)

⁴⁴⁹ Demirtepe, **a.g.m.**, s. 2-3

⁴⁵⁰ İsmayilov, Elnur; “Türkiye-Azerbaycan-İran İlişkileri: İşbirliği mi Yoksa Güvensizlik mi?”, (Erişim) http://www.bilgesam.org/tr/index.php?option=com_content&view=article&id=2002:tuerkiye-azerbaycan-ran-likileri-birlii-mi-yoksa-guevensizlik-mi&catid=86:analizler-kafkaslar&Itemid=148, 20 Ekim 2012

⁴⁵¹ Demirtepe, **a.g.m.**, s. 4

ordusuna karşı savaşmak için İran'da eğitildiği haberleri Bakü'de Tahran'a karşı güvensizliği daha da artırmıştır. İran bölgede Azerbaycan'ın Türkiye, İsrail ve Batı ile ilişkilerine karşı Rusya – Ermenistan – İran bölgesel stratejik işbirliğini devreye sokmuştur.⁴⁵²

Azerbaycan'ın enerji kaynaklarının işletilmesi ve taşınmasında İran'ın beklediği payı alamaması iki ülke arasında zaten gergin olan ve güvenlik endişesi taşıyan ilişki biçiminin süreç içinde çok fazla değişmemesine neden olmuştur. Hatta iki ülke arasında hep varlığını gösteren 'doğal gerginlik' ve güvensizlik atmosferi enerji paylaşımında Tahran'ın tatmin olmaması ile birleşince Bakü ve Tahran arasındaki gerginlik daha üst seviyelere taşınmıştır. İran, Hazar su havzasının paylaşımında Azerbaycan karşıtı en sert siyaseti sürdürmekte ve bu konuda güç kullanma tehdidinden de geri durmamaktadır. Azerbaycan'ın 1994 yılında yabancı petrol şirketleri ile anlaşma imzalamasından sonra Rusya ve İran Hazar'ın hukuki statüsü sorununun tartışmaya açmışlardır. Yıllardır devam eden görüşmelere rağmen bu konuda Hazar'a kıyısı olan devletler anlaşmaya varmamıştır. İran, Azerbaycan'a yönelik kararlılığını ortaya koymak için Haziran 2001 tarihinde Hazar'ın statüsünün henüz belirlenmediğini gerekçe göstererek Azeraycan adına Hazar'da Araz – Alov – Şarg bölgesinde sismik araştırma yapan BP-Amaco gemisini savaş gemisi ve savaş uçaklarıyla zorla bölgeden uzaklaştırmıştır.⁴⁵³

Bunların yanı sıra iki ülke artçı krizler olarak adlandırabileceğimiz konsulluk ve vize sorunları yaşamışlardır. Azerbaycan ile İran arasında Azerbaycan Halk Cephesi döneminde Nahcivan ve Tebriz'de karşılıklı birer konsolosluk açılması yönünde antlaşmalar imzalanmıştır. İran tarafı Nahcivan'da bunu gerçekleştirirken, Tahran yönetimi Azerbaycan Türkleri'nin yoğun olarak yaşadıkları ve Güney Azerbaycan'ın merkezi Tebriz'de Azerbaycan konsolosluğu açılmasına uzun süre izin vermemiştir. Tahran yönetimi Ekim 2004 tarihinde Azerbaycan'ın Tebriz'de konsolosluk açmasına

⁴⁵² İsmayılov, **a.g.m.**

⁴⁵³ Özkan, Güner; "Azerbaycan-İran İlişkileri: "Bir Millet İki Devlet veya "Düşman Kardeşler", (Erişim) <http://www.usak.org.tr/myazdir.asp?id=2134>, 21 Ekim 2012

izin vermiştir. Ancak bunu yaparken Azerbaycan tarafını kızdıracak biçimde İran hükümeti Ocak 2008 tarihinde Ermenistan'ın da aynı şehirde konsolosluk açmasına yeşil ışık yakmıştır. İran, Kasım 2009 tarihinde Azerbaycan vatandaşlarına ülkeye girişte uyguladığı vize zorunluluğunu tek taraflı olarak kaldırmıştır. İran'ın Azerbaycan'dan beklentisi Bakü'nün İran vatandaşlarına yönelik vize uygulamasını kaldırarak karşılık vermesi biçimindedir. Ancak Azerbaycan yönetimi gerek İran'ın uluslararası alanda Batı ile yaşadığı sorunlar, gerek İran vatandaşlarının yoğun olarak Azerbaycan'a gelerek sorunlar oluşturacağı düşüncesi ve gerekse de Tahran'ın Ermenistan ile yakın ilişki içinde olması nedenlerine bağlı olarak vize zorunluluğunu şu an itibariyle kaldırmaya yanaşmamaktadır.⁴⁵⁴

2012 yılı içinde ise 1991 yılından sonra iki ülke ilişkilerinde son 20 yıllık tarihin en büyük gerginliği ve restleşmeleri yaşanmıştır. Karşılıklı suçlamalar, Azerbaycan'ın İran ajan şebekesine karşı ülke içersinde gerçekleştirdiği operasyonlar, İran'ın birkaç ay içindeki birkaç notası, Azerbaycan devletinin isminin Kuzey Azerbaycan biçiminde değiştirilmesi yönünde bazı Azerbaycan milletvekillerinin önerileri, Azerbaycan savunma bakanının Tahran ziyareti sırasında bayrağın ters asılmış olması gibi. Azerbaycan – İsrail ilişkileri, özellikle istihbarat işbirliği ve askeri üs gibi iddialar ilişkileri daha da germiştir.⁴⁵⁵ İsrail'in Azerbaycan ile geliştirdiği ortaklık, Bakü – Tahran ilişkilerini karşılıklı psikolojik bir savaşa dönüştürmüştür.⁴⁵⁶ Özellikle İsrail Dışişleri Bakanı Avigdor Liberman'ın 22 Nisan 2012 tarihinde Bakü'ye yaptığı ziyaretin ardından Tahran'ın Bakü'ye

⁴⁵⁴ Özkan, a.g.m.

⁴⁵⁵ İlk önce Bakü'de gerçekleştirilen Eurovision şarkı yarışması etrafında tartışmalar olmuş, İran'lı din adamları Bakü'yü İslami değerlere aykırı olduğu düşünülen Eurovision'a ev sahibi yapmakla suçlamışlardı. Ardından Tebriz ve Bakü'de konsolosluk önlerinde gösteriler düzenlenmiş, karşılıklı notalar verilmiş ve bütün bunları her iki ülkenin büyükelçilerini geri çağırması izlemiştir. Azerbaycan İstihbaratı, 30 Mayıs 2012 tarihinde yaptığı açıklamada Vügar Padarov liderliğindeki silahlı grubun Nisan 2012 tarihinde Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nın ülkenin kuzeybatı bölgesine ziyareti sırasında Aliyev'e suikast girişiminin engellendiğini açıklamıştır. Padarov'un El Kaide'ye bağlı bir hücrenin lideri olduğu ve liderliğini yaptığı suikast hüccresinin ise İran, Suriye ve Pakistan'daki kamplarda silahlı eğitim aldıkları iddia edilmektedir. (Boz, Hakan; "İran İstihbarat Örgütünün Azerbaycan'a Yönelik Operasyonları", (Erişim) http://www.21yyte.org/tr/yazi6641-Iran_Istihbarat_Orgutunun_Azerbaycana_Yonelik_Operasyonlari.html, 28 Kasım 2012)

⁴⁵⁶ Cafersoy, Nazim; "Azerbaycan-İran İlişkilerindeki Temel Sorun", (Erişim) <http://www.1news.com.tr/yazarlar/20120331025617539.html>, 26 Kasım 2012

karşı tutumu sertleşmiş, İran'lı din adamları ve askeri bürokrasinin Azerbaycan iktidarına yönelik eleştirileri artmıştır. Ayrıca İran, Ocak 2012 tarihinde nükleer fizikçi Mustafa Ahmedi Roşan suikastının ardında MOSSAD'ın olduğunu ifade etmiş, suikastın gerçekleştirilmesinde Azerbaycan'ın İsrail'e destek vermesine işaret ederek Azerbaycan'ın CIA ve MOSSAD için önemli merkezlerden biri olduğunu iddia etmiştir.⁴⁵⁷

Ankara – Tahran arası ilişkilerde de aynı güvensizlik sorunu mevcuttur. Türkiye ve İran arasında uzun dönem yaşanan soğuk ilişkiler, AK Parti iktidarının bölgeye yönelik dış politikasının ana kaynağını oluşturan komşularla sıfır sorun diplomasisiyle ve Ankara'nın İsrail'e karşı politikasıyla ılımlı hale gelse de, son dönemlerde Türkiye'de kurulması hedeflenen radar üssünün Tahran'a karşı olduğu fikirleri bu iki ülke arasında karşılıklı güvensizliğe yeniden yol açmıştır. İran Türkiye'yi Suriye başta olmakla Irak, Lübnan, Filistin ve Ortadoğu genelinde en önemli rakip olarak görmektedir.⁴⁵⁸ Özellikle de İsrail'in Türkiye'den özür dilemesiyle Türk – İsrail ilişkilerinin yeni döneme girmesi İran'ı rahatsız etmiştir. İran bu süreci de kendisine karşı ABD ve İsrail'in yürüttüğü büyük kuşatmanın bir parçası olarak görmekte ve nüfuzunun sınırlandırılması konusunda Türkiye – İsrail işbirliğinin oluşturulmasından endişelenmektedir.⁴⁵⁹

Azerbaycan nüfusunun çoğunun Şii olsa da, etnik kökene dayalı türk kimliğinden dolayı Türkiye ile ilişkilere önem vermesi, Tahran'ı memnun etmemektedir. İran faktörü Türkiye – Azerbaycan ilişkilerinde yakınlaştırmacı faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu özellikle yukarıda bahsettiğimiz 2001 olayları sırasında kendisini göstermiştir.

Rusya faktörü - Rusya her zaman Kafkaslarda önemli bir aktör olmuştur. Rusya'nın sıcak denizlere inme siyasetinin üç ayağı olmuştur. Birincisi, Balkanlar üzerinden İstanbul ve Boğazlar bölgesine inerek Ege Denizi ve Akdeniz'e açılan kıyılara hakim olmak, ikincisi, Kafkaslar üzerinden

⁴⁵⁷ Boz, "İran İstihbarat Örgütünün"

⁴⁵⁸ Bal, İhsan; "Türkiye-İran: Yapıcı rekabetten ajan savaşlarına", (Erişim) <http://www.haberturk.com/yazarlar/ihsan-bal/773247-turkiye-iran-yapici-rekabetten-ajan-savaslarina>, 4 Aralık 2012

⁴⁵⁹ Boz, "İsrail, Türkiye'den Özür Diledi;"

Doğu Anadolu'yu ele geçirerek İskenderun Körfezine ve dolayısıyla Akdeniz'e inmek, üçüncüsü, yine Kafkasları hareket üssü olarak kullanarak İran üzerinden Hint Okyanusu'na ulaşmak. Kafkasya, Avrupa ile Orta Asya arasında bir geçiş köprüsü olması, Asya'daki rakipleri Türkiye ve İran ile buluşma noktası olması ve Ortadoğu yolu üzerinde bulunması sebebiyle Rusya için önemli jeopolitik bölge niteliği taşımaktadır.⁴⁶⁰ Azerbaycan ise zengin petrol ve doğal gaz rezervlerine sahip olması, Orta Asya ile Avrupa arasında bulunması, Türkiye ve İran'a komşu olması sebebiyle Rusya için büyük önem taşımaktadır.

Azerbaycan önce Çarlık Rusyası, 1918 – 1920 yılları arasındaki bağımsızlığının ardından Sovyetlerin hakimiyeti altında olmuş, yaklaşık 200 yıl boyunca fiili Rus hakimiyeti altında kalmıştır. Bu süre zarfında Rusya – Azerbaycan ilişkileri merkez – çevre ilişkileri düzeyinde olmuştur. SSCB'nin dağılmasının ardından ikili ilişkiler yeni bir döneme girmiştir. Ancak Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmesini takip eden ilk yıllarda Rusya bu bağımsızlığı hazmetmemiş, çeşitli yollarla Azerbaycan'ı kendine bağımlı tutmaya çalışmıştır. Bu ploitikanın bir sonucudur ki Rusya Azerbaycan'ın bağımsızlığını en geç tanıyan devletlerden biri olmuştur.⁴⁶¹

Bağımsızlığının ilk yıllarında Azerbaycan'ı yöneten Muttalibov Rus yanlı politika yürüttüğünden ikili ilişkiler normal düzeyde olmuştur. Ancak Elçibey'in hakimiyete gelmesinden sonra Türk yanlı politika izlemesi, BDT'ye katılmayı reddetmesi Rusya ile ilişkileri soğutmuştur. Haydar Aliyev'in hakimiyete gelmesinden sonra Rusya ile ilişkiler normalleşmiş ve belirli bir dengeye oturmuştur. Özellikle 2000 yılından sonra ilişkiler gelişmeye başlamıştır. 2001 yılında RF Cumhurbaşkanı Putin Azerbaycan'a ziyaret gerçekleştirmiş, 2002 yılında Haydar Aliyev Moskova'yı ziyaret etmiştir. Bu ziyarette iki ülke vize kısıtlamalarının sona erdirilmesi, Gebele Radar İstasyonu ile ilgili konularda anlaşmaya varmış ve uzun vadeli ekonomik

⁴⁶⁰ Arif (Şıhaliyev), **a.g.e.**, s. 235

⁴⁶¹ Koca, Ali; “Kafkasya’da Rusya ve Azerbaycan Olgusu”, (Erişim) <http://politikaakademisi.org/?p=4445>, 21 Mayıs 2013

işbirliği anlaşması imzalamıştırlar.⁴⁶² Böylece Haydar Aliyev döneminde Rusya Azerbaycan dış politikasında denge politikasının temel öncelikleri içerisinde yer almış, bu çizgi İlham Aliyev döneminde de devam ettirilmiştir. Ama ikili ilişkilerde sorunlara bağlı gerginlikler mevcut olagelmıştır. Rusya Azerbaycan'ın bağımsız enerji politikası izlemesinden, ABD, NATO ve Avrupa devletleri ile her alanda ilişkilerini geliştirmek çabasıdan rahatsız olmaktadır. Rusya'nın Azerbaycan'daki azınlıkların bölücülük faaliyetlerini ve Ermenistan'ı askeri, siyasi, ekonomik alanlarda kayıtsız şartsız olarak desteklemesi Azerbaycan'ı rahatsız etmektedir.⁴⁶³

Resmi Bakü Rusya ile ilişkileri sıcak tutmaya ama Batı ile Rusya arasında dengeyi bozmamaya çalışmaktadır. Bu çerçevede Azerbaycan Rusya'nın eski Sovyet coğrafyasında oluşturmaya çalıştığı bir takım ekonomik, siyasi ve askeri topluluklardan uzak durmaya çalışmaktadır. Örneğin Rusya'nın gümrük ittifakı ve Avrasya Birliği önerilerine uzak duran Azerbaycan geçen sene Rusya'nın BDT alanında serbest ekonomik bölge kurma önerisine de "hayır" demiştir. Ayrıca taraflar 2012 yılında Rusya'nın kullanımında olan Gebele Radar İstasyonu'nun kullanılması konusunda da anlaşamadıklarından Rusya üssün kullanımını durdurmuştur.⁴⁶⁴ Bu koşullar altında 2012 yılında Rusya'da yaşayan Azerbaycan kökenli zengin işadamlarının Rusya Azerbaycan Teşkilatları Birliği adı altında örgütlenmesi Azerbaycan tarafından olumsuz karşılanmış,⁴⁶⁵ bu Azerbaycan basınında Rusya'nın seçim öncesi "Azerbaycan iktidarını köşeye sıkıştırma" ve "devrim çabası" olarak yorumlanmıştır.⁴⁶⁶ Ardından 5 Mayıs 2013 tarihinde RF Cumhurbaşkanı Medvedev Azerbaycan petrolünün Bakü – Novorossiysk boru hattı ile Rusya üzerinden transitine ilişkin 1996 yılında imzalanan anlaşmanın feshedilmesi kararını almıştır. Hem Rus hem Azerbaycan resmi

⁴⁶² Ahmadov, Fuad; "Azerbaijan and Russian Political Relations", (Erişim) <http://en.caspianweekly.org/main-subjects/azerbaijan-foreign-policy/4009-azerbaijan-and-russian-political-relations.html>, 21 Mayıs 2013

⁴⁶³ Cabbarlı, Hatem; "Azerbaijan-Russia İlişkilerinin Değerlendirilmesi", (Erişim) <http://www.1news.com.tr/yazarlar/20130305020238851.html>, 21 Mayıs 2013

⁴⁶⁴ Cafersoy, Nazim; "Rusya-Azerbaycan İlişkileri nereye doğru?", (Erişim) http://www.kafkassam-merkez.com/index.php?act=content&id=9220&id_cat=2, 21 Mayıs 2013

⁴⁶⁵ Cabbarlı, "Azerbaijan-Russia İlişkilerinin Değerlendirilmesi"

⁴⁶⁶ Cafersoy, "Rusya-Azerbaycan İlişkileri nereye doğru?"

makamları bunun ekonomik gerekçelerle yapıldığını bildirirler de uzmanlar bunun bir takım siyasi etmenlere dayandığı fikrindeler. Uzmanlar Azerbaycan'ın Şahdeniz – 2 sahasından alınacak gaz konusunda Rusya ile değil Türkiye ile anlaşmasını ve Gebele üssü konusunda yaşanan sorunların bu kararın arka perdesini oluşturduğunu bildirmekteler.⁴⁶⁷

Azerbaycan için Rusya Dağlık Karabağ ve işgal edilmiş bölgeler sorununun çözümünde kritik rolü açısından dış politikadaki önemli devletlerden biridir. Ayrıca ikili ilişkilerin ekonomik politiği de Azerbaycan'ı Rusya ile yakın ilişkilere sevk etmektedir. Rusya'da 2,5 milyon Azerbaycan Türkü yaşamaktadır. Kamu sektörü de dahil tüm sektörlerde aktif olarak çalışan Azerbaycan Türkleri, Azerbaycan'ın ekonomik hayatında büyük önem taşımaktalar. Zira Rusya'da çalışan bu vatandaşların ailelerine gönderdikleri para ve Azerbaycan ekonomisine yatırımları yılda milyonlarca dolar olarak nitelendirilmekte ve Azerbaycan'da istihdamın sağlanmasında ve ekonomisinin kalkınmasında önemli bir rol oynamaktadır.⁴⁶⁸ Rusya zaman zaman bunu Azerbaycan'a karşı bir koz olarak kullanmaktadır.

Rusya faktörü tarih boyunca Azerbaycan – Türkiye ilişkilerini gerginleştirici faktör olmuştur. Bu faktör özellikle Kurtuluş Savaşı yıllarında Azerbaycan ve Türkiye arasında soğukluğun yaşanmasında etkili olmuştur. Daha sonra Türkiye – Ermenistan normalleşme sürecinde yine bu faktör karşımıza çıkmış, ikili ilişkilerin bozulmasında önemli etkenlerden biri olmuştur. Türkiye – Azerbaycan ilişkilerinde yaşanan sıkıntılı dönemde Azerbaycan – Rusya ilişkilerinde yaşanan gelişmeler Azerbaycan'ın dış politikasında eksen değiştirdiği ve Rusya'ya kaydığı yorumlarına sebep olmuştur. Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nın İstanbul'daki Medeniyetler İttifakı'na katılmayarak Moskova'yı ziyaret etmesi, SOCAR ile Rusya doğal

⁴⁶⁷ Medjid, Faik; Gahramanov, İslam; “Ekspery: ot prekraşeniya postavok nefiti po marşrutu Baku-Novorossiysk Azerbaydzhan tolko viigral” (Uzmanlar: Petrolün Bakü-Novorossiysk hattı ile taşınmasının durdurulmasından Azerbaycan kazandı), (Erişim) <http://www.kavkaz-uzel.ru/articles/224284/>, 21 Mayıs 2013

⁴⁶⁸ Rzayev, Anar; “Rusya-Azerbaycan İlişkilerinin Ekonomi Politiği”, (Erişim) http://www.bilgesam.org/tr/index.php?option=com_content&view=article&id=918:rusya-azerbaycan-likilerinin-ekonomi-politii&catid=86:analizler-kafkaslar&Itemid=148, 4 Aralık 2012

gaz şirketi Gazprom arasında anlaşma yapılması, Azerbaycan'ın Türkiye'ye sattığı doğal gaz fiyatına zam talebi bu fikri güçlendirmiştir.

2.3.3. Kafkasya ve Hazar Bölgesi'ndeki Sorunlar

Kafkaslar'daki ve genel olarak Hazar bölgesindeki sorunların sebeplerini iç ve dış dinamikler olarak ikiye ayırabiliriz. (bölgedeki sorun alanları için bkz: Ek V) Bölgenin etnik ve dini yapısı bölgede sorunları tetikleyen başlıca iç dinamiklerdir. Kafkaslar her zaman için etnik açıdan heterojen bir yapıya sahip bölge olmuştur. Zaman içinde Rusların uyguladıkları politika ile Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan birçok etnik grubu bünyesinde barındıran devlete çevrilmiştir. Özellikle, Gürcistan küçük bir devlet olmasına rağmen bu ülkede Gürcüler dışında Abhazlar, Osetler, Azerbaycan Türkleri, Ermeniler, Ruslar yaşamaktalar.⁴⁶⁹ Bölgenin etnik, dil ve din açısından heterojenliği Çarlık Rusya'sı tarafından bölge halklarının yönetilebilmesi için kullanılmış ve Kafkasya'da bulunan her halk diğerine düşman yapılmış, ayrıca özgürce yaşam ve kendi kimliklerini ifade edebilme iradeleri ellerinden alınmıştır. Bu konuda bölge halklarının duyduğu açlık Sovyetler Birliği'nin yıkılışıyla kendini göstermiş ve bölgede tüm dünyayı etkileyecek boyutta kalıcı çatışmalar ortaya çıkmıştır.⁴⁷⁰ Sovyetler Birliği'nin bölgede bıraktığı siyasal, ekonomik, kültürel ve askeri miras Soğuk Savaş sonrası dönemde Kafkaslar'daki etnik sorunların sıcak çatışmalara yol açacak şekilde tırmanışının arkasındaki en büyük etkindir. Sovyetlerin böl ve yönet politikası çerçevesinde bölgede yapay sınırlar oluşturulmuş ve böylece bugünkü sorunlar için alt yapı hazırlanmıştır.

⁴⁶⁹ Öztürk, Ahmet; "Rusya-Gürcistan Krizi: Yerel bir Çatışma, Küresel Yansımalar", **Orta Asya ve Kafkasya Araştırmalar Dergisi**, cilt 4, sayı 7, 2009, (Erişim) <http://www.usak.org.tr/dosyalar/dergi/uQ413d7Damy7HYgrklvQ10NvCykJYR.pdf>, 3 Kasım 2012, s. 10

⁴⁷⁰ Yılmaz, Reha; Özçelik, Sezai; "Çatışma Teorileri Işığında Gürcistan ve Karabağ Çatışmalarının Çözümlemesi", **Teoriler Işığında Güvenlik, Savaş, Barış ve Çatışma Çözümleri**, ed.: Atilla Sandıklı, İstanbul, BİLGESAM Yayınları, 2012, s. 287-288

Dış faktörler de bölgedeki sorunların doğal mecrasının dışına çıkmasını ve uluslararası etkiler doğurmasına neden olmaktadır. Özellikle Rusya'nın bölge sorunlarının karmaşıklığının arkasında yatan en önemli faktör olduğunu söyleyebiliriz. Zira Sovyet sonrası dönemde Rusya Kafkasya'yı "arka bahçesi"nin önemli ve doğal bir parçası olarak kabul ederek bölgeyi siyasal ve ekonomik çıkarlarının merkezine yerleştirmiştir.⁴⁷¹ Ayrıca ABD de Rusya gibi bölgede üs oluşturma, etki ve gözetleme noktalarına yerleşmeye çabalamaktadır. Bunu yaparken her iki taraf bölgedeki etnik ve dini motifleri kullanmaktalar ki bu da bölgedeki etnik farklılıkların derinleşmesine ve sorunların körüklenmesine sebep olmaktadır.⁴⁷²

Çatışmaların nedenleri arasında temel insan ihtiyaçlarının yeterince tatmin edilmemesi ve etnik gruplar arasında yaşanan psiko – analitik süreçleri de göstermek mümkündür. Zaten Kafkaslara baktığımızda nerdeyse her bir etnik grubun tarihsel olarak ya da günümüzde tatmin edilmemiş bir temel ihtiyacının olduğunu görmekteyiz. Ayrıca bir etnik grubun temel ihtiyacının tatmin edilmesi başka bir etnik grubun temel ihtiyaçlarının tatmin edilmemesi anlamına gelmektedir.⁴⁷³ Bu da çatışmalara sebep olmaktadır.

2.3.3.1. Hazar'ın Statüsü

SSCB'nin dağılışı Kafkaslarda birçok sorun ortaya çıkarmıştır. Hazar'ın hukuksal rejimi, paylaşımı ve doğal kaynaklarının kullanımı bu sorunlardan bazılarıdır.⁴⁷⁴ 371.000 km karelik bir alanla coğrafya kitaplarında

⁴⁷¹ Öztürk, **a.g.m.**, s. 10-11

⁴⁷² Yenigün, Cüneyt; Bolat, Mehmet Ali; "Gürcistan: Yeni Dünyanın Doğu-Batı Sınırı", **Dünya Çatışmaları: Çatışma Bölgeleri ve Konuları**, ed.: Kemal İnâat, Burhanettin Duran, Muhittin Ataman, cilt 1, Geliştirilmiş 3. baskı, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2010, s. 483

⁴⁷³ Örneğin, Gürcistan'da yaşayan Gürcüler için temel insan ihtiyacı güvenlik, Osetler ve Abhazlar için kimliktir. Gürcüler toprak bütünlüğü olarak tanımlanabilecek güvenlik ihtiyacının, Osetler ve Abhazlar ise kendi kaderlerini tayin etme olarak ifade edilebilecek kimlik ihtiyacının tatmin edilmesini beklemekteler. (Yılmaz, Özçelik, **a.g.m.**, s. 287)

⁴⁷⁴ Terzioğlu, Süleyman Sırrı; "Hazar'ın Statüsü Hakkında Kıyıdaş Devletlerin Hukuksal Görüşleri", **Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi**, cilt 3, sayı 5, 2008, s. 26

dünyanın en büyük tuzlu gölü olarak adlandırılrsa da, büyüklüğünden ve suyunun tuzluluğundan dolayı deniz sıfatıyla anılan Hazar, zengin hidrokarbon ve deniz ürünleri (havyar ve mersin balığı) kaynakları ve jeopolitik konumu sebebiyle önemli nüfuz mücadelesi mekanlarından birine çevrilmiştir.⁴⁷⁵

Hazar'ın statüsü konusu ilk olarak Çar Rusyası ve İran arasında imzalanan St. Petersburg (1723), Reşt (1731), Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) anlaşmalarında (statü kavramı yer almasa da) geçmektedir.⁴⁷⁶ Bu anlaşmalarda genelde Hazar, Rus – İran denizi olarak görülse de Rusya'ya geniş ayrıcalıklar verilmekte ve sadece Rusya'nın Hazar'da savaş gemisi bulundurma hakkı tespit edilmektedir. Ardından Sovyetlerle İran Hazar'ın kullanımı ile ilgili olarak 1921, 1931, 1935 ve 1940⁴⁷⁷ yıllarında bir dizi anlaşma imzalamış, SSCB'nin dağılmasına kadar Hazar'ın hukuki açıdan kullanımı ise bunlardan 1921 ve 1940 tarihli anlaşmalarına dayanmıştır.⁴⁷⁸ Bu anlaşmaların hiçbirinde SSCB ve İran'ın Hazar'daki sınırı konusu yer almamış ve yasal olarak herhangi bir hat gösterilmemiştir.⁴⁷⁹ Ama uygulamada 1934 senesinden itibaren hem SSCB hem de İran tarafı hem suda hem de havada Astara (Azerbaycan) - Hasanguli (Türkmenistan) arasındaki düz çizgiyi sınır hattı olarak kullanmaya

⁴⁷⁵ Abdullayev, Cavid; "Uluslararası Hukuk Çerçevesinde Hazar'ın Statüsü ve Doğal Kaynaklarının İşletilmesi Sorunu", (Erişim) <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/38/293/2666.pdf>, 15 Aralık 2013, s. 255-257

⁴⁷⁶ "Status Kaspiya" (Hazar'ın Statüsü), (Erişim) http://www.analitika.az/browse.php?sec_id=80, 7 Aralık 2012

⁴⁷⁷ 1921 yılında Sovyetler ile İran arasında imzalanan Antlaşma her iki tarafa Hazar'da kendi bayrakları altında seyrüsefer konusunda eşit haklar vermiştir. 27 Ağustos 1935 tarihli Antlaşma Sovyet ve İran gemileri için serbest seyrüsefer hakkı ve 10 millik bir münhasır balıkçılık alanı kurulmasını öngörmüştür. 25 Mart 1940 tarihli Tahran Antlaşması ise büyük ölçüde 1935 Antlaşması'nın hükümlerini teyit etmekle 10 mile kadar olan sularda balıkçılık haklarının kıyı devletlerinin bayrağını taşıyan gemilere ait olduğu kaydedilmiştir. Bu antlaşmaların hiç biri SSCB ile İran arasındaki sınırı belirlememiş, ortak kullanım konusunda da bir hüküm içermemiştir. (Çolakoğlu, Selçuk; "Uluslararası Hukukta Hazarın Statüsü Sorunu", (Erişim) <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/42/479/5535.pdf>, 5 Aralık 2012, s. 108-109)

⁴⁷⁸ Gabiyeva, Zarina; "Pravovoy Status Kaspiya" (Hazar'ın Hukuki Statüsü), (Erişim) <http://www.vestikavkaza.ru/news/Iran-opredelyaetsya-s-pravovym-statusom-Kaspiyskogo-morya.html>, 7 Aralık 2012

⁴⁷⁹ Kislyakova, Natalya; "Pravovoy Rejim Kaspiyskogo morya kak Obosnovaniye prava sobstvennosti na uglevodorodne resursı" (Hazar'ın Hukuki Statüsü ve hidrokarbon resurslar üzerinde sahiblik hakkı), (Erişim) <http://www.oilrussia.ru/pravovoy-rezhim-kaspiyskogo-morya-kak-obosnovanie-prava-sobstvennosti-na-uglevodorodne-resurs>, 9 Aralık 2012

başlamışlardır.⁴⁸⁰ Bu hat gereği Hazar'ın %14'ü İran'ın, % 86'ı Sovyetlerin payına düşmekteydi.⁴⁸¹ 1970 yılında SSCB Petrol Sanayi Bakanlığı'nın kararı ile Sovyet tarafı kendine ait %86'lık kısmı orta hat ile Rusya, Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan arasında ulusal sektörlere⁴⁸² bölmüştür. Bu bölünmeden İran da haberdar edilmiş ve bölünmenin gösterildiği topografik harita Tahran'a gönderilmiştir. İran buna itiraz etmemiştir.⁴⁸³ Ama Hazar Denizi hiçbir zaman Sovyetler ve İran arasında resmi olarak sektörlere ayrılmamış, Astara-Hasanguli çizgisi ise resmi deniz sınırı olarak kabul edilmemiştir.

SSCB'nin yıkılmasından sonra ise kıyıdaş devletlerin sayısı beşe yükselmiş ve deniz için yeni bir uluslararası rejimin belirlenmesi gerekmiştir. Ama her devlet farklı bir tez ileri sürdüğünden bu o kadar da kolay olmamıştır.⁴⁸⁴ Özellikle büyük petrol ve doğal gaz kaynaklarının keşfi ve yeni kıyıdaş devletler tarafından işlemeye açılması büyük tartışmaları beraberinde getirmiştir.⁴⁸⁵ Sorun 1994 yılından itibaren uluslararası bir sorun haline gelmiştir. Azerbaycan'ın 1994 yılında Batılı petrol şirketleri ile "Asrın Anlaşması"nı imzalaması, Kazakistan'ın Tengiz petrol sahası ile ilgili ihaleleri Rusya ve İran'ın tepkilerine sebep olmuş ve bu devletler Hazar'ın statüsü sorununu sürekli gündemde tutmaya başlamışlardır.⁴⁸⁶ İlk başlarda taraflar daha çok coğrafi konulara Hazar'ın göl mü yoksa deniz mi olması konusuna odaklanmışlardır. Çünkü tanımlama farklı hukuksal sonuçlar doğurmaktadır. Hazar'ın deniz olarak kabul edilmesi durumunda 1982 Birleşmiş Milletler

⁴⁸⁰ Gabiyeva, **a.g.m.**

⁴⁸¹ "Xezerin Hüquqi Statusu Meselesi ve Azerbaycanın geoiqtisadi maraqları", (Erişim) <http://old.525.az/view.php?lang=az&menu=17&id=18513&type=1>, 5 Aralık 2012

⁴⁸² Bu paylaşım sırasında eğer kıyı açıklarında adalar varsa, Hazar'a ilişkin sınırın belirlenmesinde o ada kıyıları esas alınmıştır. Bu bölgeye hiç bir Sovyet Cumhuriyeti tepki göstermemiş, İran da herhangi bir protestoda bulunmamıştır. (Çolakoğlu, **a.g.m.**, s. 114-115)

⁴⁸³ "Status Kaspiya" (Hazar'ın Statüsü), (Erişim) http://www.analitika.az/browse.php?sec_id=80, 7 Aralık 2012

⁴⁸⁴ Lee, Yusin; "Toward a New International Regime for the Caspian Sea", **Problems of Post-Communism**, Vol. 52, No. 3, May/June 2005, s. 37

⁴⁸⁵ Çolakoğlu, **a.g.m.**, s. 119

⁴⁸⁶ Çolakoğlu, **a.g.m.**, s. 108

Deniz Hukuku Sözleşmesi'ne (BM DHS) göre, her kıyıdaş devletin karasuları, kıta sahanlığı ve münhasır ekonomik bölgesinin olması gerekmektedir.⁴⁸⁷

Hazar bir göl olarak tanımlanması durumunda ise sınır gölü statüsü kazanacaktır. Bu durumda uluslararası göllerin kullanımına ve paylaşımına ilişkin geniş geçerliliği olan uluslararası hukuk kuralları olmadığından hukuka örneklere dayanılabilinecektir. Burada iki yöntem vardır: condominium (ortak kullanım) ve sektörel paylaşım.⁴⁸⁸ Sınır göllerinin hudutlarının belirlenmesinde condominium ender kullanılan bir yöntemdir. Bu yöntem her bir kıyı devletinin 12 millik kara sularına sahip olması ve gölün geri kalanının ortak kullanılmasına dayanmaktadır.⁴⁸⁹ Ulusal sektörlere bölünme geniş kullanılan bir yöntem olsa da bölünmenin nasıl yapılacağı sorun olmaktadır. Bu durumda orta hat/eşit uzaklık ilkesi uygulanmaktadır. Orta hat en sık kullanılan yöntemdir.⁴⁹⁰ Üçüncü bir görüşe göre Hazar özel bir su havzasıdır. Bu görüşe göre Hazar'da denizin her ülkenin yetki alanına giren kısımları dışında ortak kullanım uygulanması gibi geleneksel olmayan yöntemler uygulanmalıdır.⁴⁹¹

Aslında Hazar'ın hukuki tanımı sorunu çözmeyecektir. İster göl olarak, isterse de deniz olarak tanımlansın sudaki sınırlar beş kıyıdaş devletin müzakeresi ve anlaşması sonucunda belli olacaktır. Zira deniz olarak tanımlanırsa bu devletlerin haklarını açıklığa kavuşturmaya yardımcı olacak, ama denizin nasıl sektörlere bölüneceğine açıklık getirmeyecektir. Göl olarak tanımlanması da bir şey değiştirmeyecek. Çünkü uluslararası göllerin kullanımına ve paylaşımına ilişkin geniş geçerliliği olan uluslararası hukuk kuralları yoktur.⁴⁹² Öte yandan İran'ın defalarca yürürlükte olduğunu beyan ettiği 1920 ve 1940 tarihli antlaşmalar da Hazar'ın statüsünü açıklığa kavuşturmamaktadır. Deniz tabanı ve su kütlesiyle ilgili hiç bir düzenlemenin olmadığı, sadece balıkçılık alanının belirlendiği bu antlaşmaların fiilen bir işlerliği yoktur. Uygulamalara baktığımızda ise Hazar'ın bir sınır gölü olarak

⁴⁸⁷ Çolakoğlu, **a.g.m.**, s. 108

⁴⁸⁸ Çolakoğlu, **a.g.m.**, s. 115

⁴⁸⁹ Aras, **a.g.e.**, s. 310

⁴⁹⁰ Çolakoğlu, **a.g.m.**, s. 117

⁴⁹¹ Terzioğlu, **a.g.m.**, s. 35

⁴⁹² Lee, **a.g.m.**, s. 39

değerlendirildiği ve sektörel olarak da paylaşıldığı yönünde bir yapılageliş kuralının olduğu görülmektedir.⁴⁹³

Zaman içerisinde bütün kıyıdaş devletlerin Hazar konusundaki temel tezleri değişikliğe uğramış ve değişen şartlara göre nitelik değiştirmiştir. Tarafların soruna ilişkin tezleri aşağıdaki gibidir:

Rusya Federasyonu: Hazar'ın statüsünün belirlenmesinde en etkili devlet olan Rusya, statü konusunda günümüze kadar 3 temel politika değişikliğine gitmiştir. 1993 – 1996 yılları arasında Rusya 10-12 veya 20 millik kıyı şeridi dışındaki su kütlelerinin ve deniz tabanının ortak kullanılmasını teklif etmiştir. 1996 – 1998 arasında 45 millik kıyı şeridi dışındaki su kütlelerinin ve deniz tabanının ortak kullanılması fikrini ortaya atmış, delme işlerinin başlamış olduğu 45 millik limitin ötesinde petrol ve doğal gaz rezervleri üzerinde ulusal yetkiyi tek tek ülke temelinde tartışmaya istekli olduğunu ve diğer bütün rezervlerin Hazar devletlerinin ortak şirketleri vasıtasıyla “ortak mülkiyet” altında olabileceğini açıklamıştır. Azerbaycan petrol rezervlerinin 45 millik bölgenin ötesinde olması nedeniyle buna karşı çıkmıştır.⁴⁹⁴ Kısa süre sonra Moskova tutumunu yine değiştirmiş ve 1998 yılında yeni teklif ileri sürmüştür. Teklife göre Hazar'ın tabanı kıyı devletleri arasında orta hat usulüne göre bölünecek, su kütlesi ortak kullanılacaktır. Uzmanlar Rusya'nın tutum değişikliğinin ABD'nin Hazar bölgesinde aktif dış politika yürütmesinden kaynaklandığını bildirmekteler.⁴⁹⁵ Bu tutum değişikliği Rusya, Kazakistan ve Azerbaycan'ın kendi aralarında anlaşmalarına ve ortak anlaşmalar imzalamalarına zemin yaratmıştır.

Azerbaycan: Azerbaycan Hazar'ın kendine ait sektörünü anayasasında gösteren tek devlettir.⁴⁹⁶ İlk başta Hazar'a “açık deniz” statüsünün uygulanması teklifini savunan Azerbaycan, Hazar'a 1982 tarihli BM DHS'nin uygulanmasını istemiştir. Bu durumda her kıyıdaş devlet 12

⁴⁹³ Çolakoğlu, **a.g.m.**, s. 113-116

⁴⁹⁴ Aras, **a.g.e.**, s. 182-190

⁴⁹⁵ Temirbulatov, A. M.; “Pravovoy Status Kaspiyskogo Morya: Pozitsii Prikaspiyskix Gosudarstv” (Hazar Denizi'nin Hukuki Statüsü: Kıyıdaş Devletlerin Yaklaşımı), (Erişim) <http://www.geobez.ru/index.php/arkhiv-nomerov/8-kategoriya-na-glavnoj/20-new-one>, 19 Aralık 2012

⁴⁹⁶ Temirbulatov, **a.g.m.**

millik karasuları, 200 mil veya daha fazla kıta sahanlığı ve 200 millik münhasır ekonomik bölgeye sahip olacaktır. Sonradan tezini değiştiren Azerbaycan “sınır gölü” yaklaşımına dayanarak, Hazar’ın orta hat esasına göre beş ulusal sektöre bölünmesini - hem sularının hem de dibinin tamamen taksim edilerek, egemenlik alanlarına bölünmesini ve her ülkeye ait alanda mülkiyet ve egemenlik ilkelerine dayalı olarak o ülke mevzuatının geçerli olduğunu savunmuştur.⁴⁹⁷ Ama Azerbaycan’ın Kazakistan ve Rusya ile imzaladığı antlaşmalarda tutumunu kısmen değiştirdiğini görmekteyiz. Bazı uzmanlar bunun o dönemde Azerbaycan’ın petrolün ihracatında Rusya’dan geçen boru hatlarına bağımlı olması ve BTC’nin geleceğinin muğlak kalması ile izah etmekteydiler.⁴⁹⁸ Her ne kadar Azerbaycan’ın Rusya tezine yaklaştığı iddia edilse de iki devletin görüşlerinde farklılıklar vardır. Azerbaycan her ülkeye ayrılacak sektörü tamamen o devletin egemenlik alanı olarak görürken, Rusya her ülkeye ayrılacak ulusal sektörlerin dibindeki kaynaklar üzerinde yetkiyi öngörmektedir.⁴⁹⁹

Kazakistan: Kazakistan Azerbaycan gibi Hazar’ın ulusal sektörlerle bölünmesini savunmaktadır. Ama Hazar’ın tümüyle ulusal sektörlerle bölünmesini savunan Azerbaycan’a karşın, resmi Astana deniz yatağının paylaşılması, sularının ise belirli bir münhasır yetki alanı dışında ortak kullanılmasını savunmaktadır.⁵⁰⁰

İran: Statü konusunda en sert ve uzlaşmaz tutuma sahip olan İran Hazar’ı bir sınır gölü olarak tarif etmekte ve kıyıdaş ülkeler arasında %20 prensibi ile beş eşit parçaya bölünmesini istemektedir. Hazar’ın orta hat prensibine göre paylaşılmasına⁵⁰¹ ve üçüncü devletlerin Hazar’dan yararlanmasına kesinlikle karşıdır.⁵⁰² Bu da sürekli İran’ı statü konusunda Azerbaycan’la karşı karşıya getirmiştir.

⁴⁹⁷ Çolakoğlu, **a.g.m.**, s. 109

⁴⁹⁸ Lee, **a.g.m.**, s. 42

⁴⁹⁹ Kislyakova, **a.g.m.**

⁵⁰⁰ Abdullayev, **a.g.m.**, s. 279

⁵⁰¹ Bayraktar, Gökhan; “Hazar’daki Jeopolitik Mücadelenin Türkiye’nin Enerji Güvenliğine Etkileri”, **Stratejik Öngörü**, sayı 11, 2007, s. 88, (Erişim) <http://www.stratejikongoru.org/pdf/hazargokhanbayraktar.pdf>, 6 Aralık 2012

⁵⁰² Çolakoğlu, **a.g.m.**, s. 112

Statü konusunda ikili antlaşmalara karşı olan İran, Hazar'ın beş kıyı devletinin rızası olmaksızın paylaşılmasının kabul edilemeyeceğini ve kıyıdaş devletlerin SSCB ile İran arasında yapılan 1921 ve 1940 antlaşmalarıyla bağlı olduğunu bildirmektedir. Bu bağlamda resmi Tahran 1998 yılında imzalanan Rus – Kazak Antlaşmasını reddetmiş ve Hazar'ın ancak tek hukuksal statüsü olabileceğini, kaynakların da adil ve eşit bölüşülmesi gerektiğini belirtmiştir.⁵⁰³ İran Hazar'ın kendi payına düşen kısmından memnun değildir ve %20 prensibi ile beş eşit parçaya bölüştürmekle kendi sınırlarını Hazar'ın içlerine doğru genişleterek “stratejik derinlik” elde etmek istemektedir.⁵⁰⁴ Uzmanlar İran'ın Hazar'ın hukuki statüsü konusunda sert tutum sergilemesini dış politika öncelikleri ve iç hukuku ile bağlamaktalar. İç hukuku ülke yöneticilerinin İran'ın uluslararası konumunu zayıflatacak veya ekonomik ve siyasi potansiyeline zarar verebilecek bir anlaşma imzalamasını yasaklamaktadır.⁵⁰⁵ Diğer taraftan İran Hazar bölgesinde Türkiye'ye karşı bir denge oluşturmaya çalışmakta, ayrıca ABD'nin güçlenmesinden, NATO'nun bölgeye daha nüfuz etmesinden endişelenmekte ve bunun karşısını almaya çalışmaktadır.⁵⁰⁶ En önemlisi ise İran, Batılı devletlerle petrol alanında işbirliğini geliştiren Azerbaycan'ı sınırlandırmak istemektedir. Zira resmi Tahran Azerbaycan'ın gelişerek Güney için cazibe merkezi haline gelmesini tehdit olarak görmektedir.⁵⁰⁷

Türkmenistan: Türkmenistan, Hazar'ın statüsü konusunda net bir tavır takınmaktan kaçınmıştır. İlk başta kıyı devletlerine bırakılacak 45 millik münhasır yetki alanı dışında kalan ortak kullanıma açık bir alan oluşturması görüşünü savunmuş, sonradan paylaşımın orta hat esasına dayanarak yapılması ve kıyıdaş beş ülkenin Hazar'ın kendi ulusal sektörlerinde kalan bölümünde deniz dibini, su kütlesini ve su yüzeyini münhasıran kullanmakta

⁵⁰³ Çolakoğlu, **a.g.m.**, s. 112

⁵⁰⁴ Bayraktar, **a.g.m.**, s. 88

⁵⁰⁵ Yuryev, M.; “Poziciya İrana po Probleme Statusa Kaspiyskogo Morya” (Hazar'ın Hukuki Statüsü Sorununa İran'ın Yaklaşımı), (Erişim) <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1259307240>, 6 Aralık 2012

⁵⁰⁶ “Problema Razdeleniya Kaspiyskogo Morya v Mejdunarodnom Aspekte” (Uluslararası açıdan Hazar'ın Bölüştürülmesi Sorunu), (Erişim) <http://www.kazedu.kz/referat/121350>, 7 Aralık 2012

⁵⁰⁷ Bayraktar, **a.g.m.**, s. 88

serbest olması gerektiği görüşünü savunmaya başlamıştır.⁵⁰⁸ Ama bu sefer de Azerbaycan'la bu orta hattın nasıl çekilmesi konusunda sorun yaşamıştır. Aşkabat, Azerbaycan'ın Apşeron yarımadası vasıtasıyla Hazar'ın içlerine kadar sokulduğunu, dolayısıyla Hazar Denizi ekvatorunun özelliği göz önünde bulundurularak, enleme eşit mesafeli noktaları birleştiren yöntemi kullanmasını önermiştir. Bu durumda sadece tartışmalı Kepez/Serdar yatağı değil, aynı zamanda Azeri ve Çırag yatakları da Türkmenistan sektöründe kalarak tartışmalı hale gelmektedir.⁵⁰⁹ Daha sonra Temmuz 1998 tarihinde İran'la birlikte yayımladığı ortak bildiri ile resmi Aşkabat, Hazar'ın statüsü konusunda kıyıdaş devletlerin onayladığı bir anlaşma ortaya çıkana kadar İran ve Sovyetler Birliği arasında imzalanan anlaşmaların geçerli olacağı konusunda mutabakata varmıştır. Böylece Türkmenistan, Hazar'ın hem deniz tabanının hem de su kütlesinin ortak kullanımını savunan İran'ın görüşlerine daha yakın hale gelmiştir.⁵¹⁰

Görüldüğü gibi taraflar bir birinden farklı tezler ileri sürmüşlerdir. Ortak fikre varamamaları devletleri nihai statü belirleninceye kadar çeşitli ikili antlaşmalar yoluna itmiştir. İlk olarak, Kazakistan ve Azerbaycan 1997 yılında statü konusunda nihai bir sözleşme imzalanıncaya kadar, orta hat boyunca sektörlerin sınırlarına bağlı kalmak için mutabakata varmışlardır.⁵¹¹ 1998 yılında Rusya ve Kazakistan ikitaraflı bir anlaşma imzalamışlardır. Anlaşma gereğince taraflar Hazar'ın deniz tabanını eşit uzaklık ilkesine göre tamamen bölmüş, su kütlesini ise ortak kullanıma bırakmışlar.⁵¹² Ardından 2001'de Rusya - Azerbaycan ve Azerbaycan - Kazakistan Antlaşmaları⁵¹³, 2002-2003'te Rusya – Azerbaycan - Kazakistan Antlaşması⁵¹⁴ ile Hazar'ın kuzeyinde bir anlaşmaya varılmış ve deniz yatağının kuzey kısmının resmi

⁵⁰⁸ Terzioğlu, **a.g.m.**, s. 41-42

⁵⁰⁹ Terzioğlu, **a.g.m.**, s. 38

⁵¹⁰ Çolakoğlu, **a.g.m.**, s. 113

⁵¹¹ Terzioğlu, **a.g.m.**, s. 30

⁵¹² Çolakoğlu, **a.g.m.**, s. 110

⁵¹³ Bu antlaşmalar deniz yatağının orta hat boyunca paylaşımı, su kütlesinin ortak kullanımda kalması, her kıyıdaş ülkenin kendi bölgesindeki maden kaynakları üzerinde münhasıran hak sahibi olduklarını içermekteydi. (bkz: Lee, **a.g.m**)

⁵¹⁴ Bu antlaşmalarla orta hattın coğrafi koordinatları oluşturulmuştur.

olarak Rusya, Kazakistan ve Azerbaycan arasında sınırları⁵¹⁵ belirlenmiştir. İran ve Türkmenistan ise bu antlaşmalara tepki göstermişlerdir. İran ilk önce 1998 yılında imzalanan Rusya-Kazakistan Antlaşmasını BM nezdinde protesto ederek, Hazar'ın beş kıyı devletinin rızası olmaksızın paylaşılmasının kabul edilemeyeceğini bildirmiştir. Türkmenistan da Azerbaycan – Rusya – Kazakistan arasındaki anlaşmaların geçersiz olduğunu ve Hazar için beş taraflı bir antlaşma yapılması gerektiğini savunmuştur. Türkmenistan ve İran, Mart 2003 tarihinde Hazar'ın güney sektörünün taksimine ilişkin bir antlaşma imzalamış, antlaşmada taraflar uluslararası hukukun ilke ve normlarına ve BM DHS'ne uygun olarak deniz yatağının paylaşımı konusunda mutabakata vardıkları bildirilse de, bu ilkelerin neyi içerdiğini belirlememektedir. Sonuç olarak bugün gelinen noktada, Hazar havzası kuzeyde Rusya, Azerbaycan ve Kazakistan'ın, güneyde ise İran ve Türkmenistan'ın bulunduğu Kuzey – Güney anlaşmazlığına çevrilmiştir.⁵¹⁶

Hazar bölgesinde statü sorununun devamı olarak Azerbaycan'ın Türkmenistan ve İran'la ihtilafları bulunmaktadır. Azerbaycan ile Türkmenistan arasındaki anlaşmazlığın temel kaynağı Kepez⁵¹⁷ (Türkmenistan Serdar olarak isimlendirmiştir) yatağıdır. Azerbaycan Kepez alanının işletilmesi ve gelirin paylaşımı konusunda 1997 yılında Rusya'nın Lukoil ve Rosneft şirketleri ile antlaşma imzalamıştır. Türkmenistan hükümeti, Kepez'in Hazar Denizi'nin Türkmenistan sektöründe yer alması ve bu nedenle Rusya ve Azerbaycan'ın sektörün geliştirilmesi konusunda karar alma yetkisine sahip olmadıkları gerekçeleriyle anlaşmanın imzalanmasını protesto etmiştir. Ardından 1998 yılında Kepez'in işletilmesi için açık artırma ilan etmiş ve bu artırmayı ABD'nin Mobil şirketi kazanmıştır.⁵¹⁸ Bu

⁵¹⁵ Buna göre, münhasır ekonomik bölgelerin genişliği, devletlerin kıyı çizgilerinden paralel ve eşit uzaklıkta olan orta bir hattın çizilmesi yoluyla çözümlendi. Münhasır ekonomik bölgelerin uzunluğu ise, denizin milli sektörlere bölünmesi suretiyle, devletlerin kıyıları boyunca orantısal olarak hesaplandı. (Terzioğlu, **a.g.m.**, s. 31)

⁵¹⁶ Terzioğlu, **a.g.m.**, s. 30-32

⁵¹⁷ Kepez yatağı Azerbaycanlı jeologlar tarafından bulunmuş, yatakta 1986 yılında sondaj çalışmalarına başlanmış 1988'de petrol ve gaz çıkarılmıştır. (Aras, **a.g.e.**, s. 201)

⁵¹⁸ Lukoil ve Rosneft Türkmenistan'ın ve Rusya Cumhurbaşkanı Boris Yeltsin'in baskıları nedeniyle yaptıkları anlaşmalardan vaz geçmişlerdir. Ayrıca Mobil şirketi de alanda araştırmalar

Azerbaycan ile Türkmenistan arasında problemin doğmasına sebep olmuştur. Azerbaycan yatağın ortak işletilmesini kabul etse de Türkmenistan, yatağın tamamen kendisine ait olduğunu iddia etmektedir.⁵¹⁹ Ayrıca Türkmenistan'ın "Hazar" adlandırdığı Azeri ve "Osman" adlandırdığı Çırag yatakları üzerinde de iddiaları vardır.⁵²⁰ Aşkabat "Asrın Antlaşması"nda yer alan Azeri petrol sahasının tamamının, Çırag petrol sahasının ise yarısının kendisine ait olduğunu iddia etmektedir.⁵²¹ 2001 yılında Türkmenistan Azerbaycan tarafına nota vererek, Azeri ve Çırag yataklarında çalışmaların devam etmesini kınamış, ardından Bakü'deki büyükelçiliğini kapatmıştır.⁵²² Ardından 2005 yılında Türkmenistan'ın Kepez/Serdar yatağının geliştirilmesi ile ilgili Buried Hill Energy şirketinin planını onaylaması üzerine ilişkiler yine gerginleşmiş, Azerbaycan yatağın kendine ait olduğunu bildirerek Türkmenistan'ın tektarafli hareketlerine itiraz etmiş, Türkmenistan ise Azerbaycan'ı mevcut yasaları ihmal etmekle suçlamıştır.⁵²³ Taraflar 2008 yılında Hazar Denizi'nin statüsünün belirlenmesi ve sınırların kesin olarak çizilmesine kadar, petrol havzalarının kesişim noktalarında keşif ve üretim çalışmaları yapmayacaklarına ilişkin anlaşma imzalasalar da⁵²⁴ 2012 yılının Haziran ayında Türkmenistan bandıralı araştırma gemisinin Kepez petrol sahasında araştırma yapması ve Azerbaycan güvenlik güçlerinin gemiye müdahale etmesi üzerine tansiyon yine yükselmiş, karşılıklı notalarda taraflar birbirini ittiham etmişlerdir.⁵²⁵

Diğer bir gerginlik ise Azerbaycan ile İran arasında yaşanmaktadır. Tahran 21 Temmuz 2001 tarihinde Bakü'ye Hazar'daki kendine ait olduğunu iddia ettiği Araz/Alov/Şerg alanlarında yabancı şirketlerin petrol aramasına

gerçekleştirmekten imtina etmiştir. (Banishevskiy, Oleg; "Politika Baku utopila "Transkaspiy"?" (Bakü'nün politikası Transhazar'da Battı mı?), (Erişim) http://www.ng.ru/cis/2000-03-22/5_baku.html, 4 Aralık 2012)

⁵¹⁹ Aras, **a.g.e.**, s. 200-203

⁵²⁰ Lee, **a.g.m.**, s. 41

⁵²¹ Banishevskiy, **a.g.m.**

⁵²² Lee, **a.g.m.**, s. 43

⁵²³ Lee, **a.g.m.**, s. 45

⁵²⁴ "Azerbaydjan Vırazil Turkmenistanu Rezkiy Protest" (Azerbaycan'dan Türkmenistan'a Sert Protesto), (Erişim) <http://news.day.az/politics/339073.html>, 3 Aralık 2012

⁵²⁵ "Azerbaycan – Türkmenistan Gerginliği", (Erişim) http://www.haber365.com/Haber/AzerbaycanTurkmenistan_Gerginligi/, 3 Aralık 2012

izin vermeyeceğini bildirmiş, daha sonra 23 Temmuz tarihinde ise İran Deniz Kuvvetlerine ait gemi alanda araştırmalar yapan Azerbaycan'a ait araştırma gemilerini bölgeyi terk etmeye mecbur etmiştir. Bakü, Tahran'ın bu adımı karşısında İran'ı gerginliği tırmandırmamaya çağırmış ve sorunun diyalog yoluyla çözülmesi gerektiğini belirtmiştir. Böyle bir durumda Türkiye'nin Azerbaycan'ın yanında olması olayın kısa sürede giderilmesinde büyük rol oynamıştır. Türkiye önce İran Büyükelçisine Tahran'ın Hazar'daki hareketlerine karşı olduğunu bildirmiş, ardından Türkiye'nin on F-5 savaş uçağı Bakü semasında gösteri yapmış ve bu İran'a bir cevap olarak algılanmıştır.⁵²⁶

Bugün itibariyle taraflar 90'lı yılların sonundan statü sorununu çözmek için özel çalışma grubu oluşturulmuştur. Ayrıca kıyıdaş devletlerin cumhurbaşkanlarının zirveleri de düzenlenmektedir. Ama uzmanlara göre sorunun çözülmesinin önündeki en büyük engel İran'ın tutumudur. O yüzden de hatta Türkmenistan'ın Azerbaycan – Rusya – Kazakistan'la razılığa gelmesi durumunda dahi sorun daha bir süre çözülmeden kalacaktır.⁵²⁷

2.3.3.2. Gürcistan Krizi

Gürcistan, Güney Kafkasya bölgesinde yer alan bir çok etnik ve sosyal çeşitliliği içinde barındıran bir ülkedir. Gürcistan nüfusu Gürcüler, Azerbaycan Türkleri, Ermeniler, Ruslar, Abhazlar, Osetler, Acaralılar ve diğer küçük etnik gruplardan oluşmaktadır. Ayrıca Gürcistan Gregorian Ortodoks, Doğu Ortodoks, Müslüman, Ermeni Apostolik dinlerini içinde barındırmaktadır.⁵²⁸ Ülke hem etnik hem de dini açıdan bir mozaği hatırlatmaktadır.

Gürcistan doğal kaynaklar bakımından zengin olmasa da Hazar bölgesi enerji kaynaklarının geçiş güzergahında olması ve Karadeniz'e kıyısı olması nedeniyle Kafkasya'da güç mücadelesinde bölgesel ve bölge dışı

⁵²⁶ Lee, **a.g.m.**, s. 43

⁵²⁷ “Problema Razdeleniya Kaspiyskogo Morya v Mejdunarodnom Aspekte” (Uluslararası açıdan Hazar'ın Bölüştürülmesi Sorunu), (Erişim) <http://www.kazedu.kz/referat/121350>, 7 Aralık 2012

⁵²⁸ Yenigün, Bolat, **a.g.m.**, s. 457

güçler açısından önemli bir ülke olmuştur.⁵²⁹ Gürcistan Ermenistan ve Azerbaycan'ın dünya ile, Rusya'nın Akdeniz, Ortadoğu ve Afrika ile bağlantısını sağlamaktadır. Ayrıca Ermenistan müttefiki Rusya ile bağlantısında Gürcistan'a bağlıdır.⁵³⁰

Gürcistan sancılı bağımsızlık süreci yaşamıştır. Merkezi planlamadan piyasa ekonomisine, tek partili totaliter yapıdan çok partili demokratik düzene geçişin getirdiği sorunlara bir de etnik çatışmalar ve iç savaş eklenmiştir.⁵³¹ 19 Nisan 1991'de bağımsızlığını ilan eden Gürcistan'ın ilk cumhurbaşkanı olan Zvaid Gamsahurdiya'nın "tüm azınlıklar ülkede misafirdir" ve "Gürcistan Gürcülerindir." sloganı ülkedeki durumu gerginleştirmiş, özerk bölgelerde rahatsızlığa neden olmuştur.⁵³² 1991 güzünde paramiliter örgütlerin Gamsahurdiya karşıtı harekate başlaması ile iç savaş yaşanmış ve Gamsahurdiya Ocak 1992'de ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır. İktidarı ele geçiren Askeri Konsey, zamanında SSCB Dışişleri Bakanlığı'nı yapmış Şevardnadze'yi ülkeye davet etmiş ve iktidarı ona devretmiştir. Bu sırada Güney Osetya'nın yanı sıra Abhazya ile çatışmalar başlamış, Gamsahurdiya'nın Megrelya'dan Tiflis'e doğru harekete geçmesiyle iç savaş yeniden patlak vermiştir. Gürcistan bu gerginlikten Rusya'nın yardımı ile kurtulmuş⁵³³ ama bunun bedeli Gürcistan'ın BDT üyeliği ve topraklarında Rus askeri üslerinin yerleştirilmesi olmuştur⁵³⁴ 2003 yılındaki "Kadife (Gül) Devrimi" ise ülkedeki sorunlar açısından yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur.

Gürcistan, SSCB döneminde iki özerk cumhuriyet (Abhazya ve Acaristan) ve bir özerk bölgeyi (Güney Osetya) bünyesinde barındırmıştır.

⁵²⁹ Kasım, **a.g.e.**, s. 63

⁵³⁰ Yenigün, Bolat, **a.g.m.**, s. 457

⁵³¹ Ağacan, Kamil; "Soğuk Savaş Sonrası Türkiye-Gürcistan İlişkileri", **21. Yüzyılda Türk Dış Politikası**, ed.: İdris Bal, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2004, s. 428

⁵³² Kasım, **a.g.e.**, s. 63, Yenigün, Bolat, **a.g.m.**, s. 460

⁵³³ Ağacan, Kamil; "Cavaheti Sorunu - Gürcistan Ermenilerinin Artan Özerklik Talepleri", **Stratejik Analiz**, cilt 5, sayı 50, Haziran 2004, s. 85

⁵³⁴ Henze, Paul B.; "Gürcistan ve Ermenistan: Sıkıntılı Bağımsızlık", **Avrasya Etüdləri**, Cilt: 2, Sayı: 2, Yaz 1995, s. 27-28

Abhazya ve Güney Osetya'ya etnik, Acaristan'a dini farklılığına dayanan özerklik verilmiştir.⁵³⁵

2.3.3.2.1. Abhazya Sorunu

Abhazya Sorunu bölgenin etnik yapısının 19. ve 20. yüzyıllarda zorla değiştirilmesi ve Sovyetler'in bölgeye farklı dönemlerde farklı statüler tanımasından kaynaklanmaktadır.

786-1072 yıllarında bağımsız krallık olan Abhazya, 16-18. yüzyıllar arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetimi altında olmuştur. 1810 yılında Rusya'nın egemenliği altına girse de bölge 1864 yılına kadar özerkliğini korumuştur.⁵³⁶ Ardından burda yaşayan Müslüman Abhazlar, Çerkeslerle beraber Osmanlı topraklarına sürülmüş, onların yerine bölgeye Gürcüler, Ruslar, Ermeniler, Rumlar ve Estonlar göç ettirilmiş, burda kalan Abhazlar ise zaman içinde Rus baskısıyla hristiyanlaştırılmışlardır.⁵³⁷ 1917 Rus İhtilali'nin ardından Abhazya 1918 yılında kurulmuş olan Dağlı Cumhuriyeti'ne katılmıştır. Ama 1918 Mayıs'ında bağımsızlığını ilan etmiş olan Gürcistan az sonra Abhazya'yı kontrolü altına almıştır. Sovyetlerin Kafkasları ve Gürcistan'ı işgalinden sonra 31 Mart 1921 tarihinde bağımsız Abhazya SSC kurulmuş,⁵³⁸ 1922 yılında ise Abhazya ile Gürcistan, iki ayrı egemen devlet olarak "Anlaşmalı Sosyalist Federal Cumhuriyet"i oluşturarak Transkafkasya Federasyonu'na katılmışlardır. Ancak Stalin zamanında 1931 yılında Abhazya'nın siyasi statüsü cumhuriyetten özerk cumhuriyet statüsüne düşürülmüş, bu tarihten itibaren Abhazya'da aynı zamanda sistemli etnik

⁵³⁵ Ağacan, "Soğuk Savaş Sonrası Türkiye-Gürcistan İlişkileri", s. 433 (Özerk Cumhuriyet özerkliğin devlet-siyasi şekli, Özek Bölge (vilayet) özerkliğin idari şeklidir. Özerk Vilayetler idari özerklikten yararlanan milli devlet kurumları olup, kendi anayasası ve vatandaşlığına sahip değillerdi. Özerk Cumhuriyetler Birlik Cumhuriyeti'nin terkinde Sovyet Sosyalist Devlet idi. Onlar SSCB Anayasasına ve terkinde yer aldığı Birlik Cumhuriyetinin Anayasasına uygun olan anayasaya, armaya, bayrağa ve başkente sahiptiler. Özerk Cumhuriyetlerin yasama yetkisi vardı. (Ağacan, "Soğuk Savaş Sonrası Türkiye-Gürcistan İlişkileri", s. 433, dipnot 20)

⁵³⁶ Tujba, Vianor; "Pravovie Aspektı Gruzino-Abhazskogo Konfliktı" (Hukuki açıdan Gürcü-Abhaz Çatışması), (Erişim) http://www.abkhaziya.org/books/prav_konflikt.html, 30 Kasım 2012

⁵³⁷ Yenigün, Bolat, **a.g.m.**, s. 462-463

⁵³⁸ Tujba, **a.g.e.**

temizlik, asimilasyon ve Gürcüleştirme politikası başlanmıştır. Stalin döneminde Abhaz halkının önde gelen aydınları öldürülmüş ya da sürülmüş, Abhazların mallarına el konulmuş, Abhazca konuşmak, yazmak yasaklanmış, Abhaz isimleri ve yer adları Gürcüleştirilmiştir. Ayrıca on binlerce Gürcünün göç ettirilmesi sonucunda Gürcüler, Abhazya'da en kalabalık nüfusa dönüşmüşlerdir.⁵³⁹ Bu asimilasyon politikalarına karşı 1957, 1967 ve 1977 yıllarında Abhaz aydınları Gürcistan SSC'den çıkarılarak Rusya RSFSR'ye bağlanmak ya da bağımsız Abhaz SSC oluşturulması yönünde taleplerini merkeze letseler de bir sonuç alınamamış⁵⁴⁰, yalnızca 1967 ve 1978 yıllarında yaşanan iç çatışmaların ardından, Abhazya'nın durumunu iyileştiren 1978 Anayasası kabul edilmiştir.⁵⁴¹

Garbaçov'un uyguladığı glasnost ve perestroyka politikaları, Abhazya sorununun yeniden alevlenmesine neden olmuştur. Sovyetlerin dağılmaya başladığı andan alevlenen Abhaz – Gürcü çatışmasını 3 aşamaya ayırabiliriz. Mart 1989 - Temmuz 1992 tarihlerini kapsayan ilk aşamada çatışmalar genelde Abhazya'daki Gürcü ve Abhaz toplumları arasında yaşanmıştır.⁵⁴² Abhazlar, bölgenin statüsü ile ilgili Stalin döneminde yapılan değişikliğin iptal edilmesini ve Gürcistan'a özel antlaşmayla bağlı Abhazya SSC statüsünün geri verilmesini talep etmişlerdir. Bu taleplerini Mart 1989 tarihli Lihni Toplantısı'nın sonucu olan Lihni Deklarasyonu'nda da ifade etmişlerdir. Gürcistan Komünist Partisi bu deklarasyonu reddetmiş, Gürcüler özerk bölgenin bağımsızlık taleplerine karşı mitingler düzenlemişlerdir. Temmuz 1989 tarihinde Abhazya Devlet Üniversitesi'nde yapılmak istenen düzenlenme nedeniyle Abhaz ve Gürcüler arasında çatışma yaşanmıştır. 25 Ağustos 1990 tarihinde Abhazya Yüksek Sovyeti "Abhazya Özerk Sovyet

⁵³⁹ Aslan, Cahit; "Rus-Gürcü İlişkilerinin Merkezindeki Ülke: Abhazya", **Akademik Bakış**, sayı 16, Nisan 2009, (Erişim) <http://egitim.cu.edu.tr/myfiles/open.aspx?file=1754.pdf%E2%80%8E>, 27 Kasım 2012, s. 98-99

⁵⁴⁰ "Gruzino – Abhazskiy Konflikt" (Gürcü-Abhaz Çatışması), (Erişim) http://otherreferats.allbest.ru/international/00170820_0.html, 3 Aralık 2012

⁵⁴¹ Yenigün, Bolat, **a.g.m.**, s. 463

⁵⁴² "Gruzino – Abhazskiy Konflikt" (Gürcü-Abhaz Çatışması), (Erişim) http://otherreferats.allbest.ru/international/00170820_0.html, 3 Aralık 2012

Sosyalist Cumhuriyeti'nin Devlet Egemenliği Deklarasyonu"nu kabul etmiştir.⁵⁴³

Temmuz 1992 - Temmuz 1994 tarihlerini kapsayan ikinci aşamada Abhazya, Gürcistan'ın Şubat 1992 tarihinde 1921 Anayasası'na dönme kararını Abhazya'nın otonom statüsünün kaldırılması olarak kabul ettiğinden Tiflis'in bu adımına karşılık 23 Temmuz 1992 tarihinde Abhazya'nın egemen bir devlet olarak Gürcistan ile ittifak bazında birlik oluşturduğunu tespit eden 1925 Anayasası'na dönme kararı almıştır. Bunun ardından Gürcü askeri güçlerinin 14 Ağustos 1992 tarihinde Abhazya'ya girmesi ile 1993 Eylül'üne kadar süren savaş başlamıştır. Savaşın başlangıcında Gürcüler askeri başarılar kazansalar da sonuçta savaş Gürcülerin yenilgisi ile bitmiştir.⁵⁴⁴

Bundan sonra taraflar arasında BM, AGİT ve Rusya temsilcilerinin arabuluculuğunda görüşmeler yapılmış ve 4 Nisan 1994 tarihinde "Gürcistan-Abhazya Anlaşmazlığının Barışçıl Çözümü İçin Öneriler Deklerasyonu" imzalanmıştır. Bu deklarasyon gereği 1800 Rus askerinden oluşan BDT Barış Gücü⁵⁴⁵ bölgeye yerleştirilmiş, Abhazya'daki gelişmeleri ve ateşkes durumunu gözlemek üzere 1993 yazından itibaren BM Askeri Gözlemci Misyonu gönderilmiştir.⁵⁴⁶ Abhazya Savaşı Rusya'ya önemli kazançlar getirmiştir. Rusya, Abhazya sorununu kullanarak Gürcistan'ın BDT'ye üye olmasını sağlamış, Gürcistan topraklarında 4 askeri üs⁵⁴⁷ elde etmiştir.⁵⁴⁸ Bunlara karşılık Rusya Abhaz – Gürcü sorununda birkaç yıl Gürcü yanlı tutum sergilemiş, Abhazya'ya yaptırımlar uygulamıştır. Moskova Abhazya ile olan sınırını kapamış, deniz ablukası uygulamış, BDT ise Rusya'nın etkisi ile Abhazya ile ticari-ekonomik, ulaştırma ve diğer faaliyetlerin durdurulması

⁵⁴³ Aslanlı, Araz; "Bölgesel ve Küresel Dengeler Açısından Abhazya Sorunu", **Karadeniz Araştırmaları**, sayı 5, Bahar 2005, (Erişim) http://www.karam.org.tr/Makaleler/1067115757_aslanli.pdf, 3 Aralık 2012, s. 121-124

⁵⁴⁴ "İstoriya. Gruzino-Abhazskiy Konflikt" (Tarih. Gürcü-Abhaz Çatışması), (Erişim) <http://www.rb.ru/inform/37077.html>, 1 Aralık 2012

⁵⁴⁵ BDT Barış Gücü başlangıçta 3000 kişi olarak planlanmış, ama Rusya dışındaki BDT üyesi ülkelerin konuya sıcak bakmaması üzerine sadece Rus askerlerinden oluşan BDT Barış Gücü oluşturulmuştur.

⁵⁴⁶ Aslanlı, "Bölgesel ve Küresel Dengeler Açısından Abhazya Sorunu", s. 124-125

⁵⁴⁷ Bu üsler Abhazya, Acaristan, Ahılkelek ve Tiflis yakınlığında konuşlandırılmıştır.

⁵⁴⁸ Kasım, **a.g.e.**, s. 64

kararı almıştır. Uzmanlar Rusya'nın bu tutumunu o yıllarda Çeçenistan'da yaşadığı sorunlara bağlamaktalar.⁵⁴⁹

1994 yılından bugüne kadarki dönem ise çatışmanın üçüncü aşaması olarak değerlendirilebilir.⁵⁵⁰ 1994 yılından geçen süreçte taraflar arasında birkaç defa çatışma yaşanmıştır. Mayıs 1998 tarihinde Abhaz ve Gürcüler arasında çatışmalar yaşanmıştır. 3 Ekim 1999 tarihinde Abhazya'da Başkanlık seçimleri ve referandum düzenlenmiş, referandumda halkın % 97,7'i bağımsızlığı desteklemiştir. Bunun üzerine 12 Ekim 1999 tarihinde Abhazya Cumhuriyeti'nin bağımsızlığı ilan edilmiştir. Ama buna rağmen Abhazya ortak bir devlet yapısı içinde Gürcistan ile birleşme olasılığını da açık tutmuştur.⁵⁵¹ 2001 yılında ise Gürcü kuvvetleri ve 450-500 civarında militanın Abhazya'nın Gulpırş bölgesini ele geçirme girişimleri Abhaz – Gürcü çatışmasını alevlendirmiştir.⁵⁵² Bu aşamada Abhaz – Gürcü sorununda Rusya'nın tutumunun değiştiğini görmekteyiz. Rusya Abhazya'ya karşı yaptırımlarını 1998 yılından hafifletmeye başlamış, ayrıca Gürcistan'a vize uygulamasına rağmen, Abhazlar bu uygulamadan kenar tutulmuş, Abhazların büyük bölümüne Rus pasaportu vermiş,⁵⁵³ 2004 yılında ise Moskova ile Abhazya'nın başkenti Suhum arasında demir yolu açılmıştır.⁵⁵⁴ Bütün bunlar Gürcistan'ı tedirgin etmiştir.

Saakaşvili'nin “Kadife (gül) Devrimi” sonrası Ocak 2004 tarihinde yapılan seçimleri kazanarak devlet başkanı olmasıyla Abhazya sorununda yeni bir dönem başlamıştır. 2004 yılında Acaristan sorununu çözen Saakaşvili Abhazya ve Güney Osetya'ya federal yapılanma içinde özel statü ve geniş özerklik teklif etmiş ama bu öneri kabul edilmemiştir.⁵⁵⁵ Gürcistan'ın

⁵⁴⁹ Markedonov, Sergey; “Gruzino-Abhazskiy Konflikt: 1992-2012” (Gürcü-Abhaz Çatışması: 1992-2012), (Erişim) <http://www.politcom.ru/14358.html>, 3 Aralık 2012

⁵⁵⁰ “Gruzino – Abhazskiy Konflikt” (Gürcü-Abhaz Çatışması), (Erişim) http://otherreferats.allbest.ru/international/00170820_0.html, 3 Aralık 2012

⁵⁵¹ Kasım, **a.g.e.**, s. 68

⁵⁵² “Gruzino – Abhazskiy Konflikt” (Gürcü-Abhaz Çatışması), (Erişim) http://otherreferats.allbest.ru/international/00170820_0.html, 3 Aralık 2012

⁵⁵³ Markedonov, **a.g.m.**

⁵⁵⁴ Tujba, **a.g.e.**

⁵⁵⁵ Cerman, Treysi; “Abhaziya i Yujnaya Osetiya: Stolknovenie Rossiyskix i Gruzinskix İntresov” (Abhazya ve Güney Osetya: Gürcü ve Rus çıkarlarının kesişmesi), *Russie Nei Visions*, No 11, 2006,

Rus askeri üslerinin boşaltılmasını istemesi ve NATO ile aktif işbirliği içine girmesiyle Rusya Abhazya'ya desteğini artırmıştır. Saakaşvili her ne kadar dikkatini Acaristan sorununa yöneltmiş olsa da 2006 yılında Yukarı Kodor Vadisi'ne⁵⁵⁶ Gürcü askerlerini sokmuş, 2008 NATO zirvesi öncesinde ise temelde çatışmalar öncesi statükoya dönülmesini içeren plan Abhazya tarafından kabul görmemiştir. Rusya ve Gürcistan arasında tansiyon tırmanırken, Rusya 16 Nisan 2008'de hükümete Güney Osetya ve Abhazya ile diplomatik ve yardım konusunda bağların güçlendirilmesi yetkisini vermiş, daha sonra Gürcüstan'ın razılığını almadan Abhazya'ya 1500 asker ve Suhumi ile Oçamçira arasındaki demir yolunun onarımı için birlikler göndermiştir.⁵⁵⁷ 2008 yılında Rusya – Gürcistan arasında artan tansiyon 5 günlük savaşla sonuçlanmış, Abhazya da bu savaşa katılmış, Yukarı Kodoru ele geçirmiş ve Güney Osetya gibi bağımsızlığını ilan etmiştir. Rusya Güney Osetya gibi Abhazya'nın da bağımsızlığını tanımış ve burada kendi üssünü kurmuştur.

2.3.3.2.2. Güney Osetya Sorunu

Doğu Ortodoks ve İran kökenli olan Osetinler ikiye bölünmüş bir halktır. Bir kısmı Rusya Federasyonu'na bağlı Kuzey Osetya'da yaşarken, diğer kısmı Gürcistan içindeki Güney Osetya Özerk Bölgesi'nde yaşamaktadır.⁵⁵⁸

Gürcü – Osetin sorunun kökleri Rusların Kafkaslara yerleşmesi zamanına kadar gitmektedir. Osetinler 18. yüzyıldan itibaren Ruslarla yakınlaşmış, 1749-1752 yıllarında St.Petersburg'da devamlı elçilik bulundurmuş, Rusya himayesine alınmak istemiş ama bu istek Rus

(Erişim) http://www.ifri.org/?page=contribution-detail&id=5761&id_provenance=97, 29 Kasım 2012, s. 9

⁵⁵⁶ Kodor Vadisi Abhazya'yı Gürcistan'a bağlayan stratejik bir bölgedir. (Yenigün, Bolat, **a.g.m.**, s. 470)

⁵⁵⁷ Kasım, Kamer; "The August 2008 Russian-Georgian Conflict and Its Implications: A New Era in the Caucasus?", **Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi**, cilt 5, sayı 9, 2010, s. 70

⁵⁵⁸ Ağacan, "Soğuk Savaş Sonrası Türkiye-Gürcistan İlişkileri", s. 434

İmparatorluğu'nun Osmanlı ve İran ile ilişkilerini bozacağı gerekçesiyle geri çevrilmiştir. 1774 Küçük Kaynarca Anlaşması ile bölgenin Rusya'ya geçmesinin ardından 1843 yılında Ruslar Tiflis eyaletini oluşturmuş ve Osetya buraya bağlı idari birim haline getirilmiştir.⁵⁵⁹ Güney Osetya 1917 İhtilali'nin ardından 1922 yılında özerk bölge statüsü ile Gürcistan SSC'nin bir parçası haline gelmiştir.⁵⁶⁰ Kuzey Osetya ise 7 Temmuz 1925 tarihinde Kuzey Osetya Özerk Bölgesi olarak Rusya Federasyonu'na bağlanmış, 1936 yılında ise Özerk Cumhuriyet Statüsü almıştır.⁵⁶¹ 1989 yılına kadar Osetinlerle Gürcüler arasında bir çatışma olmasa da siyasi ve milliyetçi gerginlik devam edegelmiştir.

Özellikle SSCB'nin dağılma sürecinde Gürcistan'da milliyetçiliğin yükselmesi Tiflis ile kendisine bağlı otonomiler arasında ilişkileri germiştir.⁵⁶² Bu sırada 1989 – 1991 yılları arasında Güney Osetya ile Gürcistan arasında “kanunlar savaşı” yaşanmıştır.⁵⁶³ İlk olarak Ağustos 1989 tarihinde Gürcistan'ın Gürcü dilini bütün ülke arazisinde resmi dil ilan etmesine karşılık Güney Osetya Özerk Bölgesi Halk Sovyeti Osetin dilini bölgenin resmi dili ilan etmiş,⁵⁶⁴ ardından Kasım 1989 tarihinde Güney Osetya Halk Temsilcileri Sovyeti Gürcistan içinde Güney Osetya Özerk Cumhuriyeti'nin kurulduğunu açıklamıştır. Gürcistan Yüksek Sovyeti bu kararı anayasaya aykırı bulmuş, 23 Kasım 1989 tarihinde ise Gürcü milliyetçilerinin Tshinvali'ye yürüyüş teşkil etmeleri ile olaylar tırmanarak çatışmaya dönüşmüştür.⁵⁶⁵

⁵⁵⁹ Daha geniş bilgi için bkz: Özbay, Fatih; “Tarihsel Süreç İçerisinde Güney Osetya Sorunu”, (Erişim)

http://www.bilgesam.org/tr/index.php?option=com_content&view=article&id=1618:tarih%09sel-suerec-%09cerisinde-gueney-osetya-sorunu&catid=171:analizler-kafkaslar, 3 Aralık 2012)

⁵⁶⁰ “İstoriya Voprosa: Kornı Gruzino – Osetinskogo Konfliktı” (Sorunun Tarihi: Gürcü-Osetin çatışmasının kökleri), (Erişim) <http://www.kommersant.ru/doc/1009493>, 9 Aralık 2012

⁵⁶¹ Yapıcı, Merve İrem; “Kafkasya'nın Sorunlu Bölgesi: Güney Osetya”, **Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi**, cilt 2, sayı 3, 2007, s. 74

⁵⁶² Sapmaz, a.g.e., s. 76

⁵⁶³ Gasanova, Sabina; “Gruzino – Yujnoosetinskiy Konflikt” (Gürcü-Güney Osetya Çatışması), (Erişim) http://yaneuch.ru/cat_109/gruzinojuzhnoosetinskij-konflikt/61632.1380714.page2.html, 5 Aralık 2012

⁵⁶⁴ Gasanova, Sabina; “Gruzino – Yujnoosetinskiy Konflikt” (Gürcü-Güney Osetya Çatışması), (Erişim) http://yaneuch.ru/cat_109/gruzinojuzhnoosetinskij-konflikt/61632.1380714.page1.html, 5 Aralık 2012

⁵⁶⁵ “İstoriya Voprosa: Kornı Gruzino – Osetinskogo Konfliktı” (Sorunun Tarihi: Gürcü-Osetin çatışmasının kökleri), (Erişim) <http://www.kommersant.ru/doc/1009493>, 9 Aralık 2012

20 Eylül 1990 tarihinde Güney Osetya bağımsızlığını ilan ederek SSCB'nin bağımsız bir sübjesi olarak tanınması için Moskova'ya başvurmuştur, buna cevap olarak Gürcistan Parlamentosu Aralık 1990 tarihinde Güney Osetya'nın özerkliğini kaldırarak bölgeyi direkt Tiflis'e bağlamıştır. Güney Osetya Yüksek Sovyeti ise 20 Eylül 1990 tarihinde aldığı kararı bir daha onaylamıştır. Ocak 1991 tarihinde Gürcü birliklerinin Tshinvali'ye girmesiyle savaş başlamıştır. Mayıs 1991 tarihinde Güney Osetya'da referandum düzenlenmiş ve referandumla Güney Osetya Demokratik Sovyet Cumhuriyeti ilanının kaldırılması ve RF içinde oblast durumunun berpası yönünde karar alınmış, Kasım 1991 tarihinde ise Güney Osetya RF içinde cumhuriyet ilan edilmiştir. Gürcistan tarafı bu kararı kabul etmemiştir.⁵⁶⁶

Bunun ardından 19 Ocak 1992 tarihinde Güney Osetya'da bağımsızlık hakkında referandum düzenlenmiş ve katılanların %98'i bağımsızlık yönünde oy kullanmıştır. 29 Mayıs 1992 tarihinde Güney Osetya Yüksek Sovyeti bağımsızlık bildirgesini açıklamıştır. Rusya'nın araya girmesiyle Temmuz 1992'de taraflar çatışmalara son vermiş⁵⁶⁷ ayrıca Rusya, Gürcistan, Kuzey ve Güney Osetya birliklerinden oluşacak barış gücü konusunda anlaşmışlardır. Taraflar ateşkesin kontrolünü, askeri birimlerin geri çekilmesini ve güvenlik rejimini sağlamak için Ortak Kontrol Komisyonu oluşturmuşlardır. 14 Temmuz 1992 tarihinde bölgede barışı koruma operasyonu başlatılmıştır.⁵⁶⁸

1996 yılında Güney Osetya'da cumhurbaşkanlığına Ludvig Cibiroy gelmiştir. Daha ılımlı politika taraftarı olan Cibiroy döneminde 1996 yılında Moskova'da Rusya, Gürcistan, Kuzey ve Güney Osetya arasında ekonomik ilişkilerin kurulması, çatışmaların barışçı yollarla çözümünü içeren bir anlaşma imzalanmıştır.⁵⁶⁹ Cibiroy ve Şevardnadze 1996, 1997 ve 1998 yıllarında görüşmüş, bu görüşmeler sayesinde taraflar çatışmanın başladığı

⁵⁶⁶ Sammut, Dennis; Cvetkovski, Nikola; "Confidence-Building Matters: The Georgia-South Ossetia Conflict", March 1996, (Erişim) http://www.vertic.org/media/Archived_Publications/Matters/Confidence_Building_Matters_No6.pdf, 3 Aralık 2012, s. 25-28

⁵⁶⁷ Özbay, **a.g.m.**, s. 5

⁵⁶⁸ Yapıcı, **a.g.m.**, s. 77-78

⁵⁶⁹ Kasım, **a.g.e.**, s. 71

andan itibaren ilk kez çözüme oldukça yakınlaşmışlardır. 1999 yılında imzaladıkları ve 2000 yılında parafe edilen ve Güney Osetya'ya Gürcistan içinde daha fazla özerkliği öngören Baden Belgesi sorunun barışçıl çözümü için yol açmıştır.⁵⁷⁰ Ama 2001 seçimlerinde daha sert politikalar taraftarı olan Eduard Kokoev'in işbaşına gelmesi ile bu yumuşama devri kapanmıştır.⁵⁷¹

Güney Osetyalı politikacıların Rusya ile birleşmeden söz etmeye başlamaları ile Güney Osetya sorunu yeniden alevlenmeye başlamıştır. Kokoev yaptığı bir açıklamada Güney Osetya'nın aynı kültürü ve tarihi paylaşan Kuzey Osetya ile birlikte Rusya Federasyonu içinde yer alması gerekliliğini vurgulamış, Gürcüstan tarafını kendilerine karşı sert tavır sergilediğini ifade etmiştir. Hatta Güney Osetya Özerk Bölgesi parlamentosu Haziran 2004'te RF ile birleşme kararı almıştır.⁵⁷²

Bu arada Gürcistan'da Kadife Devrimi ile hakimiyete gelen Saakaşvili ülkenin iç politikasına yönelmiş ve toprak bütünlüğünün teminin tek amacı olduğunu bildirmiştir. Mayıs 2004 tarihinde Acaristan sorununu⁵⁷³ çözmesi Saakaşvili'yi daha da ruhlandırmış ve o Güney Osetya'ya yönelmiştir.⁵⁷⁴ Bu kapsamda Gürcü otoriteler, Acaristan'da olduğu gibi, Güney Osetya'daki siyasi lideri koltuğundan indirerek bölgenin kontrolünü tekrar ele geçirmeyi düşünmüşlerdir. Bunun için de Saakaşvili iki parçalı bir yaklaşım izlemiştir: Öncelikle yerli otoritelerin kazanç sağladığı yasadışı ticarete karşı geniş bir kaçakçılık karşıtı kampanya yürütmüş ve Oset halkının kalbini kazanmak için

⁵⁷⁰ İllarionov, Andrey; "Kak Gotovilas Voyna" (Savaş nasıl hazırlandı), (Erişim)

<http://www.novayagazeta.ru/politics/44604.html>, 7 Aralık 2012

⁵⁷¹ Yapıcı, **a.g.m.**, s. 80-81

⁵⁷² Özbay, **a.g.m.**, s. 6-8

⁵⁷³ Merkezi Karadeniz kıyısındaki Batum şehri olan Acaristan Osmanlı ve Ruslar arasında el değiştirmiş, 1921 yılındaki Moskova ve Kars Anlaşmalarıyla Gürcistan'a bırakılmıştır. Kars Anlaşması ile Batum Limanı ve çevresindeki topraklarda yaşayan halk kültürel ve dinsel haklarının sağlayacak geniş bir idari özerklik kazanmışlardır. Ardından 1937 yılında Gürcüstan SSC'ye bağlı Özerk Cumhuriyet statüsünü almıştır. Gürcüstan bağımsızlığını kazandıktan sonra Acaristan Özerk Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti Başkanı Aslan Abaşidze mevcut durumun devamına itiraz etmemiştir, ama Sarp Sınır kapısından ve Batum Limanı'ndan elde edilen gelirlerden merkezi yönetime pay vermek istememesi merkezle gerilime sebep olmuştur. Abaşidze'nin merkezi hükümetten bağımsız hareket etmesi Gürcistan yönetiminde sürekli rahatsızlığa sebep olmuş, nihayet Saakaşvili "İkinci Kadife Devrimi" olarak adlandırılan olayla Acaristan'ı merkeze bağlamıştır. (Daha detaylı bilgi için bkz: Yenigün, Bolat, **a.g.m.**, Kasım, **a.g.e.**)

⁵⁷⁴ German, **a.g.m.**, s. 9

“insani yardım” sağlama, yani ücretsiz tıbbi yardım sağlamak, çiftçilere ücretsiz gübre dağıtmak gibi faaliyetlerde bulunmuştur.⁵⁷⁵

Kaçakçılığa karşı yürüttüğü operasyon kapsamında, Gürcistan hükümeti Güney Osetya bölgesinde görev yapan barış gücündeki asker sayısını 100’den 500’e çıkarmış, Gürcistan ile Güney Osetya arasındaki sınır bölgelerine de 2000 asker konuşlandırmıştır. 160 araçtan oluşan Rus konvoyunun Güney Osetya’ya intikal etmesi⁵⁷⁶ tansiyonu yükseltmiş Temmuz – Ağustos döneminde çatışmalar yaşanmıştır. 18 Ağustos’ta imzalanan anlaşma ile Rus ve Gürcü askerleri bölgeden çekilseler de karşılıklı gece vuruşları ve suçlamalar devam etmiştir.⁵⁷⁷ 2004 yılından itibaren Güney Osetya ve Abhazya üzerinden Rusya – Gürcistan ilişkilerinde gerginlik⁵⁷⁸ artmaya başlamıştır. Kasım 2006 tarihinde Güney Osetya 2. bağımsızlık referandumu düzenlenmiş ve halkın %99’u bağımsızlık yönünde oy kullanmıştır. Referandumla birlikte yapılan başkanlık seçimlerini kazanan Kokoyti, hedeflerinin ülkenin bağımsızlığını tescil edip Rusya ile bütünleşmek olduğunu bildirmiştir.⁵⁷⁹

2008 yılında Kosova’nın bağımsızlığını ilan etmesi üzerine Güney Osetya tarafı da bağımsızlık duyurusunda bulunmuş ve RF, BDT, AB ve BM’ye çağrıda bulunmuşlar.⁵⁸⁰ Bundan sonra Gürcistan’la gerginlik 2008 yılı başından itibaren tırmanmaya başlamıştır. Nisan 2008 NATO zirvesinden sonra Rusya, Abhazya ve Güney Osetya ile ilişkilerini kuvvetlendirme kararı almış, daha sonra Abhazya’ya yeni askeri güçler yollanmış, Mayıs 2008 tarihinde silahsız olduğunu ifade ettiği demir yolu kuvvetlerini Abhazya’daki demir yolu ve yolların onarılması gerekçesiyle Abhazya’ya yollamış, bu Gürcistan’ın itirazına sebep olmuştur. Gürcistan bunu açık askeri müdahale

⁵⁷⁵ Yapıcı, a.g.m., s. 82-84

⁵⁷⁶ Özbay, a.g.m., s. 6-9

⁵⁷⁷ Yapıcı, a.g.m., s. 82-87

⁵⁷⁸ İlk önce Rusya Gürcistan’dan yaptığı ithalata kısıtlamalar yapmış, Gürcistan 2006 yılı Eylül ayında yakaladığı 4 Rus subayını casuslukla suçlamıştır. Cevap olarak Rusya, 119 Gürcü vatandaşını sınır dışı etmiş ve Gürcistan ile hava, demir yolu ve deniz trafiğini durdurmuştur. Ekim 2007’ tarihinde Rus barış gücü kuvvetlerinin 4 Gürcü subayını tutup darp etmeleri üzerine Saakaşvili, Abhazya’daki Rus barış gücünün komutanını istenmeyen kişi ilan etmiştir. (Kasım, “The August 2008 Russian – Georgian Conflict..”,s. 66)

⁵⁷⁹ Yenigün, Bolat, a.g.m., s. 468

⁵⁸⁰ Özbay, a.g.m., s. 10

olarak değerlendirmiş ve ek Rus barış gücü kuvvetlerinin derhal çekilmesini istemiştir.⁵⁸¹ 2008 Temmuz ayından itibaren çatışmalar şiddetlenmiş taraflar birbirilerini saldırılarda ittiham etmişlerdir. 7 Ağustos'u 8 Ağustos'a bağlayan gece Gürcü birlikleri Güney Osetya'nın başkenti Tshinvali'ye havadan ve karadan saldırıya başlamıştır. Gürcü tarafı operasyonun amacının bölgede anayasal düzeni yeniden kurmak olduğunu açıklamıştır. Saldırıları sırasında 15 civarında Rus Barış Gücü askerinin ölmesi üzerine Rus güçleri de 8 Ağustos'da Kuzey Osetya'daki Roden geçitinden Gürcistan topraklarına girmiş ve tarihe 8.8.8 savaşı olarak geçen Gürcü – Rus savaşı⁵⁸² başlamıştır. Rusya Güney Osetya'daki Rus askerlerinin sivilleri korumak için barışı tesis etme operasyonu yürüttüklerini ifade etmiştir. 9 Ağustos'da Abhazya birlikleri kendi sınırları içinde bulunan Gürcülerin kontrol ettikleri Yukarı Kodor Bölgesi'ne karşı hareket başlatmış bununla Gürcistan'a karşı ikinci cepheyi açmışlardır. Durumu ağırlaşan Gürcistan 10 Ağustos'da tektarafli ateşkes ilan etmiş ve Tshinvali'den çekilmiştir. Ama Ruslar ülkenin stratejik öneme sahip bölgelerini bombalamaya devam etmiş,⁵⁸³ Tiflis Uluslararası Havaalanı, Gori kenti ve Supsa terminaline 13 km uzaklıktaki yerleşim birimleri bombalanmıştır.⁵⁸⁴

AB dönem başkanlığını üstlenen Fransa Cumhurbaşkanı Sarkozy'nin arabuluculuğu ile taraflar anlaşmazlığın çözümü için 6 maddeden oluşan ateşkes anlaşması⁵⁸⁵ üzerinde anlaşmış, 15 Ağustos'da Gürcistan, 16 Ağustos'da ise Rusya ateşkes anlaşmasını imzalamıştır. Ateşkese rağmen

⁵⁸¹ Kasım, **a.g.e.**, s. 217, Kasım, "The August 2008 Russian – Georgian Conflict", s. 67

⁵⁸² Gürcistan-Rusya savaşı ile ilgili daha geniş bilgi için bkz: Özertem, Hasan Selim (ed.); **USAK Gürcistan Krizi Değerlendirme Raporu**, USAK Raporları No 08-03, Ağustos 2008, (Erişim) <http://www.usak.org.tr/dosyalar/rapor/tAN1vx8M96fa0KRSuxTSIHF9aC4HvU.pdf>, 15 Aralık 2012

⁵⁸³ Aydın, A. Fahimi; Ydyrys, Kanat; "Rusya Federasyonu'nun Dış Politikasında Kriz Yönetimi ve Gürcistan Bunalımı Örneği", **Krizler ve Kriz Yönetimi: "Temel Yaklaşımlar, Aktörler, Örnek Olaylar"**, ed.: Mehmet Seyfettin Erol, Ertan Efeğil, Ankara, Barış Kitap, 2012, s. 325-330

⁵⁸⁴ Kasım, **a.g.e.**, s. 214. (BP Bakü-Supsa ve Bakü-Tiflis-Erzurum hatlarını güvenlik gerekçesiyle kapatmıştır. (USAK Gürcistan Krizi Değerlendirme Raporu, s. 14)

⁵⁸⁵ Bu maddeler anlaşmazlığın çözümü için güç kullanımına son verilmesi, tüm askeri hareketlerin derhal durdurulması, insani yardım için serbest geçişin tanınması, Gürcü ordularının 8 Ağustos 2008'den önceki pozisyonlarına geri dönmelerini, Rus ordularının hareket başlamadan önceki pozisyonlarına geri dönmeleri ve çatışma ile ilgili bir çözüm bulunana kadar Rus barış güçlerinin ek güvenlik önlemleri almalarını, Güney Osetya ve Abhazya'nın gelecekteki statüleri hakkında uluslararası görüşmeler başlanmasını (bu madde Saakaşvili'nin itirazı üzerine anlaşma metninden çıkarılmıştır) oluşmaktaydı. (Fahimi Aydın, Ydyrys, **a.g.m.**, s. 330)

Rusya Gürcistan topraklarında ilerlemeye devam etmiş ve Gürcistan'ın askeri alt yapısını tahrip etmeye yönelik saldırılarını sürdürmüştür. Ruslar Gürcistan topraklarının yaklaşık 2/3'nü işgal ederek Tiflis'in 35 km yakınlaşmışlardır.⁵⁸⁶

26 Ağustos'ta Güney Osetya ve Abhazya'nın bağımsızlıklarını tanıyan Rusya, ardından Abhazya ve Güney Osetya ile üs kurulması anlaşması imzalamış, hem Abhazya hem de Güney Osetya'da askeri üssünü kurmuştur. Bu anlaşmalar gereği Güney Osetya'da 99 yıllığına, Abhazya'da 49 yıllığına Rus üsleri için toprak ayrılmıştır. Rusya ayrıca Abhazya ve Güney Osetya ile 30 Nisan 2009 tarihinde bu iki bölgenin Gürcistan ile olan sınırını koruma sorumluluğu üstlenmiştir. Ayrıca Oçamçıra'da da mevcut limanın şartları iyileştirilerek Rus donanmasının faydalanabileceği bir alt yapı oluşturulmasına yönelik çalışmalara da başlamış durumdadır.⁵⁸⁷

Savaşın arkasındaki sebeplere bakacak olursak, ilk başta Gürcistan yürüttüğü politika ile bunu tetiklemiştir. Saakaşvili'nin 2003 yılında Kadife Devrimi ile hakimiyete gelmesiyle Batı, özellikle NATO ile entegrasyon Gürcistan'ın dış politikası önceliğine çevrilmiştir. Gürcistan'ın AB ile bir çok ortak projeye girmesi, ABD ve NATO ile işbirliğine, ülkenin askeri yapısının modernizasyonuna hız vermesi, Rusya'yı rahatsız etmiş ve Rusya Gürcistan'a baskı için ayrılıkçı yönetimlere sosyal, ekonomik, siyasi ve diplomatik düzeyde desteğini arttırmıştır. Bunun yanı sıra 5 Aralık 2000 tarihinde Gürcistan halkına vize uygulanırken Abhazya ve Güney Osetya halkı bu uygulamadan kenar tutulmuş, en önemlisi bu iki bölge halkına Rus vatandaşlığı⁵⁸⁸ verilmiştir. Bütün bunlarla bölge fiili olarak Gürcistan'dan koparılmıştır.⁵⁸⁹

Hazar bölgesi başta olmak üzere Avrasya enerji havzaları ve bölgeden çıkarılan hidrokarbon kaynaklarının boru hatları yoluyla pazarlanması sorunu, NATO'nun genişleme süreci ve ABD tarafından girilen Doğu Avrupa Füze

⁵⁸⁶ USAK Gürcistan Krizi Değerlendirme Raporu, s. 19-20

⁵⁸⁷ Abhazya ve Güney Osetya'daki üslerle ilgili daha detaylı bilgi için bkz: Lavrov, Anton; "Post-war Deployment of Russian Forces in Abkhazia and South Ossetia", **The Tanks of August**, ed.: Ruslan Pukhov, Moskova, Centre for Analysis of Strategies and Technologies, 2010, (Erişim) http://www.cast.ru/files/The_Tanks_of_August_sm_eng.pdf, 4 Aralık 2012

⁵⁸⁸ Abhazların %80'ni, Güney Osetyalıların %95'i Rus vatandaşlığına sahiptir. (German, **a.g.m.**, s. 10)

⁵⁸⁹ Yılmaz, Özçelik, **a.g.m.**, s. 289-290

kalkanı/Savunma Sistemi 2008 savaşı'nın arka planını oluşturmaktadır.⁵⁹⁰ Özellikle NATO Bükreş Zirvesi'nin hem Gürcistan'ı hem de Rusya'yı savaşa ittiği bildirilmektedir. Nisan 2008 NATO Zirvesi'nde Gürcistan ve Ukrayna NATO Üyelik Eylem Planı içerisine alınmasalar da, bu ülkelere gelecekte üye olacakları sözünün verilmesini Rusya Soğuk Savaş yıllarından beri Batı tarafından izlenen Rusya'yı çevreleme politikasının devamı olarak algılamıştır. Böylece NATO'nun genişlemesi ve Füze Kalkanı Sistemi bunalımları öteden beri bölgede gerilim konusu olan enerji kaynakları ve boru hatları sorununun katkılarıyla, Gürcistan savaşı'nı tetiklemiştir ve bununla Rusya'nın sabrının sınırlarını göstermeyi amaçlamıştır.⁵⁹¹ Üyelik Eylem Planı içerisine alınmaması Gürcistan'da hayal kırıklığı yaratmış, bazı NATO üyesi ülkelerin gözünde Abhazya ve Güney Osetya problemlerinin sürecin başlatılmasının önünde engel teşkil etmesi⁵⁹² Saakaşvili'yi bu sorunları kökünden halletme sürecine zorlamıştır.

Rusya bu savaşla uluslararası alanda prestijini zedelemiş, ABD ile ilişkileri bozulmuş, ekonomik açıdan zarara uğramıştır. Ama Kafkaslarda önemli etki yaratmıştır. Azerbaycan ve Ermenistan Rusya'nın bölgede askeri açıdan varlığını hissettirmesinden etkilenmiştir. Rusya'nın Gürcistan topraklarına uluslararası alandaki olası tepkileri umursamadan asker sokması Azerbaycan'da Rusya ile ilişkilerde daha dikkatli olma ve güvenlik konusunda Batı ile daha mesafeli bir yaklaşım benimseme görüşüne neden olmuştur. Ayrıca savaş sırasında Ermenistan'ın Gürcistan'la olan sınırının kapanması Ermenistan yönetimini Türkiye ile Normalleşme sürecine iten sebeplerden biri olmuştur.⁵⁹³ Gürcistan'a gelince topraklarının 1/3'ni kaybetmiş, Abhazya gibi Güney Osetya'nın da bağımsızlığı Rusya'nın yanı sıra Venezuela, Nikaragua, Nauru⁵⁹⁴ tarafından tanınmıştır.

⁵⁹⁰ Daha detaylı bilgi için bkz: Öztürk, **a.g.m.**

⁵⁹¹ Öztürk, **a.g.m.**, s. 16-19

⁵⁹² Kasım, **a.g.e.**, s. 217

⁵⁹³ Kasım, **a.g.e.**, s. 225-226

⁵⁹⁴ “Priznanie nezavisimosti Abhazii i Yujnoy Osetii. Spravka” (Abhazya ve Güney Osetya'nın bağımsızlığının tanınması.), (Erişim) <http://ria.ru/spravka/20100826/268212877.html>, 9 Aralık 2012

2.3.3.2.3. Cavaleti Sorunu

Cavaleti sorunu bağımsızlık sonrası dönemde Gürcistan'da zaman zaman yoğunlaşan, ama hiç gündemden düşmeyen sorunlardan biridir. Cavaleti, Ermenilerin⁵⁹⁵ toplu bir şekilde yaşadıkları bölgedir. Ermeniler özellikle Cavah olarak isimlendirdikleri Sameshi-Cavaleti bölgesinin Ahalkale ve Ninotsminda rayonlarında yoğun olarak yaşamaktalar.⁵⁹⁶ Sorunun kökleri Çar Rusyası'nın Kafkaslara yerleşmesi zamanına kadar gitmektedir. Çar Rusyası Güney Kafkasya'yı işgal ettikten sonra kendilerine destek olan Ermenileri ödüllendirmek ve bölgede kalıcı olabilmek için sürekli kullanabilecekleri tampon bölgeler oluşturmak amacıyla bölgeye Anadolu ve İran'dan Ermenilerin göç ettirilip yerleştirilmesi politikasını uygulamışlardır. Bu politika kapsamında Osmanlı topraklarından 84 bin, İran'dan 70 bin Ermeni göç ettirilerek Azerbaycan'ın Karabağ, İrevan, Nahçıvan, Gürcistan'ın Tiflis, Borçalı, Batum, Sohum, Ahılkelek bölgelerine yerleştirilmiştir. Göçler sonraki tarihlerde de devam ettirilmiş ve bunun sonunda adı geçen bölgelerde demografik yapı Ermenilerin lehine değişmiştir.⁵⁹⁷ Bu göçler sonucunda 1800'de Gürcistan'da sayıları 47 bin olan Ermeni nüfusu, 20. yüzyıl başında üç yüz bini aşmıştır. Bu durum, Ermenilerin toprak iddialarının kaynağı olmuştur.⁵⁹⁸ Bunun yanında bölgenin asıl ahalisi olan Ahıska Türkleri'nin Stalin döneminde sürgün ettirilmesi de bölge nüfusunda Ermenilerin yararına değişikliklere sebep olmuştur.⁵⁹⁹

⁵⁹⁵ Samashi-Cavaleti ve Rusya'nın Krasnodar eyaletinde topluca yaşayan Ermeniler, Anadolu (genelde Erzurum ve Hemşin) kökenlidirler. Bu sebepten Rusya'nın ve Abhazya'nın Karadeniz kıyılarında yaşayan Ermeniler "Amşen Ermenileri" olarak tanınmaktalar. Krasnodar'daki Ermeniler 1995 yılından kültürel özerklik arayışları içindeler. (Kanbolat, Hasan; "Kafkasya'da Cavaleti (Gürcistan) ile Krasnodar (Rusya) Ermenilerinin Jeopolitiği ve Özerklik Arayışları", **Ermeni Araştırmaları**, sayı 2, Haziran-Temmuz-Ağustos 2001, (Erişim) <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=Print&DergiIcerikNo=218&Yer=DergiIcerik>, 5 Aralık 2012)

⁵⁹⁶ Ağacan, "Cavaleti Sorunu", s. 83

⁵⁹⁷ İzzetgil, Elşan; "Cavaleti Ermenileri Ne İstiyor?", (Erişim) <http://www.usgam.com/tr/index.php?l=807&cid=435&bolge=7&konu=24>, 5 Aralık 2012

⁵⁹⁸ Kamil Ağacan, "Ermenistan-Gürcistan İlişkileri", **Ermeni Araştırmaları**, sayı 19, Sonbahar 2005, (Erişim) <http://www.eraren.org/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=364>, 5 Aralık 2012

⁵⁹⁹ Öztarsu, Mehmet Fatih; "Cavaleti Ermenileri Konumunu Güçlendiriyor", (Erişim) <http://www.sde.org.tr/tr/haberler/1111/cavaleti-ermenileri-konumunu-guclendireyor.aspx>, 4 Aralık 2012

Bolşevik Devrimi sonrası İrevan Hanlığı üzerinde kurulan Ermenistan Cumhuriyeti, mevcut sınırları ile yetinmeyerek Türkiye, Azerbaycan'dan olduğu gibi Gürcistan'dan da toprak talebinde bulunmuştur. Tiflis'e kadar olan Kür Nehri'nin batısında kalan toprakları isteyen Ermenistan, 7 Aralık 1918 tarihinde bu toprakları almak için Gürcistan'a saldırmış, İngilizler'in devreye girmesiyle ateşkes sağlanmıştır. Güney Kafkasya'nın Bolşevikler tarafından işgalinden sonra Tiflis'in güneyindeki Borçalı bölgesinin bir kısmının kendilerine verilmeleriyle yetinmeyen Ermeniler, Cavaheti bölgesine yönelik iddialarını sürdürmüşlerdir. SSCB döneminde diğer sorunlar gibi donmuş gibi görünse de bölge iki ülke akademisyenleri arasında özellikle mimari eserlerin ve kiliselerin mensubiyeti konularında tartışma konusu olarak sürüp gitmiştir.⁶⁰⁰

Sovyetlerin çöküşü sırasında Azerbaycan'la savaşa giren Ermenistan her ne kadar Gürcistan'a karşı savaşa girmemişse de Cavaheti konusundaki iddialarından da vazgeçmemiştir. Gürcistan'ın yaşadığı iç sorunlardan yararlanarak, Cavaheti'deki milliyetçi oluşumları destekleyerek bölgenin fiili olarak Gürcistan yönetimi dışına çıkmasını sağlamıştır. Gamsahurdiya döneminde başta Cavah Halk Harekatı olmak üzere milliyetçi Ermeni örgütleri bölgenin denetimini ele geçirmişlerdir. Cavah Halk Hareketi, Gamsahurdiya'nın Ahalkale'ye atadığı üç valiyi kabul etmeyerek sonunda bu hareketin önde gelen isimlerinden Samvel Petrosyan'ın vali olarak atanmasına nail olmuştur. Cavaheti'deki Ermeni paramiliter örgütler merkezi hükümetin zayıf düşmesinden yararlanarak 1991-1994 yılları arasında bölgenin denetimini tamamen ellerinde tutmuşlardır. Bu dönemde bölge Ermenilerin kendi inisiyatifleri ile oluşturdukları Temsilciler Konseyi tarafından yönetilmiş, yani hukuken Tiflis'e bağlı olsa da fiilen onun egemenlik alanı dışında kalmıştır.⁶⁰¹

1994 yılında Gürcistan'da idari düzenleme yapılmış bu çerçevede merkezi Ahıska olan Sameshi – Cavaheti vilayeti oluşturulmuş ve Cavaheti bölgesini oluşturan Ahalkale ve Ninotsminda rayonları bu vilayete dahil

⁶⁰⁰ Ağacan, "Cavaheti Sorunu", s. 84

⁶⁰¹ Ağacan, "Cavaheti Sorunu", s. 84-85

edilmiştir. Ermeniler ilk başta bu düzenlemeye vilayet genelinde Ermeni nüfus oranını düşürmeyi hedeflediği gerekçesiyle itiraz etmişlerdir. Ama bu düzenleme zamanla Ermenilerin özerklik isteklerinin sınırlarının genişlemesine yol açmıştır. Ayrıca Ermeniler komşu Kvemo Kartli vilayetine bağlı Tsalka rayonunun da Sameshi – Cavaheti vilayetine birleştirilmesini talep etmekte. Bunun dayanağını Tsalka'daki Türkçe konuşan Urum'ların Yunanistan'a göç etmesi sonrası rayon nüfusunun %55'ni Ermenilerin oluşturmaya başlaması teşkil etmektedir.⁶⁰²

Özünde Cavaheti bölgesinde yoğun olarak yaşayan Ermenilerin özerklik talepleri yatmakla birlikte, Rus askeri üssünün kapatılması, Ahıska Türkleri'nin geri dönüş süreci, Bakü – Tiflis – Ceyhan Petrol Boru Hattı'nın yapımı gibi konularla ilişkili olarak sorun daha çetrefil bir görünüm arz etmektedir.⁶⁰³ Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Gürcistan'da konuşlandırılan 4 Rus askeri üssünden biri de Ahalkale'de konuşlandırılmıştı. Avrupa Konvansiyonel Kuvvet Antlaşması'nda öngörülen limitleri aştığından, Rusya 1999 yılında İstanbul'da yapılan AGİT Zirvesi'nde söz konusu üslerin kapatılmasını kabul etmiştir. Ahalkale'deki üssün kapatılmasına Ermeniler ekonomik ve güvenlik nedenlerinden dolayı karşı çıkmışlardır. Şöyle ki onlar üssün bölge halkının geçimini sağlamasında önemli rol oynadığını, halkın bir kısmının üste çalışarak, bir kısmının ise asker ve subaylarla ticaret yaparak geçindiklerini bu yüzden üssün kapatılmasının zaten ekonomik durumu ağır olan bölgenin durumunu daha da zorlaştıracığını bildirmişlerdir.⁶⁰⁴

Bunun yanı sıra üssün bölgede bulunması Gürcü hükümetinin bölgeye müdahalesini zorlaştırmaktaydı.⁶⁰⁵ Radikal örgütlerden biri haline gelen Virk Partisi Başkanı üssün Cavah Ermenileri'nin fiziksel güvenliğini en azından psikolojik açıdan temin ettiğini söylemesi durumu daha iyi açıklamaktadır.⁶⁰⁶

⁶⁰² Ağacan, “Cavaheti Sorunu”, s. 85-86

⁶⁰³ Ağacan, “Ermenistan-Gürcistan İlişkileri”

⁶⁰⁴ Ağacan, “Cavaheti Sorunu”, s. 86

⁶⁰⁵ İzzetgil, **a.g.m.**

⁶⁰⁶ Ağacan, “Cavaheti Sorunu”, s. 85

Ama itirazlara rağmen Ahalkale üssü 2007 yılında kapatılmış⁶⁰⁷, malzemelerin büyük bölümü ise Ermenistan'daki Gümrü Rus üssüne taşınmıştır.⁶⁰⁸ Diğer yandan Cavaleti Ermenileri, bölgedeki demografik üstünlüklerini törpüleyeceği endişesi ile Ahıska Türkleri'nin⁶⁰⁹ geri dönüş sürecinden tedirginlik duymaktalar. Ayrıca Ermenistan ve Rusya bunun Türkiye'nin bölgedeki nüfuz alanını artıracığından endişelenmektedirler.⁶¹⁰

Şunu belirtelim ki BTC Petrol Boru Hattı, BTE Doğal Gaz Boru Hattı, BTK Demir Yolu bölge üzerinden geçmektedir. Ermeniler ilk başta Rusya'nın bölgede nüfuzunu azaltacağı, Ermenistan'dan geçmemesi gibi güdülerle BTC'ye,⁶¹¹ ardından Ermenistan'dan geçen bir hat varken BTK'nın yapılmasına karşı çıkmışlardır.⁶¹²

Bugün gelinen aşamada bölge Ermenileri Gürcistan yönetimi tarafından ayrımcılığa maruz kaldıklarını,⁶¹³ yönetimin kendilerine karşı "beyaz soykırım" uyguladığını, mevcut ekonomik ve toplumsal sorunlarının yalnız özerklikle çözülebileceğini bildirmektedirler.⁶¹⁴ Gürcistan Ermenilerinin Rusya'daki Diasporası hem Ermenistan hem Gürcistan yetkililerine yolladıkları dilekçede taleplerinin sadece Sameshi – Cavaleti'ye özerklik verilmesi ile sınırlı kalmadığını, Ermeni diline bölgede resmi dil statüsünün verilmesi, Ermeni Apostol kilisesine resmi statüsün verilmesini, Ermeni aktivistlerine uygulanan baskılara son verilmesini talep etmektedirler.⁶¹⁵ Bazı örgütler Cavaleti'ye siyasi özerkliğin verilmesini talep etmektedirler. Gürcistan

⁶⁰⁷ Bazı iddialara göre, Ruslar Ahalkale'deki üssü boşaltırken götürmedikleri hafif silahlarla buradaki bazı örgütleri silahlandırmışlar. Bugün bölgede Cavah Hareketi, Parvents, Virk, Yerkir, Ahaltsahi Ermeni Gençler Merkezi, Charles Aznavour gibi onlarca Ermeni örgütü faaliyettedir. (İzzetgil, **a.g.m.**)

⁶⁰⁸ "Russia said on Tuesday it had formally ended its military presence in Georgia after more than two centuries, closing its last base in its small neighbor.", (Erişim) <http://www.reuters.com/article/2007/11/13/us-georgia-russia-bases-idUSL1387605220071113>, 7 Aralık 2012

⁶⁰⁹ Ahıska Türkleri, 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi sonrası Osmanlı topraklarına, 1944'te Stalin'in emriyle Orta Asya'ya sürülmüştür. 1999'da Gürcistan, Avrupa Konseyi'ne üye olurken Ahıska Türklerinin geri dönüşüyle ilgili yükümlülük üstlenmiştir. (Yenigün, Bolat, **a.g.m.**, s. 478)

⁶¹⁰ Yenigün, Bolat, **a.g.m.**, s. 478

⁶¹¹ Ağacan, "Cavaleti Sorunu", s. 87

⁶¹² İzzetgil, **a.g.m.**

⁶¹³ "Gürcistan'ın Ermeni Sorunu-1", (Erişim) <http://www.1news.com.tr/yazarlar/20110514110720600.html>, 5 Aralık 2012

⁶¹⁴ Ağacan, "Ermenistan-Gürcistan İlişkileri"

⁶¹⁵ Bolotnikova, Svetlana; "Avtanomiya Djavaxetii?" (Cavaleti'ye özerklik mi?), (Erişim) <http://www.georgiatimes.info/interview/31409-1.html>, 8 Aralık 2012

tarafı ise kendi devletlerine sahip Ermenilere ne kültürel ne de siyasi özerkliğinin verilmesinin söz konusu olmayacağını ifade etmektedir.⁶¹⁶

Cavaheti konusunda Ermenistan ikilem yaşamaktadır. Bir taraftan Gürcistan ile sıcak çatışmaya girmekten kaçınmaktadır. Zira Türkiye ve Azerbaycan'la sınırları kapalı olan Ermenistan dış dünya ile bağlantısını Gürcistan ve İran üzerinden sağlamaktadır. Stratejik partneri Rusya ile ilişkileri ise Gürcistan'a bağlıdır. Bu yüzden de resmi Erivan Cavaheti sorunu ile ilgili Gürcistan'la ilişkileri germesi durumunda büyük zarar göreceğinin farkındadır. Bu yüzden Ermenistan, Cavaheti Ermenileri'nin özerklik taleplerini desteklemekle birlikte fazla ileri gitmelerini istememektedir. Ama Ermenistan'ın Cavaheti Ermenileri'nin ayrılıkçılık taleplerine tamamen sırt çevirdiğini de söyleyemeyiz.⁶¹⁷ Zira Erivan tarafı Cavaheti sorununu diplomatik görüşmelerde sürekli gündeme getirerek baskı uygulamaya çalışmaktadır.⁶¹⁸ Şunu belirtmek gerekir ki Dağlık Karabağ sorununun Ermenistan'ın lehine çözülmesiyle veya Türkiye'nin Ermenistan'la sınır kapılarının açılmasıyla, Ermenistan'ın Gürcistan'a olan bağımlılığının ortadan kalkması, Sameshi – Cavaheti'deki Ermeni ayrılıkçı eğilimleri ateşleyebilir ve özerkliğin veya bağımsızlığın ilan edilmesine yol açabilir.⁶¹⁹

2.4. TÜRKİYE – ERMENİSTAN İLİŞKİLERİ

Coğrafi konum itibarıyla denize çıkışı bulunmayan Ermenistan Cumhuriyeti, Azerbaycan, İran, Türkiye ve Gürcistan'la komşudur. Güney Kafkasya'nın yüzölçümü bakımından en küçük devleti olan Ermenistan bölgedeki en homojen nüfusa sahip ülkedir. Tek milliyet, tek devlet ve tek dinin hakim olduğu mono-devlet⁶²⁰ olmasının yanı sıra güçlü bir Ermeni

⁶¹⁶ Temnikov, Roman; “Armyanskiy Separatizm: ot Karabaxa do DjavaHetii” (Karabağ'dan Cavaheti'ye Ermeni Separatizmi), (Erişim) http://www.1news.az/articles.php?item_id=20070910020630455&sec_id=6#page999, 8 Aralık 2012

⁶¹⁷ Ağacan, “Cavaheti Sorunu”, s. 86

⁶¹⁸ İzzetgil, **a.g.m.**

⁶¹⁹ Ağacan, “Cavaheti Sorunu”, s. 87

⁶²⁰ Sapmaz, **a.g.e.**, s. 59-60

Diasporasının varlığı ve bunun Ermenistan dış politikası üzerinde etkili olması en farklı özelliğidir.⁶²¹

Ermenistan ve Türkiye devletleri 1991 senesinden önce kısa dönemli ilişki tarihine sahipler. Ermenistan 1918 yılında Kafkaslarda yaşanan olaylar sonucu 28 Mayıs 1918 tarihinde bağımsızlığını kazanmış, Demokratik Ermenistan Cumhuriyeti ilan edilmiş ve ağırlıklı olarak Taşnaklardan oluşan hükümet kurulmuştur. Kuruluşunun hemen ardından Ermenistan, komşu ülkelere yönelik saldırgan dış politika uygulamaya başlamıştır.⁶²² İlk önce Ahılkelek ve Borçalı bölgeleri ile ilgili Gürcistan ile Ermenistan arasında sınır anlaşmazlığı Aralık 1918 tarihinde savaşa dönüşmüş, İngiltere'nin aracılığı ile Ocak 1919 tarihinde ateşkes anlaşması imzalanmıştır. Anlaşma gereğince Ahılkelek Gürcistan'a verilmiş, Borçalı bölgesi 3 hisseye parçalanmış, bölgenin kuzeyi Gürcistan'a, güneyi Ermenistan'a verilirken, merkez kısmı İngilizlerin kontrolüne geçmeliydi. Ardından Ermeniler 1919 yılında Azerbaycan'a saldırarak Şuşa ve Zengezur civarlarını işgal etmişseler de Azerbaycan ordusunun hücumu karşısında Nisan 1920 tarihinde geri çekilmişlerdir.⁶²³

Türkiye ile ilişkilere gelince o dönemin bağımsız Ermenistan'ının ilişkileri, önce Osmanlı Devleti'yle, daha sonra da Ankara Hükümeti'yle olmuştur.⁶²⁴ Osmanlı Devleti 3 Mart 1918 tarihli Brest-Litovsk Anlaşması gereğince Rusya'dan geri aldığı Batum, Kars, Ardahan'ı Mondros Mütarekesi ile tahliye etmek zorunda kalınca bölge Ermeni ve Gürcü kontrolüne girmiştir. Ermeni çeteleri, hem Türk sınırına hem de Ermeni işgalindeki topraklarda Müslüman Türk ahaliye karşı baskınlar edip, katliamlar yapmaya başlamışlardır. Ermeni saldırılarının gittikçe şiddetlenmesi ve Ermenilerin 24

⁶²¹ Ermenistan dış politikasını etkileyen faktörler ile ilgili bkz: Laçiner, Sedat; "Ermenistan Dış Politikası ve Belirleyici Temel Faktörler 1991-2002", **Ermeni Araştırmaları**, Sayı 5, Bahar 2002, (Erişim) <http://www.eraren.org/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=303>, 28 Aralık 2012

⁶²² Palabıyık, M. Serdar; Deveci Bozkuş, Yıldız; "Türkiye-Ermenistan İlişkileri (1918-2008)", (Erişim) http://www.avim.org.tr/bilgibankasi/tr/index5_1_1.htm, 15 Kasım 2012, s. 3-4

⁶²³ Bogaturov, A. D.; **Sistemnaya İstoriya Mezhdunarodnih Otnosheniy v chetire tomah 1918-1991**, Tom perviy. Sobitiya 1918-1945 (Uluslararası İlişkilerin Sistemli Tarihçesi 4 ciltlik 1918-1991, 1. Cilt. 1918-1945 yıllarındaki gelişmeler), Moskova, Moskovskiy Rabochiy, 2000, (Erişim) http://www.obraforum.ru/lib/book1/chapter4_15.htm, 30 Aralık 2012

⁶²⁴ Gürün, Kamuran; "Türkiye-Ermenistan İlişkileri", **Avrasya Etüdleri**, cilt 3, sayı 1, İlkbahar 1996, s. 54

Eylül tarihinde büyük bir saldırıya geçmesi üzerine Türk ordusu 28 Eylül 1920 tarihinde Doğu Harekatı'nı başlatmıştır. Hareket sırasında Kars ve Gümrü'yü alan Türk ordusu Erivan yakınlarına kadar ilerlemişlerdi. Ermenilerin mütareke istemesi üzerine 2 Aralık 1920 tarihinde TBMM hükümeti ile Ermenistan arasında Gümrü Anlaşması⁶²⁵ imzalanmıştır. TBMM hükümetinin ilk uluslararası anlaşması olan bu anlaşmaya göre, Türkiye ile Ermenistan arasında sınır belli oldu, Sevr Anlaşması geçersiz sayıldı. Anlaşma Ermenistan'ın silah ithal etmeyeceğini, tarafların birbirinden savaş ödeneği istemeyeceğini, Ermenistan tarafı istemde bulunursa, TBMM hükümetinin Ermenistan'a silahlı yardımda bulunacağını içermektedir. Anlaşmanın 1 ay içinde onaylanması öngörülmektedir.⁶²⁶

Ancak 29 Kasım 1920 tarihinde Taşnaklardan oluşan Ermenistan hükümeti devrilmiş ve Sovyet hakimiyeti kurulduğundan anlaşma onaylanmamış, dolayısıyla yürürlüğe girmemiştir.⁶²⁷ 16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması'yla Türkiye ile Sovyetler arasında sınır belli olmuş, anlaşma gereğince Gümrü Antlaşması ile belirlenmiş sınır doğrulanmış, Kars ve Ardahan Türkiye'ye geçerken, Batum Sovyet Gürcistanı'na bırakılmıştır. 13 Ekim 1921 tarihli Kars Antlaşması ile Türkiye'nin doğu sınırı, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan tarafından kabul edilmiştir.⁶²⁸ Ermenistan 30 Aralık 1922 tarihinde Gürcistan ve Azerbaycan ile beraber Transkafkas Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti adıyla Sovyetler Birliği'nin bir parçası haline gelmiş, 5 Aralık 1936 tarihli SSCB Anayasası ile TSFSC'i dağılmış, adı geçen 3 devlet doğrudan SSCB'yi oluşturan devletler haline gelmişler.⁶²⁹ Bundan sonra Türkiye – Ermenistan ilişkileri resmen kesintiye uğramıştır.

⁶²⁵ Gümrü Anlaşması için bkz: "1920 Türkiye-Ermenistan Andlaşması", (Erişim) <http://www.ttk.org.tr/index.php?Page=Sayfa&No=252>, 4 Aralık 2012

⁶²⁶ "1920 Türkiye-Ermenistan Andlaşması", (Erişim) <http://www.ttk.org.tr/index.php?Page=Sayfa&No=252>, 4 Aralık 2012

⁶²⁷ Bogaturov, a.g.e.

⁶²⁸ Şimşir, Bilal; **Ermeni Meselesi 1774-2005**, 2. basım, Ankara, Bilgi Yayınevi, Ekim 2005, s. 184-185

⁶²⁹ Yalçinkaya, Alaeddin; **Kafkasyada Siyasi Gelişmeler: Etnik Düğümden Küresel Kördüğöme**, Ankara, Lalezar Kitabevi, 2006, s. 154

2.4.1. 1991 Yılından Karabağ Savaşı'na kadarki Dönemde Türkiye – Ermenistan İlişkileri

SSCB'nin dağılması ile Ermenistan da bağımsızlığını ilan etmiş, 21 Eylül 1991 tarihinde yapılan referandumla SSCB'den ayrılarak Hayastani Hanrapetutyun (Ermenistan Cumhuriyeti)⁶³⁰ ilan edilmiş⁶³¹ ve Levon Ter-Petrosyan ilk cumhurbaşkanı olmuştur. Ter – Petrosyan ve lideri olduğu Ermeni Ulusal Hareketi, denize çıkışı olmayan Ermenistan'ın ekonomik gelişim ve politik istikrar için komşularıyla iyi ilişkiler geliştirmesi gerekliliğinin farkındaydılar. Ayrıca Ermenistan'ın Rusya'ya bağımlılığının azaltılması gerektiğini düşünen Petrosyan yönetimi bunun tek yolunun Türkiye dahil diğer bölge ülkeleriyle işbirliğinden geçtiğinin düşüncesindeydi. Buna dayanarak Ter – Petrosyan Ermenistan'ın komşularıyla olan ilişkilerini normalleştirmeye yönelik bir dış politika izlemeye çalışmıştır. Ter-Petrosyan, Türkiye ile normal diplomatik ve ekonomik ilişkilerin kurulmasının Ermenistan ekonomisinin gelişmesi için gerekli olduğu ve bu sayede Hazar petrol ve doğal gaz kaynaklarının uluslararası pazarlara taşınmasında Ermenistan'ın transit ülke olabileceğini hesaplamaktaydı.⁶³² Bu nedenle Ter – Petrosyan “soykırım” konusunu uluslararası arenada gündeme getirmekten kaçındı, ayrıca Ermenistan Bağımsızlık Bildirisi'nde yer alan soykırıma yönelik ifadenin Ermenistan Anayasasında yer almasını önledi.⁶³³ Petrosyan

⁶³⁰ Ermeniler kendilerinin, Babil'den göç ettiklerini ve Nuh Peygamberin oğlu Yafes'in dördüncü kuşaktan çocuğu “Hayk”tan geldiklerini iddia etmekte (Kop, Yaşar; “1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Ermeniler”, **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri-** I. Cilt, (yayına hazırlayanlar) Şenol Kantarcı, Kamer Kasım, İbrahim Kaya, Sedat Laçiner, Ankara, ASAM-EREN, 2003, s. 553) ve kendilerini “Haiklar” olarak adlandırmışlar. Ermeni adı, Ermeniler tarafından sonradan benimsenmiş olup, aslında coğrafi bir bölgeye işaret etmektedir. (Memiş, Ekrem; “Ermenilerin Kökeni ve Geçmişten Günümüze Türk-Ermeni İlişkileri”, (Erişim) <http://www.aku.edu.tr/aku/dosyayonetimi/sosyalbilens/dergi/vii1/ememis.pdf>, 12 Aralık 2012, s. 1) Ermenilerin kökeni ile ilgili daha geniş bilgi için bkz.: Uras, Esat; **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, 2. baskı, İstanbul, Belge Yayınları, 1987, Gürün, Kamuran; **Ermeni Dosyası**, 6. Basım, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2005

⁶³¹ Cabbarlı, Hatem; “Ermenistan Dış Politikası (1991-2005)”, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2008, s. 49

⁶³² Kasım, Kamer; “Ermenistan'ın Dış Politikası: Ter-Petrosyan ve Koçaryan Dönemleri Arasındaki Farklılıklar ve Benzerlikler”, **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri-** II. Cilt, (yayına hazırlayanlar) Şenol Kantarcı, Kamer Kasım, İbrahim Kaya, Sedat Laçiner, Ankara, ASAM-EREN, 2003, s. 352

⁶³³ Aydın, **a.g.m.**, s. 407

konuşmalarında Türkiye'yi eleştirdiği için Dışişleri Bakanı Raffi Hovanisyan'ı görevinden aldı, Diaspora örgütlerinin Ermenistan üzerinde etkilerini sınırlamaya çalıştı ve keskin Türk karşıtı tutumu ile bilinen Taşnakların faaliyetini yasakladı.⁶³⁴ Ancak Ter – Petrosyan bu dış politika stratejilerini uygulamaya koyamadı. Buna hem bağımsızlık bildirgesinde Türkiye'ye yönelik iddialar hem de Karabağ politikası engel oldu.

Türkiye Ermenistan henüz bağımsız olmadan iyi ilişkiler kurma niyetini fiiliyata dökebilmek için SSCB dağılmadan harekete geçmiştir. Ermenistan'da yaşanan 1988 depreminden sonra bu ülkeye yardım göndermiş,⁶³⁵ ayrıca Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Volkan Vural Nisan 1991 yılında ikili ilişkileri geliştirme yollarını görüşmek üzere Ermenistan'a ilk üst düzey ziyareti gerçekleştirmiştir. Bu ziyarette, doğrudan sınır ticaretinin başlatılması, iki ülke arasındaki karayolunun açılması ve direkt hava yolu bağlantısının sağlanması kararları alınmış ve iyi komşuluk anlaşmasının taslağı hazırlanmıştır. Aynı zamanda Orta Asya ve Kafkasya'da incelemelerde bulunmak üzere gönderilen heyet Ermenistan'ı da ziyaret etmiştir. Bunların yanı sıra Türkiye 19 Aralık 1991 tarihinde Ermenistan'ın bağımsızlığını hiç bir önkoşul ileri sürmeden tanımıştır,⁶³⁶ bununla Ermenistan'ın bağımsızlığını tanıyan ikinci devlet olmuştur.⁶³⁷

Türkiye sonraki süreç içinde Ermenistan'a yardımlarını sürdürmüştür. Ekonomik güçlüklerle karşılaşan Ermenistan'a Eylül 1992 tarihinde 100 bin ton buğday satılmış, ardından da enerji sıkıntısının yaşandığı bir dönemde Kasım 1992 tarihinde 300.000.000 kilovat/saatlik bir enerji anlaşması imzalanmış ve 25 Haziran 1992 tarihinde Karadeniz Ekonomik İşbirliği

⁶³⁴ “Turkish – Armenian Relations in the Shadow of 1915”, **Review of Armenian Studies**, Vol 4, No 10, 2006, (Erişim) <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=en&Page=DergiIcerik&IcerikNo=434>, 29 Aralık 2012

⁶³⁵ Bal, İdris; “Türkiye-Ermenistan İlişkileri”, **21. Yüzyılda Türk Dış Politikası**, ed.: İdris Bal, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2004, s. 412

⁶³⁶ Aydın, **a.g.m.**, s. 406-407

⁶³⁷ Ralchev, Stefan; “Waiting on the Protocols: Armenian – Turkish Relations and Possible areas of Cooperation”, Mart 2010, (Erişim) <http://iris-bg.org/files/Waiting%20on%20the%20Protocols%20Armenian-Turkish%20Relations%20and%20Possible%20areas%20of%20Cooperation.pdf>, 7 Ocak 2013, s. 2

Teşkilatı'na Karadeniz'e kıyısı olmadığı halde Ermenistan kurucu üye olarak davet edilmiştir.⁶³⁸

Ama Ermenistan bağımsızlık ilanından başlamak üzere Türkiye ile ilişkilere zarar verebilecek, eski düşmanlıkları körüklemenin ötesinde yeni düşmanlık tohumları atabilecek adımlar da atmaktan geri kalmamıştır. 23 Ağustos 1991 tarihinde kabul ettiği bağımsızlık bildirisinin 11. maddesinde Ermenistan Cumhuriyeti, 1915'te Osmanlı Türkiyesi ve Batı Ermenistan'da işlenen soykırımın uluslararası alanda kabul edilmesi için sürdürülecek çabaları destekleyecektir ifadesine yer vermiş, ardından 1995 tarihli Ermenistan Anayasası'nın giriş bölümünde Ermenistan bağımsızlık bildirgesinde yer alan ulusal arzularını tanıyarak ifadesiyle saldırgan tavrını anayasaya taşımıştır. Bununla yetinmeyerek Ermeni parlamentosu Şubat 1991 tarihli Kars Antlaşması ile oluşturulmuş Türk – Ermeni sınırını tanımadığını açıklamıştır. Buna karşın Türkiye 1992 baharında Ermenistan'a yazılı olarak iki ülke sınırının tanıdığını bildirmediği diplomatik ilişki kurmayacağını bildirmiştir.⁶³⁹

Ama Türkiye'nin yumuşak tutumu, özellikle Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki soruna taraf olmayacağını, meselenin uluslararası mekanizmalar yolu ile çözülmesi gereğine inancını ilan etmesi Ermenistan'ı daha da cesaretlendirmiştir. Karabağ konusunda daha saldırgan bir tutum sergilemeye başlayan Ermenistan Karabağ dışındaki Azerbaycan topraklarını işgal etmiş, hatta Ermenilerin Nahçıvan'ı işgal etme ihtimali belirmiştir. Bu duruma Türkiye sert tepki vererek Kars anlaşmasının ihlali durumunda savaşa girebileceğinin sinyallerini vermiştir.⁶⁴⁰ Rusya Türkiye'nin doğrudan müdahale etmesinin üçüncü dünya savaşına sebep olabileceğini açıklamış, bu durumda Ermenistan'ın geri çekilmesiyle Nahçıvan sorunu yatışmıştır.⁶⁴¹

⁶³⁸ Aydın, **a.g.m.**, s. 404-407

⁶³⁹ Bal, "Türkiye-Ermenistan İlişkileri", **21. Yüzyılda Türk Dış Politikası**, ed.: İdris Bal, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2004, s. 414

⁶⁴⁰ Cumhurbaşkanı Özal ve parti liderleri Ecevit, Türkeş de Türkiye'nin, Nahçıvan'ı korumak için bölgeye asker göndermesi gerektiğini savunmuş, (Sönmezoğlu, **a.g.e.**, s. 716-717) Başbakan Çiller de eğer Ermenistan Kars antlaşmasını ihlal ederek Nahçıvan'ı işgal ederse, TBMM'den savaşa girme konusunda yetki isteyeceğini açıklamıştı. (Aydın, **a.g.m.**, s. 411)

⁶⁴¹ Bal, "Türkiye-Ermenistan İlişkileri", **21. Yüzyılda Türk Dış Politikası**, ed.: İdris Bal, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2004, s. 417-418

Nisan 1993 tarihinde Ermenilerin Kelbecer'i işgal etmesi üzerine Türkiye insani yardımlar dahil olmak üzere, Ermenistan'a yapılacak hiçbir sevkiyat için topraklarını ve hava sahasını kullanırmayacağını açıklayarak, Ermenistan'a sevk edilen her türlü malzemenin bu ülkenin savaş çabasına katkıda bulunduğunu belirtmiştir.⁶⁴² Dönemin Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin, yaptığı açıklamada, Ermenistan'ın Azerbaycan'a son saldırılarından sonra Türkiye üzerinden geçmekte olan tüm insani yardım uçuşlarının da durdurulduğunu, hiçbir uçuşa izin verilmeyeceğini, buna rağmen geçmek isteyen uçakların gerektiğinde ateş açılarak indirileceğini bildirmiştir. Ardından Ermenistan'la olan kara sınırı da kapatılmıştır.⁶⁴³

İlginçtir ki Petrosyan'ın Karabağ politikası Türkiye ile ilişkilerde normalleşmeye imkan vermemiş hem de Karabağ konusunda sert politika taraftarı diaspora örgütleri ve bunların desteklediği muhalefetin Petrosyan yönetimine karşı tavır almasına neden olmuştur. Diaspora örgütleri ve Taşnaklarla ilişkileri iyi olmayan Ter – Petrosyan 1997 yılında AGİT Minsk Grubu'nun yaptığı barış önerisini sıcak karşıladığını açıklaması sonrasında artan diaspora destekli muhalefetin baskısıyla 1998 yılında istifa etmek zorunda kalmıştır.⁶⁴⁴

2.4.2. Karabağ Savaşı'ndan Normalleşme Sürecine Kadar Türkiye – Ermenistan İlişkileri

Mayıs 1994 tarihinde Azerbaycan ile Ermenistan arasında ateşkes anlaşması imzalanması Türkiye – Ermenistan ilişkileri açısından da olumlu hava yarattı. 1995 yılında Türkiye ilişkileri yumşatmak için daha bir adım atarak İstanbul – Erivan arasındaki uçak seferlerine imkan veren H – 50 hava koridorunun açılmasına izin vermiştir. Ama Ermenistan Türkiye'ye karşı saldırgan politikasından vazgeçmeyerek bir taraftan Türkiye'ye karşı

⁶⁴² Aydın, **a.g.m.**, s. 411

⁶⁴³ Palabıyık, Deveci Bozkuş, **a.g.m.**, s. 9

⁶⁴⁴ Kasım, "Ermenistan'ın Dış Politikası", s. 352-353

karalama politikasına devam ederken diğer taraftan da PKK terör örgütüne destek vermiştir.⁶⁴⁵ Türkiye'nin terörle mücadele ettiği bu dönem Ermenistan'ın PKK'ya yoğun askeri destek verdiği bir dönem olmuştur.⁶⁴⁶

Ter – Petrosyan'ın istifasından sonra 1998 yılında yapılan cumhurbaşkanlığı seçimlerini sözde Dağlık Karabağ Cumhuriyeti'nin eski Başkanı olan ve Taşnaklara yakın çizgisiyle bilinen Robert Koçaryan kazanmıştır. Bu iki özellik Koçaryan'ın Ter – Petrosyan'dan farklı bir politika izleyeceğinin sinyallerini vermekteydi. Koçaryan'ın ilk attığı adımlardan biri Ter – Petrosyan döneminde faaliyeti yasaklanan Ermeni Devrimci Federasyonu'nun yeniden faaliyetine izin vermesi olmuştur. Ayrıca Karabağ sorununda Azerbaycan tarafının muhatapının Ermenistan değil Karabağ yönetiminin olması gerektiğini ifade eden Koçaryan, Azerbaycan'ın yanı sıra Türkiye'ye karşı da sert politika izlemeye başlamıştır.⁶⁴⁷ Koçaryan Türkiye'nin iki ülke arasındaki ilişkileri Dağlık Karabağ'a bağlamasından rahatsız olduğunu belirtmiş ve o zaman Ermenistan'ın da soykırım ve başka konuları ilişkilerde ön koşul yapabileceğini ifade etmiştir.”⁶⁴⁸

Koçaryan devlet başkanı seçildikten sonra “soykırım” propagandası, “Dağlık Karabağ Cumhuriyeti”nin tanınması, diaspora ile ilişkilerin geliştirilmesini dış politikasında öncelik haline getirmiştir. Seçim propagandasında “seçimi kazanırsam Türkiye ile ilişkilerde bazı yeni vurgulamalarımız olacaktır” diyen Koçaryan “soykırım” iddialarını dış politikanın öncelikli konusu haline getirerek Türkiye ile ilişkileri daha da gerginleştirmiştir.⁶⁴⁹ Zira 1999 yılında yaptığı bir konuşmasında “soykırım yalnız diasporanın değil, bir devlet ve millet olarak tüm Ermenilerin

⁶⁴⁵ Türkiye Genelkurmay Başkanlığı tarafından yapılan açıklamada istihbarat kaynaklarına dayanarak Ermenistan'ın PKK'ya füze temin eden ve gerekli eğitimi veren devletlerden biri olduğu ifade edilmiştir. (Kantarci, Şenol; “Türkiye Ermenistan’a Sınır Kapılarını Açmalı Mı?”, (Erişim) <http://www.senolkantarci.com.tr/?p=100>, 15 Aralık 2012)

⁶⁴⁶ Kantarci, “Türkiye Ermenistan’a Sınır Kapılarını Açmalı Mı?”

⁶⁴⁷ Kasım, “Ermenistan’ın Dış Politikası”, s. 354

⁶⁴⁸ Ertekin, Birnur; “1995-2005 yılları arasında Türkiye – Ermenistan İlişkileri”, Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir 2007, s. 103

⁶⁴⁹ Cabbarlı, a.g.t., s. 85

mücadelesidir” diyen Koçaryan,⁶⁵⁰ Eylül 2000 tarihinde New York’ta gerçekleştirilen BM Binyıl Zirvesi’nde yaptığı konuşmasında Türkiye’nin “soykırım”ı inkar etmesinin onların tarihi adalet için faaliyetlerini yoğunlaştırmalarına sebebiyet verdiğini bildirmiş, Dışişleri Bakanı Vartan Oskanyan da yine “soykırım”ın tanınması gerektiğini söyleyerek, tanınmanın Türkiye ile Ermenistan arasındaki ilişkileri kolaylaştıracağını açıklamıştır.⁶⁵¹ Şubat 2001 tarihinde Türk gazetecilerinden birine verdiği mülakatta yine “soykırım”ın tanınması konusu üzerinde duran Koçaryan, “soykırım”ın tanınmasının Ermenistan devleti için, hukuken Türkiye’den tazminat ve toprak talep etmesi sonucunu doğurmayacağını belirtmiştir. Ama Koçaryan’ın bu ifadeleri özellikle Taşnaklar ve Hınçaklar tarafından sert tepkiyle karşılanmış, onlar “soykırım”ın tanınmasının ancak ilk safha olacağını, tazminat ve toprak taleplerinden asla vazgeçmeyeceklerinin altını çizmişlerdir.⁶⁵²

Bu dönemde bir takım sivil girişimler vasıtasıyla Türk ve Ermeni toplumları arasında bir uzlaşma sağlanmaya çalışıldığı göze çarpmaktadır. Bu sivil girişimler 3 aşamada gerçekleştirilmiştir. 1990 – 2000’li yılları kapsayan ilk aşamada bir takım küçük çaplı girişimler gerçekleştirilmiş ve bu girişimler başarısız olmuştur. Bu aşamada gerçekleştirilen en önemli ve temel girişimlerden biri 1997 yılında kurulan Türk – Ermeni İş Geliştirme Konseyi (TABDC – Turkish – Armenian Business Development Council) olmuştur.⁶⁵³ Konseyin başlıca amacı Türk ve Ermeni iş çevreleri arasında ekonomik ilişkileri geliştirmek ve bu yolla iki ülke arasında ilişkilerin gelişmesine yardımcı olmak olmuştur. TABDC başkanlığında önemli bir girişim Orta Doğu Teknik Üniversitesi (ODTÜ) ile Erivan Devlet Üniversitesi arasında protokol

⁶⁵⁰ Yılmaz, Reha; “Armenian Foreign Policy during Levon Ter-Petrosian and Robert Kocharian Period”, **Journal of Qafqaz University**, (Erişim) http://journal.qu.edu.az/article_pdf/1004_29.pdf, 9 Ocak 2013, s. 17

⁶⁵¹ Torbakov, İgor; “Turkish-Armenian Relations Become Strained Again”, (Erişim) <http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/eav101600.shtml>, 9 Ocak 2013

⁶⁵² Palabıyık, Deveci Bozkuş, **a.g.m.**, s. 13

⁶⁵³ Mkrtchyan, Tigran; Goksel, Nigar; “The Role of NGOs in Turkey-Armenia Rapprochement”, (Erişim) <http://www.esiweb.org/pdf/Mkrtchyan,%20Goksel%20-%20The%20Role%20of%20NGOs%20in%20Turkey-Armenia%20Rapprochement%20-%20November%202009.pdf>, 4 Şubat 2013, s. 3

imzalanması olmuştur. Bu protokol iki üniversite arasında öğrenci değişimini başlatmış, bir grup Ermeni öğrenci ODTÜ'ye gelmiştir. Ayrıca Ankara Üniversitesi de benzer bir protokol imzalamıştır. TABDC tarafından gerçekleştirilen bir diğer proje Van Gölü'ndeki Akdamar Kilisesi'nin restorasyonu olmuştur. Kilisenin restore edilerek 29 Mart 2007 tarihinde müze olarak açılması Türkiye'nin Ermenistan ile ilişkilerini geliştirmek isteğinin işareti olarak görülmüştür. Ayrıca 2005 Ağustos'unda Türk ve Ermeni öğrencilerden oluşan 24 kişilik bir grubun on günlük bir seminer programı çerçevesinde Antakya'da bir araya gelmesi, 2006 Kasım ayında Türk ve Ermeni sanatçıların ortak katılımıyla bir sergi açılması gibi küçük çaplı bir takım kültürel faaliyetler de organize edilmiştir.⁶⁵⁴

Bu ilk aşamadaki sivil girişimlerin başarısızlığının iki sebebi vardı. İlk olarak bu girişimler yerel çabalar idiler ve gerekli destek alamamışlardı. Hiç bir uluslararası donör tarafından bu girişimlere ilgi gösterilmemiştir. İkincisi, her iki ülkede de STK'lar yeni yeni profesyonelleşmekteydi.⁶⁵⁵

Sivil diyalog girişimlerin ikinci ve daha aktif aşaması 2001-2005 yıllarını kapsamaktadır. Bu aşamada ABD Dışişleri Bakanlığı fonları ile Amerikan Üniversitesi Küresel Barış Merkezi'nin uygulaması ile 2001-2005 yıllarında yaklaşık 13 proje hayata geçirilmiştir.⁶⁵⁶ Bu açıdan özellikle Türk – Ermeni Barışma Komisyonu⁶⁵⁷ (Turkish-Armenian Reconciliation Commission - TARC) önemli olmuştur. 9 Temmuz 2001 tarihinde altı Türk ve dört Ermeni temsilcinin katılımıyla kurulmuş Komisyon'un amaçları Türkler ile Ermeniler arasında karşılıklı anlayış ve iyi niyeti geliştirmek, Ermenistan ve Türkiye ilişkilerinin iyileştirilmesini teşvik etmek, hükümetlere sunulmak üzere tavsiyeler geliştirmek, iş dünyası, turizm, kültür, eğitim, araştırma, çevre

⁶⁵⁴ Görgülü, Aybars; **Turkey-Armenia Relations: A Vicious Circle**, Foreign Policy Analysis Series-8, TESEV, 2008, (Erişim) http://www.tesev.org.tr/Upload/Publication/bfddf857-c447-478c-b393-78e1fab4c551/Turkey%20-%20Armenia%20Relations,%20A%20Vicious%20Circle_11.2008.pdf, 22 Ocak 2013, s. 26-27

⁶⁵⁵ Mkrtchyan, Goksel, **a.g.m.**, s. 3

⁶⁵⁶ Mkrtchyan, Goksel, **a.g.m.**, s. 3

⁶⁵⁷ Türk-Ermeni Barışma Komisyonu ile ilgili daha geniş bilgi için bkz: Kasım, Kamer; "Turkish-Armenian Reconciliation Commission: Missed Opportunity", (Erişim) <http://www.turkishweekly.net/article/12/turkish-armenian-reconciliation-commission-missed-opportunity.html>, 18 Aralık 2012

alanlarında resmi olmayan işbirliğini desteklemek, talep üzerine tarihi, psikolojik, hukuki ve diğer alanlardaki projeler için uzman incelemesi sağlamak olmuştur. Üyelerinin resmi görev ve sıfat taşımadığı bir sivil diplomasi örneği olan Komisyon yöntem olarak gayriresmi diplomasi olarak nitelendirdiğimiz Track 2 Diplomacy'yi benimsemiştir. Ermeni “soykırımı” iddiaları ve Karabağ sorununun TARC'ın ele alacağı konuların dışında tutulması kararlaştırılmıştı. TARC Eylül 2001 tarihinde İstanbul'da, Kasım 2001 tarihinde New York'ta toplantılar gerçekleştirmiştir. New York toplantısından sonra yapılan açıklamada Ermeni üyeler toplantıda önemli sonuçlar elde edildiğini ve en önemlisinin ICTJ (İnternational Center for Transitional Justice - Uluslararası Geçiş Döneminde Adalet Merkezi)'den 1948 BM Soykırım Sözleşmesi'nin, 1915 olaylarına uygulanıp uygulanmayacağına araştırılmasının istenmesi olduğunu belirtmişlerdir. 11 Aralık 2001 tarihinde ise Ermeni üyeler ortak bir açıklama yaparak Komisyon'un Türk üyelerinin ICTJ'nin yapacağı incelemeyi⁶⁵⁸ istemediklerini ve bunun ICTJ'ye bildirildiğini öğrendiklerini söyleyerek Komisyon'dan çekilmiş ve böylece Komisyon'un varlığına son verilmiştir.⁶⁵⁹

Komisyon Türkiye'de fazla ilgi çekmese de Ermeni diasporasında ve Ermenistan'da geniş şekilde tartışılmıştır.⁶⁶⁰ Genel olarak Ermenistan'ın TARC'a olumsuz yaklaştığı söylenebilir. Özellikle diaspora kuruluşları sert tepkiler göstermişler. Komisyon'a yönelik en sert eleştiriler Taşnakların ABD'deki örgütlerinden ANCA (Armenian National Committee of America – Amerika Ermeni Ulusal Komitesi) ve Ermeni Devrimci Federasyonu'ndan gelmiştir. Taşnaklar Komisyon'u yabancı güçler tarafından emredilen ve

⁶⁵⁸ ICTJ Şubat 2003 yılında açıklanan çalışmasında, Sözleşmenin geriye dönük olarak uygulanamayacağını, bu yüzden Ermeni iddiaları sonucunda bir talepte bulunulamayacağı görüşünü açıklamıştı. (Lütem, Ömer Engin; “Lozan'dan Günümüze Ermeni Sorunu”, (Erişim) http://www.eraren.org/bilgibankasi/tr/index1_1_3.htm, 17 Aralık 2012)

⁶⁵⁹ Kasım, “Turkish-Armenian Reconciliation Commission”

⁶⁶⁰ TARC'ın Ermeni üyeleri Ter-Petrosyan döneminde önemli görevlerde bulunan kişiler olduklarından Ermenistan'da Ter-Petrosyan döneminde iktidarda olan Ermenistan Ulusal Hareketi'ne ve AAA'ya karşı olan çevreler tarafından Komisyon sert bir biçimde eleştirilmişti. Ermeni diasporası ise Komisyon'u “soykırım”ın tanınmasına vurulan bir darbe olarak nitelendirmiş ve Komisyon'un üyeleri üzerinde baskı kurmaya çalışmıştı. Ermeni üyelerin Komisyon'dan çekilmesinde bu eleştiriler ve baskı büyük rol oynamıştı. (Kasım, “Turkish-Armenian Reconciliation Commission”, Palabıyık, Deveci Bozkuş, **a.g.m.**, s. 15)

Ermeni milli çıkarlarını gözetmeyen bir girişim olarak değerlendirmişlerdir. ANCA'nın aksine diğer bir diaspora kuruluşu olan AAA (Armenian Assembly of America – Amerika Ermeni Asamblesi) Komisyon'a açık destek vermiştir. TARC'ın kurulmasına olumsuz yanaşan bir diğer taraf ise Azerbaycan tarafıydı. Buna sebep Komisyon'un Karabağ konusunu ele almayacak olmasıydı.⁶⁶¹

Bu gayrıresmi girişimler iki ülke arasındaki ilişkileri daha üst seviyelere taşımıştır. 2002 – 2003 yılları iki ülke Dışışleri Bakanları arasında birçok görüşmenin gerçekleştirildiği dönem olmuştur. İki ülke Dışışleri Bakanları 2002 yılında ilk olarak Dünya Ekonomik Forumu münasebetiyle New York'ta, 15 Mayıs 2002 tarihinde NATO Dışışleri Bakanları toplantısı münasebetiyle Reykjavik'te, 25 Haziran 2002 tarihinde KEİT'nin kuruluşunun 10. yıldönümü vesilesiyle İstanbul'da, 2003 yılı içinde de yine üç kez Madrid, New York ve Brüksel'de biraraya gelmişlerdir. Ama bu görüşmeler sonucunda taraflar arasında pek bir ilerleme kaydedilmemiştir.⁶⁶²

2004 yılının ilk aylarında “soykırım” iddialarının bilimsel olarak araştırılması ile ilgili olarak yeni bir sivil girişim başlatılmış ve 1915 olayları ile ilgili olarak bilimsel malzeme ve yöntemlerin kullanılacağı bir diyalog ortamı hazırlamak amacıyla Viyana Türk – Ermeni Platformu kurulmuştur. 1915 olaylarının Türk Tarih Kurumu ve Ermenistan Bilimler Akademisi'nden ikişer bilim adamı tarafından tartışılması ve bu tartışmanın moderatörlüğünü Avusturyalı profösörün üstlenmesi kararlaştırılmıştır. Taraflar 2004 yılı içinde yüzer belgeyi Platforma sunmayı, ileriki aşamalarda gerekirse daha fazla belgenin sunulmasını kararlaştırmışlardır. 2004 yazında taraflar yüzer belge teslim etmiş daha sonra seksener belge daha sunmaya karar vermişlerdir. Türk tarafı seksen belgeyi Platforma göndermiş ama Ermeni tarafı bunu reddetmiştir. Böylece bir sivil girişim örneği daha yine Ermenilerin çekilmesiyle sona ermiştir.⁶⁶³

⁶⁶¹ Kasım, “Turkish-Armenian Reconciliation Comission”

⁶⁶² Palabıyık, Deveci Bozkuş, **a.g.m.**, s. 17-25

⁶⁶³ Palabıyık, Deveci Bozkuş, **a.g.m.**, s. 28, 32

2004 yılında Ermeni basını Türk siyasetçilerin sınırla ilgili açıklamalarını abartılı bir biçimde yorumlamış ve Türkiye'nin Ermenistan sınırını açmaya hazır olduğu yönünde bir izlenim vermeye çalışmışlardır. Bu durum Azerbaycan'da hoşnutsuzluğa yol açmış, Türk yetkililer Türkiye'nin bu konudaki politikasında bir değişikliğin olmadığını açıklamışlardır. Koçaryan'ın ise Nisan 2004 tarihinde İstanbul'da yapılan NATO Zirve Toplantısına katılmaması Türk – Ermeni ilişkilerinde gerginliğin devam ettiğinin göstergesiydi. Ermenilerin “soykırım”ın doksanıncı yılı olarak adlandırdıkları 2005 yılında ilişkilerin ana gündemini Ermenilerin “soykırım” iddiaları oluşturmuştur. Ermeni meselesi ve “soykırım” konusu yoğun bir biçimde ele alınmıştır. 2005 yılı içinde TBMM Ermeni Sorunu ile ilgili genel görüşme yapmış, Ermenistan'a her iki ülke tarihçilerinden oluşacak ortak bir komisyon kurmaları ile ilgili teklif sunulmuş ama Ermenistan buna yanaşmamıştır. 25 Mayıs 2005 tarihinde “Uluslararası Kars – Tiflis – Bakü Demir Yolu Koridorunun Oluşturulması Deklerasyonu”nun imzalanması Ermenistan'ın Türkiye'ye karşı daha sert bir politika izlemesine yol açmış ve Dışişleri Bakanları seviyesinde yürütülen görüşmeler 2005 yılında adeta sekteye uğramış, 2006 yılında da Fransa'da kabul edilen Ermeni “soykırımı”nın inkarını cezalandıran bir kanunun gündemi meşgul etmesi sebebinden bir hareketlilik görülmemiştir. 2007 yılının ilk aylarında öldürülen Agos gazetesi Genel Yayın Yönetmeni Hrant Dink'in cenaze töreni için İstanbul'a gelen Ermenistan Dışişleri Bakan Yardımcısı Arman Kirakosyan, Türkiye ile önkoşulsuz olarak diplomatik ilişki kurma isteklerini bir daha tekrarlamış, bununla Ermenistan'ın Türkiye'ye yaklaşımında bir değişimin olmadığını göstermiştir.⁶⁶⁴ 2008 yılında Serj Sarkisyan devlet başkanı olarak seçilmiş, Türkiye'nin yeni hükümetten olumlu ilişkiler beklentisi kısa sürede ortadan kalkmıştır. Erivan'daki 24 Nisan gösterilerinde Türk karşıtı hava ve Türk bayrağının yakılması gibi hadiseler, Türkiye'nin yeni yönetime karşı daha mesafeli tutum geliştirmesine neden olmuştur.⁶⁶⁵ Bu arada sivil girişimlerin 2006-2009 yıllarını kapsayan üçüncü aşaması gerçekleştirildi. Bu girişimler

⁶⁶⁴ Palabıyık, Deveci Bozkuş, **a.g.m.**, s. 28-38

⁶⁶⁵ Palabıyık, Deveci Bozkuş, **a.g.m.**, s. 40-41

yine ABD Dışışleri Bakanlığı fonları ile bu kez Avrasya Ortaklık Vakfı tarafından uygulamaya konulmuştur.⁶⁶⁶ Tüm bu girişimler sonradan iki ülke arasında “Normalleşme süreci” olarak adlandırılan sürece olağanak sağlamıştır.

2.5. TÜRKİYE – AZERBAYCAN İLİŞKİLERİNDE ERMENİSTAN FAKTÖRÜ

2.5.1. Türk Dış Politikasında Ermenistan

Türkiye – Ermenistan ilişkilerine baktığımızda Ermenistan'ın yürüttüğü politika sebebinden ikili ilişkilerin geliştirilemediğini görmekteyiz. Soykırım iddiaları, buna dayanarak ileri sürülen tazminat, sınırın tanınmaması ve toprak talebi, Ermeni diasporası, Karabağ sorunu Türkiye – Ermenistan ilişkilerini bu güne kadar etkileyen, şekillendiren temel faktörler olmuştur. Bu faktörler bundan sonra da ikili ilişkileri etkilemeye devam edecek gibi gözükmemektedir.⁶⁶⁷

2.5.1.1. Soykırım İddiaları

Ermenilerin I. Dünya Savaşı sırasında yabancı devletlerin kışkırtmasıyla bağımsızlıklarını kazanmaya çalışması ve silahlı örgütler kurarak ayaklanması üzerine Osmanlı hükümeti 1915 yılında Ermenileri zorunlu göçe tabi tutmuştur. Bu göç esnasında birçok Ermeni hayatını kaybetmiştir. Bu dönemdeki olayları Ermeniler (özellikle Ermeni diasporası)

⁶⁶⁶ Mkrtchyan, Goksel, **a.g.m.**, s. 6

⁶⁶⁷ Bal, “Türkiye-Ermenistan İlişkileri”, **21. Yüzyılda Türk Dış Politikası**, ed.: İdris Bal, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2004, s. 400

“genocide” (soykırım) olarak, Türkler ise isyan, vatan ihaneti ve Türk katliamı olarak tanımlamaktalar.⁶⁶⁸

15 ve 19. yüzyıl arasında zaman zaman görünen kişisel ve Ermeni cematine ait bazı dini meselelerinden kaynaklanan olaylar ve Ermenilerin kendi aralarındaki çıkar kavgaları nedeniyle meydana gelen ufak olaylar dışında, 1830’daki Yunan bağımsızlığı ve özellikle 1839 ve 1856 yıllarında Islahat Fermanlarına kadar Ermeniler Osmanlı topraklarında rahat bir şekilde yaşamış, hatta Millet-i Sadıka yani Sadık Tebea olarak nitelendirilmişlerdir.⁶⁶⁹ Ermeniler Osmanlı devlet yönetiminde aktif olmuş, önemli makam ve mevkilere getirilmiş, 22 bakan, 23 milletvekili, 7 büyükelçi, 11 konsolos, 11 öğretim üyesi, 41 yüksek rütbeli yönetici bulunmuş,⁶⁷⁰ hatta Dışişleri Bakanı makamına yükselen bile olmuştur.⁶⁷¹

Fransız İhtilali, 1878 Berlin Konferansı, Batılı devletlerin tahrik, teşvik ve finansmanı, Ermeni Patrikhanesi ve Ermeni Kiliselerinin çalışmaları, propaganda ve/veya göç hareketleri, hayır cemiyetleri, Ermeni çeteleri, misyoner faaliyetleri, Yunanistan, Bosna-Hersek ve Bulgaristan olaylarının etkisi ile Osmanlı Devleti’nin varlığının son dönemlerinde bir Ermeni Sorunu⁶⁷² ortaya çıkmış/çıkarılmış ve Ermenilerin, Türkler ve Türkiye aleyhinde harekete geçmelerine sebep olmuştur.⁶⁷³ Osmanlı Devleti’nin 1860 yılında Ermeni Milleti Umum Meclisi’nin açılmasına imkan vermesine, 1862 yılında Ermeni Milleti Nizamnamesi’ni yürürlüğe koymasına karşın, Ermeniler büyük devletlerin tahriki ve Ermeni milliyetçi liderlerinin ve din adamlarının tesiri ile⁶⁷⁴ 1860’lı yıllardan itibaren çeşitli ihtilal komiteleri, cemiyetler kurmaya başlamış ve bu cemiyetler Ermeniler arasında etnik bilincin

⁶⁶⁸ Gürün, **a.g.m.**, s. 62

⁶⁶⁹ Kocaoğlu, Mehmet; “Millet-ı Sadıka’dan Ermeni Mezalimine Niçin Gelindi?”, **Avrasya Dosyası**, cilt 2, sayı 4, Sonbahar 1995-1996, s. 111-112

⁶⁷⁰ Kocaoğlu, **a.g.m.**, dipnot 6

⁶⁷¹ “Armenians in Ottoman Bureaucracy”, (Erişim) <http://www.mfa.gov.tr/armenians-in-ottoman-bureaucracy.en.mfa>, 3 Ocak 2013

⁶⁷² Kantarcı, Şenol; “Tarih boyunca Türk Ermeni ilişkileri ve Ermeni Sorunu’nun ortaya çıkışı”, (Erişim) <http://www.turksam.org/tr/a1336.html>, 2 Ocak 2012

⁶⁷³ Ermeni Sorununun çıkması nedenleri ile ilgili detaylı bilgi için bkz: Saray, Mehmet; **Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri**, 2. Baskı, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2005, s. 22-40, Gürün, **a.g.e.**

⁶⁷⁴ Babacan, Hasan; “Ermeni Tehcirini Hazırlayan Faktörler ve Tehcir”, **Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri**, ed.: İdris Bal, Mutafa Çufalı, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2003, s. 297

uyanmasına zemin hazırlamıştır.⁶⁷⁵ Ardından Hınçak ve Taşnaklar⁶⁷⁶ Osmanlı Devleti'ne karşı isyanlara başlamış 1890 – 1896 yılları arasında bir dizi isyan gerçekleştirmişler. Hatta daha da ileri giderek 1905'te Sultan II. Abdülhamid'e Suikast (Yıldız Suikastı) düzenlemişlerdir. Osmanlı Devleti'nin bu isyanları yatırmasını ise Ermeni komiteleri Batı ülkelerine, Hıristiyan kamuoyuna “Ermenilerin Türkler tarafından katledilmesi” olarak tanıtmıştır.⁶⁷⁷

Osmanlı Devleti'nin 28 Ekim 1914 tarihinde İttifak Devletleri safında savaşa girmesini Ermeniler bir şans olarak değerlendirmiş ve faaliyetlerini daha da hızlandırmışlardır. Ermeniler daha Osmanlı savaşa girmeden önce savaş esnasında alacakları tavır kararlaştırmış, bir bildiri ile Osmanlı Devleti'ni şüphelendirmemek için savaşa girmesi halinde Ermeni halkının Osmanlı Devleti'ne sadık kalarak hükümetin alacağı kararlara yardımcı olmaları kararını ilan etmişlerdir. Ama gizli kararda Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi halinde Ermenilerin bir taraftan isyanlar çıkarması, bir yandan da Ruslara yardım etmeleri kararlaştırılmıştır. Bu karar çerçevesinde Ermeniler Ruslardan aldıkları yardım ve talimat üzerine 1914 – 1915 yılları arasında ülkenin çeşitli bölgelerinde kitleler halinde isyan etmiş, savunmasız kalmış bölge müslümanlarını katletmiş, bunun yanı sıra askeri birliklerin ikmal yollarını kesmeye başlamışlardır. Türklerin Sarıkamış'taki mağlubiyetinin ardından Rus birliklerinin Doğu Anadolu'ya harekate geçmeleri üzerine Ermeni militanlar, Türk köylerine ve ordunun ikmal yollarına saldırılarını genişletmişlerdir.⁶⁷⁸

Osmanlı Hükümeti, ilk başlarda isyanlara karşı yalnız mahalli ve özel tedbirler almakla yetinmiş, Ermeniler tarafından Müslüman ahaliye karşı şiddet olaylarının artması üzerine hükümet, Ermeni patrikliğine, Ermeni milletvekillerine ve komite reislerine, ordu vatan savunmasıyla uğraşırken

⁶⁷⁵ Cankara, Yavuz; Kılıçoğlu, Gökmen; Karakoç, Ercan; “Ermeni Terörü ve ASALA Terör Örgütü”, **Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri**, ed.: İdris Bal, Mutafta Çufalı, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2003, s. 675

⁶⁷⁶ Hınçak 1887 yılında İsviçre'de, Taşnak komitesi 1890 yılında Tiflis'te kurulmuştur. Her iki komite Rusya Ermenileri tarafından kurulmuşlardı. Ermeni Cemiyetler, Komiteler ile ilgili daha detaylı bilgi için bkz: Uras, **a.g.e.**, Gürün, **a.g.e.**

⁶⁷⁷ Kantarcı, “Tarih boyunca Türk Ermeni ilişkileri”

⁶⁷⁸ Saray, **a.g.e.**, s. 55-58

isyanlara, saldırılara, cinayetlere devam edildiği takdirde şiddetli tedbirler alacağını bildirmiştir. Bundan bir netice hasıl olmamış ve Ermeniler hem isyanlarına, hem de Ruslara yardımlarına devam etmişlerdir. Bunun üzerine Osmanlı Devleti daha kalıcı tedbirlere baş vurmak zorunda kalmış, 24 Nisan 1915'te vilayetlere ve mutasarrıflıklara Ermeni komite merkezlerinin kapatılması, evraklarına el konulması, komite elebaşlarının tutuklanmasını isteyen bir tamim göndermiştir. Başkumandanlığın, bütün birliklere gönderdiği 26 Nisan 1915 tarihli tamim gereğince 345 kişi tutuklanmıştır.⁶⁷⁹ Ermenilerin her yıl katliam tarihi diye nümayiş yaptıkları 24 Nisan, bu kişilerin tutuklanış günüdür. Ama alınan bu tedbirler ile bir sonuç alınamadığından Hükümet başka tedbirlere el atmak zorunda kalmıştır. 26 Mayıs 1915 tarihinde Başkumandanlık Dahiliye Nezaretine bir yazı yollayarak, Ermenilerin yoğun bulundukları yerlerden gönderilmelerinin kararlaştırıldığını, gönderildikleri yerlerde Müslüman nüfusun %10'unu geçmemelerine, göç ettirilecek Ermenilerin kuracakları köylerin her birinin elli evden çok olmaması ve göçmen ailelerin yakın yerlere ev değiştirememeleri hususlarının göç esnasında esas alınması bildirilmiştir.⁶⁸⁰

Ardından 26 Mayıs tarihinde Dahiliye Nezareti'nden Sadarete (Başbakanlığa) gönderilen tezkerede savaş mıtıklarına yakın bölgelerde oturan Ermenilerin bir kısmının devletin hudutlarını devlet düşmanlarına karşı meşgul olan Ordu-yı Hümayun'un hareketini güçleştirmekte, askeri erzak ve mühimmat naklini zorlaştırmakta, düşmanla aynı gayeleri paylaşmakta ve onlarla işbirliği yapmakta, bir kısmının düşman saflarına katıldığı, yurt içinde askeri birliklere ve masum halka silahlı saldırılarda bulundukları, müstahkem mevkileri düşmana gösterdiklerinden Van, Bitlis, Erzurum vilayetleri ile Adana, Mersin, ve Sis (Kozan) şehir merkezleri hariç olmakla Adana, Mersin, Kozan ve Cebel-i Bereket sancaklarında, Maraş şehir merkezi hariç olmak üzere, Maraş sancağının diğer yöreleri ve merkez kazaları hariç olmak üzere Halep vilayetinde, İskenderun, Beylan, Cısr-i Şu'ur ve Antakya kazaları, köyleri ve kasabalarında yaşayan Ermenilerin Van vilayetine komşu olan

⁶⁷⁹ Babacan, **a.g.m.**, s. 302-303

⁶⁸⁰ Gürün, **a.g.e.**, s. 307

kuzey kısımları müstesna olmak üzere Musul vilayetine, Zor sancağına, Urfa'nın şehir merkezi hariç güneyindeki kesimlere, Halep vilayetinin doğu ve güneydoğu kesimlerine, Suriye vilayetinin doğusunda tahsis edilen mahallere nakledilmeleri istenmiştir.⁶⁸¹

1 Haziran 1915 tarihinde “tehcir kanunu” olarak tarihe geçen “kanun-ı muvakkat” yayınlanmış bunula Ermeni tehciri⁶⁸² ile ilgili resmi işlemler tamamlanmıştır.⁶⁸³ Bunun yanı sıra Bakanlar Kurulu 30 Mayıs 1915 tarihli kararı ile iskan işinin adil ve insani bir şekilde gerçekleşmesi için alınacak önlemleri belirlemiştir ki bu önlemler nakli gerekenlerin can ve mal güvenliklerinin sağlanması, göç ödeneğinden yardım yapılması, sevk edilenler için hükümetçe ev yapılması, çiftçilere tohumluk, alet edavat verilmesi, terk ettikleri taşınabilir eşyaların değerlerinin kendilerine ödenilmesi hususlarını içermektedir. Ayrıca 28 Ağustos 1915 tarihli talimatnamede göç sırasında Ermenilere zarar vereceklerin cezalandırılmaları hususları belirlenmiştir.⁶⁸⁴ Katolik ve protestan Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin çeşitli kademelerinde görev yapan ve komitacılarla işbirliği yapmayan memurlar - asker, zabıt ve sıhhiye zabıtları, şimendifer memurları, ameleler ve müstahdemin aileleri, Düyun-ı Umumiye ve Reji idaresindeki memurlar, komitacılarla ilgisi olmayan tüccarlar, yetimhanelerde bulunan öğretmen ve çocuklar, hastalar, kimsesiz kadınlar muaf tutulmuş, Kastamonu, Balıkesir, Antalya, İstanbul, Urfa Ermenileri de sevk edilmemiştir.⁶⁸⁵

15 Mart 1916 tarihinde Dahiliye Nezareti'nin bazı vilayet ve mutasarrıflıklara gönderdiği telegrafta, ne sebeple olursa olsun hiçbir Ermeninin sevk edilmemesi istenerek tehcir durdurulmuştur.⁶⁸⁶ 1918 yılında

⁶⁸¹ Şehirli, Atila; “Ermeni Tehciri”, **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri- II. Cilt**, (yayına hazırlayanlar) Şenol Kantarcı, Kamer Kasım, İbrahim Kaya, Sedat Laçiner, Ankara, ASAM-EREN, 2003, s. 16-17

⁶⁸² Aslında alınan kararlarda tehcir kelimesi dahi geçmemekte, kanunu muvakkatte “diğer mahallere sevk ve iskan”, Dahiliye tezkeresi ile Bakanlar Kurulu kararında ise “tayin ve tahsis edilen mahallere nakil ve iskan” ifadeleri kullanılmıştır. (Gürün, **a.g.e.**, s. 310)

⁶⁸³ Babacan, **a.g.m.**, s. 305

⁶⁸⁴ Şehirli, **a.g.m.**, s. 16-19

⁶⁸⁵ Kılıç, Davut; “1915'te Tehcir Edilmeyen Ermeniler”, **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri- II. Cilt**, (yayına hazırlayanlar) Şenol Kantarcı, Kamer Kasım, İbrahim Kaya, Sedat Laçiner, Ankara, ASAM-EREN, 2003, s. 114-118

⁶⁸⁶ Kılıç, **a.g.m.**, s. 117

ise savaşın ilk yıllarındaki olağanüstü şartlar değiştiğinden göçe tabi tutulanlar yavaş yavaş eski yerlerine nakledilerek yerleştirilmeye başlanmıştır. Tehcire tabi tutulanların geri dönüşü ile ilgili Aralık 1918 tarihinde dönüş kararnamesi bile hazırlanmıştır. İngiliz gazetelerinden biri geri dönen Ermenilerin 250.000-300.000 civarında olduğunu göstermiştir.⁶⁸⁷

Ermeniler işte bu olaylar sırasında katliama tabi tutulduklarını ve bu şekilde 1.500.000 Ermeninin⁶⁸⁸ katledildiğini iddia etmekte. Oysa 1914 yılında Osmanlı'da Ermeni nüfusu 1.300.000 civarındaydı. Dahiliye Nezareti'nin 7 Aralık 1916 tarihli raporunda 702.900 insanın iskana tabi tutulduğu belirtilmektedir. Göç sırasında hastalıktan, iklim şartlarından, yolculuğun meşakkatinden, konvoylara saldırılardan, bazı idare amirlerinin gayri kanuni davranışlarından ölenler olmuştur. Ama bunların sayısı 300.000'i geçmemektedir.⁶⁸⁹ Paris Barış konferansında Ermenileri temsil eden Ermeni Heyeti Başkanı Boghos Nubar Paşa Fransa Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği yazıda, Türkiye'den tehcir edilen Ermenilerin toplam sayısının 600.000 ile 700.000 arasında olduğunu, bunların da 390.000'nin hayatta olduklarını (1918 yılında), İtilaf Devletleri'nce işgal edilmiş topraklarda yaşadıklarını ifade etmiştir.⁶⁹⁰ Encyclopedia Britannica da 1918 sayısında Ermenilerin kaybını 600.000 olarak vermektedir.⁶⁹¹ Ermenilerin kendilerinin de 1918 yılında tehcir edilen insan sayısını 600.000-700.000 arasında gösterdikleri halde 1.500.000 insanın öldürülmesi mümkün değildir.

Ermeni Sorunu 1923 yılında Lozanda hukuki olarak sona erse de, Ermeni propagandası 1965 yılından itibaren yeniden ateşlenmiştir. Bu tarihte dünyanın çeşitli ülkelerinde yaşayan Ermeniler, Ermeni patrikhane ve kiliseleri, eğitim-öğretim kurumları ve siyasi kuruluşları sözde Ermeni katliamının 50. yıldönümü gerekçesiyle "24 Nisan 1915 Ermeni Soykırım

⁶⁸⁷ Çevik, Mehmet; "Ermeniler'in Tehcir Sonrası Geri Dönüşü ile İlgili Osmanlı Devletinin Uygulamaları", **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri- II**. Cilt, (yayına hazırlayanlar) Şenol Kantarcı, Kamer Kasım, İbrahim Kaya, Sedat Laçiner, Ankara, ASAM-EREN, 2003, s. 123- 128

⁶⁸⁸ Bu ölü rakamı 1915'lerde 300.000 olmuş yıllar geçtikçe ölü sayısı artarak bazen 2 milyonu bulmaktadır. (Gürün, **a.g.e.**, s. 321)

⁶⁸⁹ Gürün, **a.g.e.**, s. 321-327

⁶⁹⁰ Aktaran Şimşir, **Ermeni Meselesi**, s. 77

⁶⁹¹ Memiş, **a.g.m.**, s. 9

Günü” ilan etmiş ve bu tarihten başlayarak her yıl Nisan ayında ayin ve toplantılar düzenlemeye başlamışlardır.⁶⁹²

Ermeniler 1915 olaylarını “20. yüzyılın ilk soykırımı”⁶⁹³ olarak adlandırmakta, Ermenilere karşı soykırımın üç aşamada 1894-1896, 1909, 1915-1923 yıllarında gerçekleştirildiğini iddia etmektedirler.⁶⁹⁴ Bu iddialara göre “katliamlar”ın en ağır dönemi 1915 – 1918 yıllarında yaşanmış, üç yılda 1.500.000 insan hayatını kaybederken 600.000 Ermeni de mülteci durumuna düşmüştür.⁶⁹⁵ 24 Nisan 1915 tarihinde ise “Türklerin Osmanlı yönetiminde olan Batı Ermenistan’da önde gelen Ermeni aydınlarını katlettiklerini” iddia etmektedirler.⁶⁹⁶ Bütün bunların yanı sıra Ermenilerin mal varlıklarının yağmalandığını, siyasi ve kültürel elitin mahvedildiğini, kültürel miraslarının, maddi değerlerin kaybedildiğini bunların psikolojik travmalar oluşturduğunu ileri sürmekte⁶⁹⁷ ve 14 milyar dolar tazminat talep etmektedirler.⁶⁹⁸

Ermeniler soykırım iddialarını dayandırdıkları 3 ana kaynak olmuştur. Bunlardan ikisinin - İstanbul’daki son ABD Büyükelçisi Morgenthau tarafından yazılan ve 1918 yılında basılan “Ambassador Morgenthau’s Story” isimli hatırat ve Aram Andonian’ın yazdığı, 1920 yılında basılan “Naim Bey’in Hatıratı” isimli kitapların ihtiva ettiği hususların - gerçekleri yansıtmadığı ortaya çıkarıldığından Ermeniler bu kitaplara istinad etmeği dayandırmışlardır.⁶⁹⁹

⁶⁹² Kantarcı, “Tarih boyunca Türk Ermeni ilişkileri”

⁶⁹³ “Faktor Genoçida armyan budet dominiruyuşim v armyano-tureçkih otnoşeniyah- tyurkolog” (Ermeni “soykırımı” Ermeni-Türk İlişkilerinde hakim konu olacak- türkolog), (Erişim) <http://eurasia.org.ru/9809-faktor-genocida-armyan-budet-dominiruyushhim-v-armyano-tureckix-otnosheniyax-tyurkolog.html>, 5 Ocak 2013

⁶⁹⁴ “Kratkiy strukturniy analiz armyano-tureçkogo konflikta” (Ermeni-Türk çatışmasının kısa yapısal analizi), (Erişim) <http://blog.ararat-center.org/?p=266>, 28 Aralık 2012

⁶⁹⁵ “Sovremennie armyano-tureçkiye otnoşeniya” (Çağdaş Ermeni-Türk İlişkileri), (Erişim) http://www.memoid.ru/node/Sovremennye_armyano-tureckie_otnosheniya, 17 Aralık 2012

⁶⁹⁶ Riskin, İgor; “Genotsid Armyan – İstoriya i Sovremennost” (Ermenilerin Soykırımı – Geçmiş ve Bugün), (Erişim) http://www.kontinent.org/article_rus_4bd0d909335a7.html, 26 Aralık 2012

⁶⁹⁷ Cabbarlı, **a.g.t.**, s. 103-104

⁶⁹⁸ Djanpoladyan, Ayk; “Armyano-tureçkaya granitsa dolzhno bit peresmotrena? Armeniya za nedelyu” (Ermeni-Türk sınırı revize mi edilmeli? Ermenistan bu hafta), (Erişim) <http://www.regnum.ru/news/938642.html>, 7 Ocak 2013

⁶⁹⁹ Gürün, Kamuran; “İngiliz Mavi Kitabı ve İstanbul Divanı Harbi”, **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri** – I. Cilt, yayına hazırlayanlar Şenol Kantarcı, Kamer Kasım, İbrahim Kaya, Sedat Laçiner, ASAM – EREN Yayınları, Ankara 2003, s. 53

Daha çok istinad ettikleri kaynak ise bir İngiliz propagandası olarak James Bryce ve Arnold Toynbee tarafından hazırlanan ve 1916 yılında İngilizlerin yayınladıkları daha çok “Mavi Kitap”⁷⁰⁰ adıyla bilinen “Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermenilere Yapılan Muamele, 1915 – 1916” başlıklı kitaptır. Ama Ermenilerin bu hususta görmezden geldikleri nokta şudur ki, diğer Mavi Kitap’lar elçilik ve konsolosluk raporları gibi resmi belgelerden oluştukları halde, Ermenilerle ilgili bu Mavi Kitap’ta İngiliz resmi belgeleri nerdeyse yoktur. Savaş sebebiyle Osmanlı-İngiliz diplomatik ilişkileri 1914 yılında kesildiğinden diplomatik temsilcilikler de kapatılmıştır. Tehcir olayı misyonerler, gazeteciler, Ermeni komitacılar tarafından rapor edilmiştir. Zira Ermenilerle ilgili bu Mavi Kitap içinde bulunan 150 “belge”den 70’i Amerikalı misyonerler, 50’i Ermeni militanlar, Taşnak komitacılar tarafından kaleme alınmıştır. Amerikalı tarihçi Justin Mc.Carthy’nin “kitapta belge diye sunulanlar Taşnak gazetelerinden yapılan alıntılardır. Bunlar büyük yalanlar değil, aptalca yalanlardır.” sözleri durumu daha iyi anlatmaktadır.⁷⁰¹ 1919-1920 yıllarında İngilizler tarafından Malta Adası’na sürülmüş Ermeni katliamıyla suçlanan kişileri yargılamak için delil bulamayan İngiliz resmlerin bu kitaba istinad etmemeleri de ordaki bilgilerin kulaktan dolma, yanlış bilgiler olduğunun en önemli kanıtıdır.⁷⁰²

Rusya, İngiltere, ABD tarihinde de bu tehcir olaylarının örnekleri yaşanmıştır. ABD II. Dünya Davaşı sırasında emniyet gerekçesiyle Pasifik kıyılarında yaşayan 250.000 Japon kökenli vatandaşını iç kısımlara sevk etmiştir.⁷⁰³ Ama bugüne kadar hiç kimse bunları soykırım olarak nitelendirmemiştir.

⁷⁰⁰ Benzer bir rapor “Mavi Kitap” Almanlarla ilgili olarakta hazırlanmış, ama sonradan bu raporun harp propagandası olarak hazırlanıp yayımlandığı açıklanarak, Almanya’dan bir özür bile dilenmiştir. Ama Türklere karşı yapılan propaganda asla bu şekilde yalanlanmamıştır. (Gürün, “İngiliz Mavi Kitabı”, s. 54-56) Tiflis’te çıkan Horizon, Marsilya’da yayınlanan Armenia, Londra’da yayınlanan Ararat ve New York’ta Gotchang gazetelerinde yer almış haberler ile New York’taki Ermeni Komitesinden sağlanan bilgilerden yararlanılan Ermenilerle ilgili Mavi Kitap ise ABD’nin savaşa girmesini sağlamak için İngilizler tarafından kullanılmıştır. Mavi Kitapla ilgili bkz: Gürün, **a.g.e.**, Şimşir, **Ermeni meselesi**.

⁷⁰¹ Şimşir, **Ermeni Meselesi**, s. 29-30

⁷⁰² Şimşir, **Ermeni Meselesi**, s. 33

⁷⁰³ Saray, **a.g.e.**, s. 60-61

Bu soykırım iddialarının bir de “soykırım” kavramı⁷⁰⁴ ile ilgili boyutu var. 9 Aralık 1948 tarihli Soykırım Suçlarının Önlenmesi ve Cezalandırılmasına Dair Sözleşmeye göre Soykırım, bir milli, etnik, ırki veya dini grubu, grup niteliğiyle, kısmen veya tümüyle, yok etmek kastıyla, aşağıdaki fiillerin işlenmesidir: a) grubun mensuplarını katletmek; b) grubun mensuplarına ciddi bedensel ve psikolojik zarar vermek; c) grubun bedeni varlığının kısmen veya tamamen yok olmasına yol açacak hayat şartlarına kasten tabi tutmak; d) grup içinde doğumları önlemek amacıyla önlemler dayatmak; e) grubun çocuklarını bir başka gruba zorla nakletmek. Ermeniler Türklerin onları bir etnik ya da dini grup olarak, soykırım gibi bir tehciye tabi tuttuklarını ifade etmekte, “soykırım” iddialarını Sözleşmenin 2. maddesi c fıkrasına dayandırmaktalar. Buna göre, Osmanlılar Ermenileri açıkca yok etmekten çekindikleri için, tehcirden yararlanıp, Ermenilerin yok olmalarını sağlayacak yaşam şartlarını onlara dayattıkları; tehcir sırasında saldırılardan koruma, güvenli ulaşım sağlama, gıda ve ilaç tedarik etme, tedavilerini yapma, barınak ihtiyaçlarını karşılama gibi görevlerini yerine getirmeyerek ölümleri hızlandırdıkları ileri sürülüyor. Ama yukarıda da bahsettiğimiz üzere Ermeniler siyasi ve silahlı faaliyetleri sebebiyle tehciye tabi tutulmuştu. Osmanlı topraklarındaki Ermeniler önce otonomi sonra bağımsız devlet kurmak için siyasi ve silahlı faaliyetlerde bulunduklarından siyasi grup niteliği taşımaktalar ve bir siyasi gruba karşı mücadelede işlenen suçlar, tabii şayet işlenmişse, hukuken soykırım tanımına girmez. Ayrıca bir grup mensuplarına karşı duyulan ırkçı nefretin yoğunlaşması bir grubu grup olarak yok etme iradesini ortaya çıkarır. Oysa Osmanlı Devleti’nde Ermenilere karşı ırkçı nefret yoktu. Şayet olsaydı, Ermeniler Devlet idaresinin yüksek makamlarına taşınmazdı. Bunun yanı sıra dönemin hükümetinde Ermenileri yok etme kastının bulunmadığının açık bir kanıtını da sevk sırasında Ermenilere saldıran çetelerle, Ermenilerin durumundan yararlanan, görevlerini yapmayan ve yetkilerini kötüye kullananların divan-ı harbe sevk edilerek

⁷⁰⁴ Tehcir olaylarının hukuki açıdan daha detaylı değerlendirilmesi için bkz: “Devletler Hukukuna Göre Ermeni Meselesi”, (Erişim) <http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/makale16.html>, 20 Aralık 2012

cezalandırılmaları olmuştur. 1918 yılına kadar bu çerçevede 1397 kişi çeşitli cezalara çarptırılmıştır. Tehcirin az kayıpla hayata geçirilmesi için uygulanması gereken hususları ve alınan tedbirlere yukarıda değinmiştik. Soykırım yapacak bir devletin savaş nedeniyle zor durumda olduğu bir zamanda bu kadar önlem alması ve vesait harcaması görülmemiştir. Son olarak bu konuda aşağıdaki hususa dikkat çekmek yeterli olacaktır. Britanya arşivlerinde bulunan orjinal bir Osmanlı belgesinde “bu talimatın amacı münhasıran (terörle uğraşan) komitelerin kapatılmasıyla ilgili olduğundan, Türklerle Ermenilerin birbirlerini öldürmelerine yol açacak hiçbir uygulama yapılmaması gerekmektedir.” diyor. Bu belgenin üzerine dış işleri memuru D. G. Osborn, “her ne pahasına olursa olsun katliamı önlemeyi amaçlıyor” diye not düşüyor.”⁷⁰⁵

1960’lardan itibaren Türkiye’ye karşı başlayan Ermeni savaşı günümüze kadar çeşitli aşamalardan geçmiş ve bir sıra ayakları vardır. Bunlar Türk ulusunu, sözde soykırımı yapmakla suçlayan sistematik yayınlar yapılması ve amansız bir propaganda kampanyası yürütülmesini; sözde soykırım kurbanlarının hatırasını yaşatmak için çeşitli ülkelerde “soykırım” anıtlarının dikilmesini; Türk kuruluşları ve Türk diplomatlarına karşı silahlı – bombalı saldırılar düzenlenmesini; Ermeni iddialarının siyasi platforma taşınması ve çeşitli ülkelerin yerel ve ulusal meclislerinde “soykırımı tanıma” kararları çıkartılmasını; AB organlarının Türkiye’ye karşı birer baskı aracı olarak kullanılmasını kapsamaktadır.⁷⁰⁶

1930’lardan sonra sürdürdükleri siyasal mücadelede bir sonuç elde etmemeleri üzerine Ermeniler 1973 yılında Los Angeles’te iki Türk diplomatını öldürerek suikast ve terör sürecini ⁷⁰⁷ başlatmışlardır.⁷⁰⁸ Ermeni

⁷⁰⁵“Devletler Hukukuna Göre Ermeni Meselesi”, (Erişim) <http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/makale16.html>, 20 Aralık 2012

⁷⁰⁶ Şimşir, **Ermeni Meselesi**, s. 226-227

⁷⁰⁷ Aslında Ermenilerin Türklere karşı terör eylemleri yeni değildi. 1905 yılında padişaha suikast düzenlemiş, 1920’li yıllarda İttihat ve Terakki hükümetinin önde gelen isimlerinden Talat Paşa’yı, Said Halim Paşa’yı, Cemal Paşa’yı öldürmüş, Lozan’da İsmet Paşa’ya ve sonraki yıllarda ise Atatürk’e suikastlar düzenlemiştiler. (Şimşir, **Ermeni Meselesi**, s. 215)

⁷⁰⁸ Bal, “Türkiye-Ermenistan İlişkileri”, **21. Yüzyılda Türk Dış Politikası**, ed.: İdris Bal, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2004, s. 403

terör örgütleri başta ASALA⁷⁰⁹ olmak üzere 1970'li ve 1980'li yıllarda Türk diplomatlarına karşı dört kıtada 27 suikast düzenlemiş, bu suikastlarda 34 diplomatı şehit etmiş, pek çok insanı ise yaralamışlardır.⁷¹⁰ Terör olayları ile dünyanın dikkatini soykırım iddialarına çekmeyi başarsalar da terör faaliyetleri dünyadan olumsuz tepkiler almaya başlayınca yeni strateji benimsenmiştir. Ermeniler bu seferde çeşitli ülkelerin yerel ve ulusal meclislerinden “Ermeni soykırımı tasarıları” geçirme ve Türkiye’yi bu yolla yıpratma politikasına ağırlık vermeye başlamışlardır.⁷¹¹ Bugüne dek Fransa, Rusya, Almanya, İtalya başta olmakla bir sıra devletler ve bir uluslararası kuruluş (Avrupa Parlamentosu)⁷¹² sözde Ermeni soykırımını tanımıştır. Ermeniler özellikle Amerikan Kongresi’nden sözde Ermeni soykırımının tanınması için bir karar çıkartmaya çalışmaktadırlar.⁷¹³ Amerikan Kongresi’nin bu yönde alacağı bir kararın Türkiye’yi de “soykırımı” tanımağa zorlayacağını düşünmektedirler.⁷¹⁴ Buna nail olmasalar da ABD Başkanlarının her yıl 24 Nisan münasebetiyle bir mesaj⁷¹⁵ yayınlamalarını başarmışlardır. Ama ABD başkanları bu mesajlarında bugüne kadar “soykırım” ifadesini kullanmamışlardır.⁷¹⁶

Ayrıca adeta bir “Soykırım Endüstrisi” oluşturularak dünya kamuoyunu etkilemek için bir dizi kitap basılmış, çeşitli dergiler, gazetelerde yazılar, makaleler yayınlanmakta, çeşitli ülkelerde birçok konferans, panel vb.

⁷⁰⁹ ASALA (Armenian Secret Army for Liberation of Armenia- Ermenistan’ın Kurtuluşu için Ermeni Gizli Ordusu) 1975 yılında Lübnan’da kurulmuştur. ASALA ile ilgili geniş bilgi için bkz: **Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri**, ed.: İdris Bal, Mutafa Çufalı, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2003

⁷¹⁰ Şimşir, **Ermeni Meselesi**, s. 211. Daha geniş bilgi için bkz: Şimşir, **Ermeni Meselesi**.

⁷¹¹ Bal, “Türkiye-Ermenistan İlişkileri”, **21. Yüzyılda Türk Dış Politikası**, ed.: İdris Bal, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2004, s. 403

⁷¹² Avrupa Parlamentosu, Temmuz 1987 tarihli kararı ile 1915-1917 sevk ve iskanını bir soykırım olarak kabul etmiş, Türkiye’nin bu olaylardan sorumlu tutulamayacağını, Türkiye’nin soykırımı tanınmasının siyasi, hukuki ve maddi talepler doğurmayacağını, Türkiye’nin Ermeni “soykırımı”nı tanımamayı sürdürmesinin tam üyelik için bir engel oluşturacağını ifade etmiştir.

⁷¹³ Lüttem, “Lozan’dan Günümüze Ermeni Sorunu”

⁷¹⁴ Yakışıklı, Emin; “Dağlık Karabağ Sorununun Türkiye-Ermenistan İlişkilerine Etkileri”, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli 2009, s. 108

⁷¹⁵ İlk böyle bir mesaj 1981’de Ronald Reagan tarafından yayımlanmış, sonra zaman içinde nerdeyse bir geleneğe dönüşmüştür. (Lüttem, **a.g.m.**)

⁷¹⁶ Lüttem, Ömer Engin; “Ermeni Sorunu, Türkiye-Ermenistan İlişkileri ve Beklentiler”, **Stratejik Öngörü 2023: Cumhuriyet’in 100. Yılında Türkiye ve Dünya**, Ankara, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, 9-13 Ekim 2006, (Erişim) <http://www.transanatolie.com/turkce/turkiye/turkiye%20gercekleri/asam-sp-2023.pdf>, 2 Ocak 2013, s. 260

toplantılar düzenlenmektedir.⁷¹⁷ Ermeni “soykırımı” anıtlarının dikilmesi bu propagandanın önemli ayağını oluşturmaktadır. İlk “soykırım” anıtı 1967 yılında ABD’nin California eyaletinde dikilmiş bu tarihten sonra art arda çeşitli ülkelerde anıtlar dikilmeye başlanmıştır. Yalnız Fransa’da “Ermeni soykırımı” ile ilgili 34 adet anıt, haç, meydan ismi, vs. bulunmaktadır.⁷¹⁸

Ermenilerin “soykırımın” 90. yılı dedikleri 2005 yılında konu Türkiye’de geniş biçimde ele alınmıştır. Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) Genel Başkanı Deniz Baykal sorunun çözümü için üç aşamalı bir politika⁷¹⁹ önermiş ve AK Parti ile bu politika üzerinde anlaşmışlardı. Ardından TBMM 13 Nisan 2005 tarihinde Ermeni Sorunu hakkında gerçekleştirdiği genel görüşme sonucunda Türkiye ile Ermenistan’ın kendi tarihçilerinden oluşacak ortak bir komisyon kurmaları, ulusal arşivlerini kısıtlamaya tabi tutmadan araştırmaya açmaları ve ilgili diğer ülkeler arşivinde de sürdürülecek araştırma sonuçlarının dünya kamuoyuna açıklanması hususundaki iktidar ve ana muhalefet partilerinin önerisinin tümüyle benimsendiği ve desteklendiğini bildiren bir bildiri kabul etmiştir. TBMM bildirisinin ardından Başbakan Erdoğan Ermenistan Devlet Başkanı Koçaryan’a bir mektup göndererek, Ermenistan ve Türk arşivleri de dahil olmak üzere Ermeni meselesi ile ilgili olabilecek bütün arşivlerin açılmasını ve iki ülke tarihçilerin oluşturacak bir komisyonun bu arşivlerde ortak çalışma yapmasını teklif etmiştir. Ermeni tarafı bu öneriye olumsuz yanaşmış, Ermenistan Dışişleri Bakanlığı sözcüsü Hamlet Gasparyan, Ermenistan’ın sadece “soykırım”ın sonuçlarının ortadan kaldırılması konusunu tartışabileceğini söylemiştir. Cumhurbaşkanı Koçaryan ise 25 Nisan 2005 tarihinde Erdoğan’a gönderdiği cevap mektubunda teklife açık cevap vermeyerek, ikili ilişkilerin geliştirilmesi sorumluluğunun tarihçilere bırakılmayacağını ifade etmiş, yalnız Ermeni sorununu değil iki ülke arasındaki bütün sorunları tartışacak bir komisyon kurulması önerisinde

⁷¹⁷ Lütem, “Lozan’dan Günümüze Ermeni Sorunu”

⁷¹⁸ Şimşir, **Ermeni Meselesi**, s. 228-230

⁷¹⁹ Buna göre ilk aşamada tehcir konusunu incelemek üzere Türk ve Ermeni tarihçilerinden oluşacak komisyon kurulacak, ikinci aşamada soruna taraf diğer ülkelerin (ABD, İngiltere, Rusya vb.) arşivleri incelenecek, son aşamada komisyonun yapacağı inceleme ve tartışmaların zabıtları uluslararası bir kuruluş tarafından kamuoyuna açıklanacaktı. (Palabıyık, Deveci Bozkuş, **a.g.m.**, s. 31)

bulunmuştur.⁷²⁰ “Soykırım” konusunda Ermenistan’ın genel tutumu Dışişleri Bakanı Vartan Oskanyan’ın ifade ettiği gibi tarihçilerin yapacağı bir şey kalmadığı, 1915 olayları konusundaki gerçeğin Türkiye tarafından kabul edilmesi gerektiği, “soykırım”ın uluslararası toplum tarafından tanınması ile Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin birbiriyle ilgisi olmayan konular olduğunu ve ilişkilerin normalleştirilmesi için ön koşul olamayacağı şeklindedir.⁷²¹

2.5.1.2. Sınır Sorunu

Toplam 325 km uzunluğundaki Türkiye – Ermenistan sınır hattında (Bkz: Ek VI) kapalı iki sınır kapısı bulunmaktadır: Alican Karayolu Sınır Kapısı ve Akyaka Demir yolu Sınır Kapısı. Akyaka Sınır Kapısı “Kızılçakçak” ve “Doğu” kapısı olarakta adlandırılmaktadır.⁷²² Alican sınır kapısı, Iğdır şehrinin kuzeydoğusunda, Metzamar şehrinin güneybatısında, Akyaka sınır kapısı ise Kars’ın doğusunda ve Gümrü’nün güneybatısında bulunmaktadır.⁷²³

İki ülkenin sınır hattı Gümrü ve Kars Antlaşmalarıyla çizilmiştir. Gümrü Antlaşmasında bu çizgi aşağı Karasu’nun döküldüğü yerden başlayarak, Aras Irmağı Kekaç kuzeyinedek Arpaçayı, daha sonra Karahan Deresi – Tiğnis batısı - Büyük Kimli doğusu – Kızıltaş – Büyük Akbaba Dağı olarak belirlenmiştir.⁷²⁴ Türkiye – Ermenistan sınırı konusunda önemli gelişme II. Dünya Savaşı sonrasında yaşanmıştır. 1945 yılında Sovyetler 1925 tarihli Türk – Sovyet Dostluk ve Tarafsızlık antlaşmasının yürürlük süresinin dolduğunu, yeni bir saldırmazlık ittifakının imzalanması için Kars ve Ardahan’ın yanı sıra Boğazlarda Sovyetlere üs verilmesini ön şart olarak ileri

⁷²⁰ Palabıyık, Deveci Bozkuş, **a.g.m.**, s. 30-35

⁷²¹ Palabıyık, Deveci Bozkuş, **a.g.m.**, 31-32

⁷²² Kanbolat, Hasan ;“Ermenistan’ın Türkiye ile Sorunu Nedir, Sınır Kapısı Açılmalı mıdır?, (Erişim) <http://www.nuveforum.net/939-siyaset-gundem/29362-ermenistan-turkiye-sorunu-nedir-sinir-kapisi-acilmali-midir/>, 17 Aralık 2012

⁷²³ Oduncu, Fulya; “S.S.C.B.’nin Dağılmasından Günümüze Türkiye’nin Ermenistan ve Azerbaycan ile olan İlişkilerinin Türk Dış Politikasındaki Kafkasya Yaklaşımlarına Etkileri”, Beykent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011, s. 75

⁷²⁴“1920 Türkiye – Ermenistan Andlaşması, (Erişim) <http://www.ttk.org.tr/index.php?Page=Sayfa&No=252>, 4 Aralık 2012

sürmüştür. Sovyetler bu toprak iddialarından 1953 yılında vazgeçmiş ve böylece Gümrü, Moskova ve Kars Antlaşmaları ile oluşturulan Türkiye – Ermenistan sınırı ile ilgili kabul edilen statü Sovyet dönemi boyunca geçerliliğini korumuştur.⁷²⁵ Ama Ermenistan tarafı iddialarını sürdürmüş, bağımsızlık sonrası ise bu konuyu Bağımsızlık Bildirgesi ve Anayasaya taşımıştır. Ermenistan 23 Ağustos 1991 tarihinde kabul ettiği Bağımsızlık Bildirgesi'nde Doğu Anadolu Bölgesi'ni "Batı Ermenistan" şeklinde tanımlamakta, ülke anayasasının 13. maddesinin 2. paragrafında tarif edilen devlet armasında Türkiye'nin bir parçası olan Ağrı Dağı'na yer verilmektedir.⁷²⁶ Bunun yanı sıra Ermenistan Parlamentosu Nisan 1991 tarihinde Türkiye – Ermenistan sınırını belirleyen 1921 tarihli Kars Antlaşmasını tanımadığını bildirmiştir.⁷²⁷

Türkiye yukarıda da bahsettiğimiz gibi hiçbir önkoşul olmadan Ermenistan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülkelerden olmuş, siyasi ve ekonomik ilişkileri geliştirmek niyetinde olmuştur. Ama bir çok etken bu ilişkilerin kesilmesine ve sınırın kapatılmasına sebep olmuştur. Türkiye – Ermenistan sınırının kapatılmasında iki başlıca etken göstermek mümkündür: Bunlar Ermenistan'ın Kars antlaşmasını tanıdığını resmi olarak ifade etmeye yanaşmaması ve Ermenistan – Azerbaycan arasında Dağlık Karabağ çatışmasının tırmanması.⁷²⁸ 1) Karabağ meselesi: Türkiye Ermenilerin Karabağ'da yürüttüğü işgal sonucunda Kelbecer'in işgali ardından Nisan 1993 yılında sınır kapılarını, 1994 yılında ise hava sahasını kapatmıştır.⁷²⁹ Bu tarihten itibaren Türkiye her fırsatta Ermenistan'ın işgal etmiş olduğu Azerbaycan topraklarından çekilmediği sürece Ermenistan'la sınırı

⁷²⁵ Yalçınkaya, **a.g.e.**, s. 155-157

⁷²⁶ Kanbolat, "Ermenistan'ın Türkiye ile Sorunu Nedir?"

⁷²⁷ Özbay, Fatih; "Turkey – Armenia Relations: Wise men Board Report", çev.: Hacer Şartepe, BİLGESAM, Rapor No: 25, İstanbul 2011, (Erişim) <http://www.bilgesam.org/en/images/stories/rapor/turkeyarmeniaing.pdf>, 6 Ocak 2013, s. 4-5

⁷²⁸ Tocci, Nathalie (ed.); "The Case for Opening the Turkish-Armenian Border", **Trans European Policy Studies Association**, 24 Temmuz 2007, (Erişim) http://www.insideeurope.org/publications/european-parliament-study-the-closed-armenia-turkey-border/files/turkish_armenian_border.pdf, 4 Ocak 2013, s. 6

⁷²⁹ Kanbolat, "Ermenistan'ın Türkiye ile Sorunu Nedir?"

açmayacağını dile getirmiştir.⁷³⁰ 2) Türkiye'nin toprak bütünlüğünü tanımaması: Türkiye Ermenistan'ın özel bir açıklama ile mevcut Türk – Ermeni sınırının değişmezliğini tanıdığını ve iki ülke arasında sınırı çizen 1921 tarihli Kars antlaşmasına bağlılığını teyit etmesini istemektedir. Resmi Erivan ise Ermenistan'ın zaten BM, AGİT, Avrupa Konseyi gibi kuruluşların temel belgelerine imza atarak mevcut sınırların dokunulmazlığı ilkesini kabul ettiğini bildirmektedir.⁷³¹ Ayrıca Kars antlaşmasını tanıdıklarını bildirmekte ama sınır konusunda resmi bir açıklama yapmaktan kaçınmaktadır.⁷³²

Bu resmi açıklamalara rağmen Ermenistan parlamentosunda 1920 tarihli Gümrü ve 1921 tarihli Kars Antlaşmaları'nın yürürlükte olmadığı iddiaları seslenmiştir. Ermenilerin tezine göre, Gümrü Antlaşması, yasadışı ve geçersizdir. Antlaşmayı imzalayan ne Ermeni ne de Türk tarafı antlaşmanın imzalandığı tarihte yasal hükümet değildi, çünkü her iki ülkedeki hükümetlerin hiç biri o tarihte yasal yönetim olarak tanınmamıştı. Yine Kars Antlaşması da yasadışı ve geçersizdir. Çünkü bu antlaşmayı imzalayan taraflardan hiçbiri o tarihte uluslararası hukukun sübjesi değillerdi. Ayrıca Gümrü Antlaşması hiçbir zaman onaylanmamıştır.⁷³³ Bu yüzden Ermenistan tarafı Kars Antlaşması'nın bağımsız Ermenistan tarafından imzalanmadığını, buna dayanarak Sevr Antlaşması'nı temel olarak kabul ettiklerini belirtmekte.⁷³⁴ Burda belirtilmeli olan husus şu ki Kars Antlaşması her iki hükümetin yetkili temsilcileri tarafından imzalanmış ve bunu ortadan kaldıran başka bir belge düzenlenmemiştir. Ayrıca Antlaşmanın yürürlük sürecinin tamamlanmaması bu sınırın tartışılmasından ötürü değil, Ermenistan devletinin siyasi yapısındaki değişikliklerden ötürüdür.⁷³⁵

⁷³⁰ Güzel, Müslüm; “Ulusal Özelliklerin Türk Dış Politikasına Yansımaları”, **Türk Dış Politikasında Strateji Arayışları**, der.: Mehmet Seyfettin Erol, Ankara, Barış Kitapevi, 2011, s. 56

⁷³¹ Safrastyan,; “Armenian-Turkish Relations: From Interstate Dispute to Neighborliness”, Central European University Center for Policy Studies, International Policy Fellowship Program, 2003/2004, (Erişim) <http://pdc.ceu.hu/archive/00001921/01/safrastyan.pdf> , 17 Aralık 2012, s. 6

⁷³² Tocci, **a.g.r.**, s. 7

⁷³³ “Armyano-tureckie otnosheniye: problemı i perspektivı” (Ermeni-Türk ilişkileri: sorunlar ve perspektif), (Erişim) <http://www.blognews.am/rus/news/19483/armyano-tureckie-otnosheniya-problemiy-i-perspektiviy.html>, 17 Aralık 2012

⁷³⁴ Hacıoğlu, Nerdun; ‘301’i at Sevr’i getir”, (Erişim) <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/7941906.asp?top=1>, 17 Aralık 2012

⁷³⁵ Yalçınkaya, **a.g.e.**, s. 153

Ermenistan'ın eski savunma bakan vekili Vazgen Manukyan, Erivan yönetiminin, sınırların değişmezliği ilkesini kabul etmediğini, bu ilkenin iki dünya savaşı sonucunda oluşmuş olan Batı ve özellikle Avrupa sınırları için geçerli olduğunu, eski Sovyet Cumhuriyetlerinin rast gele kalem darbeleriyle çizilmiş olan sınırlarının aynı ilkeler çerçevesinde tanınamayacağını ifade etmiştir.⁷³⁶ 2001 yılında ise Ermenistan devlet başkanlığı insan hakları komisyonu başkanı Paruyr Payrikyan, Rusya'nın Moskova ve Kars Antlaşmalarını fesih etmesini, "haksız şekilde Türkiye'ye bırakılan" Kars ve Ardahan'ın Ermenistan'a iadesini talep etmiştir. Bu talepleri ileri sürerken Ermenilerin unuttuğu bir kaç önemli nokta vardır. Zira Ermenistan 1992 yılında AGİK'e (şimdiki adıyla AGİT) üye olurken üyelik şartları arasında bulunan sınırlarda değişiklik istenmeyeceği şartını kabul etmiş⁷³⁷ ayrıca ülke bütünlüğüne saygı ve mevcut sınırların dokunulmazlığını ihtiva eden 21 Aralık 1991 tarihli Alma Ata Deklarasyonu'na da imza atmıştır.⁷³⁸

Ermenilerin sınır konusundaki tutumlarının altında "Büyük Ermenistan" hayali yatmaktadır. Ermenilerin iddialarına göre, "Büyük Ermenistan" Paris meridyeni 36 – 45 derece doğu boylamda, 36 – 42 derece kuzey enlem içinde, yani Akdeniz, Karadeniz, Hazar Denizi arasında bulunmuş ve Asya'nın batı kısmını teşkil etmiştir.⁷³⁹ Ermeniler Erzurum, Kars, Erzincan, Iğdır, Van, Muş ve Rize'yi "Batı Ermenistan" olarak adlandırmaktalar.⁷⁴⁰

Resmi Erivan Türkiye'nin kendisine karşı sınır politikasını "abluka", "ambargo" olarak nitelendirmektedir. Türkiye ise sınırın kapatılmasının ne "abluka" ne de "ambargo" olarak değerlendirilemeyeceğini zira iki ülke arasında hava sahasının açık olduğunu ve üçüncü ülkeler üzerinden ticaret gerçekleştirildiğini bildirmektedir.⁷⁴¹ (Bkz: Tablo 7.)

Bir grup Türkiye'nin sınırı kapatma politikasının ne Azerbaycan'a yardım ettiğini ne de Ermenilerin uluslararası hukuka ve BM Güvenlik

⁷³⁶ Kantarcı, "Türkiye Ermenistana Sınır Kapılarını Açmalı mı?"

⁷³⁷ Bal, "Türkiye-Ermenistan İlişkileri", **21. Yüzyılda Türk Dış Politikası**, ed.: İdris Bal, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2004, s. 414-415

⁷³⁸ Yalçınkaya, **a.g.e.**, s. 157

⁷³⁹ Uras, **a.g.e.**, s. 16

⁷⁴⁰ Cabbarlı, **a.g.t.**, s. 38

⁷⁴¹ Tocci, **a.g.r.**, s. 8

Konseyi kararlarına aykırı işgal ettikleri Azerbaycan topraklarından çekilmelerini sağlamadığından başarısız olduğunu bildirmekteler. Bu yüzden sınır açılıp ekonomik ilişkilerin kurulmasının Ermenistan – Azerbaycan arasında sorunun çözümüne daha olumlu etki edeceğini bildirmekteler.⁷⁴²

Türkiye – Ermenistan sınır kapısının açılması konusunda dış baskı ve taleplerin yanı sıra iç kamuoyunda da yönlendirici lobi ve gruplar bulunmaktadır. Bu gruplar sınırın açılması gerektiğini ve bundan her iki ülkenin de kazançlı çıkacağını bildirmektedirler. Bu gruplar Türkiye'nin Ermenistan'la ticaret ilişkilerini geliştirmekle Ermenistan'ı ekonomik ve siyasi açıdan kendisine bağlayabileceğini, bunun sonucunda da mevcut sorunları rahat bir şekilde çözeceğini ileri sürmektedirler. Sınırın açılması gerektiğini savunanlar bununla her iki ülkenin bir sıra kazanç elde edeceğini bildirmektedirler. Bu grup Türkiye'nin Ermenistan'la sınırı açarsa ihracatını büyük ölçüde arttırabileceğini ve büyük ekonomik kazanç elde edeceğini iddia etmektedir. Sınır kapısının açılması halinde Türkiye'nin bu ülkeye ihracatının birkaç yüz milyon dolardan 1 milyar dolara kadar çıkacağını belirtmektedirler. Ermenistan'ın tüm dış ticaret hacminin 1 milyar dolar civarında olduğunu, Ermenistan'ın nüfusunun üç misli daha fazla bir nüfusa sahip olan ve Türkiye ile iki sınır kapısına sahip Gürcüstan'la ticaret hacminin yıllık 300 milyon dolar civarında olduğunu göz önünde bulundurursak bölgenin en küçük ve ekonomisi zor durumda olan bir devletiyle sadece sınır kapısını açarak ticaret hacminin bu kadar yüksek bir rakama çıkamayacağı bellidir. Ayrıca iki ülke arasında mal ve insan akışı İran, Gürcistan ve Rusya üzerinden rahatlıkla gerçekleştirilmekte, Ermenistan pazarı Türk girişimciler tarafından değerlendirilmektedir. Bu yüzden sınırın açılması ticaret hacmini artırabilir ama bu rakam çokta yüksek olmayacaktır.⁷⁴³

Başta Kars ve çevresi olmak üzere bölgedeki işadamları Türkiye'nin Ermenistan ile yaşadığı sorunların bölge halkınca ödendiğini Ermenistan'la ticaret yoluyla Doğu Anadolu bölgesinin kalkınacağını savunmaktadırlar. Ama

⁷⁴² Tocci, a.g.r., s.20

⁷⁴³ Laçiner, Sedat; "Türkiye-Ermenistan İlişkilerinde Sınır Kapısı Sorunu ve Ekonomik Boyutu", **Ermeni Araştırmaları**, sayı 6, Yaz 2002, (Erişim) <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=154>, 15 Aralık 2012

bu grubun gözden kaçırdığı önemli nokta İran, Gürcistan ve Azerbaycan gibi bölgenin en önemli ülkeleri ile sınır açık olduğu halde bölgenin gelişmemiş olmasıdır. Zira bölgenin sorunu sınırın kapalı olması değil, dinamik ve sağlıklı bir kalkınma gücüne sahip olmamasından kaynaklanmaktadır. Böyle bir durumda bölgenin en fakir ülkesi olan Ermenistan ile açılacak sınır kapısı Doğu Anadolu bölgesini geliştiremeyecektir.⁷⁴⁴

Sınırın açılması konusunda en büyük lobiği İran ve Gürcistan ile ciddi sorunlar yaşayan Türk taşımacılık firmaları yapmaktadır. Bu firmalar özellikle İran'da önemli sıkıntılar yaşamakta ve Ermenistan'ı bu sorunlara bir alternatif olarak görmekte bu yüzden de sınırın açılmasını istemektedirler. Bu gruplar ve Batılı ülkeler ticaretin karşılıklı bağımlılığı artıracığını bu yolla siyasi sorunların halline önayak olacağını ayrıca sınırın açılması ile Kafkasya bölgesinin de istikrar ve barış açısından büyük kazanımlar elde edeceğini belirtmektedirler. Ama sınırın açılması Ermenistan'ın Gürcistan ve Azerbaycan karşısında siyasi ve ekonomik açılardan rahatlanmasını ve böylece daha radikal ve saldırgan politikalar izlemesine neden olabilir.⁷⁴⁵ Ayrıca yıllardan beri Azerbaycan ile olan sorununda adım atmaktan dahi çekinen ve Türkiye ile ilişki kurulması konusunda pek de yapıcı olmayan Ermenistan'ın sadece Türkiye ile olan sınır kapısının açılması ile komşuları ile olan sorunları göz ardı edeceği ve bölgenin bir anda huzur ve istikrara kavuşacağı da pek gerçekçi değildir.⁷⁴⁶

Sınırın açılması konusuna Ermenistan tarafının pek de olumlu yanaştığını söyleyemeyiz. Taşnaksütyun Partisi olmak üzere bazı radikal partiler "soykırım"ın Türkiye tarafından tanınmadan sınırın açılmasına karşı çıkmaktalar. Ekonomik açıdan konuya yaklaşanların bir grubu sınırın açılmasını desteklediği halde, diğer bir grup sınırın açıldığı takdirde Türk mallarının Ermenistan pazarını işgal edeceğini ve Ermenistan'daki küçük ve orta ölçekli işletmeleri zor duruma düşüreceğini ifade etmektedirler.⁷⁴⁷ Ayrıca sınır açılırsa Türkiye'nin demografik anlamda da yayılımının söz konusu

⁷⁴⁴ Laçiner, "Türkiye-Ermenistan İlişkilerinde Sınır Kapısı Sorunu"

⁷⁴⁵ Laçiner, "Türkiye-Ermenistan İlişkilerinde Sınır Kapısı Sorunu"

⁷⁴⁶ Yakışıklı, **a.g.t.**, s. 115

⁷⁴⁷ Cabbarlı, **a.g.t.**, s. 145

olacağını, Ermenistan'ın Türkiye ve Azerbaycan arasında bir ulaşım koridoru haline dönüştürülebileceğini ve bunun Ermenistan'ın askeri güvenliği için önemli bir tehdit olduğunu vurgulamaktadırlar.⁷⁴⁸

Ermenistan ile sınırın açılması konusunda AB ve ABD önemli baskı uygulamaktadır. AB sınırın kapalı olmasını genişletilmiş Avrupa içinde yer verdiği Ermenistan'ın AB ile entegrasyonunun önünde bir engel olarak görmektedir.⁷⁴⁹ ABD'ye göre, sınır kapılarının kapalı olması Ermenistan'ı Rusya ile işbirliğine zorlamaktadır. Sınır kapılarının açılması durumunda Ermenistan'ın Türkiye üzerinden Avrupa'ya açılması hem Rusya'nın bölgede faaliyet alanını kısıtlayacak hem de Türkiye – Ermenistan arasında siyasi sorunların halledilmesinde önayak olacaktır.⁷⁵⁰

Sınırın açılması durumunda Türkiye'nin Ermenistan'dan hayvan ve hayvancılık ürünlerinin yanı sıra alüminyum ve hurda alabileceğini kaydeden uzmanlar, Ermenistan'ın ise Türkiye'den sanayi ürünleri alabileceğini belirtmektedirler. Ermenistan'dan alınan ürünlerin sınır bölgesinde değerlendirilmesi mümkün olmadığı gibi, bu ülkeye satılan malzemeler de sanayinin yoğun olduğu bölgelerden temin edileceğinden Ermenistan'la sınırın açılmasının bölge halkına düşük hacimli bir sınır ticareti ve yine düşük düzeyde konaklama harcamaları dışında bir getiri sağlamayacaktır. Ayrıca sınır kapısının açılması Ermenistan'dan girecek ucuz tarım ve hayvancılık ürünleri ile Kars, Ağrı, Erzurum gibi şehirlerde tarım ve hayvancılıkla uğraşan kesim için büyük zararlara yol açacaktır.⁷⁵¹ Kısaca değerlendirdiğimizde sınırın açılması ekonomik açıdan Türkiye'ye bir fayda sağlamayacaktır. Ayrıca sınırın açılmasıyla Ermenistan'ın İran ve Gürcistan'a olan bağımlılığı azalacak ve kısmen de olsa Rusya Federasyonu'ndan uzaklaşacağı imkansız gibi gözükmektedir. Zira ekonomik ve siyasi olarak

⁷⁴⁸ Sarkisyan, Manvel; “Neosoznannost sovmetstnih interesov strategičeskogo haraktera sohranyaet vakuum v armyano-tureçkih otnoşeniyah” (Ortak stratejik çıkarların farkında olmama Ermeni-Türk ilişkilerinde boşluğu tetikliyor), (Erişim) <http://acnis.am/publications/2008/The%20Misunderstanding%20of%20Joint%20Strategic%20Interest%20Maintains%20the%20Vacuum%20in%20Armenian-Turkish%20Relations.pdf>, 30 Aralık 2012, s. 1

⁷⁴⁹ Kanbolat, “Ermenistan'ın Türkiye ile Sorunu Nedir?”

⁷⁵⁰ Cabbarlı, **a.g.t.**, s. 148

⁷⁵¹ Kantarcı, “Türkiye Ermenistan'a Sınır Kapılarını Açmalı mı?”

imzalanan anlaşmalar ve RF'nin bölgedeki ağırlığı göz önünde bulundurulduğunda bugün itibariyle bunun mümkün olmadığını söyleyebiliriz.⁷⁵²

2.5.2. Azerbaycan Dış Politikasında Ermenistan

2.5.2.1. Azerbaycan Topraklarının Ermenistan Tarafından İşgali

1985 yılında Sovyetler Birliği Komünist Partisi Genel Sekreteri olan Mihail Gorbaçov'un gerçekleştirmeye çalıştığı reformlar SSCB'de göreceli bir liberalleşme ortamı yaratmış bu da o zamana kadar dile getirilmeyen talep ve şikayetlerin ortaya atılmasına ve milletçiliğin güçlenmesine neden olmuştur. Bu ortamda Karabağ bölgesinin Ermenistan'a bağlanması talepleri artmış ve sokak gösterileri yapılmıştır.⁷⁵³ Böylece SSCB'nin son yıllarında Dağlık Karabağ sorunu Azerbaycan ile Ermenistan arasında siyasi anlaşmazlık olarak ortaya çıkmış, sonrasında ise savaşa dönüşmüştür. Sorun 1988 – 1990 yıllarında etnik, 1990 – 1991 yıllarında bölgesel düzeyde seyir göstermiştir. Sorunun tarihsel kökleri Sovyetlerin kuruluşu öncesi ve kuruluşu sırasındaki düzenlemelere dayanmaktadır.⁷⁵⁴

Çeşitli tarih aralıklarında Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safevi ve Osmanlı devletleri tarafından yönetilen Karabağ bölgesinde 18. yüzyılda bağımsız Karabağ Hanlığı kurulmuş, 1826 yılında Ruslar Karabağ Hanlığı'nı işgal etmiş, Rusya ile İran arasındaki savaşlar sonucunda, 1828 yılında imzalanan Türkmençay Antlaşması ile Karabağ Hanlığı Rusya'ya bağlanmıştır.⁷⁵⁵ Tarihi Karabağ Çarlık rejimi zamanında Azerilerin oturduğu

⁷⁵² Kuncan, **a.g.t.**, s. 106

⁷⁵³ Lütem, Ömer Engin; “Karabağ Sorunu”, (Erişim) http://www.avim.org.tr/bilgibankasi/tr/index5_1_2.htm, 3 Ocak 2013, s. 4

⁷⁵⁴ Demirtepe, Turgut (ed.); **Dağlık Karabağ Sorunu: Dar Alanda Büyük Oyun**, Ankara, USAK Avrasya Araştırmaları Merkezi, USAK Rapor No: 11-07, Eylül 2011, s. 5

⁷⁵⁵ Aslanlı, Araz; “Ermenistan'ın Azerbaycan Topraklarını işgal Sorununun Hukuki Boyutu: Azerbaycan'ın Meşru Müdafaa Hakkı Devam Ediyor Mu?”, **Ermeni Araştırmaları**, sayı 9, Bahar

Gence (Elizabetpol) vilayeti, Güney Kafkasya Federasyonu zamanında da Azerbaycan Federe Devleti toprakları, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (28 Mayıs 1918 - 28 Nisan 1920) ilan edildiğinde ise yine bu cumhuriyetin sınırları içinde bulunmuştur. Ama Dağlık Karabağ Azerilerle Ermeniler arasında anlaşmazlık konusu olmaya devam etmiştir. Zira Ermeniler, tarihi, coğrafi ve iktisadi yönden Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçası durumunda olan Dağlık Karabağ'daki Ermeni nüfusunun çoğunlukta olduğunu (1989 yılında Dağlık Karabağ'da Ermenilerin genel nüfusun %75'ni teşkil etmesi) iddia ederek bölgenin kendilerine bağlanmasını talep etmişlerdir.⁷⁵⁶ İlk bakışta nüfusun % 75'ni Ermenilerin teşkil etmesi önemli bir unsur olarak görülebilir. Ancak burada Ermeni sayısının artmasının temel nedeni Rusya'nın Kafkaslarda izlediği politikadır. Tarihi kaynaklara inildiğinde Ermeni nüfusun 1828 tarihli Türkmençay Antlaşması'dan sonra İran'dan getirilen 40.000 (Türkmençay Antlaşması'nın 15. Maddesi Gacar yönetimi altındaki Ermenilerin bir yıl içinde Aras Nehri'nin kuzeyine, yani Rus yönetimi altındaki topraklara göç etmesini öngörmektedir⁷⁵⁷) daha sonraki yıllarda Osmanlı İmparatorluğu'ndan gelen Ermeniler sayesinde arttığı görülür. (1829 tarihli Osmanlı – Rus Edirne Antlaşması'na esasen) Bu tarihten önce Karabağ Eyaleti'nde nüfusun %91'ni Azerilerin, %8.4'nü Ermenilerin oluşturduğunu Rus kaynakları da kaydetmektedir. Göç olaylarıyla bu denge Ermeniler lehine değiştirilmeye başlanmıştır. Nitekim 1834 yılında Karabağ'daki nüfusun %64,8'ni Azeri, %34,8'ni Ermeni idi. Bölgeye Ermeni göçmenlerinin iskanı daha sonraki yıllarda da devam etmiş ve bunun sonucu nüfus dengeleri tamamen değiştirilmiştir.⁷⁵⁸ Rusların bu göç politikası şüphesiz aynı dinden olan bir toplum aracılığıyla bölge üzerinde etkin olabilme ve bir tampon bölge oluşturabilme isteklerinden kaynaklanmıştır ve günümüzde yaşananlar dikkate alındığında bunda başarılı oldukları görülmektedir.

2003, (Erişim) <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=68>, 29 Aralık 2012

⁷⁵⁶ Kodaman, Timuçin; “Dağlık Karabağ Olayları”, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1993, s. 56

⁷⁵⁷ “Sorunun Tarihsel Kökleri”, (Erişim) <http://azerbaycan.ihh.org.tr/insan/daglik/daglik.html>, 18 Ocak 2013

⁷⁵⁸ Kodaman, **a.g.t.**, s. 57

19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında Doğu Anadolu bölgesinde örgütlenmeye başlayan Ermeniler, “Büyük Ermenistan” hayali ile Kafkasya ve Doğu Anadolu’da yaşadıkları topraklar üzerinde ayrılıkçı hareketlere yönelmişlerdir. Bu çerçevede 1905 ve 1918 yıllarında Azerbaycan Türkleri’ne karşı katliamlar yapmış, 1920 senesinde ise Karabağ’da büyük çaplı bir isyan düzenleyerek Bolşeviklerin Azerbaycan’ı istilasına imkan sağlamışlardır. Azerbaycan’da Sovyet yönetimi kurulduktan sonra ise Karabağ’a ilişkin iddialarını daha yüksek sesle dile getirmeye başlamış, bu iddialarını Moskova ve Komünist Bolşevik Partisi Kafkas Bürosu’nda dile getirmişlerdir.⁷⁵⁹ Karabağ’da gerginliğin devam etmesi üzerine bu bölgenin Azerbaycan içindeki statüsü görüşülmüş ve bölgenin Azerbaycan sınırları içinde kalmasına ama özerklik verilmesine karar verilmiştir. Bu karar kapsamında 1923 yılında “saatli bomba” olarak nitelendire bileceğimiz Azerbaycan’a bağlı Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi (DKÖB) oluşturulmuştur.⁷⁶⁰ Bölgeye özerkliğin verilmesi Ermeniler için ileri bir addım olarak görülmüş ve onlar 1947, 1965 ve 1977 yıllarında Karabağ’ın Azerbaycan SSC’den alınarak Ermenistan SSC’ye verilmesini öngören dilekçelerini Moskova’ya iletmişler de bir sonuç alamamışlardır.⁷⁶¹

80’li yılların sonuna gelindiğinde Glasnost ve Perestroyka’nın yarattığı ortamın etkisiyle Ermeniler Dağlık Karabağ’a yönelik iddialarını daha fazla gündeme getirmeye başlamışlardır. Ermeniler 1987 yılı Ekim ayında Erivan’da büyük bir gösteri düzenleyerek Dağlık Karabağ’ın Ermenistan’a bağlanması gerektiğini belirtmişlerdir. Ardından Ermeniler geçmişte de yapmış olduğu gibi Ermeni topraklarında yaşayan onbinlerce Azeriyi topraklarından çıkartmaya başlamıştır. 1988 yılı Ocak ayına gelindiğinde 75.000 Dağlık Karabağ Ermenisi, bölgenin statüsü hakkında bir referandum yapılmasını isteyen dilekçeyi Sovyet yönetimine sunmuştur. 20 Şubat 1988 tarihinde Dağlık Karabağ Halk Temsilciler Sovyeti, Azeri üyelerin katılımı

⁷⁵⁹ Aslanlı, Araz; “Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu”, **Avrasya Dosyası**, Azerbaycan Özel, cilt 7, sayı 1, İlkbahar 2001, s. 395-399

⁷⁶⁰ Gamaghelyan, Philip; “Intractability of the Nagorno-Karabakh Conflict: A Myth or a Reality?”, (Erişim) <http://www.monitor.upeace.org/documents/intractability.pdf>, 28 Ocak 2013, s. 4

⁷⁶¹ Abilov, Shamkal; “Nagorno Karabakh War and Khojali Tragedy”, (Erişim) <http://www.thewashingtonreview.org/articles/a.html>, 22 Şubat 2013

olmaksızın, bölgenin Ermenistan SSC'ye dahil olması yönünde bir karar almıştır. 13 Haziran 1988 tarihinde, Azerbaycan SSC Yüksek Sovyet Presidyumu, DKÖB Sovyeti'nin Ermenistan'la birleşme isteğini reddetmiş, Ermenistan SSC Yüksek Sovyeti ise, SSCB Yüksek Sovyeti'ne başvurarak sorunun kendi lehine çözümlenmesini istemiştir.⁷⁶² 12 Temmuz'da DKÖB Yerel Meclisi, Azerbaycan'dan ayrılma kararı almış, Azerbaycan tarafı ise bu kararı geçersiz ilan etmiştir.⁷⁶³ 18 Temmuz 1988 tarihinde mesele SSCB Yüksek Sovyet Presidyumu'nda da ele alınmış,⁷⁶⁴ SSCB Anayasasının 78. maddesine (herhangi bir sovyet cumhuriyetinin sınırı onun rızası olmadan değiştirilemez) dayanarak Azerbaycan ve Ermenistan'ın sınırlarının ve toprak bütünlüğünün değiştirilmesinin mümkün olmadığı kararı alınmıştır.⁷⁶⁵ Şiddet olaylarının artması üzerine Sovyetler Birliği DKÖB'nin yönetimini Azerbaycan SSC'in kontrolünden alarak, Moskova'ya bağlı "Özel İdare Komitesi"ne vermiştir. Ama bu Komite de bölgedeki gerginlik ve şiddeti durdurmada başarısız olduğundan 28 Kasım 1989 tarihinde lağv edilmiş ve DKÖB'nin yönetimi yine Azerbaycan'a bırakılmıştır.⁷⁶⁶ Ermenistan'ın 1 Aralık 1989 tarihinde Karabağ'ı kendisine birleştirme kararı, 9 Ocak 1990 tarihinde ise Ermenistan parlamentosunun 1990 Bütçesini onaylarken ekonomik plan kapsamına Karabağ'ı da dahil etmesi olayları çığırından çıkarmış, Bakü'de Ermeniler ile Azeriler arasında çatışmalar yaşanmıştır. Moskova ise olayların daha da trajik boyut kazanmasını neden göstererek Bakü ve Azerbaycan'ın bir çok bölgesinde olağanüstü hal uygulaması başlatmış, 19 Ocak 1990 tarihinde Kızıl Ordu birlikleri Bakü'ye çıkartma gerçekleştirmiş, çıkartma sonucunda 130 kişi öldürülmüş, yüzlerle insan yaralanmıştır.⁷⁶⁷ Olay Azerbaycan tarihine "Kara Yanvar" (Siyah Ocak) adı ile geçmiştir.

Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki gerginlik iki ülkenin Sovyetler Birliği'nden bağımsızlıklarını ilan etmeleriyle yeni bir boyut kazandı. 2 Eylül 1991 tarihinde Karabağ Sovyeti Azerbaycan'ın DKÖB ve

⁷⁶² İşyar, **a.g.e.**, s. 374-382

⁷⁶³ Aslanlı, "Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu", s. 400

⁷⁶⁴ İşyar, **a.g.e.**, s. 383

⁷⁶⁵ Aslanlı, "Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu", s. 400-401

⁷⁶⁶ İşyar, **a.g.e.**, s. 384-388

⁷⁶⁷ Aslanlı, "Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu", s. 401-402

Goranboy/Şaumyan bölgesi üzerinde bağımsız “Dağlık Karabağ Cumhuriyeti”ni ilan etti.⁷⁶⁸ Ermeniler Dağlık Karabağ’ın bağımsızlık ilanını 2 temel faktöre dayandırmaktadırlar. İlk faktör bölgenin ekonomik durumu konusudur. Ermenilerin iddialarına göre DKÖB’nin ekonomisi Azerbaycan SSC’nin resmi makamları tarafından “Ermenileri cezalandırmak, kökünü kesmek için” kasıtlı olarak ihmal edildiğinden mevcut zor ekonomik şartlar onlara askeri eylemlere baş vurmaktan başka seçim bırakmamıştır. Ama gerçekte ekonomik kalkınma açısından Dağlık Karabağ bölgesi Bakü şehrinin bulunduğu Abşeron bölgesinden sonra ikinci sırada yer almakta idi. İkinci olarak Ermeniler Dağlık Karabağ Ermenilerinin SSCB’nin 3 Nisan 1990 tarihli yasasına⁷⁶⁹ ve SSCB Anayasasının 70. maddesine yani halkların kendi kaderini tayin etmek hakkına dayanarak⁷⁷⁰ bağımsızlığını ilan ettiğini dolayısıyla “Dağlık Karabağ Cumhuriyeti”nin meşru bir devlet olduğunu savunmaktadırlar. Oysa Dağlık Karabağ Ermenileri halk değil azınlık kategorisine girmektedirler. Ayrıca bir halk olarak Ermeniler zaten halkların kendi kaderini tayin hakkını kullanarak Ermenistan devletini kurmuşlardır.⁷⁷¹ Ayrıca 3 Nisan 1990 tarihli yasaya göre özerk cumhuriyetler ve özerk bölgeler SSCB veya ayrılmak isteyen Birlik cumhuriyeti terkinde kalmaları konusunda ya da hukuki statüleri ile ilgili mesele kaldırmak haklarına sahiptiler. Bir çok açıdan SSCB Anayasasına aykırı olan ve aceleyle kabul edilmiş bu kanun bile Dağlık Karabağ’a Azerbaycan’ın SSCB’den ayrılması halinde Azerbaycan terkinde kalarak Sovyetlerden ayrılmak ya da Azerbaycan’ın ayrılması takdirde Dağlık Karabağ’ın SSCB’nin terkinde kalmasına hakk tanımaktadır. Ayrıca hukuki statüleri ile ilgili mesele

⁷⁶⁸ Cornell, Svante; “Undeclared War: The Nagorno-Karabakh Conflict Reconsidered”, **Journal of South Asian and Middle Eastern Studies**, Vol. 20, no. 4, Fall 1997, (Erişim) http://www.zerbaijan.com/azeri/svante_cornell.html, 23 Ocak 2013

⁷⁶⁹ Baguirov, Adil; “Nagorno-Karabakh: Basis and Reality of Soviet Era Legal and Economic Claims used to Justify the Armenia-Azerbaijan War”, **Caucasian Review of International Affairs**, Vol. 2 (1), Winter 2008, (Erişim) http://cria-online.org/2_3.html, 28 Ocak 2013, s. 18-20

⁷⁷⁰ Cornell, “Undeclared War: The Nagorno-Karabakh Conflict Reconsidered”

⁷⁷¹ “Armenian-Azerbaijani Nagorno-Karabakh conflict in the context of International Law”, (Erişim) <http://www.karabakh.org/conflict/armenian-azerbaijani-nagorno-karabakh-conflict-in-the-context-of-international-law/>, 23 Ocak 2013

kaldırmak hakkı bağımsızlık değil sadece statülerinin özerk bölgeden özerk cumhuriyete yükseltilmesini kast etmektedir.⁷⁷²

Bu arada Yeltsin ve Nazarbayev Azerbaycan ve Ermenistan arasında görüşmeler düzenlemiş ve 24 Eylül 1991 tarihinde iki ülke Yeltsin ve Nazarbayev'in garantörlüğünde ateşkesin sağlanması, Ermenistan'ın Karabağ'ın Azerbaycan'a ait olmasını kabul etmesini içeren bir anlaşmaya varmışlardır. Ama şiddet olayları devam ettiğinden Azerbaycan tarafı, ateşkese uyulmadığını göstermek üzere Rusya ve Kazakistan'dan bölgeye gözlemciler getirmiştir. 20 Kasım 1991 tarihinde Azerbaycan hükümetinin üyelerini, adalet ve güvenlik yetkililerini, iki Rus generali, Kazak ve Rus gözlemcileri taşıyan helikopter Ermeniler tarafından düşürülmüştür. Bunun üzerine Azerbaycan 26 Kasım 1991 tarihinde DKÖB'nin özerk statüsünü ortadan kaldırmış ve bölgeyi direkt Bakü'ye bağlamıştır.⁷⁷³

1992 yılında da Ermeni saldırıları ve vahşeti devam etmiştir. Ocak ve Şubat aylarında Yukarı Karabağ'da Şuşa ve birkaç kasaba haricinde tüm Azeri yerleşim birimleri Ermenilerin eline geçmiştir. 25-26 Şubat 1992 tarihinde ise Ermeniler bölgedeki tek havaalanının bulunduğu Hocalı kentini işgal ederek⁷⁷⁴ Hocalı katliamını gerçekleştirdiler. Katliamda 613 kişinin öldürülmüş, 106 kadın, 83 çocuk işgenceyle katledilmiş, 476 kişi sakatlanmış, 1275 kişi esir alınmış, 8 aile tümden yok edilmiştir.⁷⁷⁵

Şiddetin durdurulması için İran'ın arabuluculuk girişimleri sonucunda 7 Mayıs 1992 tarihinde Tahran'da Azerbaycan ve Ermenistan devlet başkanları sorunun çözümü ile ilgili anlaşma imzalasalar da Ermenilerin 8 Mayıs'ta Şuşa'nı, ardından Laçın rayonunu işgal etmeleri üzerine bu anlaşmanın bir anlamı kalmamıştır. 1992 yılı boyunca Kazakistan, Rusya ve BM Genel Sekreteri'nin özel elçisi Jack Marisca'nın çabalarından da sonuç alınamamıştır.⁷⁷⁶ Ama "Baker Kuralları" olarak bilinen ve bugün de

⁷⁷² Baguirov, **a.g.m.**, s. 20-22

⁷⁷³ Aslanlı, "Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu", s. 403

⁷⁷⁴ İşyar, **a.g.e.**, s. 409, (Azerbaycan tarafı Rusya'nın 366. Alayının Hocalı katliamında Ermenilere yardım ettiğini bildirmiş, Rusya genel olarak iddiaları reddederken alayda yer alan askerlerin bazılarının gönüllü ya da paralı olarak herhangi bir tarafta savaşmış olabileceğini bildirmiştir. Bu konuda geniş bilgi için bkz: İşyar, **a.g.e.**, Kasım, **a.g.e.**

⁷⁷⁵ Abilov, **a.g.m.**

⁷⁷⁶ Aslanlı, "Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu", s. 405-407

görüşmelerin temel kurallarından biri olan kural karara bağlanmıştır. Bu kurala göre Dağlık Karabağ sorununun iki “temel” taraf (Ermenistan ve Azerbaycan Cumhuriyetleri) ve iki “ilgili” taraf (Dağlık Karabağ’ın Ermeni ve Azeri toplumu) vardır.⁷⁷⁷

AGİK’in 1992 Mart ayında Helsinki’de yapılan Dışişleri Bakanları toplantısında Karabağ sorununu bir çözüme kavuşturabilmek üzere Minsk’te bir konferans düzenlenmesi kararlaştırılmıştır. Konferansa ilgili ülkeler olan Ermenistan ve Azerbaycan’ın yanında Karabağ’dan bir heyetin gözlemci olarak katılması planlanmıştır. Ayrıca ABD, Rusya Federasyonu, Beyaz Rusya, İsveç, Almanya, Fransa, İtalya, Çekoslovakya ve Türkiye de konferansa katılacaktı. Bu konferansın hazırlıkları için Roma’da toplantılar yapılmıştır. Ancak Karabağ Ermeni idaresinin gözlemci statüsünü kabul etmemesi konferansın toplanmasını engellemiş, konferansa katılacak ülkeler bundan sonra Minsk Grubu adı altında Karabağ sorununun çözümü için faaliyet göstermeye başlamışlardır.⁷⁷⁸

Bu sırada ise Ermeni hücumları daha da artmış, 27 Mart 1993 tarihinde başlatılan hücumlar sonrasında Ermeniler 3 Nisan tarihinde Ermenistan’la Azerbaycan’ın DKÖB’sini bağlayan koridorlardan birisi olan Kelbecer rayonunu işgal etmişlerdir. Ermenistan’ın işgalci eylemlerini durdurmak mümkün olmadığından Azerbaycan’ın BM’deki temsilcisi Hasan Hasanov, Azerbaycan Devlet Başkanı Ebülfaz Elçibey’in ve Dışişleri Bakanı Tofiq Gasımov’un istekleri doğrultusunda BM Güvenlik Konseyi üyeleriyle görüşerek olayla ilgili açıklama yapılmasını ve karar alınmasını istemiştir. 6 Nisan 1993 tarihinde BM Güvenlik Konseyi Dönem Başkanı Pakistanlı Jamsheed Marker açıklama yapmıştır. Açıklamada Güvenlik Konseyi’nin, Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki durumun kötüleşmesinden, Ermenilerin (ülke adı ifade edilmemekteydi) Kelbecer’i işgalinden, bölgedeki barışı tehdit eden tüm bu türden hareketlerden duyduğu rahatsızlık ifade edilmiştir. Açıklamada ayrıca, sınırların değişmezliği ve toprak bütünlüğü ilkeleri çerçevesinde AGİK’in barış girişimlerinin desteklendiği vurgulanmış,

⁷⁷⁷ Baguirov, **a.g.m.**, s. 20

⁷⁷⁸ Lütem, “Karabağ Sorunu”, s. 16

BM Genel Sekreteri'nden konuyla ilgili Güvenlik Konseyi'ne rapor sunması istenmiştir. 14 Nisan 1993 tarihinde BM Genel Sekreteri tarafından BM Güvenlik Konseyi'ne sunulan raporda, bölgedeki çatışmalara ve özellikle de Kelbecer'in işgaline Ermenistan'ın taraf olarak katılıp-katılmadığının tam olarak belirlenemediği, fakat, saldırılarda tank, ağır çaplı silahlar ve uçakların kullanılmasının, olayda yerel Ermeniler dışındaki bir gücün bulunduğu gösterdiği belirtilmiştir. İşgalden hemen sonra Türkiye, Pakistan, İran, İngiltere, İslam Konferansı Örgütü, biraz yumuşak dille İtalya ve Fransa olayı kınayan açıklamalar yapmıştır. Türkiye ve Azerbaycan'ın yoğun diplomatik çabaları sonucunda 30 Nisan 1993 tarihinde BM Güvenlik Konseyi Azerbaycan-Ermenistan çatışmasını ve Kelbecer'in işgali konusunu görüşmüş ve 15 üyenin oybirliği ile **822** sayılı kararı kabul etmiştir. Alınan kararda, Güvenlik Konseyi Başkanı'nın konuya ilişkin daha önce verdiği beyanatlara ve sunduğu rapora da gönderme yapılmış, Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki savaşın endişe verici boyutundan, Kelbecer'in "yerel Ermeni birlikleri" tarafından işgal edilmesinden duyulan rahatsızlık dile getirilmiş ve uluslararası kabul görmüş sınırların ihlal edilemezliği, toprakların silah zoruyla elde edilmesinin kabul edilmezliği, bütün devletlerin bağımsızlığı ve toprak bütünlüğüne saygı gösterilmesi ilkeleri vurgulanmıştır.⁷⁷⁹

Bu kararda belirsiz bir şekilde "yakın zamanda işgal edilmiş topraklardan işgalci birliklerin çıkarılması" talep edilmekte idi. Diğer taraftan işgal edilmiş toprakların isimleri kesin olarak açıklanmamakta, Azerbaycan topraklarının kim tarafından işgal edildiği belirtilmemekte idi. İşgal edilmiş topraklardan silahlı birliklerin çıkartılmasının kesin tarihi gösterilmediği gibi, kararı uygulamayacak devlete karşı ne tür yaptırım uygulanacağı da açıkça gösterilmemekte idi.⁷⁸⁰

1993 yılı sonuna kadar Ermeni işgalleri ve bunları kınayan BM kararları birbirini izlemiştir. 23 – 24 Temmuz 1993 tarihleri arasında Azerbaycan'ın Ağdam rayonunun büyük bir kısmı Ermenistan tarafından işgal

⁷⁷⁹ Aslanlı, Araz; "Karabağ Sorunu: Çözüme Ne Kadar Yakınız? Çatışmalardan Savaşa, Savaştan Ateşkese-2", (Erişim) <http://www.turksam.org/tr/a2104.html>, 4 Ocak 2013

⁷⁸⁰ Ahmedov, Elçin; **Ermenistanın Azerbaycana Tecavüzü ve Beynelhag Teşkilatlar**, Bakü, Tuna, 1998, s. 66

edilmiştir. 29 Temmuz'da toplanan BM Güvenlik Konseyi konuya ilişkin **853** sayılı karar almıştır. Kararda 822 sayılı kararın (Kelbecer'in işgali ile ilgili) uygulanması gerektiği vurgulanarak, sınırların dokunulmazlığı ve toprak bütünlüğü ilkelerine değinilerek, 14 madde halinde Ağdam'ın ve işgal edilen diğer bölgelerin acilen ve şartsız olarak boşaltılması, sorunun AGİT Minsk Grubu çerçevesinde çözülmesi ve Ermenistan'ın bu konularda gerekli tüm adımları atması gerektiği vurgulanmıştır.⁷⁸¹

Bu kararın Azerbaycan tarafı için hem artıları, hem de eksileri vardır. İlk önce BM Güvenlik Konseyi Ağdam rayonunun işgaline Kelbecer rayonu ile kıyaslandığında daha çabuk tepki göstermiştir. İkincisi, bu kararda da Ermenistan Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında bir gerginliğin olduğu vurgulanmakta idi ki, bu da dolayısıyla da olsa Ermenistan'ın bu münakaşada bulunduğunu ispatlamaktadır. Üçüncüsü, uluslararası sınırların dokunulmazlığı ve toprakların zor kullanarak ele geçirilmesinin kabul edilemez olduğu bu kararda bir daha onaylanmakta idi. Dördüncüsü, bölgede düşmanlık eylemleri ve insanların yaşadıkları yerlerin bombalanması kesin olarak kınanmakta idi. Beşincisi, askeri operasyonların ertelenmeksizin durdurulması ve işgalci birliklerin Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Ağdam ve işgal edilmiş diğer rayonlardan çıkarılması talep edilmekte idi. Altıncısı, kararda BM Genel Sekreteri'nden ve diğer uluslararası örgütlerden zarara uğrayan sivil halka acil insani yardım gösterilmesi ve kendi topraklarını terk etmek zorunda kalan insanların kendi evlerine geri dönmelerini sağlamak için yardım etme müracaatında bulundu. Bu artılarının yanı sıra 853 sayılı kararın bazı eksileri de vardı. Zira kararda Ağdam ve diğer rayonlarının işgali kınansa da, yine bu toprakları kimin işgal ettiği gösterilmemekte idi. İkincisi, Güvenlik Konseyi, tarafları ateşin durdurulmasıyla ilgili anlaşma yapmaya ve bunu uygulamaya davet etmekte idi. Ama Azerbaycan tarafının birçok kez bu anlaşmaya uygun olarak ateşi durdurmasına rağmen, Ermenistan tarafı defalarca bu anlaşmayı bozmuş ve Azerbaycan topraklarını işgalini sürdürmüştür. Üçüncüsü, Güvenlik Konseyi, kararın 9. fıkrasında Ermenistan

⁷⁸¹ Aslanlı, "Karabağ Sorunu: Çözüme Ne Kadar Yakınız?"

hükümetini Azerbaycan Cumhuriyeti Dağlık Karabağ bölgesi Ermenilerinin 822 sayılı kararın ve 853 sayılı kararın maddelerine uyması ve AGİT Minsk Grubu'nun tekliflerini aynı tarafın kabul etmesi amacıyla kendi etkisini göstermekte devam ettirmesine ısrarla davet etmekte idi. Bu Ermenistan ve Dağlık Karabağ Ermenilerinin ayrıca taraf olarak değerlendirilmesi demektir. Ayrıca Güvenlik Konseyi'nin Ermenistan'a tarafsız olarak müracaat etmesi Ermenistan'ın sorunda asıl rolünün yok sayılması demektir. Dördüncüsü, Güvenlik Konseyi devletleri, sorunun büyümesine veya toprak işgalinin devam etmesine neden olabilecek silah yardımıyla kaçınmaya davet etmekte idi. Kararın başında da gösterildiği gibi Azerbaycan'ın işgale maruz kalan devlet olarak kendini savunma hakları vardır. Bu yüzden Güvenlik Konseyi, direkt Ermenistan Cumhuriyeti'ne bu yardımın yapılmasını yasaklamalı idi.⁷⁸²

11 Ağustos'tan itibaren Ermenistan güçlerinin Füzuli ve Cebrayıl rayonlarına saldırıları yoğunlaşmıştır. Ermenilerin Füzuli'yi işgale girişmeleri üzerine 18 Ağustos 1993 tarihinde BM Güvenlik Konseyi dönem başkanı ABD temsilcisi Madeleine Albright uzun bir açıklama yaparak, Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki durumun kötüleşmesinden duydukları endişeyi dile getirmiştir. Açıklamada Ermenistan'ın, Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ bölgesindeki çatışmalara ilişkin 822 ve 853 sayılı BM Güvenlik Konseyi kararlarının uygulanması konusunda adımlar atması gerektiği, Azerbaycan'ın Füzuli rayonuna yapılan saldırılara son verilmesi gerektiği, daha önce işgal edilen Kelbecer, Ağdam ve diğer yerlerin terk edilmesi gerektiği ifadeleri de yer almıştır.

Ama Ermeni güçleri işgali daha da genişlendirmiş ve 25-26 Ağustos'ta Cebrail'i, 23 Ağustos'ta Füzuli'yi, 31 Ağustos'ta Gubatlı'yı işgal etmişlerdir. Azerbaycan'ın talebi üzerine 14 Ekim 1993 tarihinde toplanan BM Güvenlik Konseyi Ermenistan-Azerbaycan çatışmasına ilişkin **874** sayılı kararı kabul etmiştir. Bu kararda, daha önce alınan 822 ve 853 sayılı kararlara, dönem başkanının 18 Ağustos 1993 tarihli açıklamasına, Azerbaycan'ın ve diğer

⁷⁸² Ahmedov, a.g.e., s. 70-72

devletlerin bağımsızlığının ve toprak bütünlüğünün dokunulmazlığına değinilmekte ve “Azerbaycan’ın Dağlık Karabağ bölgesinde ve Ermenistan-Azerbaycan arasında yaşanan” çatışmalardan duyulan rahatsızlık dile getirilerek, 13 madde sıralanmaktaydı. Bu maddelerde, 822 ve 853 sayılı kararların mutlaka uygulanması gerektiği, işgal edilen toprakların hemen ve şartsız olarak terk edilmesi konusunda AGİT Minsk Grubu’nun planının uygulanması için gerekenlerin yapılması noktaları vurgulanmaktaydı.⁷⁸³

Bu kararda Ermenistan’ın Azerbaycan’a karşı saldırısı “Dağlık Karabağ Bölgesinde Kriz” gibi değerlendirilmiştir ki bununla Ermenistan’ın sorunda iştiraki ve tecavüzkar politikası göz ardı edilmekteydi. Ermenistan Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında ilişkilerin kötüye gitmesiyle onlar arasında gerginliğin olduğu bildirilse de, bunun sebepleri açıklanmamakta idi. Kararda yine işgal edilmiş toprakların adları gösterilmeyerek sadece “yakın zamanlarda işgaledilmiş” topraklar olarak belirtilmekte idi. İlk iki kararda en azından Kelbecer ve Ağdam rayonlarının işgali hiç olmazsa kınanıyorduydu da, bu kararda işgal edilmiş Füzuli, Cebayıl ve Gubadlı rayonlarının isimleri bile geçmiyordu ve Ermeni silahlı birliklerinin Azerbaycan’dan çıkarılmalarının kesin tarihi gösterilmiyordu. Güvenlik Konseyi’nin bu kararları uygulanmadığı halde, uygulamayan tarafa herhangi yaptırım sözkonusu değildi.⁷⁸⁴

Yaptırımı olmayan bu kararların Ermenistan’ın işgalci saldırılarını durdurması mümkün değildi. 23 Ekim 1993 tarihinde Horadiz kasabasının, 28 Ekim – 1 Kasım 1993 tarihlerinde Zengilan’ın da işgal edilmesiyle eski DKÖB’yi de içeren tarihi Karabağ bölgesinin tamamı fiilen Azerbaycan’ın kontrolünden çıkarak Ermenistan güçlerinin eline geçmiştir. BM Güvenlik Konseyi de Horadiz ve Zengilan’ın işgali üzerine 11 Kasım 1993 tarihinde “etkisiz kararlar” serisinden sonuncusunu kabul etmiştir. Diğerlerinden büyük bir farkı olmayan **884** sayılı kararda 11 madde sıralanmıştır. Kararda, öncekilerde olduğu gibi, AGİT Minsk Grubu çerçevesinde sorunun çözümü için gerekli çabanın gösterilmesi gerektiği vurgulanmakta idi. Güvenlik

⁷⁸³ Aslanlı, “Karabağ Sorunu: Çözüme Ne Kadar Yakınız?”

⁷⁸⁴ Ahmedov, **a.g.e.**, s. 76-77

Konseyi, 822, 853, 874 kararlarına da gönderme yaparak, Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki ilişkilerin gerginleşmesinden, askeri operasyonların artması sonucunda Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Zengilan rayonunun ve Horadiz kentinin işgalinden, uluslararası sınırların ihlalden duyduğu rahatsızlığı ifade etmiş, toprak kazanımı amacıyla güç kullanılmasının kabul edilemezliğini ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin toprak bütünlüğünü vurgulamış, ardından dokuz madde saymıştır. Bu maddelerde, taraflar arasında ateşkes halinin ihlal edilmesi, Zengilan rayonunun ve Horadiz kasabasının işgali, sivil halka ve Azerbaycan'ın toprak bütünlüğüne yönelik saldırılar kınanmış; BM Güvenlik Konseyi'nin konuya ilişkin daha önceki kararlarının bölgede uygulanması için Ermenistan devletinin gerekli çabayı göstermesi istenmiş; tüm devletlerin çatışmanın şiddetlenmesine yönelik girişimlerden çekinmesi talebine yer verilmiştir.⁷⁸⁵

Yıl sonuna doğru çatışmalar azalarak devam etmiştir. 1993 yılından geriye kalan, Azerbaycan'ın işgal edilen toprakları, BM Güvenlik Konseyi'nin uygulanmayan kararları ve AGİT Minsk Grubu'nun sonuçsuz kalan çabaları olmuştur. BM Güvenlik Konseyi'nin kararlarını kısaca yorumlarsak, bu kararların bir yönü devamlı Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün dokunulmazlığını, Ermenistan'ın sorunda taraf olduğunu ve işgal edilen toprakların hemen ve şartsız olarak terk edilmesi gerektiğini vurgulaması olmuştur. Kararların diğer yönü ise, Ermenistan'ın açıkça saldırgan ülke ilan edilmemesi (oysa, ordusu ve askeri teçhizatı olmayan bölge Ermenilerinin uçak, tank ve ağır çaplı silahlarla yapılan saldırıları kendi başlarına gerçekleştirdiklerini iddia etmenin ne kadar mantıksız olacağı ortadaydı. Ayrıca, Kelbecer'in işgali sırasında iki taraftan-Azerbaycan'ın eski DKÖB'den ve Ermenistan sınırından saldırıldığı video görüntülerle de tespit edilmiştir), Ermenilerin işgal ettikleri yerlerden çekilmemeleri durumunda uygulanacak yaptırımlar konusunda hiçbir şeyin ortaya konmaması olmuştur.⁷⁸⁶ Sonuç olarak ise Azerbaycan topraklarının yaklaşık %20'i işgal edilmiş, 20 bin Azerbaycan vatandaşı yaşamını yitirmiş, 20 binden fazla kişi ise yaralanmıştır. Azerbaycan ekonomisine 60 milyar ABD Doları değerinde

⁷⁸⁵ Aslanlı, "Karabağ Sorunu: Çözüme Ne Kadar Yakınız?"

⁷⁸⁶ Aslanlı, "Karabağ Sorunu: Çözüme Ne Kadar Yakınız?"

zarar değmiştir.⁷⁸⁷ Ermenilerin işgal ve tecavüz politikası sonucunda 1 milyon insan Azerbaycan'a göç etmiştir. Bu 1 milyon Ermenistan, Dağlık Karabağ ve işgal edilmiş topraklardan gelen mülteci⁷⁸⁸ ve yerinden edilmiş kişileri (Internally Displaced Persons)⁷⁸⁹ kapsamaktadır. Bunlar zor durumlarda yaşamışlardır. (Bkz: Ek VII.)

4-5 Mayıs 1994 tarihinde Bişkek'de BDT Parlamentolararası Kurul çerçevesinde Azerbaycan, Ermenistan ve Karabağ'ın sadece Ermeni temsilcileri⁷⁹⁰ önce 5 Mayıs'ta Bişkek Protokolü'nü, 9 Mayıs'ta ise ateşkes anlaşmasını imzalamış, böylece 12 Mayıs 1994 tarihinden bugüne kadar süren ateşkes rejimi uygulanmaya başlamıştır.⁷⁹¹

Bundan sonra barış sürecine ağırlık verilmiş ve özellikle AGİT'in faaliyeti artmıştır. Yukarıda da bahsettiğimiz üzere AGİT önce sorunla ilgili Minsk Konferansı düzenlemek istemiş, bu mümkün olmayınca Minsk Grubu şeklinde faaliyet göstermiştir. Minsk Grubu'nda önce "dönüşümlü tek başkanlık" uygulaması söz konusuysen, 1994 Budapeşte Zirvesinde alınan kararla Rusya'ya eşbaşkanlık verilerek iki eşbaşkanlık sistemine geçilmiştir. Rusya ve Finlandiya Minsk Grubu'nun eşbaşkanları olarak belirlenmiştir. 1996 Lizbon Zirvesinde ise Dağlık Karabağ'ın statüsünün belirlenmesinde üç temel prensip – Azerbaycan ve Ermenistan'ın ülke bütünlüğü, Dağlık Karabağ'a Azerbaycan içinde, en üst düzeyde olmak üzere kendi kendini yönetme hakkı verilmesi, Dağlık Karabağ ve onun halkı için sağlam ve garantili bir güvenliğin sağlanması- belirlenerek AGİT Başkanlık açıklamasına kaydedilmiştir. Lizbon Zirvesi sonrasında ABD'ye de Minsk

⁷⁸⁷ Abilov, **a.g.m.**

⁷⁸⁸ Mülteciler (Azerbaycan Türkçesi'nde "kaçkın"), 1988 yılında Ermenistan'dan göçe zorlanan Azeri etnik kimliğine ve diğer etnik kökenlere mensup olan ancak Azerbaycan vatandaşı olmayan kişilerdir. (Demirtepe (ed.), **a.g.r.**, s. 79)

⁷⁸⁹ Yerinden edilmiş kişiler (mecburi göçkünler), Azerbaycan sınırları içerisinde bulunan Dağlık Karabağ ve çevresindeki bölgelerde yaşayan; etnik kökenine bakmaksızın güç tatbik edilerek göçe zorlanan Azerbaycan vatandaşları. (Demirtepe (ed.), **a.g.r.**, s. 80)

⁷⁹⁰ Anlaşmaları Karabağ'ın sadece Ermeni temsilcilerinin imzalaması, Azerbaycan açısından ciddi bir tavizdi. Çünkü o güne kadar Azerbaycan taraf olarak sadece Ermenistan'ı kabul ediyordu. Şimdi ise kendi ülkesinin bir parçasını temsil ettiğini iddia eden ayrılıkçılarla anlaşma imzalamıştı. (Aslanlı, "Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu", s. 414)

⁷⁹¹ Aslanlı, "Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu", s. 414-415

Grubu'nda eşbaşkanlık verilmiş, böylece günümüze kadar devam eden ABD, Rusya ve Fransa'dan oluşan üç daimi eşbaşkanlık sistemi oluşturulmuştur.⁷⁹²

Eşbaşkanlar sorunun çözümüne yönelik 3 teklifte bulunmuşlardır. Temmuz 1997 tarihinde sunulan ilk teklif olan "Toptan Çözüm" önerisine göre, aynı anda iki anlaşma imzalanmalı, bunlardan biri barışın şartlarını, diğeri Dağlık Karabağ'ın statüsünü belirlemeliydi. Bu tasarı Dağlık Karabağ'ı Azerbaycan içinde devlet kurumu olarak tanımlamakta ve onun polis güçleri ile beraber orduya sahip olabileceği belirtilmekte idi. Aralık 1997 tarihinde sunulan "Aşamalı Çözüm", öncelikle barışın tam olarak yerleşmesini, mültecilerin geriye dönmelerinin şartlarının hazırlanmasını, Dağlık Karabağ'ın statüsü, Laçın, Şuşa ve Şaumyan ilçelerinin durumuyla ilgili görüşmelerin daha sonra yapılması konusunda anlaşılmasını öngörmekte idi.⁷⁹³ Bu öneri her iki tarafı hiç olmadığı kadar çözüme yaklaştırmıştır. Ermenistan Cumhurbaşkanı Ter-Petrosyan, bu tasarıyı prensipte daha sonraki barış görüşmeleri için bir temel olarak kabul etmiştir. Ama bu hem Ermenistan içinde hem de Dağlık Karabağ Ermenilerinin keskin itirazına sebep olmuş ve 1998'de Petrosyan'ın istifasıyla sonuçlanmıştır.⁷⁹⁴ Sonuncu teklif ise 1998 yılında sunulan "Ortak Devlet" önerisi olmuştur. Plan Karabağ'ın Azerbaycan ile ortak bir devlet oluşturmasını içermekte idi. Azerbaycan'ın silahlı güçlerinin Karabağ'a girmesine izin verilmezken, Karabağ'ın kendi silahlı güçleri, hükümeti, meclisi ve mahkemeleri olacaktı. Karabağ'a yabancı ülkelerde kendi temsilciliğini bulundurma hakkı veren (Azerbaycan diplomatik misyonu içinde olmakla birlikte) plana göre Ermeniler, Laçın hariç çekilecek ve Laçın'ın statüsü daha sonra belli olacaktı.⁷⁹⁵ İlk iki plan Ermenistan, sonuncu plan ise Azerbaycan tarafından kabul edilmediği için bir uzlaşmaya varılamamıştır.

2001 yılından itibaren doğrudan Cumhurbaşkanları tarafından görüşmeler yürütölmeye başlanmış, bu kapsamda her iki Cumhurbaşkanı Ocak 2001 tarihinde Strasburg'da, Mart 2001 tarihinde Paris'te

⁷⁹² İşyar, **a.g.e.**, s. 534, 587-594

⁷⁹³ Aslanlı, "Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu", s. 419

⁷⁹⁴ İşyar, **a.g.e.**, s. 597-599

⁷⁹⁵ Kasım, **a.g.e.**, s. 37

görüşmüşlerdir. Ama bu görüşmeler sonuçsuz kalmıştır. Ardından taraflar yine 2001 yılı içinde ABD'nin öncülüğünde Florida Key West'de biraraya gelmişlerdir.⁷⁹⁶ Bu görüşmede tarafların Karabağ'ın hukuken Azerbaycan'a bağlı bir bölge olarak geniş bir özerkliğe sahip olması, Ermenistan'ın bir koridor ile Karabağ'a, Nahçıvan'ın da bir koridorla Azerbaycan'a bağlanması formülü üzerinde durduğu belirtilmiş, ama bu formülden de bir sonuç alınamamıştır.⁷⁹⁷

Barış projelerinin kabul görmemesi üzerine Minsk Grubu 2004 yılından çalışma yöntemini değiştirerek mekik diplomasisi ile planlar hazırlamak yerine, tarafları biraraya getirip sorunun bütün yönlerini özgürce tartışmalarını sağlama yöntemine yönelmiştir. Nisan 2004 tarihinde iki ülke Dışişleri Bakanlarının Prag'da biraraya gelmesi ile iki ülke arasında kopmuş diyalog süreci yeniden başlamış ve "Prag Süreci" olarak adlandırılmıştır. Bu süreç çatışma taraflarının üçüncü tarafların müdahalesi olmadan görüşerek sorunları tartışması yöntemine dayanmaktadır. Prag Süreci çerçevesinde 2006 yılında üç kez cumhurbaşkanları düzeyinde görüşen taraflar, 2007 yılında da Dışişleri Bakanları ve Cumhurbaşkanları düzeyinde görüşmüşlerdir.⁷⁹⁸

Kasım 2007 tarihinde ise Minsk Grubu Eşbaşkanları Azerbaycan ve Ermenistan Dışişleri Bakanlarına sonradan "Madrid Prensipleri" olarak tanımlanan barış planı sunmuşlardır. Bu prensipler 2006 Minsk Grubu eşbaşkanlarının AGİT Daimi Konseyi'ne Karabağ sorununun çözümü için sunduğu ana ilkelerin⁷⁹⁹ değiştirilmiş forması idi. "Madrid Prensipleri" Ermeni askerlerinin aşamalı olarak Dağlık Karabağı çevreleyen 5 ilden çekilmesini, Kelbecer ve Laçın için ayrı özel düzenlemeler yapılmasını, boşaltılan toprakların silahsızlandırılmasını, uluslararası barış güçlerinin konuşlandırılmasını, Karabağ'ın nihai statüsünün referandum veya halk oylaması ile belirlenmesi, kişilerin işgal edilmiş topraklara geri dönmeleri

⁷⁹⁶ Demirtepe (ed.), **a.g.r.**, s. 11

⁷⁹⁷ Lütem, "Karabağ Sorunu", s. 30

⁷⁹⁸ Demirtepe (ed.), **a.g.r.**, s. 11-12

⁷⁹⁹ 2006 yılında sunulan ana ilkeler için bkz: "OSCE Minsk Group Co-Chairs, We Have Run Out of Ideas", (Erişim) <http://www.regnum.ru/english/665413.html>, 25 Ocak 2013

hususlarını içermekte idi. Tarafların Ermeni güçlerinin işgal ettikleri Azerbaycan topraklarından çekilmesi için gerekli zaman ve Dağlık Karabağ'ın gelecek statüsünün belirlenmesi kararının modaliteleri üzerinde anlaşamadıkları bildirilmiştir. Ama bu girişim de sonuçsuz kalmıştır. 2009 yılında "Madrid Prensipleri"nin biraz değiştirilmiş forması yayımlanmış ve bu "Yenilenmiş Madrid Prensipleri" olarak bilinmektedir. "Yenilenmiş Madrid Prensipleri" Ermenilerin büyük tepkisini çekmiştir. Zira önceki metinde yer alan Ermeni güçlerinin işgal olunmuş Azerbaycan topraklarından "aşamalı" olarak çıkarılması öngörülse de yeni metinde "aşamalı" kelimesine yer verilmemiştir. Ayrıca daha önceki metinde Dağlık Karabağ'ın statüsünün referandum ile belirleneceğini bildirse de yeni prensiplerde "hukukun bağlayıcı irade ifadesi"ne (a legally binding expression of will) yer verilmişti. Ayrıca sözde "Dağlık karabağ yönetimi" nihai statü belirlenmeden Kelbecer ve Laçın'ın Azerbaycan'a geri verilmesine itiraz etmekte.⁸⁰⁰

17 Şubat 2008 tarihinde Kosova'nın bağımsızlığını ilan etmiş olması Dağlık Karabağ sorununun alevlenmesine neden olmuştur. Sırbistan devleti içinde yer alan ve anayasal bağlamda herhangi bir federal yapıya sahip olmayan Kosova'nın bağımsızlığını ilan etmesi ve başta ABD olmak üzere birçok batılı devletin bu ilanı tanınması Dağlık Karabağ için de aynı sonucun gerçekleşmesi ihtimalini küçük de olsa ortaya çıkarmıştır. Kosova ile Dağlık Karabağ'ı kısaca karşılaştırdığımız vakit Kosova'nın 1999 yılından bu yana BM'nin yönetimi altında bulunurken Dağlık Karabağ topraklarının işgal altında bulunduğunu, Kosovalıların bu bölgeyi işgal etmediklerini, Kosova'da zalimane uygulamalara maruz kalan kesimin bağımsızlık ilan ettiğini ancak Dağlık Karabağ'da zulm edenlerin bağımsızlık peşinde koştuklarını, Sırbistan'ın hiçbir özerklik yapısını kabul etmemesine rağmen Azerbaycan yönetiminin çok geniş özerklik yapılarına olumlu yaklaştığını ve nihayetinde BM ve diğer uluslararası kuruluşlarda Azerbaycan topraklarının işgal

⁸⁰⁰ "Armenian, Azerbaijani Presidents Agree on Preamble to "Madrid Principles", (Erişim) http://www.rferl.org/content/Armenian_Azerbaijani_Presidents_Agree_On_Preamble_To_Madrid_Principles/1940349.html, 11 Ocak 2013

edildiğinin ve Azerbaycan'ın haklı olduğunun vurgulandığını görmekteyiz.⁸⁰¹ Kosova'nın bağımsızlığının ardından Mart ayı başlarında Dağlık Karabağ bölgesinin kuzey kısmında Ermeni askerleri ile Azeri askerleri arasında çıkan çatışmalarda 12 Ermeni ve 4 Azeri askeri hayatını kaybetmiştir. Ardından Azerbaycan 14 Mart'ta BM Genel Kurulu'na Dağlık Karabağ sorununu tekrar taşımış ve Azerbaycan topraklarındaki işgalin hemen sona erdirilmesi ve göçmenlerin bu topraklara geri dönmesi için gerekli şartların oluşturulması gerektiği yönünde bir karar alınmıştır.⁸⁰²

2008 yılında ise Azerbaycan ve Ermenistan Cumhurbaşkanı, Rusya Cumhurbaşkanı Medvedyev'in arabuluculuğuyla Moskova'da görüşmüş ve ateşkes anlaşmasından sonra ilk kez iki ülke cumhurbaşkanı bir belgeye imza atarak Moskova Bildirisi'ni imzalamışlardır. Bildiride taraflar sorunu uluslararası normlar çerçevesinde barışçıl yollardan çözmeye çalışacaklarını ifade etmişlerdir.⁸⁰³ 2010 yılından itibaren ise görüşmeler daha çok Rusya'nın aracılığıyla "üçlü formatta" yürütülmeye başlanmış, bu kapsamda her iki devletin cumhurbaşkanları Ocak ayında Soçi'de, Haziran ayında St. Petersburg'da ve Ekim ayında Astrahan'da görüşmüşlerdir. Bu görüşmelerde hiç bir ilerleme kaydedilmemiş, sadece Astrahan görüşünde taraflar askeri esirlerin ve ölmüş askerlerin iadesini kararlaştırmışlardır. Ayrıca Aralık 2010 tarihinde düzenlenen AGİT Astana Zirvesi de sorunun çözümü açısından önemli kayda değer bir gelişme sağlayamamış, iki cumhurbaşkanı, uluslararası hukuki normların ve ilkelerin, BM Tüzüğü'nün, Helsinki Nihai Senedi'nin, 10 Temmuz 2009 tarihli L'Aquila ve 26 Haziran 2010 tarihli Moskova beyanatlarının sorunun çözümünde temel alınmaları gerektiğinin altını çizmişlerdir.⁸⁰⁴

⁸⁰¹ Güzel, Hasan Tevfik; "Dağlık Karabağ Sorunu", **Küresel güç mücadelesinde Avrasya'nın değişen jeopolitiği Yeni Büyük Oyun**, der.: Mehmet Seyfettin Erol, Ankara, Barış Platin, 2009, s. 526

⁸⁰² Güzel, Hasan Tevfik; **a.g.m.**, s. 527

⁸⁰³ Suleymanlı, Nasrin; **An Analysis of the Nagorno-Karabakh Problem**, Mersin, Offset Co. Ltd Press, s. 98-99, (Erişim) http://ebooks.preslib.az/pdfbooks/enbooks/eb-en_05092012_07.pdf, 6 Ocak 2013

⁸⁰⁴ Şiriyev, Zaur; "2010 Yılı'nın Diplomasi Tırafiğinde Dağlık Karabağ Sorununa Çözüm Arayışları", **Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi**, cilt 5, sayı 10, 2010, s.119-139

Azerbaycan topraklarının Ermenistan tarafından işgali konusunda uluslararası kuruluşlar içerisinde en net açıklama ve bildiriler İslam Konferansı Örgütü'nden gelmiştir. Örgüt hemen hemen her toplantısında, konuyu ele alarak açık bir dille, Azerbaycan topraklarının Ermenistan tarafından işgalini kınamış, kararlarında Ermenistan'dan işgal ettiği Azerbaycan topraklarını hemen terk etmesini talep etmiş ve BM başta olmakla tüm uluslararası kuruluşlara çağrıda bulunarak, bu işgalin sona erdirilmesi için gerekli çabaları göstermelerini istemiştir.⁸⁰⁵

2005 yılı Ocak ayında Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi Genel Kurulu tarafından "Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgal ettiğine dair" yeni bir karar çıkmıştır. Kararın yaptırım gücü olmadığı gibi çözüm için herhangi bir eylem planı da sunmamaktadır.⁸⁰⁶ 2010 yılında ise Avrupa Parlamentosu Genel Kurulunda Avrupa Birliği'nin Güney Kafkasya Stratejisine İhtiyaç başlıklı belgede bölgedeki dondurulmuş çatışmalara yer verilmiş, bugüne kadar AB tarafından Dağlık Karabağ sorununa ilişkin kabul edilen kararlar ve belgeler arasında, ilk defa olarak Ermeni silahlı güçlerinin işgal ettikleri bölgeden geri çekilmesi şartı koşulmuştur.⁸⁰⁷

Bugün itibariyle sorunun çözülmemesinin bir kaç sebebi vardır. Çözümü engelleyen ilk ve en önemli konu Dağlık Karabağ'ın statüsüdür. Dağlık Karabağ Ermenileri Dağlık Karabağ'ın bağımsızlığının tanınmasını ya da Ermenistan'la birleşmesini istemekteler. Azerbaycan tarafı ise hiç bir şekilde topraklarının bölünmesine yol vermeğeceğini, Dağlık Karabağ'a "en yüksek dereceli özerklik" vermeye hazır olduğunu bildirmektedir. İkinci önemli konu DKÖB dışında kalan ve Ermeni askeri birlikleri tarafından işgal edilmiş Azerbaycan topraklarının durumudur. Ermeniler Dağlık Karabağ'ı Ermenistan'a bağlayan Laçın koridoru hariç bu toprakları geri vermeye hazır olduklarını bildirmektedirler. Azerbaycan ise koşulsuz olarak DKÖB dışında kalan Azerbaycan topraklarının hepsinin geri verilmesini ve bundan sonra Dağlık Karabağ'ın statüsüne ilişkin görüşmelerin yapılmasını talep

⁸⁰⁵ Aslanlı, "Ermenistan'ın Azerbaycan Topraklarını işgal Sorununun Hukuki Boyutu"

⁸⁰⁶ Kantarcı, Şenol; "Karabağ Sorunu Diplomasi İle Çözülemez: Askeri Müdahale Şart", (Erişim) <http://www.turksam.org/tr/a216.html>, 10 Ocak 2013

⁸⁰⁷ Şiriyev, "2010 Yılı'nın Diplomasi Trafikinde", s. 127

etmektedir.⁸⁰⁸ Bu iki mesele ile ilgili görüşmeler çıkmaza girmiş durumdadır. Şunu belirtmek gerekir ki, Dağlık Karabağ sorunu her iki devlet için de ulusal bir onur meselesi ve devlet kimliklerinin bir parçası haline gelmiştir.⁸⁰⁹ O yüzden her iki tarafda da bu konuda her hangi bir taviz nerdeyse imkansızdır ve yakın zamanda da ilerlemenin kaydedilmesi pek mümkün gibi gözükmemektedir.

2.5.3. Türkiye – Azerbaycan İlişkileri ve Ermenistan

Soğuk Savaş'ın sona ermesi Türkiye açısından yeni fırsatların yanı sıra yeni tehditler de getirmiştir. Özellikle bağımsız bir Ermenistan'ın ortaya çıkışı yeni sorunları da beraberinde getirmiştir.⁸¹⁰ Günümüzde Güney Kafkasya'da Ermenistan, hem Türkiye, hem Azerbaycan, hem de Gürcistan için güvenlik için tehdit ve başlıca sorunu oluşturmaktadır.⁸¹¹ Ermenistan'ın bölge politikası incelendiğinde, Azerbaycan ile savaş durumunda olduğunu, ekonomide ve ulaşımda yaşadığı sorunlar nedeniyle Gürcistan ile iyi komşuluk ilişkileri kurmak istese de Cavaheti sorununu öne çıkardığını, Türkiye ile tarihi düşmanlığını sürdürdüğünü görmekteyiz.⁸¹²

Bağımsızlık sonrası Ermenistan'ın dış politikasına baktığımızda dünyanın çeşitli ülkelerine dağılmış diaspora güçleri ve Ermenilerin milli ideolojisi olan “Haydat” doktrinin dış politikayı şekillendiren ana etkenler olduğunu görmekteyiz. Özellikle Azerbaycan ve Türkiye'ye yönelik politika bu doktrinin temel ilkelerine dayanmaktadır. Tarihi Ermeni topraklarının geri alınması ve Birleşik Ermenistan ulusal devletinin kurulmasını, dünyanın çeşitli bölgelerine dağılmış Ermenilerin bu topraklara geri dönmesini ve sosyal

⁸⁰⁸ Cornell, Svante E.; **The Nagorno-Karabakh Conflict**, Uppsala University, Rapor No. 46, 1999, (Erişim) http://www.silkroadstudies.org/new/inside/publications/1999_NK_Book.pdf, 6 Ocak 2013, s. 130-131

⁸⁰⁹ Uzer, **a.g.m.**, s. 249

⁸¹⁰ Bal, “Türkiye-Ermenistan İlişkileri”, **21. Yüzyılda Türk Dış Politikası**, ed.: İdris Bal, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2004, s. 398

⁸¹¹ Selvi, Haluk; “Türkiye-Azerbaycan-Gürcistan İlişkilerinde Ermenistan Faktörü”, (Erişim) <http://www.satemer.sakarya.edu.tr/pdf/azerbaycan.pdf>, 3 Ocak 2013, s. 1

⁸¹² Selvi, **a.g.m.**, s. 5

devletin kurulmasını amaçlayan Haydat doktrinin mantığına göre, tarih boyunca Ermeni toprakları emperyalist güçler tarafından işgal edildiğinden, bu toprakları geri istemeleri ve almaları onların en doğal hakkıdır. Ermenistan dış politikası özellikle Koçaryan'ın hakimiyete gelmesinden sonra bu ideolojinin yörüngesine oturmuş ve Ermeniler "Büyük Ermenistan" ülküsü ve bu ülkünün coğrafi sınırlarına dayanarak Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan'a yönelik asılsız "kaybedilmiş-işgal edilmiş" topraklar iddiasını ileri sürmektedir.⁸¹³

Ermenistan bağımsızlığının ardından Dağlık Karabağ örneğindeki gibi Gürcistan'a karşı açık ve sıcak savaş başlatmamışsa da, Gürcistan'ın yaşadığı Abhazya, Güney Osetya ve iç savaş gibi gelişmelerden yararlanarak, Cavaheti'deki milliyetçi oluşumları destekleyerek bölgenin neredeyse Gürcistan yönetiminin dışına çıkmasını sağlamıştır. Ermenistan – Gürcistan ilişkilerinde varlığını sürdüren bir diğer sorun Gürcistan'daki bazı kiliselerin hangi mezhebe ait olduğudur. Ermenistan'daki bazı çevreler ayrıca Gürcistan'ı Ermenilere karşı "kültürel soykırım" uygulamakta ittiham etmektedirler.⁸¹⁴

Ermenistan'ın 1991 yılında kabul ettiği Bağımsızlık Bildirgesi, Ermenistan için, Karabağ nedeniyle Azerbaycan'la, soykırım iddiaları ve toprak bütünlüğü nedeniyle de Türkiye ile ciddi anlaşmazlıklar yaratmış bulunmaktadır. Zira Bildirge'de Ermenistan ve Karabağ'ın birleşmiş olduğuna atıf yapılmakta, ayrıca Ermenistan Cumhuriyeti'nin Türkiye ve Batı Ermenistan'da vuku bulmuş olan 1915 "soykırımı"nın uluslararası boyutta tanınmasını sağlamak görevini destekleyeceğine yer verilmiştir. Ermenistan bununla da kalmayarak iki ülke sınırını belirleyen Kars Antlaşmasını tanıdığını ilan etmemiş ancak tanımadığını da bildirmemiştir. Bununla dolaylı

⁸¹³ Gül, Nazmi; Ekici, Gökçen; "Azerbaycan ve Türkiye ile Bitmeyen Kan Davası Ekseninde Ermenistan'ın Dış Politikası", **Avrasya Dosyası**, Azerbaycan Özel, cilt 7, sayı 1, İlkbahar 2001, s. 373-378

⁸¹⁴ İzzetgil, a.g.m.

olsa da Türkiye'nin toprak bütünlüğünü tanımamaktadır.⁸¹⁵ Ermenistan "Büyük Ermenistan" projesinde Türkiye'ye yönelik "4 T"⁸¹⁶ planını, politikasını uygulamaktadır. Bu "4 T" planı aşağıdaki şekildedir:

- Tanıtım: Sözde Ermeni soykırımı tüm dünyada terör ve siyasi propaganda yoluyla tanıtılacak;
- Tanınma: Sözde Ermeni soykırım iddiaları dünya kamuoyu tarafından kabul edildikten sonra Türkiye tarafından da tanınacak;
- Tazminat: Uluslararası kamuoyu ve Türkiye sözde Ermeni soykırımını tanıdıktan sonra Ermenistan tarafından tazminat konusu gündeme taşınacak;
- Toprak: Son aşamada ise Türkiye'den toprak talebi uluslararası kamuoyunun dikkatine sunulacaktır.⁸¹⁷

Şunu belirtmek gerekir ki, Ermenistan tazminat ve toprak talebini devlet seviyesinde gündeme taşımamakta, Taşnaksütyun Partisi başta olmakla diğer milliyetçi partiler, gruplar ve diaspora aracılığı ile gündemde tutmaktadır. Aynı zamanda hükümetin tazminat talebinin sözde soykırım kurbanlarının torunlarının ve diaspora Ermenilerinin hakkı olduğunu bildirmesi tazminat konusundaki duruşunu göstermektedir.⁸¹⁸ Ayrıca Ermeniler çeşitli düzeylerde Kars ve Moskova Antlaşmalarının iptalini talep etmekte, bunu her iki antlaşmanın 25 yılığına imzalanması, bu sürenin 1946 yılında dolduğı ve tarafların antlaşmanın süresini uzatmak yönünde siyasi irade beyan etmediklerinden dolayı antlaşmanın hukuken geçersiz olduğuna dayandırmaktadırlar.⁸¹⁹

Türkiye – Azerbaycan - Ermenistan ilişkilerinde en önemli faktör Karabağ sorunudur. Zira Ermenistan'ı Türkiye'ye yönelik iddialarının yanı sıra Azerbaycan'a yönelik işgal politikası ile Azerbaycan ve Türkiye ilişkilerinde bir

⁸¹⁵ Lütem, "Karabağ Sorunu", s. 10

⁸¹⁶ Ermenistan'ın Türkiye'ye yönelik "4 T" şeklinde ifade edilen politikasının geniş açıklaması için bkz: Cabbarlı, **a.g.t.**

⁸¹⁷ Cabbarlı, **a.g.t.**, s. 113-114

⁸¹⁸ Cabbarlı, **a.g.t.**, s. 134-135

⁸¹⁹ Cabbarlı, **a.g.t.**, s. 141

nevi yakınlaştırmacı hem de gerginlik unsuru olarak değerlendirebiliriz. Genel olarak 1990'lı yıllar boyunca Ermenistan Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde yakınlaştırmacı unsur niteliğinde olsa da 2008 sonrası aksine ikili ilişkilerin tarihindeki en gergin ve soğuk dönemin yaşanmasının nedeni olmuştur. 2008 sonrası gelişmeler ve bunların ilişkilere yansımaları aşağıdaki bölümde ele alınacağından burda 1990'lı yıllar boyunca Türkiye – Azerbaycan ilişkilerine etkisi ele alınacaktır. Resmi Ankara Karabağ sorununun başladığı 1988'den SSCB'nin çöküşüne kadar sorunu Sovyetlerin iç sorunu olarak görmüş, Sovyetlerin dağılmasını müteakiben Hocalı katliamına kadar Ermenistan ve Azerbaycan'a aynı mesafede olduğunu her defasında tekrarlamıştır. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi hatta Türkiye hiç bir önkoşul ileri sürmeden Ermenistan'ın bağımsızlığını tanımış, Ermenistan'a insani yardımda bulunmuş, ekonomik anlamda zor günler yaşayan Ermenistan'a yabancı ülke ve kuruluşların yardımlarının toprakları üzerinden Ermenistan'a ulaştırılmasına izin vermiş,⁸²⁰ enerji protokolü de imzalamıştır. Ama iki ülke arasında "İyi Komşuluk Antlaşması"nın imzalanması daha doğrusu bu antlaşmada yer alacak ifadeler konusunda anlaşmazlık⁸²¹ yaşanması aslında iki ülke ilişkilerinin sonraki seyrinin ilk sinyalleriydi. Bu pürüze rağmen Türkiye yine münakaşada tarafsız kalmak isteyerek Ermenistan'la Azerbaycan arasında aracı olmak istemiştir. Ermenistan'ın da bu girişime karşı çıkmaması üzerine dönemin Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin bölgeyle Avrupa başkentleri arasında diplomasi seferleri yürütmüş, özellikle AGİK'in konuyu gündeme almasında etkili olmuştur. Öte yandan, Çetin Azerbaycan'ın talebi üzerine Batılı hükümetlerin ve özellikle ABD'nin dikkatini konuya çekmeye çalışmış ve bunda da başarı sağlamıştır.⁸²² 1992 yılında ise Türkiye Dağlık Karabağ'ın bir koridor ile Ermenistan'a bağlanması, buna karşılık Nahçıvan'ın da 30 km'lik bir koridorla Azerbaycan'a bağlanmasını, ardından gerekli nüfus mübadelesinin gerçekleştirilmesini öngören "çift koridor" önerisini sunmuş,

⁸²⁰ Özbay, Fatih; "Türkiye-Ermenistan Normalleşme Sürecine Rusya'nın Yaklaşımı", **Uluslararası Kafkasya Kongresi Bildiriler Kitabı**, ed.: Hasret Çomak, Arda Ercan, Bilge Ercan, Kocaeli, 2012, (Erişim) <http://www.bilgesam.org.tr/images/stories/kitaplar/icc.pdf>, 2 Kasım 2012, s. 675

⁸²¹ Bu konuda bkz: Azer, Candan; **Babadan Oğula Güney Kafkasya: Türkiye – Güney Kafkasya İlişkileri**, İstanbul, Truva Yayınları, 1. Baskı, 2011

⁸²² Aydın, a.g.m., s. 402

ama bu öneri kabul edilmemiştir.⁸²³ Ermenilerin Şubat 1992 tarihinde Hocalı'ya saldırımları ve masum insanları katletmeleri ve 1993 yılından itibaren DKÖB dışında kalan Azerbaycan topraklarını işgal etmeye başlamaları, bu ilerleyişin Nahçıvan'ı tehdit etmesi Türkiye'nin politikasında değişimlere gitmesine ve Azerbaycan odaklı politika yürütmesine sebep olmuştur. Ama Türkiye, yine de Azerbaycan'a önemli silahlı yardım yapmaktan ve ülke içinde her ne kadar askeri müdahale taraftarları olsa da iki ülke arasındaki çatışmaya askeri müdahaleden kaçınmıştır.⁸²⁴ Bu Azerbaycan kamuoyunun kırılganlığına sebep olmuştur. Ama burda unutulmaması gereken önemli nokta Azerbaycan'ın hiç bir zaman resmi olarak Türkiye'nin müdahalesini talep etmemiş olmasıdır.⁸²⁵

26 Şubat 1992 tarihindeki Hocalı Katliamı'ndan sonra Türkiye'nin tutumunda değişim gözlenmiştir. Hocalı Katliamı sonrasında tüm Türkiye'de Ermenistan karşıtı gösteriler düzenlenmiş ve Türkiye'nin Azeri-Ermeni savaşına müdahale edilmesi talep edilmiştir. Bunun üzerine Türkiye Ermenistan ile sınırda askeri tatbikatlar düzenlemiştir.⁸²⁶ Hocalı katliamı sonrası askeri müdahale seçeneği yoğun bir şekilde tartışılırken Turgut Özal sert söylemlerde bulunmaya başlamıştır. Askeri önlemlerin zorunluluğundan bahseden Özal, Erivan'a "yanlışlıkla birkaç bomba düşebileceğini" açık bir dille beyan ederek⁸²⁷ Ermenilerin "birazcık korkutulmaları gerektiğini" belirtmiş⁸²⁸, dönemin Başbakanı Demirel ise askeri müdahalenin söz konusu olamayacağı yönünde⁸²⁹ açıklamalar yapmıştır. Hocalı katliamı'nın ardından dönemin Cumhurbaşkanı Özal Azerbaycan'ın desteklenmesi için Ermenistan'a abluka uygulanması fikrini ortaya atsa da Demirel hükümeti yine tedbirli davranmış, hava koridorunu kısmen kapatarak, Ermenistan'a

⁸²³ Sönmezoğlu, **a.g.e.**, s. 715

⁸²⁴ Demirdağ, Yelda; "Türk Dış Politikasında Güney Kafkasya", **Türk Dış Politikası: Son On Yıl**, Yelda Demirdağ, Özlen Çelebi, Ankara, Palme Yayınları, 2011, s. 96

⁸²⁵ Cornell, "The Nagorno-Karabagh Conflict", s. 68

⁸²⁶ Karaev, Aleksandr; "Turtsia-Armeniya-Azerbaydzhan: Vozhmozhnie sşenarii "Protokolnoy Drujbi" (Türkiye-Ermenistan-Azerbaycan: "Protokol Dostluğu"nın olası senaryoları), (Erişim) <http://ia-centr.ru/expert/6246/>, 17 Ocak 2013

⁸²⁷ Hurç, **a.g.t.**, s. 62

⁸²⁸ Güzel, Hasan Tefvik, **a.g.m.**, s. 521

⁸²⁹ Hurç, **a.g.t.**, s. 75

gıda ve ilaç yardımı yapan uçakların uçuşuna müsaade etmiştir.⁸³⁰ Ama zaman zaman Demirel de sert söylemlerde bulunmuştur. 19 Şubat'ta TBMM Karabağ sorununu görüşmüş, TBMM'deki görüşmelerde Demirel, "Batı Karabağ sorununda Ermenistan'ı destekler ve Ermenistan uzlaşmaz tutum takınırsa, bölgesel savaş çıkar" uyarısında bulunmuştur.⁸³¹

Bununla beraber Başbakan Demirel, başta ABD olmak üzere dünya devletlerinin dikkatini bölgeye çekmek istemiştir. Demirel, 11 Şubat 1992 tarihinde ABD'ye gerçekleştirdiği ziyaretinde⁸³² ABD Başkanı George Bush ile de konuyu görüşmüş ve ABD yönetimi yaptığı açıklamada Bush'un Dağlık Karabağ'daki gelişmelerden kaygı duyduğunu, soruna barışçı çözüm bulunması için tarafların derhal ateşkes ilan etmesini istediği bildirilmiştir.⁸³³ Ardından Temmuz 1992 tarihinde Ermenistan Cumhurbaşkanı Ter-Petrosyan ile görüşen Demirel, Ermenilerin işgal edilmiş Şuşa ve Laçın'den çekilmelerini talep etmiş, bunun yanı sıra Azerbaycan ve Ermenistan Cumhurbaşkanları arasında bir toplantı organize etmeyi teklif etmiş, ama teklif Elçibey tarafından reddedilmiştir.⁸³⁴ Görüldüğü üzere dönemin Cumhurbaşkanı Özal ve Başbakanı Demirel, Azeri – Ermeni çatışmasına karşı takınılacak tavır konusunda birbirlerinden farklı görüşlere sahip olmuşlardır. Özal'ın temsil ettiği grup SSCB'nin dağılmasının Orta Asya ve Kafkaslarda Türkiye'nin önüne yeni fırsatlar çıkardığını, bu yüzden Türkiye'nin daha aktif bir dış politika takip etmesi gerektiğini ve Kafkasya'da Azerbaycan'ın açıkca desteklenmesi gerektiğini düşünmekte idi.⁸³⁵ Demirel ise ihtiyatlı bir politikayı tercih ediyor, çatışmaları diplomasi yoluyla durdurmayı sağlamaya

⁸³⁰ Aleskerli, Alesker; "Gergin Gündem: Türkiye – Ermenistan Sınır Kapısı Sorunu", **Stratejik Analiz**, cilt 10, sayı 109, Mayıs 2009, s. 31

⁸³¹ Karimov, **a.g.t.**, s. 70-71

⁸³² Güzel, Müslüm; Ulusal Özelliklerin Türk Dış Politikasına Yansımaları, **Türk Dış Politikasında Strateji Arayışları**, der.: Mehmet Seyfettin Erol, Ankara, Barış Kitapevi, 2011, s. 54

⁸³³ Hurç, **a.g.t.**, s. 76

⁸³⁴ "Turetskaya Vneşnyaya Politika v Uregulirovanii Karabahskogo Konflikta"(Karabağ Sorununun çözümüne ilişkin Türk Dış Politikası), (Erişim) http://www.referatsochinenie.ru/referat/mejdunarodnye_otnosheniya_i_mirovaya_yekonomika/turecka_ya_vneshnyaya_politika_v_uregulirovanii_karabahskogo_konflikta.html, 11 Ocak 2013

⁸³⁵ Aydın, **a.g.m.**, s. 410

çalışmakta idi.⁸³⁶ Bu kesim Ermenistan ile ekonomik işbirliği başta olmak üzere Türkiye'nin Ermenistan'la ilişkilerini geliştirebileceğine, bununla Ermenistan'ın Rusya ile yakınlaşması önleneyeğini hatta Dağlık Karabağ konusunda Ermenistan'ın olumlu adımlar atacağına inanmakta idi.⁸³⁷ Ama 1993 Nisan'ında Kelbecer'in işgali ile Türkiye Ermenistan'la ilişkilerini aşamalı olarak kısıtlamaya gitmiş, bu kapsamda sınır kapılarını ve hava sahasını kapatmıştır.

Türkiye'nin bu dönemdeki Ermenistan ve Azerbaycan politikasının belirlenmesinde ve savaşa Azerbaycan tarafından girmemesinde aşağıdaki faktörler etkili olmuştur:

- Türk dış politikasına Kurtuluş Savaşı'ndan hakim olan ve maceracılıktan uzak, gerçekçi bir dış politika stratejisini öngören Kemalist yaklaşım.
- Türkiye'nin Batı ile ittifakı: Türkiye'nin Batı ile ittifakı özellikle NATO üyesi olması Azerbaycan tarafında müdahalesini engellemiştir. Batılı ülkelerin çatışmanın dışında kalmak istekleri, bazen ise zımnen ya da açıkca Ermenistan'ı desteklemeri Türkiye'nin müdahalesini engellemiştir.
- Rusya ile ilişkiler: Türkiye'nin Rusya ile önemli ekonomik ilişkileri vardı, ayrıca Türkiye'nin müdahale edeceği yönündeki söylentilere Rusya'nın sert tepki vermesi Türkiye'yi bu tür politikadan uzaklaştırmıştır.
- “Soykırım” iddiaları: Türkiye Azerbaycan'a her hangi aktif desteğinin Ermeni diasporası tarafından şişirilerek Batı'da Ermenilere yönelik yeni “zulüm” olarak resmedileceğinden korkmakta idi.
- 1974 Kıbrıs örneği: 1974'te Kuzey Kıbrıs'a çıkartma yapıldığı zaman gösterilen uluslararası tepki de büyük etki etmiştir.⁸³⁸

Bazen Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin geliştirilememesinin ana nedeni olarak Karabağ sorunu gösterilmektedir. Doğrudur Karabağ sorunu önemli rol

⁸³⁶ Sönmezoğlu, **a.g.e.**, s. 717

⁸³⁷ Aydın, **a.g.m.**, s. 410

⁸³⁸ Cornell, “The Nagorno-Karabakh Conflict”, s. 70-73

oynamaktadır. Ama resmi Ankara Ermenistan’la ilişkilerin geliştirilmesini Ermenistan tarafından işgal edilmiş Azerbaycan topraklarının geri verilmesi ve kaçkınların evlerine dönüşüne müsaade edilmesi, Nahçıvan’a koridor açılması koşullarının yanı sıra⁸³⁹ Türkiye’ye yönelik “soykırım” iddialarının kalkması ve toprak talebinden vazgeçmesi şartlarına bağlamıştır. Bu yüzden de Karabağ sorunu çözülsede dahi bu faktörler Türk – Ermeni ilişkilerini etkilemeye devam edecektir.⁸⁴⁰

Ermenistan’da içerde siyasi bütünlük Dağlık Karabağ sorunuyla, dışarıda sinerji “soykırım” iddiaları ile sağlanmaktadır. Karabağ sorunu iç malzeme olarak kullanılmaktadır. Ermenistan hükümetlerinin kaderi Karabağ sorununa bağlıdır.⁸⁴¹ Özellikle Petrosyan’ın durumu bunu çok açık şekilde gözler önüne sermiştir. Ermenistan bu politikasıyla Azerbaycan ve Türkiye dış politikasının, ayrıca Türkiye – Azerbaycan ikili ilişkilerinin merkezine yerleşmiş durumdadır. Ermenistan’la ilişkilerin geliştirilmesi resmi Erivan’ın her iki devlete karşı asılsız iddialarından vazgeçmesine bağlıdır. Ama Ermenistan’ın bu konulardan her hangi birinde geri adım atacağı imkansız gibi gözükmemektedir.

⁸³⁹ Aslanlı, “Türkiye Ermenistan İlişkilerindeki”, s. 58

⁸⁴⁰ Bal, “Türkiye-Ermenistan İlişkileri”, **21. Yüzyılda Türk Dış Politikası**, ed.: İdris Bal, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2004, s. 417

⁸⁴¹ Hurç, **a.g.t.**, s. 56

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ERMENİSTAN'LA NORMALLEŞME SÜRECİ VE TÜRKİYE – AZERBAYCAN İLİŞKİLERİNE ETKİSİ

3.1. 2002 SONRASI TÜRK DIŞ POLİTİKASI VE KAFKASYA

2002 yılında yapılan seçimlerle Türkiye 1991 yılından beri koalisyon hükümetleriyle yönetilmeye son vermiş ve bir partiyi - AK Parti'yi tek başına iktidara taşımıştır.⁸⁴² Bir çok uzman AK Parti'nin hakimiyete gelmesiyle Türk dış politikasında geçmişten farklı politikalar uygulandığını ve dış politikada bir kırılmanın yaşandığı konusunda fikir birliği içindeler. Zira AK Parti hükümetinin dış politika yaklaşımı incelendiğinde proaktif ve risk almaya istekli, komşu ülkelerle ikili sorunları çözmeye ve aktif biçimde ilişkileri geliştirmeye odaklı ve dünyayı “kazan – kaybet” değil, “kazan – kazan” oyunu olarak algılayan bir dış politika benimsediği görülmektedir ki, bunun da Türkiye'nin genel olarak II. Dünya Savaşı'ndan beri yürüttüğü politikadan farklı olduğu bilinmektedir. Kısaca yeni dış politika kapsamında, Türkiye'nin Soğuk Savaş'ın kutuplaşma ve bloklaşma ortamından kurtulması, yakın çevresinden başlayarak çevresinin düşmanlarla çevrili olduğu inancının temeli olan Sevr fobisini atarak, rekabetten ziyade işbirliği vasıtalarını kullanması, askeri güç araçlarından ziyade yumuşak güç unsurları olan karşılıklı ekonomik bağımlılık ve kültürel bağların güçlendirilmesi, Soğuk Savaş döneminde Batı ile geliştirilen ilişkileri sürdürmesinin yanı sıra yakın bölgelerden başlayarak Avrupa, Afrika ve Asya'da etkinlik kazanmayı amaçlayan bir dış politika hedeflediği bilinmektedir.⁸⁴³

⁸⁴² Demir, Ali Faik; “Yeni Liderler Döneminde Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinde Kırılma Noktaları”, **Uluslararası Kafkasya Kongresi Bildiriler Kitabı**, ed.: Hasret Çomak, Arda Ercan, Bilge Ercan, Kocaeli, Temmuz 2012, s. 305

⁸⁴³ Akyol, Hakan; “Realizm ile İdealizm Arasında Yeni Türk Dış Politikası: Hedefler, Yöntemler ve Araçlar Karşılaştırılması”, **Türk Dış Politikasında Strateji Arayışları: “Türkiye'nin Güncel Güvenlik Sorunları: Ülkeler, Bölgeler, Örgütler”**, der.: Mehmet Seyfettin Erol, Ankara, Barış Kitap, 2011, s. 28-33

Dış politikada değişimin yaşanmasında dış faktörler de etkili olmuştur. Bunlar Türkiye – AB ilişkilerinde durgunluk, Ortadoğu’da değişen siyasi durum ve Türkiye’nin yakın bölgesinde enerji kaynakları üzerinde artan rekabet olmuştur.⁸⁴⁴

Dış politikada yeni yaklaşımın benimsenmesinde 2002 – 2009 yıllarında Başbakan Danışmanı, 1 Mayıs 2009 tarihinden itibaren ise Dışişleri Bakanı olan Ahmet Davutoğlu’nun önemli rolü olmuştur.⁸⁴⁵ Zira Davutoğlu’nun daha 2001 yılında kaleme aldığı “Stratejik Derinlik” adlı kitabındaki fikirleri AK Parti dönemi Türk dış politikasının teorik kaynağını oluşturmuştur.

Davutoğlu adı geçen eserde ilk önce dikkati Türkiye’nin jeopolitik konumuna çekmekte ve kuzey – güney doğrultusunda Avrasya merkez kara kütlelerini sıcak denizlere ve Afrika’ya bağlayan iki önemli kara geçiş bölgesinin (Balkanlar ve Kafkaslar) ve bir deniz geçiş bölgesinin (Boğazlar) Türkiye’de kesiştiğini ve bu bölgeleri jeoekonomik kaynak merkezleri olan Ortadoğu ve Hazar Bölgesi’ne bağladığını ifade etmektedir. Davutoğlu güç merkezleri ile ilişkilerin alternatifli tarzda yeniden düzenlenmesi ve uzun dönemli kültürel, ekonomik ve siyasi bağların sağlamlaştırıldığı bir hinterlandın oluşturulmasını Türkiye’nin gelecek yüzyıla yönelik dış politika stratejisi olarak görmekte ve bu stratejiyi ileride uluslararası çevreye kademeli bir tarzda açabilmek için kullanabileceği üç önemli jeopolitik etki alanı ileri sürmektedir: 1. *Yakın kara havzası*: Balkanlar – Ortadoğu – Kafkaslar; 2. *Yakın deniz havzası*: Karadeniz – Adriyatik - Doğu Akdeniz – Kızıldeniz – Körfez – Hazar Denizi; 3. *Yakın kıta havzası*: Avrupa – Kuzey Afrika – Güney Asya – Orta ve Doğu Asya. Türkiye bu kuşaklar arasında geçişgenliği ve karşılıklı bağımlılığı iyi değerlendirip bunu iç siyasi kültür ile bütünleştirebilirse uluslararası sistemin çevre unsuru olmaktan kurtulabilecektir.⁸⁴⁶

⁸⁴⁴ Meral, Ziya; Paris, Jonathan; “Decoding Turkish Foreign Policy Hyperactivity”, **The Washington Quarterly**, 33:4, 2010, s. 78

⁸⁴⁵ Akyol, **a.g.m.**, s. 10

⁸⁴⁶ Davutoğlu, Ahmet; **Stratejik Derinlik: Türkiye’nin Uluslararası Konumu**, 74. baskı, İstanbul, Küre Yayınları, 2011, s. 116-118

Yakın kara havzasındaki gelişmelerin Türkiye'nin dış politikasını doğrudan etkileyen ve bu politikayı şekillendiren ana unsurlar olduğuna dikkat çekilerek Türkiye'nin bu yakın havza ile yabancılaşıma gibi bir lüksünün olmadığı ifade edilmektedir. Türkiye'nin uluslararası konum içindeki siyasi, ekonomik ve kültürel ağırlığı bu havzada sahip olduğu etkinliğe bağlanmakta, Balkanlar, Kafkaslar ve Ortadoğu'daki gelişmeler üzerinde etkili olamayan bir Türkiye'nin kendi iç bütünlüğünü koruyamayacağı gibi dünyaya da açılmayacağı bildirilmektedir.⁸⁴⁷ Türkiye'nin bölgesel anlamda daha büyük ölçekli dış politika ufuklarına açılmasının ilk etabı ise yakın kara havzası ile irtibatını sağlayan sınır komşuları ile olan ilişkilerini yeniden düzenlemesine bağlıdır. Bu yüzden Türkiye, yakın sınır komşularıyla sürekli bunalımlar yaşamaktan kurtulmalı, yakın kara havzasında bölgesel güvenlik ve işbirliği alanındaki çalışmalara öncülük edip, özellikle ekonomik ve kültürel alanlarda karşılıklı bağımlılığı artıracak adımlar atmalıdır.⁸⁴⁸

Dış politikaya yön verecek ana ilkeler ise Davutoğlu'nun Foreign Policy dergisinde yayınlanan makalesinde genişçe değerlendirilmiş ve burada üç metodolojik ve beş operasyonel ilke belirtilmiştir. Türk dış politikasında Soğuk Savaş boyunca hakim olan kriz odaklı yaklaşımın yerine vizyoner yaklaşımın benimsenmesi, dış politikanın tutarlı ve sistematik temele oturtulması, yeni bir diplomasi tarzının benimsenmesi yani yumuşak gücün artırılmasını temel metodolojik ilkeler olarak saymaktadır. Demokrasi ve güvenlik arasında uygun bir dengenin kurulması, komşularla sıfır sorun, proaktif ve çatışma önleyici barış diplomasisi, çok boyutlu dış politika ve ritmik diplomasi ise operasyonel ilkelerdir.⁸⁴⁹

Bu ilkelerden olan komşularla sıfır sorun ilkesi daha sonra başlı başına bir politika olarak karşımıza çıkmakta ve ilk olarak da sınır komşularıyla uygulanmaktadır. Bu politikayı Türkiye'nin, öncelikle sınır komşuları ile mevcut sorunlarını çözme ve daha sonraki aşamada da bölgesel güvenliği

⁸⁴⁷ Davutoğlu, **a.g.e.**, s. 119

⁸⁴⁸ Davutoğlu, **a.g.e.**, s. 143-145

⁸⁴⁹ Bununla ilgili bkz: Davutoğlu, Ahmet; "Turkey's Zero-Problems Foreign Policy", (Erişim) http://www.foreignpolicy.com/articles/2010/05/20/turkeys_zero_problems_foreign_policy, 15 Ocak 2013

tehdit eden bölge içi sıkıntıların çözüme kavuşturulmasına katkı sağlama girişimlerinde bulunarak, Türkiye'nin güvenlik ve istikrarını geliştirmenin yanı sıra, önemli bir bölgesel ve küresel güç konumuna gelmesi amacını güden dış politika anlayışı olarak tanımlamak mümkündür.⁸⁵⁰ Bu politika ile Türkiye, komşularıyla ilişkilerini tüm sorunlardan arındırmayı, en azından mümkün olduğu kadar azaltmayı, bununla yakın çevresinden başlayarak etrafında bir barış ve istikrar kuşağı oluşturmayı hedeflemiştir.⁸⁵¹

Bu politika kapsamında Türkiye komşularıyla sorunlarında pozisyon değişimine gidebileceği yönünde bir mesaj vermiş, bunun ilk somut örneği Kıbrıs konusu olmuştur. Ardından Suriye, İran, Irak ve Ermenistan'la ilişkilerde bu ilişkileri iyileştirmek yönünde çeşitli adımlar atılmıştır. Ama komşularla sıfır sorun politikasının bir çok hallerde "normalleşme" olarak nitelendirilmesi, bazı ülkelerin Türkiye'den taviz beklentisini artırmış, bu da bu politikanın uygulanmasını zorlaştırmıştır.⁸⁵²

Kafkaslara gelince Davutoğlu Türkiye'nin bu bölgeye Soğuk Savaş sonrası dönemde gerek psikolojik gerekse diplomatik açıdan yeterince hazırlıklı giremediğini, bu yüzden Kafkaslar'ın bir bütün olarak değil Azeri-Ermeni savaşı sınırları içinde değerlendirildiğini bildirmektedir. Davutoğlu'nun yaklaşımında, Azerbaycan Türkiye için genel olarak Kafkaslarda, özellikle Güney Kafkasya'da en önemli stratejik müttefik olarak değerlendirilmekte, Azerbaycan topraklarının işgali Türkiye'nin Soğuk Savaş sonrası dönemde karşı karşıya kaldığı en önemli stratejik kayıp olarak görülmektedir. Türkiye'nin bölgede ağırlığını artırabilmesi, yakın deniz havzası içinde olmakla birlikte sınır ötesi etkinlik alanları içinde kalan Hazar'a yönelik politikalar geliştirebilmesinin Azerbaycan'ın istikrarlı ve güçlü bölgesel konumuna bağlı olduğu ifade edilmiştir. Davutoğlu Türkiye'nin bölgede etkin olması için çok yönlü bir Kafkaslar politikasının geliştirilmesine gerek olduğu

⁸⁵⁰ Güzel, Müslüm, **a.g.m.**, s. 46

⁸⁵¹ "Komşularla Sıfır Sorun Politikamız", (Erişim) <http://www.mfa.gov.tr/komsularla-sifir-sorun-politikamiz.tr.mfa>, 24 Ocak 2013

⁸⁵² Göker, Mustafa; "Türkiye'nin Yeni Yakın Çevre Politikası ve Sıfır Sorunlu Komşuluk", **Türk Dış Politikasında Strateji Arayışları: "Türkiye'nin Güncel Güvenlik Sorunları: Ülkeler, Bölgeler, Örgütler"**, der.: Mehmet Seyfettin Erol, Ankara, Barış Kitap, 2011, s. 130

düşüncesindedir.⁸⁵³ Ancak bununla beraber Gürcistan, Ermenistan ve İran ile gergin ilişkiler yaşayan Türkiye'nin değişik alternatiflere açık bir Kafkasya politikası takip etmesinin güç olduğunu, zaten son yıllarda Türkiye'nin en temel dış politika açmazının Gürcistan hariç bütün komşuları ile konjonktürel gerginlikler yaşadığı bir süreç içinde bölgesel politikalar üretme çabası içine girilmiş olduğundan kaynaklandığını bildirmektedir.⁸⁵⁴

Yeni Türk dış politikasının Kafkasya ayağına baktığımızda, 2008 yılına kadar önceki dönemden pek de farklı bir politikanın var olduğu söylenemez. Zira 2002 – 2008 yılları arasındaki dönemde, yine önceki döneme benzer biçimde, bölgenin temel sorunu niteliğindeki dondurulmuş anlaşmazlıklara Gürcistan ve Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü çerçevesinde yaklaşılmış, sorunların çözümünde iyi niyet ve işbirliğini vurgulayan bakış açısı savunulmaya devam etmiştir. Bölgesel ilişkilerin devamı adına Gürcistan – Azerbaycan ekseninin korunduğu, ekonomik, siyasi ve askeri bağların güçlendirilmeye çalışıldığı görülmektedir. Ekonomik ve ticari ilişkiler hızla gelişirken, kültürel bağlar korunmaya çalışılmış ve enerji/ulaştırma alanında çeşitli atılımlar (BTC, BTE inşa edilmiş, BTK'nın inşası için girişimlerde bulunulmuştur.) gerçekleştirilmiştir. Bu politikada değişim Ağustos 2008 Savaşı sonrasında gözlenmeye başlamıştır. Bu savaş sonrası Türkiye'nin başta Ermenistan olmak üzere Kafkaslara yönelik yeni bir vizyon geliştirmeye, bölgenin sorunlarına çözüm önermeye çalıştığı görülmektedir. Fakat bu yeni uygulamada bölge ülkeleri arasında kurulamayan sağlıklı ilişkiler, Rusya ve İran gibi bölgesel aktörlerle, ABD ve AB gibi küresel oyuncuların bölgeye yönelik politikalarının sınırlandırıcı unsurlar olarak karşımıza çıktığını görüyoruz.⁸⁵⁵

Yeni dış politika kapsamında Kafkaslara baktığımızda ilk hareketliliğin Gürcistan Savaşı sırasında yaşandığını görmekteyiz. Türkiye savaşın yarattığı belirsizlik ve karmaşa ortamında savaşın hızla sona erdirilmesi ve

⁸⁵³ Davutoğlu, **a.g.e.**, s. 127-128

⁸⁵⁴ Davutoğlu, **a.g.e.**, s. 144

⁸⁵⁵ Çelikpala, Mitat; "Türkiye ve Kafkasya: Reaksiyoner Dış Politikadan Proaktif Ritmik Diplomasiye Geçiş", **Uluslararası İlişkiler**, cilt 7, sayı 25, Bahar 2010, (Erişim) <http://www.uidergisi.com/wp-content/uploads/2013/02/turkiye-ve-kafkasya.pdf>, 23 Ocak 2013, s. 106

soruna bölgesel düzeyde çözüm bulunulması adına “Kafkasya İstikrar ve İşbirliği Platformu” (KİİP)’nu önermiştir. Bölgesel düzeyde işbirliğiyle istikrar ve güvenin tesisini amaçlayan diğer bölgesel kurumları tamamlayan ve diyalogu öne çıkartan yeni bir forum olarak nitelendirilen KİİP’in Türkiye, Rusya, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan’ı kapsamı düşünülmüştür. Ama bölge ülkeleri arasındaki ikili sorunlar bu girişimin kağıt üzerinde kalmasına sebep olmuştur. Bunda ayrıca bu girişimin ABD olmak üzere bölge dışı aktörleri ve İran’ı dışlaması bir sebep olarak gösterilmektedir.⁸⁵⁶

Diğer bir adım olarak bölgede Rusya ile rekabetten ziyade işbirliğine gidilmiş, bu kapsamda Rusya ile ekonomik ve ticari ilişkilerde önemli gelişme kaydedilmiş, Samsun Ceyhan Petrol Boru Hattı ile Akkuyu Nükleer Santral projeleri ve işadamlarına yönelik vizelerin kaldırılması en dikkat çekici noktalar olmuştur.⁸⁵⁷ Ama Türk dış politikasının Kafkasya ayağında yaşanan en önemli değişiklik “Ermenistan Açılımı” diğer adıyla Ermenistan’la ilişkilerin normalleşmesi süreci olmuştur.

3.2. NORMALLEŞME SÜRECİ

Normalleşme süreci, Türkiye’nin, Ermenistan ile arasındaki sorunları gidermek ve ilişkileri geliştirmek amacıyla Ağustos 2007 tarihinde İsviçre’nin Zürih kentinde başlattığı diplomatik bir açılım olarak ifade edilebilir. Normalleşme süreci ile öncelikle iki ülke arasında diplomatik ilişkilerin kurulması ve 1993 yılından itibaren kapatılan sınırların açılması öngörülmektedir. Ekim 2009 tarihinde Türkiye ile Ermenistan arasında imzalanan protokollerle normalleşme süreci işletilmeye başlanmıştır.⁸⁵⁸

⁸⁵⁶ Çelikpala, **a.g.m.**, s. 108-110

⁸⁵⁷ Caşın, Mesut Hakkı; “Türk Dış Politikası Açısından Kafkasya ve Orta Asya”, (Erişim) http://www.hasen.org.tr/Content/userfiles/pdf/Hazar_02_Makale8.pdf, 24 Ocak 2013, s. 64

⁸⁵⁸ Ekşi, **a.g.m.**, s. 9

3.2.1. Normalleşme'nin Sebepleri

Türkiye açısından Normalleşme'nin aşağıdaki sebepleri olduğunu söyleyebiliriz:

- Genel olarak bu AK Parti ile Türk dış politikasındaki değişime bağlıydı. Yukarıda bahsettiğimiz gibi Davutoğlu'nun görüşlerine dayanarak AK Parti içe kapanık olarak tanımlanan Türk dış politikasını daha dışa dönük hale getirmiş ve statükocu tutum terk edilerek daha aktif dış politika yürütülmeye başlanmış, bu kapsamda Türkiye daha önce pek müdahil olmadığı bir çok alanda politika üretmeye, katı tutum benimsemiş olduğu bazı alanlarda ise ciddi açılımlar yaparak tepkisel davranmaktan uzaklaşmaya çalışmıştır.⁸⁵⁹
- Bu açılımın dış baskıların da etkisiyle başladığını söyleyebiliriz. Zira AB ve ABD Türkiye'nin Ermenistan'la sınırı açması konusunda uzun yıllardır baskı yapmaktalardı. Normalleşme sürecinde özellikle ABD'nin rolü göz ardı edilemez. Obama bu süreçte katalizatör rolü oynamıştı. Onun seçim kampanyası sırasında 1915 olaylarının “soykırım” olarak kabul edilmesi gerektiğini açıklaması,⁸⁶⁰ daha sonra başkan seçildikten sonra 2009 başındaki Türkiye ziyareti sırasında TBMM'de yaptığı konuşmasında Türkiye'nin geçmişi ile yüzleşmesi gerektiği ve sınır kapılarının açılmasının gerekliliğini vurgulaması Türkiye'nin tedirginliğini arttırmıştır.⁸⁶¹ Böylece Türkiye'nin Başkan Obama'nın 24 Nisan konuşmasında “soykırım” kelimesini kullanmasını önlemek için süreç üzerinde yoğunlaştığı söylenebilir.⁸⁶² Yol Haritası'nın 24 Nisan'dan birkaç gün önce açıklanması da bu tezi destekler niteliktedir.

⁸⁵⁹ Ateş, Davut; “2002-2008 Döneminde Türkiye'nin Güç Arayışı”, **Uluslararası Hukuk ve Politika**, cilt 5, sayı 17, 2009, (Erişim) <http://www.usak.org.tr/dosyalar/dergi/y4hJLqmf9MaD3j7jDPU2lICtBZSrG7.pdf>, 16 Ocak 2013, s. 23

⁸⁶⁰ Özertem, Hasan Selim; “The Limits of Zero Problem Policy in the Caucasus: The Impasse in Turkish – Armenian Relations”, **Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi**, Cilt 5, sayı 10, 2010, s. 149

⁸⁶¹ Demirdağ, **a.g.m.**, s. 119

⁸⁶² Özertem, **a.g.m.**, s. 149

- Normalleşme sürecinde Rusya – Gürcistan Savaşı'nın da etkisi olmuştur. Bu savaş her şeyden önce Gürcistan'ın enerji koridoru olarak pek de güvenli olmadığını ortaya çıkarmıştır. Savaş sırasında Gürcistan'ın kısmi ve geçici de olsa işgali, Rus savaş uçaklarının BTC boru hattı yakınındaki arazileri bombalaması Ankara'nın bölgesel enerji stratejilerini sekteye uğratmış, ayrıca Türkiye'nin Orta Asya enerji rezervlerine ulaşmayı hedefleyen enerji politikalarının sınırlarını göstererek, alternatif arayışına sevk etmiştir. Bu anlamda Ermenistan tek alternatif olarak karşımıza çıkmaktaydı.⁸⁶³

Ermenistan açısından bakacak olursak Normalleşme'nin aşağıdaki sebeplerini gösterebiliriz:

- Rus – Gürcü Savaşı Ermenistan'ı özellikle ekonomik açıdan etkilemiştir. Türkiye ve Azerbaycan'la sınırı kapalı olan Ermenistan'ın dünyaya çıkışı Gürcistan ve İran üzerinden sağlanmaktadır. Savaş sırasında Ermenistan'ın Gürcistan'la sınırı kapanmış ve ulaşım zorlukları yaşanmıştır.⁸⁶⁴ Ayrıca savaşın Ermenistan ekonomisine vurduğu zarara bakacak olursak Ağustos Savaşı ekonomiyi 680 milyon dolar zarara uğratmış, Gürcistan'ın Ermenistan'dan ithalatında 121 milyon dolarlık bir azalma olmuş, en önemlisi ise toplamda 300 milyon dolarlık yabancı yatırım geçici olarak askıya alınmıştır.⁸⁶⁵ Bu nedenle savaş sonrasında Türkiye ile ilişkilerin normalleşmesi ve sınırların açılması Ermenistan açısından daha da önem kazanmıştır. Sarkisyan ekonomik sorunların çözümü için Batı'ya açılmak, bunu da Türkiye üzerinden yapmak istemiştir.⁸⁶⁶

⁸⁶³ Dilek, Oğuz; Ediğ, Halit Hakan; “Türkiye-Ermenistan İlişkilerinde Normalleşememenin İrrasyonel Kaynakları: İnanç ve Önyargılar”, **Krizler ve Kriz Yönetimi: “Temel Yaklaşımlar, Aktörler, Örnek Olaylar”**, ed.: Mehmet Seyfettin Erol, Ertan Efegil, Ankara, Barış Kitap, 2012, s. 180

⁸⁶⁴ Kasım, **a.g.e.**, s. 226

⁸⁶⁵ Melkumyan, Naira; “Armenia: Economy Hit by Georgian War”, (**Erişim**) <http://iwpr.net/report-news/armenia-economy-hit-georgian-war>, 17 Ocak 2013

⁸⁶⁶ Demirdağ, **a.g.m.**, s. 119

- Bu süreç aynı zamanda Sarkisyan açısından Şubat 2008 tarihindeki Başkanlık seçimleri sonrasında yaşanan olaylar nedeniyle Batı'daki bozulmuş imajını bir nebze de olsa iyileştirmek için iyi bir şans olarak görülmüştür. Söz konusu seçimlerde hile yapıldığını düşünenlerin gösterileri 1 Mart'tan itibaren güvenlik güçleriyle çatışma noktasına gelmiştir. Göstericilerle polis arasındaki çatışmalarda 10 kişi ölmüş, 130 kişi de yaralanmıştır. Ardından Erivan'da olağanüstü hal ilan edilmiş ve medyaya fiili sansür uygulanmıştır. ABD de seçimlerin mükemmellikten uzak olduğunu muhalefete yönelik tutuklamaların ve şiddetin sona ermesi gerektiğini ifade etmiştir.⁸⁶⁷

ABD ve Batılı ülkeler, Ermenistan'ı Rusya etkisinden çıkarmak ve Batı'ya entegre etmek için Türkiye ile ilişkilerinin normalleştirilmesi ve Türkiye – Ermenistan kara sınırının açılması gerektiği düşüncesindeydiler.⁸⁶⁸

3.2.2. Türkiye – Ermenistan Protokolleri: Süreç ve Tepkiler

Yukarıda bahsettiğimiz gibi Türk dış politikasında AK Parti ile yaşanan açılımların bir ayağını da Ermenistan oluşturmuştur. Ermenistan'la normalleşme sürecinin tam olarak ne zaman başladığını söylemek zordur. İki ülke arasında gizli görüşmelerin 2007 yılından başlatıldığı iddia edilmektedir. 2007 yılının mart ayında Van Gölü'ndeki Akdamar Kilisesi'nin restore edilerek açılması, açılışa dönemin Ermenistan Kültür Bakan Yardımcısı Gagik Gürçüyan başta olmak üzere çok sayıda bürokratin katılması, ardından Erivan – Antalya uçak seferlerinin başlatılması tarafların ilişkilerin normalleştirilmesi için yeni bir diyalog süreci arayışı içinde olduklarının göstergesiydi. Bu

⁸⁶⁷ Kasım, **a.g.e.**, s. 54-55

⁸⁶⁸ Demirtepe (ed.), **a.g.r.**, s. 39

kapsamda “Peynir Diplomasisi”⁸⁶⁹ ile başlayan süreç “Futbol Diplomasisi” ile daha da ivme kazanmıştır.⁸⁷⁰

Açılımin resmi başlangıcı ise Ermenistan’da 19 Şubat 2008 tarihinde yapılan Devlet Başkanlığı seçimlerinde cumhurbaşkanı olarak seçilen Serj Sarkisyan’a Cumhurbaşkanı Gül ve Başbakan Erdoğan tarafından gönderilen üst düzey kutlama mesajlarına kadar gitmektedir. Cumhurbaşkanı Gül ve Başbakan Erdoğan yolladıkları kutlama mesajlarında, ikili ilişkilerin Sarkisyan yönetiminde bölgede barış, istikrar ve refaha katkı sağlayacak yeni bir döneme gireceğini umduklarını vurgulamış, Cumhurbaşkanı Gül’ün mesajında ayrıca Sarkisyan’a hitaben, seçilmesinin Türk ve Ermeni halkları arasındaki ilişkilerin normalleştirilmesi için gerekli ortamın yaratılmasına imkan tanıyacağına umut ettiği bildirilmekteydi.⁸⁷¹ Buna cevap olarak Ermenistan Cumhurbaşkanı Sarkisyan 24 Haziran tarihinde Moskova ziyareti sırasında Cumhurbaşkanı Gül’ü davet edebileceğini ima etmiş, ardından 4 Temmuz 2008 tarihinde Gül’ü iki ülke milli takımları arasında Erivan’da oynanacak Dünya Futbol Şampiyonası elemeleri grup maçını birlikte izlemeye davet etmiş, bu tarihten iki ülke, İsviçre’de sessizce hazırlık görüşmelerine başlamışlardır. Davetiyenin ardından iki devlet başkanı ilk kez 6 Temmuz tarihinde Kazakistan’da bir araya gelmişlerdir. Gürcistan Savaşı, geleneksel ticaret yollarının kapanmasına yol açınca Ağustos 2008 tarihinde Ankara, Türk hava sahasının Ermenistan tarafından kullanılmasına getirdiği kısıtlamaları kaldırmıştır.⁸⁷²

⁸⁶⁹ Kars’ta yapılan bir fuara katılan Türkiye, Gürcistan ve Ermenistan’dan peynir üreticilerinin başlattığı Kafkas peyniri projesi Türkiye ve Ermenistan sınırının açılmasına yönelik tartışmaları yeniden başlatmış ve bu sebeple medya tarafından “Peynir Diplomasisi” olarak adlandırılmıştır. (Özkan, Arda; “Normalleşme Sürecinde Türkiye – Ermenistan İlişkileri: Zürih Protokolleri ve Uluslararası Hukuk”, **Uluslararası Kafkasya Kongresi Bildiriler Kitabı**, ed.: Hasret Çomak, Arda Ercan, Bilge Ercan, Kocaeli, Temmuz 2012, s. 457, dip. 6)

⁸⁷⁰ Özkan, **a.g.m.**, s. 457

⁸⁷¹ Çelikipala, **a.g.m.**, s. 111 dipnot 51

⁸⁷² “Turkey and Armenia: Opening Minds, Opening Borders”, International Crisis Group, Europe Report No 199, 14 Nisan 2009, (Erişim) http://www.crisisgroup.org/~media/Files/europe/199_turkey_and_armenia___opening_minds_openin_g_borders_2.pdf, 19 Ocak 2013, s. 1

Sarkisyan'ın maç davetine Cumhurbaşkanı Gül'ün olumlu cevap vererek 6 Eylül tarihinde Erivan'a gitmesiyle "futbol diplomasisi"⁸⁷³ olarak anılan süreç başlamıştır. Gül kısa süren bu ziyareti, iki ülke arasında psikolojik duvarın yıkılması olarak değerlendirmiş ve bu ziyaretin iki ülke arasındaki problemlerin çözümünde yeni bir başlangıç olacağına ümit ettiğini bildirmiştir. Sarkisyan'ın ise iki ülke arasındaki sorunların çözümünde ortak irade gösterdiklerine vurgu yapması iyi bir başlangıç olarak değerlendirilmiştir.⁸⁷⁴

Bu ziyaret ve KİİP için Aralık ayında Helsinki'de düzenlenen zirveden sonra Türkiye ile Ermenistan arasındaki üst düzey görüşmeler sıklaşmış, 26 Eylül 2008 tarihinde dönemin Dışişleri Bakanı Ali Babacan Azerbaycan ve Ermenistan Dışişleri Bakanlarıyla biraraya gelmiş, 24 Kasım tarihinde İstanbul'da KEİT Zirvesi bağlamında Babacan – Nalbantyan görüşmesi gerçekleştirilmiş, 4 Aralık tarihinde Helsinki'de yapılan görüşme, 2009 Ocak sonunda Davos'ta dışişleri bakanlarının yanı sıra Erdoğan – Sarkisyan görüşmesi gerçekleşmiş, Şubat ayında Uluslararası Güvenlik Konferansı bağlamında Münih'te görüşme yapılmış, 16 Nisan tarihinde Babacan KEİT Zirvesi için Erivan'a gitmiştir.⁸⁷⁵

22 Nisan 2009 tarihinde⁸⁷⁶ Türkiye ve Ermenistan'ın İsviçre'nin arabuluculuğunda ikili ilişkilerini normalleştirmek, iyi komşuluk ve karşılıklı saygı çerçevesinde geliştirmek ve bu suretle tüm bölgede barış, güvenlik ve istikrarı ileri götürmek amacıyla yoğun çaba gösterdikleri ve bu süreç

⁸⁷³ Uluslararası ilişkiler tarihinde iki devlet arasındaki soğuk ilişkilerin spor yoluyla yumşayıp gelişmesine en güzel örnek ABD-Çin arasındaki "Ping-Pong Diplomasisi"dir. ABD-Çin masa tenisi millî takımları arasındaki maç ABD-Çin arasında soğuk ve gergin olan ilişkileri 1970'li yılların başında yumuşama yaşamasına sebep olmuştur. (Özbay, Fatih; "Türkiye-Ermenistan İlişkilerinde "Gül" Devrimi", (Erişim)

http://www.bilgesam.org/tr/index.php?option=com_content&view=article&id=205:tuerkiye-ermenistan-likilerinde-guel-devrimi&catid=86:analizler-kafkaslar&Itemid=148, 19 Ocak 2013

⁸⁷⁴ Çelikpala, **a.g.m.**, s. 112

⁸⁷⁵ Çelikpala, **a.g.m.**, s. 114, dipnot 62

⁸⁷⁶ İddialara göre daha 2 Nisan tarihinde taraflar mutabakata varmış ama ABD'nin isteğiyle 22 Nisan tarihinde açıklanmıştır. Böylece iki ülke arasındaki ilişkilerin gelişmeye başladığını ve bu sürece zarar vermemek için Obama 24 Nisan'daki konuşmasında "soykırım" sözünü işletmeyecekti. (Phillips, David L.; "Diplomatic History: The Turkey – Armenia Protocols", (Erişim) http://hrcolumbia.org/peacebuilding/diplomatic_history.pdf, 22 Ocak 2013, s. 47)

sonucunda kapsamlı bir çerçeveye üzerinde mutabık kalarak bir yol haritası belirledikleri açıklanmıştır. Yol Haritası'nın ayrıntıları tam olarak bildirilmese de basına yansıyan gayriresmi Yol Haritası Ermenistan'ın Kars Antlaşması'nı tanımasını, iki ülke arasındaki sınır kapılarının açılmasını ve ticaret için gerekli ekonomik anlaşmaların tamamlanmasını, iki ülkenin ilk önce Tiflis'teki büyükelçilerini karşılıklı akredite ederek, sonradan Ankara ve Erivan'da büyükelçilik açılmasını, soykırım iddialarını ele alacak tarih komisyonuna üçüncü ülkelerin de katılabileceğini ihtiva etmekteydi.⁸⁷⁷ Açıklamanın zamanlaması süreci 24 Nisan tarihiyle ilişkilendirmiştir. Zira bir çok uzman bu açıklamanın etkisiyle Obama'nın 24 Nisan tarihli açıklamasında "soykırım" yerine "Meds Yeghern" (büyük felaket) kelimesini kullandığını bildirmektedir.⁸⁷⁸

31 Ağustos tarihinde Türkiye, Ermenistan ve İsviçre dışişleri bakanları yaptıkları açıklamayla, tarafların Yol Haritası'nı tanımlayan iki ayrı protokolü parafe ettiklerini duyurmuşlar. Açıklamada altı haftalık siyasi istişarelerin ardından protokollerin imzalanması ve sonrasında onaylanmak için her iki ülke parlamentolarına sunulması kararlaştırıldığı bildirilmiştir. Ardından protokoller Türk ve Ermeni Dışişleri Bakanları tarafından 10 Ekim 2009 tarihinde⁸⁷⁹ Zürih kentinde imzalanmıştır. Protokollerin imza törenine ABD, Rusya, Fransa ve İsviçre Dışişleri Bakanlarının yanı sıra AB'yi temsilen AB Bakanlar Komitesi Başkanı sıfatıyla Slovenya Dışişleri Bakanı Samuel Zbogar ve AB Dış Politika-Güvenlik Yüksek Komiseri Javier Solana da katılmıştır.⁸⁸⁰ Ama pürüzler daha ilk anlardan ortaya çıkmaya başlamıştır. Tarafların, imza töreni sırasında yapılması beklenen konuşmalarında yer vermek istedikleri bir takım ifadeler nedeniyle kriz yaşanmıştır. Nalbantyan

⁸⁷⁷ Özkan, **a.g.m.**, s. 457, dipnot 10

⁸⁷⁸ Bazı uzmanlar aslında Obama'nın bu kelime ile "soykırım" söylediği kanaatindeler. Buna sebep olarak Ermenilerin kendi dillerinde 1915 olayları için "Meds Yeghern" kelimesini kullanmalarını göstermekteler.

⁸⁷⁹ İddialara göre Ermeniler iç siyasi istişarelerin 5 Ekim tarihinde bitmesini istemiş, ama Türkiye tarafı bu tarihte imzalanırsa Ermenistan'ın bunu 7-9 Ekim tarihlerinde geçirecek Aliyev-Sarkisyan görüşmesinde Azerbaycan'a baskı aracı olarak kullanabileceğini düşünerek protokollerin Aliyev-Sarkisyan görüşmesinden sonra imzalanmasını istemiştir. (Yetkin, Murat; "Ermenistan ile Protokolün Perde Arkası", (Erişim)

<http://www.radikal.com.tr/radikal.aspx?atype=radikalyazar&articleid=952543>, 3 Ocak 2013)

⁸⁸⁰ Çelikpala, **a.g.m.**, s. 116-118

konuşmasında, protokollerle Dağlık Karabağ meselesi arasında bir bağlantı kurulamayacağı ve protokollerin “ön koşulsuz” olarak imzalanacağı ifadelerine yer vermek istemesine karşılık olarak Davutoğlu’nun protokollerin Dağlık Karabağ sorunu çözüldükten sonra hayata geçirileceği yönünde mesaj vermek istemesi sorun olmuştur. Sonunda sadece İsviçre Dışişleri Bakanı’nın kısa bir konuşma yapması ve protokollerin imzalanması kararlaştırılmış, neticede protokoller yaklaşık 3 saatlik bir gecikme sonrasında imzalanmıştır.⁸⁸¹

“Ermenistan Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti arasında Diplomatik İlişkilerin Kurulmasına Dair protokol”de taraflar siyasi, ekonomik, kültürel ve diğer alanlarda iyi komşuluk ilişkileri kurulmasını ve işbirliğinin geliştirilmesini arzu ettiklerini, BM Şartı, Helsinki Antlaşması ve Yeni Avrupa için Paris Şartı kapsamında yükümlülüklerine atıfta bulunarak ikili ve uluslararası ilişkilerinde eşitlik, egemenlik, diğer devletlerin içişlerine, toprak bütünlüğüne ve sınırların ihlal edilmezliğine müdahale etmeme taahhüdünde bulunmaktalar. Taraflar aralarındaki mevcut sınırı uluslararası hukukun ilgili antlaşmalarında belirlendiği şekliyle karşılıklı olarak kabul ettiklerini ve sebebi ne olursa olsun terörizmin tüm biçimlerini, şiddeti ve aşırılığı kınadıklarını, bu tür hareketleri teşvik etmek ve onlara müsamaha göstermekten kaçınacaklarını taahhüt etmişlerdir.⁸⁸²

“Ermenistan Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti arasındaki İlişkilerin Geliştirilmesine Dair protokol”de ise taraflar iki ülke arasındaki ortak sınırın bu protokolün yürürlüğe girmesinden iki ay sonra açılması, her iki ülke Dışişleri Bakanlıkları arasında düzenli siyasi müzakerelerin gerçekleştirilmesi, iki ülke arasındaki karşılıklı güveni yeniden tesis etmek için var olan sorunların tanımlanması ve çözülmesine yönelik önerileri formüle etmek amacıyla tarihi kayıtların ve arşivlerin tarafsız şekilde incelenmesini de içeren tarihi boyut üzerinde bir diyalogun uygulanması konusunda mutabakata varmışlar. Taraflar ayrıca bölgesel ve uluslararası anlaşmazlık ve

⁸⁸¹ Çelikpala, **a.g.m.**, s. 118, dipnot 77

⁸⁸² “Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti arasında Diplomatik İlişkilerin Kurulmasına Dair Protokol”, (Erişim) <http://www.mfa.gov.tr/data/DISPOLITIKA/T%C3%BCrkiye-ermenistan-turkce.pdf>, 29 Aralık 2012

çatışmaların uluslararası hukukun öngördüğü prensipler temelinde barışçıl yoldan çözülmesine bağlılıklarını tekrarlamışlardır. Ayrı alt komisyonları da kapsayan hükümetlerarası bir ikili komisyonun kurulması, bu komisyonların çalışma kurallarını hazırlamak üzere bu protokolün yürürlüğe girdiği günden 2 ay sonra iki Dışişleri Bakanı başkanlığında bir çalışma grubunun oluşturulması öngörülmüştür. Hükümetlerarası komisyonun anılan çalışma kurallarının kabul edilmesinin hemen ardından ilk toplantısını gerçekleştirmesi, alt komisyonların ise bu andan itibaren en geç 1 ay içinde çalışmalara başlaması karara bağlanmıştır. Protokol siyasi istişare; ulaştırma, iletişim ve enerji altyapı ve şebekeleri; hukuki konulara ilişkin; bilim ve eğitim; ticaret, turizm ve ekonomik işbirliği; çevre sorunlarına ilişkin ve tarihsel boyuta ilişkin alt komisyonlar kurulmasını öngörmüştür.⁸⁸³

Bundan sonra ise taraflar kendi yasal prosedürlerine uygun biçimde onay işlemini başlatmışlar. Ama bu süreç sıkıntılı geçmiş sonunda sürecin dondurulması ile neticelenmiştir. Bazı uzmanlar onay sürecinde yaşanan sıkıntıyı Türkiye'nin protokollerde geçmese de protokolleri ve onay sürecini Karabağ sorununa bağlamasında görmekteler. Başbakan Erdoğan Aralık 2009 tarihinde ABD ziyareti sırasında Ermenistan – Türkiye ilişkilerinin normalleşmesinin Ermenistan – Azerbaycan anlaşmazlığında önemli ilerlemeye bağlı olduğunu dile getirmiş, yine Aralık ayında Dışişleri Bakanı Davutoğlu da benzer bir açıklamada bulunmuştur. Ankara ilerlemeden Ermenistan'ın Dağlık Karabağ dışında işgal ettiği Azerbaycan topraklarından askerlerin geri çekilmesi konusunda bir anlaşmaya varılmasını ifade ettiğini de açıklamıştır.⁸⁸⁴

Türk mevzuatına göre protokollerin onaylanması için önce TBMM'nin bir kanunla uygun bulması, daha sonra Cumhurbaşkanı'nın onaylaması

⁸⁸³ “Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti arasında İlişkilerin Geliştirilmesine Dair Protokol”, (Erişim) <http://www.mfa.gov.tr/data/DISPOLITIKA/T%C3%BCrkiye-ermenistan-turkce.pdf>, 29 Aralık 2012

⁸⁸⁴ Socor, Vladimir; “Turkey-Armenia Normalization Linked to Armenia-Azerbaijan Conflict Resolution”, **Eurasia Daily Monitor**, Vol. 6, Issue 226, 2009, (Erişim) http://www.gab-ibn.com/IMG/pdf/Re7-Turkey-Armenia_Normalization_Linked_to_Armenia-Azerbaijan_Conflict_Resolution.pdf, 18 Ocak 2013

gerekmekteydi.⁸⁸⁵ Meclise gönderilmesine rağmen oylamaya çıkarılmayan protokoller Başbakanlıkça 21 Ekim tarihinde TBMM'ye sunulmuştur.⁸⁸⁶ 2011 yılında ise protokoller TBMM Başkanlığına sunulduktan sonra sonuçlandırılmaması nedeniyle hükümsüz sayılmıştır.⁸⁸⁷

Ermenistan mevzuatına göre ise uluslararası andlaşmalar ilk olarak Anayasa Mahkemesi'ne gitmekte ve Anayasa Mahkemesi andlaşmaların anayasaya uygun olup olmadığını kararlaştırır, uygun gördüğü takdirde onaylanır. Bu kapsamda Ermenistan Anayasa Mahkemesi 12 Ocak 2010 tarihinde verdiği kararda protokolleri anayasaya uygun bulmuş, ama ilişkilerin kurulmasına dair protokolün Ermenistan Cumhuriyeti Anayasası'nın giriş kısmı ve Ermenistan Bağımsızlık Beyannamesi'nin 11. paragrafının öngördüğü şartlara aykırı şekilde yorumlanamayacağını bildirmiştir.⁸⁸⁸ Ayrıca kararda protokollerin iki devlet arasındaki ilişkiler için olduğu ve hiçbir şekilde üçüncü bir taraf ile olan ilişkileri ilgilendirmedığı bildirilmekteydi. Bununla protokollerin Karabağ sorunuyla hiç bir ilgisi olmayacağı belirtilmekteydi.⁸⁸⁹ Şunu belirtmek gerekir ki imzalanan protokollerin üzerinde değişiklik yapmak, protokollerin hükümlerine ve ifadelerine tarafların imza aşamasında açıkladıkları iradelerine aykırı olarak yeni anlamlar yüklemek uluslararası hukukun ihlali anlamına gelmektedir.⁸⁹⁰

Karar Türkiye tarafının tepkisini çekmiş, Türk Dışişleri Bakanlığı'ndan yapılan açıklamada kararın, protokollerin lafzına ve ruhuna aykırı önkoşullar ve kısıtlayıcı hükümleri içerdiği vurgulanarak "Türkiye'nin uluslararası alandaki taahhütlerine olan her zamanki sadakati istikametinde söz konusu protokollerin asli hükümlerine bağlılığını muhafaza ettiği" ve aynı sadakatin

⁸⁸⁵ Çağırın, Mehmet Emin; "Dış Politika Gündemi – Ermenistan AYM Kararı ve Protokollerin Durumu", (Erişim) <http://www.sde.org.tr/tr/haberler/870/dis-politika-gundemi-%E2%80%93-ermenistan-aym-karari-ve-protokollerin-durumu.aspx>, 21 Ocak 2013

⁸⁸⁶ Çelikpala, **a.g.m.**, s. 118

⁸⁸⁷ TBMM içtüzüğüne göre, bir yasama döneminde sonuçlandırılmamış olan kanun tasarı ve teklifleri hükümsüz sayılıyor, ama Bakanlar Kurulu ve milletvekilleri, söz konusu tasarı ve teklifleri yenileyebiliyorlar. ("Türkiye Büyük Millet Meclisi "Türk-Ermeni Protokolleri"ni iptal etti", (Erişim) http://www.hristiyanigazete.com/2011/08/turkiye-buyuk-millet-meclisi-turk-ermeni-protokollerini-iptal-etti/#.UPjt_uQ3tD0, 18 Ocak 2013

⁸⁸⁸ Çağırın, **a.g.m.**

⁸⁸⁹ Lütem, Ömer Engin; "Protokoller: Sıfır Noktasına Dönüş – 21 Ocak 2010", (Erişim) <http://www.avim.org.tr/degerlendirmetekli.php?makaleid=322>, 16 Ocak 2013

⁸⁹⁰ Daha geniş bilgi için bkz: Çağırın, **a.g.m.**

Ermenistan Hükümeti'nden de beklendiği ifade edilmiştir. 22 Nisan 2010 tarihinde Ermenistan'da koalisyonu oluşturan partiler Türk tarafının önkoşul ileri sürmeden ilişkilerin normalleşmesi sürecine devam etmeye hazır oluncaya kadar protokollerin onaylanmasının parlamento gündeminden çıkartıldığını bildirmişler. Yani Ermenistan protokollere bağlılığını korusa da protokollerin onay sürecini askıya almıştır. Türkiye'nin Karabağ sorununda önemli gelişmeler oluncaya kadar protokolleri tasdik etmemesine karşılık olarak Ermeniler, Türkiye protokolleri onaylamadığı sürece, kendileri de onaylamayacaklarını bildirmişlerdir.⁸⁹¹ Böylece süreç durmuş, taraflar ilk adımı karşı taraftan beklemekteler.

Bazı uzmanlar Anayasa Mahkemesi'nin Ermenistan tarafından protokollerin uygulamasından kaçmakta bir araç olarak kullanıldığını söylemekteler. Zira Türkiye'nin her ne kadar protokollerde resmen adı geçmese de protokollerin onaylanmasını Karabağ sorununda olumlu gelişmelere bağlaması Ermenistan'ın karşıtlığını arttırmıştır. Ancak diğer ülkelerden (başta ABD ve Rusya) gelecek olumsuz tepkiler nedeniyle protokollerden vazgeçilmesi yerine protokollerin bazı maddelerinin geçersiz kılınmasına çalışılmış ve Anayasa Mahkemesi de bu yolda bir araç olmuştur.⁸⁹² Anayasa Mahkemesi'nin kararı protokolleri boş bir kağıda döndermiş, ardından ABD Temsilciler Meclisi Dış ilişkiler Komitesi'ndeki oylama süreci baltalamıştır.⁸⁹³

Temel olarak sürecin durmasında ana faktörün tarafların protokolleri farklı şekilde algılaması ve birkaç önemli hususu göz ardı etmesi sebebinden olmuştur. Protokolleri değerlendirdiğimizde iki ülke arasındaki sınırın uluslararası hukukun ilgili antlaşmalarında tarif edildiği şekliyle karşılıklı tanındığı ifadesi Türk tarafınca Ermenistan'ın iki devlet arasındaki sınırı resmen tanıması olarak değerlendirilmiştir.⁸⁹⁴ Uluslararası hukukun ilgili

⁸⁹¹ Lütem, Ömer Engin; "Ermenistan'ın Protokolleri Onaylamayı Durdurması – 23 Nisan 2010", (Erişim) <http://www.avim.org.tr/degerlendirmetekli.php?makaleid=4231>, 15 Ocak 2013

⁸⁹² Lütem, Ömer Engin; "Türkiye-Ermenistan Protokollerinin Geleceği – 25 Ocak 2010", (Erişim) <http://www.avim.org.tr/degerlendirmetekli.php?makaleid=331>, 16 Ocak 2013

⁸⁹³ Laçiner, Sedat; "Bir Ermeni Tasarısı Hiç Bu Kadar İşe Yaramamıştı", (Erişim) <http://www.usak.org.tr/myazdir.asp?id=1385>, 14 Ocak 2013

⁸⁹⁴ Çelikpala, **a.g.m.**, s. 117

antlaşmalarıyla hangi belgelerin kastedildiğinin net bir şekilde ifade edilmemesi, Kars Antlaşması'na doğrudan veya dolaylı olarak atıfta bulunulmamış olması Türkiye'nin verdiği önemli bir ödün olmuştur.⁸⁹⁵ Bu muğlak ifadeyi Ermenistan farklı şekilde yorumlamıştır. Anayasa Mahkemesi, kararında sınırla ilgili "Türkiye – Ermenistan sınırı geçiş işlemlerinin yapılabilmesi amacıyla tanınmaktadır" ifadesini kullanarak tam olarak tanımak anlamına gelmediğini ifade etmektedir.⁸⁹⁶

Diğer bir nokta tarihsel boyuta ilişkin alt komisyon konusudur. Türkiye bu komisyonu 1915 olaylarının siyasi bir mesele olmaktan çıkartılarak tarihçilerce ele alınmasını sağlayacak bir mekanizma olarak gördüğü halde, Ermeni tarafı komisyonu 1915 olaylarının doğasını değil, Anadolu'daki Ermeni tarihinin izlerini araştırarak bir yapılanma olarak algılamıştır.⁸⁹⁷ Ermenilere göre "soykırım" tartışmasız bir gerçektir ve bu konu hiçbir yerde görüşülemez.⁸⁹⁸ Ayrıca Sarkisyan 11 Ekim tarihinde protokollerin imzalanmasının hemen akabinde yaptığı "Ermenilere Sesleniş" konuşmasında Türkiye ile ilişkilerin soykırım gerçeğini sorgulayamayacağını, soykırımın insanlık tarafından tanınması ve kınanması gerektiğini, ikinci protokoldeki alt komisyonun bir tarihçiler komisyonu olmadığını ileri sürmüştür.⁸⁹⁹ Ayrıca Karabağ konusu ön koşul olarak öne sürülmesine de, imzalanan protokollerin ilkinde her iki tarafın diğer devletlerin egemenliği, toprak bütünlüğü, sınırlarının dokunulmazlığı, içişlerine karışmamak ilkelerine saygı gösterecekleri vaadinde bulunmalarını Türkiye, Ermenistan'dan Azerbaycan'ın toprak bütünlüğüne saygı gösterilmesini talep etme hakkı olarak görmüştür.⁹⁰⁰ Ama Ermenistan'ın farklı görüşte olması Anayasa Mahkemesi'nin kararından anlaşılmıştır.

⁸⁹⁵ Azer, **a.g.e.**, s. 537

⁸⁹⁶ Lütem, Ömer Engin; "Protokollerin, imzalandığı Gün İçi Boşaltıldı", (Erişim) <http://www.usak.org.tr/makale.asp?id=1885>, 16 Ocak 2013

⁸⁹⁷ Çelikpala, **a.g.m.**, s. 117

⁸⁹⁸ Lütem, "Protokollerin, imzalandığı Gün.."

⁸⁹⁹ Lütem, Ömer Engin; "Türkiye-Ermenistan: Varılan Nokta – 16 Ekim 2009", (Erişim) <http://www.avim.org.tr/degerlendirmetekli.php?makaleid=50>, 15 Ocak 2013

⁹⁰⁰ Tişsenko, Mihail; "Pas v Musorniy Yaşık" (Çöp kovaına atış), (Erişim) <http://lenta.ru/articles/2011/08/24/fail/>, 20 Aralık 2012

Türkiye sınırı açıp, ilişkileri normalleştirmesi karşılığında Ermenistan'ın toprak taleplerinden vazgeçeceğini, işgal ettiği Azerbaycan topraklarından çıkacağını ve “soykırım” iddialarının yumuşayacağını düşünmüştür.⁹⁰¹ Türkiye'nin burdaki temel yanlışları ise şunlardır: İlk olarak Türkiye, Azerbaycan'ın tepkisini ve Bakü'nün hükümete karşı Türkiye'deki milliyetçileri harekete geçirme yeteneğini hafife almıştı.⁹⁰² İkincisi, Türkiye protokollerin “soykırım”ın tanıtılması propagandasını hafifleteceğini düşünmüştür.⁹⁰³ Oysa bu konu diaspora için bir yaşam konusudur. Ermenistan Hükümeti'ni ise diasporadan ayrı düşünmek mümkün değil. Ayrıca Türkiye tarafı Karabağ konusunun Ermenistan için önemini hafife almıştır. Türk – Ermeni sınırının açılmasına karşılık Ermenilerin işgal ettikleri bazı topraklardan çekilebileceklerini düşünmüştür.⁹⁰⁴ Oysa Karabağ konusu Ermenistan iç politikasında son derece hassas bir konudur ve bu konuda azıcık ılımlı davranmaya niyetli olan Ter – Petrosyan örneği belki de konunun hassaslığını gözler önüne sermektedir. Diğer taraftan Ermeniler bu konuda taviz vermeyi düşünselerdi bunu çoktan yaparlardı.⁹⁰⁵ Ermenistan protokollerin Türkiye tarafından uygulanan ambargoyu sona erdireceğini, Ermenistan ekonomisinin gelişmesine ve ihracatın artmasına yardım edeceğini düşünmüştür. Tarih komisyonu ise soykırım gerçeğini pekiştirecek bir adım olarak görülmüştür.⁹⁰⁶ Sonuç olarak Ermenistan diaspora ve iç muhalefetin baskısıyla, Türkiye ise Azerbaycan ve iç kamuoyunun baskısıyla süreci askıya almış durumdalar.

⁹⁰¹ Laçiner, “Bir Ermeni Tasarısı..”

⁹⁰² İdiz, Semih; “The Turkish-Armenian Debacle”, **Insight Turkey**, Vol. 12, No 2, 2010, (Erişim) http://file.insightturkey.com/Files/Pdf/insight_turkey_vol_12_no_2_2010_idiz.pdf, 22 Ocak 2013, s. 18

⁹⁰³ Cornell, Svante E.; “Implications of the failed Turkish-Armenian Normalization Process”, (Erişim) <http://www.silkroadstudies.org/new/inside/turkey/2010/100315A.html>, 19 Ocak 2013

⁹⁰⁴ De Waal, Thomas; “Armenia and Turkey: Bridging the Gap”, (Erişim) http://carnegieendowment.org/files/armenia_turkey.pdf, 20 Ocak 2013, s. 5

⁹⁰⁵ Minasyan, Sergey; “Prospects for Normalization between Armenia and Turkey: A View from Yerevan”, **Insight Turkey**, Vol. 12, No 2, 2010, (Erişim) http://file.insightturkey.com/Files/Pdf/insight_turkey_vol_12_no_2_2010_minasyan.pdf, 22 Ocak 2013, s. 26

⁹⁰⁶ Phillips, **a.g.m.**, s. 60

3.2.2.1. Protokoller ve Ermenistan Boyutu

Ermenistan'ın bağımsızlığından günümüze kadarki süreçte hiçbir dış politika konusu (Dağlık Karabağ hariç) Ermenistan toplumu ve diaspora içinde normalleşme süreci kadar özellikle de protokoller kadar büyük yankı uyandırmamıştır. Genel olarak Ermenistan tarafına baktığımızda Ermenistan toplumunun önemli bir bölümü, diasporanın büyük bir bölümü (hatta belki de tümü) ve siyasi elitlerin bazıları protokolleri ulusal çıkarlara ihanet olarak görmüştür.⁹⁰⁷ Ermenistan Devrimci Federasyonu Taşnaksütyun, Sosyal Demokrat Hınçak Partisi, Miras Partisi, Ermeni Milli Kongresi, Dağlık Karabağlı Ermeniler ve parlamento dışında bulunan yirmiye yakın siyasi parti normalleşme sürecine kesinlikle karşı çıkmışlardır.⁹⁰⁸ Örneğin Miras Partisi'nin Meclis'teki lideri Armen Martirosian protokolleri “çok belirsiz” ve “derin endişe verici” olarak değerlendirmiş, Ermeni Milli Kongresi ise “çok tehlikeli” ve “bozguncu” (yenilgiyi kabul eden) olarak nitelendirmiştir.⁹⁰⁹ Ancak iktidar koalisyonunu oluşturan Cumhuriyetçi Ermenistan Partisi, Müreffeh Ermenistan ve Hukukun Üstünlüğü partileri protokolleri desteklemişlerdir.⁹¹⁰

En sert tepkiler Taşnaksütyun ve diasporadan gelmiştir. Taşnaklar Yol Haritası'na ilişkin Türkiye ve Ermenistan'ın ortak açıklamasından hemen sonra yaptıkları açıklamada Ermenistan'ın ortak bildiriye imzalamasını kabul edilemez olarak gördüklerini ve kınadıklarını bildirmiş, iki ülke arasında iyi komşuluk ilişkilerinin yalnız Türkiye'nin “Ermeni soykırımını” tanıması ve Ermeni halkının haklarını iade etmesiyle mümkün olabileceğini açıklamışlardır. Ayrıca ortak bildirinin 24 Nisan tarihinin hemen öncesinde

⁹⁰⁷ Görgülü, Aybars; Iskandaryan, Alexander; Minasyan, Sergey; “Turkey – Armenia Dialogue Series: Assessing The Rapprochement Process”, TESEV Yayınları, Mayıs 2010, (Erişim) http://www.tesev.org.tr/Upload/Publication/d0fd468b-c642-444b-9d90-4662e2edef1e/Assessing%20the%20Raprochment%20Process_05.2010.pdf, 19 Ocak 2013, s. 15

⁹⁰⁸ Özbay, Fatih; “Normalleşme Sürecinde Ermenistan”, (Erişim) http://www.bilgesam.org/tr/index.php?option=com_content&view=article&id=496:normelleme-suerecinde-ermenistan&catid=86:analizler-kafkaslar&Itemid=148, 15 Ocak 2013

⁹⁰⁹ Phillips, a.g.m., s. 60

⁹¹⁰ Goksel, Diba Nigar; “The Rubik's Cube of Turkey-Armenia Relations”, UNISCI Discussion Papers, No 23, 2010, (Erişim) <http://dspace.cigilibrary.org/jspui/bitstream/123456789/29530/1/The%20Rubiks%20Cube%20of%20Turkey-Armenia%20Relations.pdf?1>, 3 Ocak 2013, s. 202

açıklanmasına vurgu yaparak, bu zaman ve bu şartlarda açıklanmasını Ermenistan halkının çıkarlarına bir darbe olarak değerlendirmiş,⁹¹¹ ardından 27 Nisan tarihinde koalisyon hükümetten çekilmişlerdir.⁹¹² Protokollerin parafe edilmesinin ardından iki ülke arasındaki ilişkilerin yalnız Türkiye'nin "Ermeni soykırımı"nı tanimasından, önkoşulsuz ve ablukanın kaldırılması ile mümkün olabileceğini yenilemişlerdir.⁹¹³ Ayrıca gerekirse hükümetin bırakılmasını talep edeceklerini de bildirmişlerdi.⁹¹⁴ Taşnakların bu denli sert tepkilerinin ise iki sebebi vardı: İlk olarak, mutabakatta "soykırım" konusu geçmiyordu. Onlar bunu, Ermenistan'ın Türkiye'ye aşırı tavizi olarak değerlendiriyorlardı. İkincisi, mutabakatta ortak tarih komisyonu konusunu soykırım iddiasının sulandırılması, tartışılır hale gelmesi olarak görmüşlerdir.⁹¹⁵

Diasporaya gelince birinci protokolde Türkiye – Ermenistan arasındaki sınırın tanınması, ikinci protokolde tarihi boyutla ilgili bir alt komisyonun kurulması, Diasporanın neredeyse kutsal gibi gördüğü bazı inançlarına tamamen ters olduğundan karşı çıkmışlardır.⁹¹⁶ Çünkü diaspora Ermenileri 1915 Tehciri'nde yurt dışına kaçan Ermenilerin torunlarıdır ve onlar için "soykırım" konusu kimliklerinin bir parçasıdır. Diaspora Ermenileri Fransa, Suriye, Lübnan, Kanada, ABD ve Avusturalya gibi ülkelerde gösteriler düzenleyerek protokollere ve Türkiye ile herhangi bir yakınlaşmaya karşı olduklarını göstermişlerdir. Sarkisyan protokollerin imzalanmasından sonra Ermeni diasporasının daha büyük olduğu Beyrut, Paris, New York, Los

⁹¹¹ "Statement on the publication of the April 22 Armenia – Turkey Joint Statement", 23 Nisan 2009, **Armenian – Turkish Relations**, Armenian Revolutionary Federation – Dashnaksutyun, Official public statements, press releases (2008-2011), (Erişim) <http://www.arfd.info/wp-content/uploads/2011/07/20110415-ARF-on-AM-TR-relations.pdf>, 25 Ocak 2013, s. 10

⁹¹² "Statement on Leaving the governing Coalition", 27 Nisan 2009, **Armenian – Turkish Relations**, s. 8

⁹¹³ "Statement on Publication of Armenia – Turkey Protocols", 1 Eylül 2009, **Armenian – Turkish Relations**, s. 7

⁹¹⁴ Mikayel Balayan, "Armenian Opposition determined to continue struggle against Armenian – Turkey Protocols", (Erişim) <http://www.panarmenian.net/eng/politics/details/42854/>, 18 Ocak 2013

⁹¹⁵ Akyol, Taha; "Taşnak Kafası", (Erişim) <http://www.milliyet.com.tr/Yazar.aspx?aType=YazarDetay&ArticleID=1088703&AuthorID=62&Date=29.04.2009>, 17 Ocak 2013

⁹¹⁶ Lütem, "Türkiye-Ermenistan: Varılan Nokta.."

Angeles ve Rusya'daki Rostov – on – Don şehirlerini ziyaret etmiş, ama diaspora Ermenileri tarafından soğuk karşılanmıştır.⁹¹⁷

Ermenistan toplumunun da büyük çoğunluğu sürece karşıydılar. Ermenistan Sosyoloji Derneği'nin 21 – 25 Eylül 2009 tarihleri arasında bin kişi ile yaptığı kamuoyu yoklaması sonuçlarına göre, toplumun %52,4'ü sürece karşı olduklarını bildirmişlerdir.⁹¹⁸ 2009 yılı Kasım ayında yapılan bir diğer kamuoyu yoklamasının sonuçlarına göre ise Ermenilerin %23'ü Türkiye'nin protokolleri hiçbir zaman onaylamayacağını, %32'i ise onaylanmanın yalnız Dağlık Karabağ sorunda bir ilerleme olursa mümkün olabileceğini düşündüklerini bildirmişler. Ermenilerin %80'i ise Dağlık Karabağ ve Türkiye-Ermenistan sınırının açılması konularının birbirine bağlanmasına karşıydılar.⁹¹⁹ Temel olarak çoğunluk sürecin Ermeni milli çıkarlarına zarar verdiğini, hatta daha milliyetçi kesimler milli çıkarlara ihanet edildiği fikrindelerdi.

3.2.2.2. Protokoller ve Türkiye Boyutu

İlk anlardan Türkiye'deki muhalefet sürece olumsuz yaklaşmıştır. Cumhurbaşkanı Gül'ün futbol maçını izlemek için Erivan'a gitmesi muhalefet tarafından olumsuz karşılanmıştır. Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) bu ziyaretin Türkiye'nin onurunu zedeleyeceğini bildirmiştir. CHP ise "Ermenistan sınırı tanıdı mı? "Soykırım" iddialarından vazgeçti mi? Dağlık Karabağ'dan askerlerini çıkardı mı? Bunlar olmadıysa niçin oraya gidiliyor?" diye tepkisini göstermiştir.⁹²⁰

Protokollerin parafe edilmesinin açıklanmasının ardından ise Davutoğlu muhalefetin desteğini almak için onlarla bir araya gelmiştir. Muhalefet genel olarak Türk – Ermeni ilişkilerinde herhangi bir ilerlemenin

⁹¹⁷ Görgülü, Iskandaryan, Minasyan, **a.g.m.**, s. 16

⁹¹⁸ Özbay, "Normalleşme Sürecinde Ermenistan"

⁹¹⁹ "Sovremennye armiano-tureckie otnosheniya" (Çağdaş Ermeni-Türk İlişkileri), (Erişim) http://www.memoid.ru/node/Sovremennye_armiano-tureckie_otnosheniya, 17 Aralık 2012

⁹²⁰ Goksel, **a.g.m.**, s. 198

Karabağ konusunda Azerbaycan'ın endişelerinin korunmasına bağlı olduğunu dile getirmiş, ayrıca süreci dış güçler tarafından dayatılan bir süreç olarak gördüklerini bildirmişlerdir. Bu hususta görüşlerini dile getiren dönemin CHP Genel Başkanı Deniz Baykal “Muhalefet partilerinin bilgisinin dışında olduğu bir süreç ve Yol Haritası var. Hükümet bize Türkiye'nin çıkarlarını tartışalım ve politikalarını birlikte formüle edelim demiyor. Aksine bize bir Yol Haritası verilmiştir, biz onu uygulamaya karar verdik. Bize bu Yol Haritası'nı uygulamada yardımcı olun demektedir.” diye tepkisini dile getirmiştir.⁹²¹

Protokollerin imzalanması sonrasında ise MHP lideri Devlet Bahçeli, AK Parti'nin dış politikasını, “ulusal gururumuzu zedeleyen” ve kardeş Azerbaycan'ın “haklı endişelerini” görmezden gelen bir yaklaşım olarak nitelendirmiş ve hükümeti ağır bir dille eleştirmiştir. MHP liderinin temel kaygısı, Ermenistan ile pazarlıkların gizli sürdürülmesi ve anlaşma şartlarının kamuoyuna duyurulmamasıydı. Deniz Baykal da, AK Parti'yi Dağlık Karabağ sorununu görmezden gelmek pahasına Ermenistan ile yakınlaşmaya yönelmekte ittiham etmiştir.⁹²²

Protokollerin onaylanması konusunda CHP Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgali bitmedikçe protokolleri desteklemeyeceklerini, MHP de AK Parti'nin Türkiye'nin çıkarlarını görmezden gelmekte ittiham ederek protokolleri desteklemeyeceklerini bildirmişlerdir.⁹²³ Ermenistan'ın protokollerin onayı sürecini askıya alması üzerine Türkiye'deki muhalefet tutumunu daha da sertleştirmiştir. Örneğin CHP İstanbul Milletvekili Şükrü Eledağ “Protokollerin Meclis'ten çekilerek çöpe atılması” gerektiğini açıklamıştı. MHP kanadı ise hem süreç hem de Ermenistan Anayasa Mahkemesi kararına değinerek, mahkemenin kararı ile protokollerin Türkiye'nin Doğu Anadolu topraklarını “Batı Ermenistan” olarak tanımlayan Ermenistan Anayasası hükmünü değiştirmeyeceğini, Kars Antlaşması'nın

⁹²¹ Kardas, Saban; “Turkish Opposition Remains Skeptical of Government's “Armenian Opening”, (Erişim) http://www.jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews%5Btt_news%5D=35499, 18 Ocak 2013

⁹²² Dilek, Edig, **a.g.m.**, s. 183

⁹²³ Schleifer, Yigal; “Turkey: Experts Say Armenian Normalization Protocols to be Tough Sell”, (Erişim) <http://www.eurasianet.org/departments/insightb/articles/eav090409a.shtml>, 15 Ocak 2013

tanınması sonucunu doğurmayacağını, “soykırım”ın tanınması kampanyasını hiçbir şekilde etkilemeyeceğini kayda geçirdiğini, protokollerin Dağlık Karabağ ve Ermeni işgali ile hiçbir ilgisi bulunmadığını hükme bağladığını bu durumda yapılması gereken en doğru şeyin, AK Parti Hükümeti’nin, Erivan’la başlattığı teslimiyet sürecinin iflas ettiğini görmesi ve protokollerin geçersiz ve hükümsüz hale geldiğini ilan ederek bunları TBMM’den derhal çekmesi olduğunu bildirmiştir.⁹²⁴ Aslında her iki ülkede de muhalefetin bu süreci iktidar partilerinin yıpratılması için araç olarak kullandıklarını söyleyebiliriz.⁹²⁵ Muhalefetin olumsuz tutumuna rağmen protokoller olumlu karşılayanlar da olmuştur. Örneğin Mehmet Ali Birand “altın imza” terimi kullanmış, Milliyet gazetesi köşe yazarı Hasan Cemal ise iki ülke cumhurbaşkanları ve hükümetlerinin tarih yaptıklarını vurgulamıştır.⁹²⁶ Türkiye’deki Ermeniler sürece olumlu yaklaşırken⁹²⁷, genel olarak toplum süreci onaylamamıştır. 2010 Temmuz ayında yapılmış bir kamuoyu araştırmasına göre Türklerin %55’i protokollerin onaylanmasına karşı olduklarını bildirmiş, %29’u ise ilişkilerin başlatılması ve sınırın açılmasını desteklemişlerdir.⁹²⁸ Ayrıca Türklerin %35’nin Dağlık Karabağ sorununun çözümünden sonra, %28’i ise Türkiye’ye yönelik “soykırım” iddialarından vazgeçilmesinden sonra protokollerin onaylanmasını desteklediklerini bildirmişlerdir.⁹²⁹

⁹²⁴ Bayram, Pınar; “Protokoller Çıkmazında Türk – Ermeni İlişkileri”, (Erişim) <http://www.tuicakademi.org/index.php/kategoriler/avrupa/145-protokoller-cikmazinda-turk-ermeni-iliskileri>, 30 Ocak 2013

⁹²⁵ Aras, Bülent; Özbay, Fatih; “Türkiye ve Ermenistan: Statüko ve Normalleşme arasında Kafkasya Siyaseti”, SETA Analiz, sayı 12, Ekim 2009, (Erişim) <http://arsiv.setav.org/Ups/dosya/22458.pdf>, 19 Ocak 2013, s. 6

⁹²⁶ Aktaran: Görgülü, Iskandaryan, Minasyan, **a.g.m.**, s. 11

⁹²⁷ “Sovremennie armyano-tureçkiye otnoşeniya” (Çağdaş Ermeni-Türk İlişkileri), (Erişim) http://www.memoid.ru/node/Sovremennye_armyano-tureckie_otnosheniya, 17 Aralık 2012

⁹²⁸ Phillips, **a.g.m.**, s. 72

⁹²⁹ “Sovremennie armyano-tureçkiye otnoşeniya” (Çağdaş Ermeni-Türk İlişkileri), (Erişim) http://www.memoid.ru/node/Sovremennye_armyano-tureckie_otnosheniya, 17 Aralık 2012

3.3. NORMALLEŞME SÜRECİNE BÖLGESEL VE BÖLGE DIŞI AKTÖRLERİN YAKLAŞIMLARI

3.3.2. Normalleşme Sürecine İran'ın Yaklaşımı

İran, Türkiye ve Rusya gibi, hem coğrafi konumu, hem bölgeyle tarihsel ilişkileri, hem de bölgede önemli devlet olma özelliği dolayısıyla, bölgedeki gelişmelerle yakından ilgilenmekte, bir yandan bu bölgede ağırlığını arttırmaya çalışırken, diğer yandan da rakiplerinin etkisini minimuma indirmek için çaba göstermektedir.⁹³⁰ İran resmi olarak Türkiye – Ermenistan arasındaki normalleşme sürecini desteklemiştir.⁹³¹ Ama sürece baktığımızda aslında İran'ı rahatsız edecek bir kaç nokta ortaya çıkmaktadır. İlk önce resmi Tahran normalleşme sürecini format, içerik itibarıyla bir Amerikan projesi olarak görmüş⁹³² ve bu İran'ı endişelendirmiştir. Zira Tahran ABD ile ilişkilerinde gerginliğin devam etmesi nedeniyle Türkiye – Ermenistan sınırının açılmasını Ermenistan'ın İran'a karşı kullanılması ve İran çevresindeki kuşatmanın daralmasına yol açabilecek bir adım olarak değerlendirmiştir. Diğer taraftan normalleşme süreci İran'ın ekonomik çıkarlarına da zarar verici özelliğe sahipti. Türkiye – Ermenistan sınırının açılması ekonomik olarak Tahran'ın avantajlı konumunu zedeleyecektir.⁹³³

Ama İran'ı en çok rahatsız eden nokta Türkiye'nin bölgesel aktör olarak güçlenmesi ve bölgedeki rolünün artması olasılığıydı.⁹³⁴ Özellikle Türkiye'nin ileri sürdüğü KİİP'den dışlanmasını İran, bölgedeki rolü için bir tehdit olarak algılamış, bu öneriyi Türkiye'nin İran'ın bölgesel güvenlik ve

⁹³⁰ Yüce, **a.g.e.**, s. 214

⁹³¹ "Iranian Foreign Minister Welcomes Armenian-Turkish Normalization Process", (Erişim) <http://www.armeniasdiaspora.com/showthread.php?212983-Iranian-Foreign-Minister-Welcomes-Armenian-Turkish-Normalization-Pro#.Tz4R3sXcRKQ>, 13 Ocak 2013

⁹³² Muradyan, İgor; "Tureçko – Armyanskie Otnoşeniya i İran" (Türkiye – Ermenistan İlişkileri ve İran), (Erişim) <http://www.armtown.com/news/ru/Ira/20091207/11765>, 13 Ocak 2013

⁹³³ Aras, Özbay, **a.g.m.**, s. 10

⁹³⁴ "Ekspert: İran ne Zainteresovan v Normalizacii Armyano-Tureçkix Otnoşeniy" (Uzman: İran Ermeni-Türk İlişkilerinin normalleşmesi ile ilgilenmiyor), (Erişim) <http://news.am/rus/news/56879.html>, 5 Ocak 2013

enerji politikalarını sınırlamak stratejisi olarak algılamıştır.⁹³⁵ Bu projeye alternatif olarak Eylül 2008 tarihinde bölgedeki ihtilafların çözümü için Güney Kafkasya ülkeleri ve Rusya, İran, Türkiye'den oluşan “3+3” önerisini ileri sürmüştür. İran tarafına göre bu format çok daha verimli olurdu.⁹³⁶

3.3.1. Normalleşme Sürecine Rusya'nın Yaklaşımı

Rusya Güney Kafkasya'daki en önemli aktörlerden biri hatta birincisidir. Önce Çarlık Rusyası ardından SSCB zamanı bölgeye sahip olan Ruslar Kafkasya'yı arka bahçeleri, eski Başbakan Primakov'un yaklaşımı ile “yakın çevre”si (blijniy zarubejye) olarak görmektedirler. Bu yüzden Rusya bu bölgede herhangi bir devletin güçlenmesini kendine tehdit olarak algılamaktadır.⁹³⁷ Güney Kafkasya'nın Rusya içindeki Kuzey Kafkasya'ya sınır olması Rusya için güney sınırlarının güvenliği açısından önemini artırmaktadır.

Rusya'nın Güney Kafkasya'daki en önemli müttefiki Ermenistan'dır. Rusya uzun bir süre Ermenistan – Türkiye ilişkilerinde herhangi önemli gelişmeye karşı olmuştur. Türkiye ve Azerbaycan'la kapalı olan sınırlar Ermenistan üzerinde siyasi ve ekonomik nüfuzunu korumak için önemli bir araç olarak görülmüştür. Ama Rusya'nın bu yaklaşımı Ağustos 2008 Savaşı'nın ardından önemli ölçüde değişmiştir.⁹³⁸ Hatta Rusya Türkiye – Ermenistan arasında protokollerin imzalanmasını desteklediğini bildiren ilk devletlerden olmuştur. Rusya'nın bu değişimini resmi düzeyde açıklamalardan da anlamak mümkün. Yol Haritası açıklanmadan önce normalleşme sürecini değerlendiren Rus Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov

⁹³⁵ Giragosian, Richard; “Turkish – Armenian Normalisation and ‘Great Power Politics’”, (Erişim) <http://www.tr.boell.org/web/50-790.html>, 12 Ocak 2013

⁹³⁶ Gadjiyev, A.; “Rol İrana vo Vneşnepolitičeskix Ambiciyax Turçii” (Türkiye'nin dış politika hedeflerinde İran'ın rolü), (Erişim) <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1280384340>, 11 Ocak 2013

⁹³⁷ Nuriyev, Efgan; “Why Did Russia Support Turkish-Armenian Rapprochement?”, (Erişim) <http://www.thewashingtonreview.org/articles/turkisharmenian-rapprochement.html>, 1 Şubat 2013

⁹³⁸ Giragosian, **a.g.m.**

ihtiyatlı yaklaşımı ile seçilmiştir. 16 Nisan 2009 tarihinde yaptığı açıklamada “Bu her şeyden önce Ermenistan ve Türkiye’yi ilgilendiren bir konudur. Biz istenilen iki ülke arasındaki ilişkilerin normalleşmesine yönelik adımları memnuniyetle karşılıyoruz ve her iki tarafa da bu yolda başarılar diliyoruz.”⁹³⁹ değerlendirmesinde bulunmuştur. Protokollerin imzalanmasını değerlendirirken ise protokollerin imzalanmasından mutlu olduklarını, imzalanmanın ilk adım olduğunu en kısa sürede onaylanması ve uygulanması gerektiğini bildirmiş, Rusya’nın Türkiye – Ermenistan arasındaki bu süreci enerji, ulaşım ve iletişim alanlarında işbirliği ile desteklemeye hazır olduğunu bildirmiştir.⁹⁴⁰

Rusya’nın strateji değiştirerek normalleşme sürecini desteklemesinin birkaç sebebi vardır: İlk sebep Kafkaslarda statüko değişmeye yüz tutarken, Amerika’ya rol kaptırmama kaygısıdır.⁹⁴¹ Zira normalleşme sürecinde her ne kadar İsviçre arabulucu olsa da proje bir çok anlamda Amerikan projesi olarak görülmekteydi.⁹⁴² Rusya ise 2008 Savaşı’ndan sonra Kafkasya’da kazandığı üstünlüğü Amerikanlılara kaptırmayı düşünmüyordu.

İkincisi, Moskova savaş sonrası zorluklar yaşayan Gürcistan’ı daha da izole etmek için Türkiye – Ermenistan arasında normalleşme sürecini destekledi.⁹⁴³ Türkiye ile sınır açılırsa, Ermenistan dış ticareti Gürcistan’ın Poti limanından ziyade yoğun olarak Türkiye’nin Trabzon limanından gerçekleştirilecektir. Bu Ermenistan dış ticaretinde Gürcistan’a olan asılılığının azalması demektir. Ayrıca Türkiye – Ermenistan ilişkilerinde normalleşmenin gerçekleşmesiyle birlikte, Batı’nın enerji ve ulaşım projeleri Gürcistan’dan Ermenistan’a kayabilecektir.⁹⁴⁴ Ayrıca, Rusya normalleşmeyi Türkiye – Azerbaycan ilişkilerine zarar vermek, iki devlet arasındaki bağı zayıflatmak için teşvik etmiştir. Diğer taraftan bu süreçten Rusya ekonomik

⁹³⁹ “Tureçko-armyanskiy dialog i interesi Rosii na Yujnom Kavkaze” (Türk-Ermeni diyalogu ve Rusya’nın Güney Kafkasya’daki çıkarları), (Erişim) <http://ia-centr.ru/expert/4733/>, 28 Aralık 2012

⁹⁴⁰ “Sovremennie Armyano-Tureçkiye Otnoşeniya.”

⁹⁴¹ Aras, Özbay, **a.g.m.**, s. 11

⁹⁴² Agadjanyan, Mihail; “Proekt SŞA po Armyano-Tureçkoy Normalizácii: Podvijnost Çeley i Novie faktori vliyaniya” (ABD’nin Ermeni-Türk Normalleşmesi projesi: Hedefleri ve etkileyen yeni faktörler), (Erişim) <http://www.ru.journal-neo.com/node/10492>, 31 Ocak 2013

⁹⁴³ Giragosian, **a.g.m.**

⁹⁴⁴ Aras, Özbay, **a.g.m.**, s. 11

olarak da kazançlı çıkacaktı. Zira Türkiye – Ermenistan sınırı daha çok Rus şirketleri tarafından kullanılacağından sınırın açılması aslında Ermenistan’dan çok Rusya’ya yarayacaktır.⁹⁴⁵

Bir çokları özellikle Batı Türkiye – Ermenistan ilişkileri normalleşirse ve sınırlar açılırsa Ermenistan’ın Rusya’ya bağımlılığının azalacağı ve Batı’ya daha fazla yakınlaşacağını düşünmüşlerdir. Ama duruma bakacak olursak Rusya’nın Ermenistan’ı Batı’ya kaptırmak gibi bir korkusu yoktur. Zira Ermenistan ekonomisi, ticareti, enerji kaynakları Rusların elindedir. Ermenistan sınırları Rus askerleri tarafından korunmaktadır. Ermenistan’daki askeri üsler de cabası. Yani Ermenistan’ın tapusunu elinde bulundurmaktadır.⁹⁴⁶ (Bkz: Tablo 8.)

Aslında durumun istenilen halde yani ister normalleşme başarıyla bitsin ister başarısızlıkla Rusya için bir kazanma durumu söz konusuydu. Diğer taraftan Rusya Ermenistan ve Türkiye arasında normalleşmeye engel olacak bütün noktaları bildiğinden olayları doğal akışına bırakmış,⁹⁴⁷ işler tehlikeli bir noktaya gelirse hemen müdahale etmeyi düşünmüştür. Sonradan süreç iç ve bölgesel nedenlerden durmuştur. Üstelik süreçten en kazançlı Rusya çıkmıştır. Azerbaycan ve Ermenistan daha Rusya yönlü politika izlemeye başlamış, Türkiye’nin hem Ermenistan hem de Azerbaycan ile ilişkileri kötüleşmiştir. Ayrıca Ankara ile Washington’un arası açılmıştır.⁹⁴⁸

⁹⁴⁵ Laçiner, Sedat; “Amerika’nın Kafkasya Politikası ve Türkiye”, (Erişim) http://www.usak.org.tr/usak_det.php?id=3&cat=1279&h=#.Ue0vYtKSL0U, 22 Ocak 2013

⁹⁴⁶ Demirdağ, **a.g.m.**, s. 122, dipnot 122

⁹⁴⁷ Torbakov, Igor; “Russia and Turkish-Armenian Normalization: Competing Interests in the South Caucasus”, **Insight Turkey**, cilt 12, sayı 2, 2010, (Erişim) http://www.fiia.fi/assets/Torbakov_RussiaTurkArmNormalization_InsightTurkey%202-10.pdf, 22 Ocak 2013, s. 38

⁹⁴⁸ Torbakov, **a.g.m.**, s. 31

3.3.3. Normalleşme Sürecine ABD ve Batı'nın Yaklaşımı

Normalleşme süreci Batı devletleri tarafından olumlu karşılanmış, yapılan açıklamalarla sürece destek ifade edilmiştir. Üstelik ilk kez ABD, AB ve Rusya Güney Kafkasya'da ortak tavır sergilemişlerdir.⁹⁴⁹

Normalleşme sürecinin en aktif destekçileri AB ve ABD olmuştur. ABD 90'lı yılların ortalarından itibaren sivil toplum aktörleri arasında toplantılarla Türk ve Ermeni toplumu arasında bir diyalog kurmak için yoğun çaba harcamış ama bu çabalardan bir sonuç alınamamıştır. Obama'nın devlet başkanı seçilmesi ve 1915 olaylarını "soykırım" olarak tanıyacağını vaat etmesi Türkiye'nin Ermenistan'la ilişkilerini gözden geçirmesinde önemli rol oynamıştır. Türkiye'nin Ermenistan'la normalleşme sürecine ivme kazandırması ABD tarafından olumlu karşılanmış, 22 Nisan tarihinde Yol Haritası'nın açıklanmasının ardından ABD Dışişleri Bakanlığı tarafından yapılan açıklamada tarafların anlaşmaya varması memnuniyetle karşılanmış, sürecin ön koşulsuz ve makul bir süre içinde gerçekleştirilmesi gerektiği vurgulanmıştır. AGİT Minsk Grubu'nun ABD'li Eşbaşkanı Matthew Bryza da Türk – Ermeni Yol Haritası'nın Dağlık Karabağ sorununun çözümü için çalışmalarının canlandırılmasına olumlu etki ettiğini bildirmiştir.⁹⁵⁰ Yol Haritası ile başlanan sürecin protokollerin imzalanması ile sonuçlanmasında da ABD'nin önemli rolü olmuştur. Zira protokollerin imzalanması öncesinde Türk ve Ermeni delegeler arasında yaranmış anlaşmazlığın giderilmesinde ABD Dışişleri Bakanı Clinton'un çabalarının büyük rolü olmuştur.⁹⁵¹

Bazı uzmanlar hatta normalleşme sürecinin (özellikle de Rus ve bazı Ermeni uzmanlar) bir ABD projesi olduğunu bildirmekteler. Onlara göre Washington bu proje ile ilk başlarda Moskova'nın en yakın müttefiki olan

⁹⁴⁹ Aras, Özbay, **a.g.m.**, s. 3

⁹⁵⁰ Aktaran: Dilanyan, Vahan; "Turkish-Armenian Rapprochement and Obama's Policy in The Caucasus", (Erişim) <http://vahand.wordpress.com/2009/07/16/turkish-armenian-rapprochement-and-obama%E2%80%99s-policy-in-the-caucasus/>, 23 Mayıs 2013

⁹⁵¹ Lee, Matthew; "Turkey and Armenia Sign Historic Accord, Establishing Diplomatic Relations", (Erişim) http://www.huffingtonpost.com/2009/10/10/turkey-and-armenia-sign-h_n_316439.html, 23 Mayıs 2013

Ermenistan'la ilişkilerini bozarak Erivan üzerindeki etkisini zayıflatmayı amaçlamıştır. Bu Güney Kafkasya'da Rusya'nın etkisinin zamanla zayıflatılmasının ve Rusya'nın bölgeden sıkıştırılarak çıkarılmasının ilk adımı olarak görülmüştür. Ancak 2008 Ağustos Savaşı ile ABD amaçlarını yeniden gözden geçirmiş, böylece projenin 2008-2009 yılındaki ikinci aşamasındaki başlıca amaç Rusya'nın bölgedeki konumunu daha da güçlendirmesine engel olmak olmuştur. Ama zamanla bunların hiçbirini başaramayacağını anlayan ABD'nin son olarak hedefi Türkiye ve Rusya'yı birbirinden uzaklaştırmak olmuştur.⁹⁵²

Genel olarak ABD'nin Türkiye – Ermenistan normalleşme sürecini desteklemesinin aşağıdaki sebeplerden kaynaklandığını söyleyebiliriz: İlk olarak ABD, normalleşme sürecini Ermenistan'ın Rusya'ya olan bağımlılığının azaltılması ve Erivan'ın Moskova'dan koparılarak bölge ülkeleri ve ABD ile ilişkilerinin geliştirilmesi için iyi bir şans olarak değerlendirmiştir. Ayrıca ABD enerji güvenliği açısından da bu süreci desteklemiştir. Ağustos Savaşı sırasında Rusya'nın bir hamlede Gürcistan'ı kontrol altına alması nedeniyle ABD artık Gürcistan'ı Hazar enerji kaynaklarının transiti için çok da güvenli hat olarak görmemekteydi. Bu bağlamda Washington Ermenistan'ı Nabucco için Gürcistan'ın iyi alternatifi olarak değerlendirmiştir.⁹⁵³

Diğer taraftan ABD iki ülkenin ilişkilerinin normalleşmesine sağlayabilse bu durumda “24 Nisan” sendromundan kurtulacaktı. Zira ülkedeki Ermeni diasporası bu konuda özellikle cumhurbaşkanlığı seçimleri dönemlerinde ciddi bir baskı uygulamaktadır ve bu ABD'nin hem Türkiye hem de Ermenistan ile ilişkilerini etkilemektedir. Ayrıca Türk-Ermeni sınırının açılmasıyla ABD Afganistan'a gidecek yeni bir koridor elde edicekti, bununla da Irak'tan Afganistan'a asker transferinde karşılaştığı zorluklardan kurtulacaktı.⁹⁵⁴

⁹⁵² Agadjanyan, **a.g.m.**

⁹⁵³ MacKenzie, Kaitlin; “The American Approach to the Turkish-Armenian Rapprochement”, (Erişim) <http://www.usak.org.tr/EN/makale.asp?id=1076>, 23 Mayıs 2013

⁹⁵⁴ “Viktor Yakubyan: Komu i Zaçem Ponadobilas Armyano-Tureçkaya Graniça” (Viktor Yakubyan: Ermeni-Türk sınırı kime ve neden gerekli), (Erişim) <http://www.regnum.ru/news/1216059.html>, 28 Ocak 2013

BM Genel Sekreteri Ban Ki – moon da protokolleri destekleyerek, protokollerin imzalanmasını iyi komşuluk ilişkilerinin kurulmasında bir dönüm noktası oluşturacak tarihi karar olarak değerlendirmiştir.⁹⁵⁵ AB de süreçte olumlu yaşanmıştır. AB Dış Politika Yüksek Komiseri Solana protokollerin parafe edilmesinin ardından yaptığı açıklamada ikili ilişkilerin normalleşmesini Avrupa'nın önemli bir bölgesinde barış, güvenlik ve istikrara katkı sağlayacak önemli bir adım olarak değerlendirmiştir.⁹⁵⁶ AB'nin bu desteğinin arkasında yatan ana neden ise enerji güvenliği olmuştur. Zira ABD gibi AB de Ağustos Savaşı sonrasında bütün enerji projelerinin Gürcistan'dan geçmesini bir risk olarak algılamaya başladığından Hazar kaynaklarının, Ermenistan, Türkiye üzerinden Avrupa'ya taşınmasını daha güvenli bir güzergah olarak değerlendirmiştir. Bu sebepten de AB Türkiye ile Ermenistan arasında mutabakata varılmasına büyük destek vermiştir.

3.4. NORMALLEŞME SÜRECİNİN TÜRKİYE – AZERBAYCAN İLİŞKİLERİNE ETKİSİ

3.4.1. Krizin Başlaması

Türkiye – Ermenistan arasındaki normalleşme süreci büyük güçler tarafından gördüğü destek kadar Azerbaycan'dan tepki görmüştür. Bunun ana nedeni ise Karabağ ve diğer işgal olunmuş Azerbaycan topraklarının süreçteki yeri ile bağlı olmuştur. Zira bu konu Azerbaycan'da en hassas konudur ve resmi Bakü'nün dış politikasındaki dostluk ve düşmanlık çizgisini belirleyen en önemli unsurdur.⁹⁵⁷

Aslında ilk başlarda Türkiye yeni açılımı Kafkaslar'daki hassas dengeyi bozmadan geliştirmeye çalışmıştır. Zira Cumhurbaşkanı Gül Ermenistan'daki

⁹⁵⁵ Aktaran: Lee, Matthew, **a.g.m.**

⁹⁵⁶ “EU hopes Protocols on normalization of Armenian-Turkish relations to be signed soon”, (Erişim) <http://www.panarmenian.net/eng/news/35581/>, 23 Mayıs 2013

⁹⁵⁷ Demir, Ali Faik, **a.g.m.**, s. 306

futbol maçının ardından 11 Eylül 2008 tarihinde Bakü'yü ziyaret etmiş ve Azerbaycan'la mutabakat aramıştır.⁹⁵⁸ Bu günübirlik ziyaretinde Gül, Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'e Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarından çekilmeye gönüllü olduğu yönünde bir izlenim edindiği mesajını aktarmış, Erivan ziyaretinin Türkiye'nin Kafkaslardaki duruma yaklaşımını değiştirmedeğini, tam tersine Türkiye'nin bölgesel sorunların çözümünü Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü çerçevesinde gördüğünün tekrarlandığı bir ziyaret olduğu söylemini yinelemiştir.⁹⁵⁹ Bu sırada Azerbaycan tarafının Türkiye'nin yaklaşımına açıktan bir eleştiri getirmemesi sürece bir tür onay olarak algılanmıştır.⁹⁶⁰

2 Nisan 2009 tarihinde The Wall Street Journal'da Türkiye – Ermenistan sınır kapısının 16 Nisan tarihinde açılacağı haberi,⁹⁶¹ ayrıca Türk ve bölge basınında da Türk – Ermeni sınır kapılarının Dağlık Karabağ'da işgal bitmeden açılacaktır söylentileri Azerbaycan'da endişeye sebep olmuştur.⁹⁶² Obama'nın 5 – 6 Nisan 2009 tarihinde gerçekleştirdiği Türkiye ziyaretinde 1915 olaylarıyla ilgili yaptığı değerlendirmeler üzerine Türkiye Ermenistan'la süreci hızlandırmaya başlamıştır. Bütün bu gelişmeler üzerine Aliyev Türkiye – Ermenistan arasındaki süreç ile ilgili “Biz hiçbir devletin başka bir devletle ilişkilerine karışmayız. Bu onların kendi bileceği iştir. Ancak bu halde bizim de politikamızı kendi durumumuza göre değiştirme hakkımız vardır.” şeklinde açıklama yapması resmi Bakü'nün sürece ilk tepkisi olmuştur. Azerbaycan'ın tepkisi bununla kalmamış, Bakü her fırsatta süreçten duyduğu hoşnutsuzluğunu belirtmiştir. Zira Aliyev'in 6 Nisan 2009 tarihinde İstanbul'da yapılan Medeniyetler İttifakı Forumu'na katılmaması,⁹⁶³ ardından 16 Nisan tarihinde Moskova'ya ziyareti ve ziyaret sırasında Azerbaycan ve Rusya arasında iyi komşuluk ve dostluk ilişkilerinin olduğuna değinerek

⁹⁵⁸ Çelikpala, **a.g.m.**, s. 112

⁹⁵⁹ Çelikpala, **a.g.m.**, s. 113, dipnot 58

⁹⁶⁰ Çelikpala, **a.g.m.**, s. 113

⁹⁶¹ Goren, Gamze; “Alican Sınır Kapısı Krizi”, (Erişim) http://www.tasam.org/tr-TR/Icerik/1062/alican_sinir_kapisi_krizi, 25 Ocak 2013

⁹⁶² Veliyev, Cavid; “Azerbaycan Rusya'ya mı Yanaşıyor?”, (Erişim) <http://www.turksam.org/tr/a1649.html>, 15 Ocak 2013

⁹⁶³ Demir, Ali Faik, **a.g.m.**, s. 308

Rusya'yı stratejik müttefik olarak gördüklerini açıklaması ile tepkiler sertleşmiş, sözden uygulamaya dökülmüştür. Ayrıca Nabucco hattına⁹⁶⁴ ilişkin açıklamasında, kendilerine müracaat olunacağı takdirde buna olumlu yanıt vereceklerini söylemiş, fakat Azerbaycan'ın bu konuda "ne organizatör ne de katılımcı" olduğunu ifade ederek Nabucco hattında sadece transit ülke olacağının sinyalini vermiştir.⁹⁶⁵

15 Nisan tarihinde dört Azerbaycanlı kadın milletvekilinin Türkiye ziyareti ve basındaki konuşmaları ise ikili ilişkilerde gergin süreç yaratmıştır. Hem Ermenistan Cumhurbaşkanı Sarkisyan, hem de Dışişleri Bakanı Nalbatyan'ın Türkiye ile yürüttükleri görüşmelerde, Karabağ sorununun önkoşul olmadığını dile getiren açıklamalarda bulunmaları ve bu söylemlere Ankara'nın tepkisizliği, Azerbaycan basınında Ermeni görüşlerinin tasdik edildiği şeklinde algılanmış ve Ankara'ya karşı ciddi bir tepki oluşmuştur. 16 Nisan 2009 tarihinde KEİT toplantısı için Ermenistan'a giden Türkiye Dışişleri Bakanı Ali Babacan'ın Azerbaycan Dışişleri Bakan Yardımcısı Mahmud Mammadgulyev'e karşı Ermeni yetkililerin önünde "kaba" davrandığı iddia edilmiş, bu haber Azeri ve Ermeni basınında yer almış⁹⁶⁶ ve Azerbaycan toplumunda rahatsızlığa sebep olmuştur. Bununla ilişkilerde kriz kendini hissettirmeye başlamıştır.

22 Nisan tarihinde Yol Haritası'nın açıklanması Bakü'de şüpheleri iyice artırmış ve Türkiye politikasını değiştiriyor intibası uyandırmıştır. Aliyev, Türkiye – Ermenistan ilişkileri ve açıklanan Yol Haritası'nda Dağlık Karabağ sorununun rolünün olup olmadığını merak ettiğini açıklamıştır.⁹⁶⁷ Gül Azerbaycan tarafını yatıştırmak için Aliyev'i telefonla aramış ve iki kardeş ülke arasındaki geleneksel anlayış, dayanışma ve yakın işbirliğinin önemine vurgu yaparak bunun bölgenin istikrar ve refahına da katkıda bulunacağı

⁹⁶⁴ Nabucco Rusya ile doğal gaz krizi yaşayan Avrupa'nın Rusya'ya bağımlılığını azaltmak için geliştirdiği bir projedir. Proje Rusya'yı by-pass edecek olması nedeniyle önem taşımaktadır. Nabucco'nun ana kaynakları olarak Mısır, İran, Irak, Türkmenistan ve Azerbaycan doğal gazı görünmekteydi. ABD'nin baskılarıyla öncelik Türkmenistan ve Azerbaycan doğal gazına verilmiştir. (Veliyev, **a.g.m.**)

⁹⁶⁵ Aleskerli, **a.g.m.**, s. 33

⁹⁶⁶ Demir, Ali Faik, **a.g.m.**, s. 309

⁹⁶⁷ Demirtepe (ed.), **a.g.r.**, s. 39

konusunu teyit etmiştir. Bu açıklamaya rağmen ilişkilerin gerildiği gözlemlenmiş, bu yüzden artan tepkileri yatıştırmak amacıyla Başbakan Erdoğan, 12 – 13 Mayıs 2009 tarihinde Azerbaycan’a resmi ziyarette bulunmuştur. Erdoğan, Aliyev’le yaptığı başbaşa görüşmenin ardından Azerbaycan parlamentosunda yaptığı konuşmasında Türkiye’nin Azerbaycan ve Dağlık Karabağ politikalarında herhangi bir değişikliğin söz konusu olmadığını vurgulamış, işgalin ortadan kalkmadığı sürece Ermenistan’la kapalı durumda olan kapıların açılmasının mümkün olmadığını bildirmiştir.⁹⁶⁸ Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı Yönetim Birimi’nden, Dışişleri Bakanlığı’ndan, iktidar partisinden olan milletvekilleri, açıklamalarında Erdoğan’ın Azerbaycan’a verdiği güvenceye inandıklarını ifade etmişlerdir.⁹⁶⁹ Ama cumhurbaşkanı İlham Aliyev’in 13 Temmuz 2009 tarihinde Ankara’da Nabucco Projesi’nin imza törenine katılmaması Azerbaycan tarafının tam anlamıyla ikna olmadığını⁹⁷⁰ ve şüphelerinin devam ettiğini göstermiştir. Bu olay krizin yavaş yavaş tırmandığını göstermiştir.

3.4.2. Krizin Tırmanması ve Patlaması

Türkiye – Ermenistan arasında 31 Ağustos tarihinde parafe edilen ve 10 Ekim 2009 tarihinde İsviçre’nin Başkenti Zürih’de imzalanan protokoller, Türkiye ile Azerbaycan arasında Mayıs ayında giderildiği açıklanan rahatsızlığı yeniden ve daha ağır bir biçimde gündeme getirmiştir.⁹⁷¹ 11 Ekim 2010 tarihinde Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı tarafından yapılan açıklamada Ermenistan’ın Azerbaycan’ın işgal ettiği topraklarından çekilmediği sürece Türkiye – Ermenistan arasında ilişkilerin normalleştirilmesinin Azerbaycan’ın

⁹⁶⁸ Çelikpala, **a.g.m.**, s. 115-116

⁹⁶⁹ Asker, Ali; “Tehlikeli Üçgen: Türkiye-Ermenistan-Azerbaycan”, (Erişim) <http://www.21yyte.org/arastirma/guney-kafkasya-iran-pakistan-arastirmalari-merkezi/2009/09/09/2998/tehlikeli-ucgen-turkiye-ermenistan-azerbaycan>, 4 Şubat 2013

⁹⁷⁰ Demirdağ, **a.g.m.**, s. 120

⁹⁷¹ Çelikpala, **a.g.m.**, s. 117-118

ulusal çıkarlarına aykırı olduğu ve Azerbaycan'la Türkiye arasındaki tarihsel kardeşlik ilişkilerine gölge saldığı bildirilmiştir.⁹⁷²

Türkiye – Azerbaycan ilişkilerindeki kriz protokollerin imzalanması ile iyice tırmanmıştır. Protokollerde Ermenistan'ın işgal ettiği Azerbaycan topraklarından çekilmesi ve Karabağ ile ilgili atıf bulunmaması⁹⁷³, ayrıca protokollerin onayından sonraki 2 ay içinde sınırın açılmasının kaydedilmesi Türk siyasilerinin verdiği çelişkili açıklamalarla birleşince Azerbaycan'da rahatsızlığa sebep olmuştur. Zira bir tarafta Başbakan Erdoğan Karabağ sorunu çözülmezse sınır açılmaz derken, Başbakan'ın baş danışmanı Hüseyin Çelik'in "Karabağ sorunu çözülme de Türkiye Ermenistan'la diplomatik ilişkiler kurulması yönünde çalışmalarına devam edecek"⁹⁷⁴, ayrıca dönemin Dışişleri Bakanı Babacan'ın Türk televizyonlarından birine verdiği açıklamada "Azerbaycan'ın işgal olunmuş topraklar konusu çok karışık bir meseledir biz kendi yolumuza odaklanmalıyız"⁹⁷⁵ açıklamaları protokollerle birleşince Azerbaycan'ın paniklemesine sebep olmuştur.

Süreçte Rusya'nın Türkiye ile müzakereleri yürüten Ermeni delegasyonundan aldığı bilgileri Bakü'ye "Türkiye sizi satıyor" şeklinde aktararak provakasyon yapması⁹⁷⁶ sayesinde ve yaşanan "Bayrak Krizi" ile kriz en üst safhaya ulaşmıştır. 14 Ekim 2009 tarihinde Bursa'da Türkiye – Ermenistan arasındaki futbol maçı sırasında Azerbaycan bayraklarının stada sokulmaması ve bazılarının çöplere atılması Azerbaycan'da ciddi tepki yaratmıştır. Bir grup Azerbaycanlı milletvekili "En üzücü olay bayrağımıza karşı gösterilen hürmetsizlik oldu." şeklinde tepkilerini bildirmişlerdir. Azerbaycan ise 15 Ekim tarihinde Azerbaycan bayrak yasasını gerekçe

⁹⁷² "Sovremennie armyano-tureçkiye otnoşeniya" (Çağdaş Ermeni-Türk İlişkileri), (Erişim) http://www.memoid.ru/node/Sovremennye_armyano-tureckie_otnosheniya, 17 Aralık 2012

⁹⁷³ Demirdağ, **a.g.m.**, s. 121

⁹⁷⁴ "Turkey Doesn't Hear Baku Voice", (Erişim) <http://setasarmenian.blogspot.com/2009/09/armeniaturkey-protocols-turkish.html>, 18 Ocak 2013

⁹⁷⁵ Mehtiyev, Elhan; "Turkish – Armenian Protocols: An Azerbaijani Perspective", **Insight Turkey**, cilt 12, sayı 2, 2010, (Erişim) http://file.insightturkey.com/Files/Pdf/insight_turkey_vol_12_no_2_2010_mehtiyev.pdf, 20 Ocak 2013, s. 43

⁹⁷⁶ "Krizin Gölgesinde Azerbaycan Türkiye İlişkileri", (Erişim) <http://www.habererk.com/kose-yazisi/1046/krizin-golgesinde-azerbaycan-turkiye-iliskileri.html>, 16 Kasım 2012

göstererek Türk şehitlerinin anısına Şehitler Hiyabanı'nda dikilen Türk bayraklarını sökmüş⁹⁷⁷, peşinden Türkiye'nin yaptırdığı iki camiyi ibadete kapatmıştır.⁹⁷⁸ Ayrıca Türk dizileri ve müzikleri yerli televizyon kanallarında yasaklanmıştır.⁹⁷⁹

Bunun yanı sıra protokollerin hemen ardından Azerbaycan dış politikası üç ana unsorda değişiklik göstermiştir. İlk olarak ABD ve Avrupa'nın güvenilmezliği ispatlanmış, bu nedenle enerji projelerinde öncelik olmaktan çıkmışlardır. İkincisi, Türkiye'ye karşı iki kardeş ilişkisinden uzaklaşmaya başlanmıştır. Üçüncüsü uzun yıllardır dengeli bir politika takip etmeye çalıştığı Rusya'ya yaklaşıp cazip enerji kaynakları ile Rusya'nın Dağlık Karabağ sorunundaki desteğinin kazanılması yoluna gidilmiştir.⁹⁸⁰

Bu anlamda ilk olarak 14 Ekim tarihinde Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi Rusya'nın Gazprom şirketi ile doğal gaz alım anlaşması imzalamıştır. Anlaşma Rusya'nın 2010 yılından itibaren Azerbaycan'dan yıllık 500 milyon metreküp doğal gaz satımını öngörmekteydi.⁹⁸¹ İlham Aliyev, Şahdeniz projesinden Türkiye'nin aldığı doğal gazın fiyatının piyasa fiyatı ve sözleşme yükümlülükleri esas alınarak yeniden belirlenmesi gerektiğini açıklamış ve Azerbaycan - Türkiye doğal gaz anlaşmasını⁹⁸² gözden geçirmiştir.⁹⁸³ Başlanan müzakerelerin sonunda taraflar her iki tarafı da tatmin edecek fiyat üzerinde anlaşmışlar. Anlaşmanın detayları ve yeni tarife açıklanmasa da

⁹⁷⁷ Demir, Ali Faik, **a.g.m.**, s. 309

⁹⁷⁸ "Krizin Gölgesinde Azerbaycan Türkiye İlişkileri", (Erişim) <http://www.habererk.com/kose-yazisi/1046/krizin-golgesinde-azerbaycan-turkiye-iliskileri.html>, 16 Kasım 2012

⁹⁷⁹ Phillips, **a.g.m.**, s. 62

⁹⁸⁰ Varol, Tuğçe; "Azerbaycan Diplomasi Dersi Veriyor", (Erişim) http://www.21yyte.org/tr/yazi6429-Azerbaycan_Diplomasi_Dersi_Veriyor.html, 2 Şubat 2013

⁹⁸¹ Valiyev, Anar; "The Turkish-Armenian Protocols: Implications for Azerbaijan", **Caucasus Analytical Digest**, 11/09, (Erişim) <http://www.css.ethz.ch/publications/pdfs/CAD-11-5-8.pdf>, 26 Ocak 2013, s. 7

⁹⁸² Azerbaycan Türkiye ile 2001 yılında imzaladığı anlaşma çerçevesinde Türkiye'ye doğal gazın bin m³'nü, uluslararası enerji fiyatlarının oldukça altında olan 120 dolardan satmaktaydı. Anlaşma süresinin Nisan 2008 tarihinde bitmesi nedeniyle Azerbaycan tarafı fiyatın pazar fiyatlarını yansıtacak şekilde arttırılmasını talep etmiştir.(Kardas, Saban; "Turkey-Azerbaijani Energy Cooperation and Nabucco: Testing the limits of the New Turkish Foreign Policy Rhetoric", **Turkish Studies**, Vol. 12, No. 1, 2011, s. 65)

⁹⁸³ Asker, Ali; "Ermeni Açılımı" Sonrası Türkiye-Azerbaycan İlişkileri", **21. Yüzyıl**, Sayı 15, Mart 2010, (Erişim) <http://www.belgeler.com/blg/2e8k/dr-ali-asker-ek-271-ermeni-acilimi-sonrasi-turkiye-azerbaycan-iliskileri>, 18 Ocak 2013, s. 49

tarafların her bin m3 doğal gaz için 250 – 300 dolar üzerinde anlaştığı bildirilmektedir.⁹⁸⁴

Doğal gazla ilgili müzakereler Türkiye – Ermenistan yakınlaşma sürecine denk geldiğinden Türk basını bunu Azerbaycan'ın Türkiye – Ermenistan arasındaki süreci zayıflatmak için bir araç olarak kullandığını iddia etmiştir.⁹⁸⁵ Bu süreçte basın yoluyla karşılıklı olumsuz yaklaşımlar iki ülke arasındaki krizin daha da tırmanmasına sebep olmuştur. Türk medyasında “Azerbaycan Doğal gaz Tehdidini Sürdürüyor”, “Bir Millet İki Boru”, “Gardaştan Milyar Dolarlık Fatura, Azeri Gardaştan Dost GAZ'ı”, “Azeriler Bizi Yaktı, Azerilerden Türkiye'ye şok fatura” gibi onur kırıcı ifadeler⁹⁸⁶ Azeri basınında “Türkiye sırtımızdan vuruyor” manşetleri⁹⁸⁷ ilişkileri iyice germiştir. Bütün bu yaşananlar sonucu 2009 yılı Türkiye – Azerbaycan ilişkileri açısından 1991 yılından bugüne kadarki dönemin en gergin dönemi olmuştur.⁹⁸⁸

Protokoller imzalandıktan sonra Türkiye Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu ve Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın Karabağ'da işgal bitmediği sürece protokollerin mecliste onaylanmayacağını açıklaması⁹⁸⁹ ardından Davutoğlu'nun 2009 yılının Ekim ayında Azerbaycan'a ziyareti sırasında, “Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü, Türkiye'nin toprak bütünlüğü kadar azizdir ve bizim açımızdan stratejik önceliğe sahiptir.” açıklaması Dağlık Karabağ konusunda Türkiye'nin tutumunun değişmediğini göstermiştir.⁹⁹⁰ Ayrıca 2011 – 2012 döneminde Türkiye'nin İsrail'le bozulan ilişkileri fonunda Azerbaycan – İsrail ilişkilerinin geliştirilmesini bazı uzmanlar Azerbaycan'ın bu konuda Türkiye'ye yeterince destek olmadığı, bunun protokoller sonrası sürecin devamı olduğunu ifade etmişlerdir.

⁹⁸⁴ Abbasov, Şahin; “Turtsia i Azerbaydzhan prishli k soglasheniyu, no peregovori budut prodolzhat'sya” (Türkiye ve Azerbaycan Anlaşmaya vardılar, ama müzakereler devam edecek), (Erişim) <http://russian.eurasianet.org/node/31158>, 19 Ocak 2013

⁹⁸⁵ Kardas, “Turkey-Azerbaijani Energy Cooperation”, s. 66

⁹⁸⁶ Asker, “Ermeni Açılımı Sonrası”, s. 54

⁹⁸⁷ Ekşi, **a.g.m.**, s. 103

⁹⁸⁸ Demir, Ali Faik, **a.g.m.**, s. 309

⁹⁸⁹ Veliev, **a.g.m.**

⁹⁹⁰ Güzel, Müslüm, **a.g.m.**, s. 58

Azerbaycan'ın sert tepkisinin nedeni protokollerde açıkca Azerbaycan topraklarının işgali konusunun geçememesiydi.

3.4.3. Krizin Aşılması Yönünde Hamleler

2010 yılında iki ülke tarafından ilişkilerdeki bu süreci atlatmak adına ciddi ve yapıcı bir takım adımlar atılmıştır. İlk olarak Türkiye Başbakanı Erdoğan Mayıs 2010 tarihinde Azerbaycan'a resmi bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Bu ziyarette de Dağlık Karabağ sorunu yine gündemde olmuş, Erdoğan bu konuda Azerbaycan'ın yanında olduğunu belirtmiştir.⁹⁹¹ Ardından Cumhurbaşkanı Gül 16 – 17 Ağustos 2010 tarihinde Azerbaycan'a resmi ziyaret gerçekleştirmiş ve bu ziyaret sırasında Türkiye ile Azerbaycan arasında Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması imzalanmıştır.⁹⁹² Anlaşmanın 2. maddesi gereğince taraflardan herhangi biri üçüncü bir devlet veya devletler grubunun silahlı saldırısına uğrarsa diğer taraf mevcut tüm araçlarla diğerine yardımcı olacaktır. 3. madde savunma, askeri-teknik alanlarda işbirliğini öngörmektedir, ayrıca taraflar ulusal güvenliğe yönelik tehditlerin ortadan kaldırılmasında da işbirliği yapmayı taahhüt etmişlerdir.⁹⁹³

Daha sonra 15 – 16 Eylül 2010 tarihinde İstanbul'da gerçekleştirilen Türk Dili konuşan Ülkeler Devlet Başkanları 10. Zirvesi'nde Başbakan Erdoğan ile Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev tarafından "Türkiye ile Azerbaycan arasında Yüksek Düzeyli İşbirliği Konseyi Kurulmasına İlişkin Ortak Açıklama" ile YDSİK kurulmuştur.⁹⁹⁴ Erdoğan 12 Haziran 2011 seçimlerini kazandıktan sonra yurtdışına yaptığı ilk seyahat olarak Bakü'ye gitmiş, 25 Ekim 2011 tarihinde Aliyev Türkiye'ye gelmiştir. Aliyev'in bu ziyareti

⁹⁹¹ Demir, Ali Faik, **a.g.m.**, s. 309

⁹⁹² Kanbolat, Hasan; "Türkiye-Azerbaycan Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi", (Erişim) <http://www.1news.com.tr/yazarlar/20111024095206985.html>, 5 Şubat 2013

⁹⁹³ "Obnarodovan Tekst Voennogo Soglasheniya Mezhdru Azerbaydzhanom i Turtsiey" (Azerbaycan ile Türkiye Arasında imzalanan askeri anlaşmanın metni belli oldu), (Erişim) <http://www.regnum.ru/news/polit/1359151.html#ixzz1h9Q3MV00>, 9 Ocak 2013

⁹⁹⁴ Kanbolat, "Türkiye-Azerbaycan Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi"

çerçevesinde Aliyev ve Erdoğan, Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı Projesini imzalamışlardır.⁹⁹⁵

İki ülke arasındaki işbirliğini bütün vehçeleriyle ele alan YDSİK aracılığıyla iki ülke ilişkileri daha da kurumsallaşmıştır. YDSİK'nın ilk toplantısı 25 Ekim 2011 tarihinde İzmir'de, ikinci toplantısı ise 11 Eylül 2012 tarihinde Gebele'de gerçekleştirilmiştir.⁹⁹⁶ Bu toplantıda Karabağ sorunu, Türkiye – Ermenistan sınırlarının geleceği, TANAP ve vize konuları en çok dikkat çeken konular olmuştur. Başbakan Erdoğan Türkiye'nin Karabağ konusunda Azerbaycan'a tam desteğini yineleyerek, işgal altındaki Azerbaycan toprakları boşaltılmadan Türkiye – Ermenistan sınırının açılmasının söz konusu olamayacağını ifade etmiştir. İlham Aliyev ise vize sorununa değinerek, bazı teknik nedenlerden dolayı vizenin aşamalı olarak kaldırılacağını, ilk aşamada sanatçılar, iş adamları, bilim adamları ve önemli kişiler için vize uygulamasının kaldırılacağını belirtmiştir.⁹⁹⁷ 2012 yılı içinde Türkiye Dışışleri Bakanı Ahmet Davutoğlu ve Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın yanı sıra Türkiye Cumhuriyeti İçişleri, Ekonomi ve Ulaştırma Bakanları da Azerbaycan'ı ziyaret etmişlerdir. Ayrıca 8 Haziran 2012 tarihinde Azerbaycan Dışışleri Bakanı Elmar Memmedyarov Türkiye – Azerbaycan – Gürcistan Dışışleri Bakanları Üçlü Toplantısı vesilesiyle, 26 Haziran 2012 tarihinde ise Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev KEİT'in 20. yıldönümü münasebetiyle Türkiye'yi ziyaret etmiştir.⁹⁹⁸

3.5. KRİZİN GENEL DEĞERLENDİRİLMESİ: GELECEK PERSPEKTİFİ, ÖNGÖRÜLER VE YOL HARİTASI

Ermenistan'la normalleşme süreci “bir millet, iki devlet” olarak nitelendirilen Türkiye – Azerbaycan ilişkilerinin sağlamlığını test etmiştir. İki

⁹⁹⁵ Demir, Ali Faik, **a.g.m.**, s. 310-311

⁹⁹⁶ Davutoğlu, “2013 Yılına Girerken Dış Politikamız”, s. 76

⁹⁹⁷ Aslanlı, Araz; “Erdoğan'ın Azerbaycan Ziyaretinden Geriye Kalanlar”, (Erişim) <http://www.1news.com.tr/yazarlar/20120925103529209.html> , 21 Ocak 2013

⁹⁹⁸ “Türkiye ve Azerbaycan Arasında Yapılan Üst Düzey Ziyaretler”, (Erişim) <http://www.baku.emb.mfa.gov.tr/ShowInfoNotes.aspx?ID=170177>, 18 Mayıs 2013

devlet arasında yanlış anlamalardan, iletişim eksikliklerinden, üçüncü taraf politikalarından ve tarafların değişen politik önceliklerinden kaynaklanan⁹⁹⁹ bir kriz süreci yaşanmıştır.

Rusya – Gürcistan arasındaki savaş Güney Kafkasya'daki dengeleri etkilemiş ve bölgedeki devletler Rusya'nın bölgede askeri varlığını hissettirmesinden etkilenmişlerdir.¹⁰⁰⁰ Bu savaştan en çok etkilenen ve stratejisini, bölgeye bakış açısını değiştiren ülkelerden biri Azerbaycan olmuştur.¹⁰⁰¹ Rusya'nın uluslararası alandaki olası tepkileri umursamadan Gürcistan topraklarına asker sokması Azerbaycan'da Rusya ile ilişkilerde daha dikkatli olma ve güvenlik konusunda Batı ile daha mesafeli bir yaklaşım benimseme görüşüne neden olmuştur.¹⁰⁰² Ağustos Savaşı'nın üzerine bir de Türkiye – Ermenistan yakınlaşması ve protokollerin imzalanması süreci başlayınca Azerbaycan Türkiye'ye yakın, Rusya'ya daha uzak ve temkinli politikasını tersine çevirmiş,¹⁰⁰³ bazı uzmanların tabiriyle denge, Türkiye'den Rusya'ya doğru kaymaya başlamıştır.¹⁰⁰⁴

Bu değişen önceliklerin yanı sıra üçüncü taraf politikaları ile iki ülke arasındaki gerginlik krize dönüşmüştür. Bu süreçte Rusya devrede olmuş, Türk – Ermeni görüşmelerinin bütün detaylarını, Azerbaycan'ı rahatsız edecek bir şekilde Bakü'ye aktarmıştır. Kapalı kapılar arkasında Türk – Ermeni görüşmeleri sürerken tüm detaylar Azerbaycan gazetelerine sızdırılmış ve Azerbaycan kamuoyunda Rusların eliyle “Türkiye size ihanet ediyor, Ermeniler ile yakınlaşıyor” korkusu yaratılmıştır.¹⁰⁰⁵ Buna Bakü ile Ankara arasındaki iletişim eksiklikleri ve yanlış anlamalar da eklenince ikili ilişkilerde kriz patlak vermiştir. Türkiye tarafı, sürecin Azerbaycan'la yakın iletişim içinde yürütüldüğünü, Azerbaycan'ın her aşamada bilgilendirildiğini açıklamasına karşın Azerbaycan tarafı, süreçle ilgili Türkiye'den yeterli bilgi almadığını dile getirmiştir. Bu iki ülke arasında sürece ilişkin

⁹⁹⁹ Demir, Ali Faik, **a.g.m.**, s. 308

¹⁰⁰⁰ Kasım, **a.g.e.**, s. 223

¹⁰⁰¹ Laçiner, “Amerika'nın Kafkasya Politikası ve Türkiye”

¹⁰⁰² Kasım, **a.g.e.**, s. 225

¹⁰⁰³ Demirdağ, **a.g.m.**, s. 120

¹⁰⁰⁴ Laçiner, “Amerika'nın Kafkasya Politikası ve Türkiye”

¹⁰⁰⁵ Laçiner, “Amerika'nın Kafkasya Politikası ve Türkiye”

koordinasyonun¹⁰⁰⁶ ve iletişim kopukluğunun olduğunu ortaya çıkarmıştır. En önemli husus Türkiye ile Ermenistan arasındaki görüşmelerde Türkiye'nin yapmak istediklerine ilişkin olarak özellikle Azerbaycan kamuoyuna yönelik bir bilgilendirme çalışmasının yapılmamış olmasıdır. Oysa gerek Cumhurbaşkanı'nın Ermenistan'a gitmesinden önce gerekse Yol Haritası'nın açıklamasından önce Azerbaycan kamuoyu önderlerine yönelik Türkiye'den bir çalışma yapılmış olsaydı, karşılıklı yanlış anlamalar veya değerlendirme hataları minimize edilebilirdi.¹⁰⁰⁷ Süreç boyunca Türk tarafı, Azerbaycan'ın böylesine sert bir tepki göstereceğini ummamış¹⁰⁰⁸ Azerbaycan tarafı da son ana kadar Türkiye'nin protokolleri imzalayacağına inanmamış, iki taraf da birbirini idare edebileceğini sanmıştır.¹⁰⁰⁹

Sonuç itibarıyla Türkiye – Ermenistan ilişkilerinde yakınlaşma Türkiye – Azerbaycan ilişkilerinde uzaklaşmaya sebep olmuştur. Türkiye'nin Azerbaycan'daki ekonomik çıkarları ve Doğu – Batı koridoru olma politikası önemli ölçüde zarar görmüştür. Normalleşme süreci Azerbaycan kamuoyunda Türkiye'nin imajı ve güvenilirliğini zedelemiş, Azerbaycan'ın Rusya'ya yakınlaşmasına neden olmuştur.¹⁰¹⁰

Yaşanan bu kriz Türkiye – Azerbaycan ilişkilerinde aşağıdaki sorun alanlarını ortaya çıkarmıştır:

- İki ülkenin küresel ve bölgesel sorunlarda ortak yaklaşım ve tutum belirlemede, birbirlerini desteklemede zayıf kaldıkları görülmüştür.
- İlişkilerde genel olarak enerjinin ön plana çıkması ve iki ülke arasındaki işbirliğinin enerji projeleriyle sınırlı kalması diğer bir sorun olarak karşımıza çıkmıştır. Zira ilişkilerin enerjiye indirgenmesi Azerbaycan tarafının Türkiye algılamasını olumsuz yönde etkilemekte, Azerbaycan toplumunun ve politikacılarının Türkiye'nin Azerbaycan'a verdiği önemin nedenini zaman zaman ülkenin sahip olduğu enerji kaynakları çıkarına indirgenmesine neden olmaktadır.

¹⁰⁰⁶ Aleskerli, **a.g.m.**, s. 30-35

¹⁰⁰⁷ Kasım, **a.g.e.**, s. 101

¹⁰⁰⁸ Birand, Mehmet Ali; “Gizli Görüşmelerde Kim Kimi Aldattı?”, (Erişim) <http://www.mehmetlibirand.com.tr/yazidetay.asp?id=85>, 6 Şubat 2013

¹⁰⁰⁹ Birand, **a.g.m.**

¹⁰¹⁰ Asker, “Ermeni Açılımı Sonrası”, s. 48-53

- İkili ilişkilerin sadece kardeşlik ve dostluk prensiplerine dayandırılmasının ilişkileri reelpolitik zeminden uzaklaştırarak duygusallaştırmakta, yüksek beklentilere neden olmakta ve hassaslaştırmaktadır.¹⁰¹¹
- Yaşanan kriz ikili ilişkilerde kamu diplomasisinin eksikliğini de gün yüzüne çıkarmıştır. İlişkilerin potansiyelinin altında olmasının en önemli sebebi iki ülkenin de birbirini fazlasıyla “cepte” görmeleri ve yatırım yapmamalarıdır. Zira ne Türkiye Azerbaycan’da etkin bir kamu diplomasisi yapıyor ne de Azerbaycan Türkiye’de farklı kesimlerle temas halinde. Resmi temasların ötesinde, iki ülke sivil toplumları arasında hamasi “kardeşlik” vurgularının yapıldığı az sayıda toplantının dışında pratiğe yönelik ortak projeler hemen hiç üretilmemektedir.¹⁰¹²
- Türkiye’nin Azerbaycan’daki imajının büyük ölçüde Karabağ sorunundaki tutumuna bağlı kalması da önemli bir sorun oluşturmaktadır.¹⁰¹³

Türkiye – Azerbaycan ilişkileri Türkiye – Ermenistan ve Azerbaycan – Ermenistan, Rusya, ABD ve AB gibi küresel aktörlerle ilişkilerin kesişme noktasında şekillenmektedir.¹⁰¹⁴ Özellikle Azerbaycan’ın duygusal psikolojisini iyi bilen Rusya, Ermenistan üzerinden Türkiye – Azerbaycan ilişkilerini kontrol etmektedir.¹⁰¹⁵ Bunun yanı sıra ABD ve AB’nin Ermenistan’la sınırı açması konusunda sürekli baskı yapması da Türkiye’yi Kafkasya’da çıkmaza sokmaktadır.

Normalleşme sürecinin yarattığı krizin aşılması ve ikili ilişkilerin daha da geliştirilmesi için tarafların aşağıdakılara dikkat etmeleri gerekmektedir:

¹⁰¹¹ Ekşi, **a.g.m.**, s. 99-105

¹⁰¹² Aydın, Mustafa; “Azerbaycan, Türkiye – Ermenistan Anlaşmasının Neresinde?”, TEPAV Politika Notu, Eylül 2009, (Erişim) http://www.tepav.org.tr/upload/files/1271313033r6785.Azerbaycan__Turkiye_Ermenistan_Anlasmasi_nin_Neresinde.pdf, 20 Ocak 2013, s. 4

¹⁰¹³ Ekşi, **a.g.m.**, s. 104

¹⁰¹⁴ Ekşi, **a.g.m.**, s. 109

¹⁰¹⁵ Oktay, Hasan; “Ermenistan Krizi”, **Türk Dış Politikasında 41 Kriz**, ed.: Haydar Çakmak, Ankara, Kripto, 2012, s. 204

- Taraflar her iki ülkenin de dış politika önceliklerini dikkate alarak bölgesel ve küresel arenada ortak tutum belirlemeli, en önemli konularda birbirilerine destek olmalıdırlar. YDSİK'in oluşturulması bu yolda önemli bir adımdır. Ancak YDSİK'e ciddi şekilde işlerlik kazandırılması gerekmektedir.
- Güven bunalımı ve krizin aşılması için her alanda işbirliği gündeme getirilmeli,¹⁰¹⁶ ikili ilişkiler askeri – güvenlik ve enerji alanlarından sosyo – ekonomik ve kültürel alanlara doğru geniş bir yelpazede derinleştirilmelidir. Bu açıdan BTC, BTE ve BTK gibi somut işbirliği projeleri ilişkilerin stratejik düzeye çıkarılması için iyi zemin oluşturmaktadır.¹⁰¹⁷
- Azerbaycan dış politikasında, özellikle Türkiye ile ilişkilerinde provokasyonlara karşı daha duyarlı davranmalı, her iki ülke bu denli krizlerin karşısını almak için yüksek düzeyde istişarelerin yapılması ve her konuda bilgi paylaşımına dikkat etmelidirler.
- En önemlisi ise Türkiye – Azerbaycan arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi ve gelişen ilişkilerin verimli netice alınması amacıyla hem Türkiye hem de Azerbaycan nezdinde kısa ve orta vadeli faaliyet programları hazırlanmalıdır. Programların iki ülkenin karşılıklı beklentileri ve bugüne dek ilişkilerde durgunluk yaratan faktörler dikkate alınarak, Türkiye ve Azerbaycan'ı iyi bilen akademisyen, işadamları ve STK'dan seçilecek kişilerce hazırlanması programların verimliliğini artıracaktır.¹⁰¹⁸

İlişkilerin geleceği ile ilgili aşağıdaki öngörülerde bulunmak mümkündür:

- Azerbaycan'ın sahip olduğu enerji rezervleri ile küresel aktörler açısından taşıdığı önem önümüzdeki dönemde de değişmeyecek, bu

¹⁰¹⁶ Oktay, Hasan; “Azerbaycan Krizi”, **Türk Dış Politikasında 41 Kriz**, ed.: Haydar Çakmak, Ankara, Kripto, 2012, s. 373

¹⁰¹⁷ Ekşi, **a.g.m.**, s. 97,

¹⁰¹⁸ Güngörmüş Kona, Gamze; “Türkiye – Azerbaycan İlişkileri: Büyük Umutlar – Talihsiz Gelişmeler ve Yapılması Gerekenler”, (Erişim) <http://gamzegungormuskona.blogspot.com/2007/08/kona-gamze-gngm-panorama-hakemli-e.html>, 24 Ocak 2013, s. 3

nedenle de ABD, Rusya, Çin ve AB'nin Azerbaycan'a yönelik politikaları aynı eğilimde devam edecektir. Bu yüzden Avrupa ile Asya arasında enerji alanında bir köprü olmayı planlayan Türkiye ile enerji rezervlerinin dünya pazarlarına taşınmasında çeşitliliğe önem veren Azerbaycan'ın enerji alanında işbirliğini devam ettireceği ve dolayısıyla ikili ilişkilerde enerji boyutunun bir süre daha önemini ve yerini koruyacağı düşünülmektedir.

- Azerbaycan'ın denge politikasını devam ettireceği, bu dengenin özellikle Batı'dan yana olacağı, bunun da Türkiye – Azerbaycan arasındaki ilişkilerin gelişmesine ivme kazandıracağı, ama Rusya'nın Azerbaycan üzerinde siyasi, ekonomik ve kültürel etkisinin devam edeceği, bu yüzden de Rusya'nın Türkiye – Azerbaycan ilişkilerini etkileyecek en önemli faktörlerden biri olarak kalacağı öngörülmektedir.
- ABD'nin Kafkasya'da RF ile rekabeti Kafkasya'daki gelişmeleri dolayısıyla da Türkiye – Azerbaycan ilişkilerini etkileyecek önemli değişkenlerden biri olacaktır. Bu faktörün Türkiye – Azerbaycan ilişkilerini nasıl etkileyeceği ise bu rekabette Rusya'nın veya ABD'nin ağırlık kazanmasına bağlı olarak belirleneceği düşünülmektedir.
- Dağlık Karabağ sorununun kısa vadede çözüme kavuşturulamayacağı ve Türkiye – Azerbaycan ilişkilerini etkileyecek faktörlerin en önemlisi olarak varlığını sürdüreceği öngörülmektedir. Dolayısıyla Türkiye – Ermenistan ilişkilerinin seyri, Türkiye – Azerbaycan ilişkilerinin geleceğini belirleyecektir.
- 2015 yılı yaklaşırken Türkiye'in AB ve ABD baskıları sonucu Ermenistan konusunda yeni bir açılıma gitmezse yaşanan krizin zamanla giderileceği düşünülmektedir.

SONUÇ

Uluslararası ilişkilerde kaçınılmaz bir olgu olan kriz genellikle olumsuz bir kavram olarak görülmektedir. Zira krizler devletler arasındaki karşılıklı ilişkilerdeki istikrarı bozma, uluslararası sistemin yapısını değiştirme riskini taşımaktadır. Hatta bir çok durumlarda askeri çatışma yaşanma olasılığını arttırmakta ve savaflara sebep olabilmektedir. Krizlerde devletler kaybedebilecekleri gibi kazançlı da çıkabilirler. Bu ise iyi bir kriz yönetimini gerektirmektedir. Kriz yönetimi, bir kriz durumunun teşhisinden başlayarak bu krizin giderilmesine kadarki süreçte gerekli yönlendirici kararların alınmasından, alınan kararların uygulanmasına, takip ve kontrolüne kadar uzanan bir faaliyetler serisidir. Bu süreçte yani krizin herhangi bir aşamasında kriz yönetimindeki yanlışlıklar ikili ilişkileri olumsuz yönde etkilemektedir. Krizlerin olumlu yönleri de vardır. Devletler arasındaki ilişkilerin sağlamlığını test ederek mevcut sorunların ortaya çıkararak, ilişkilerin hangi alanlarına gelecekte daha çok dikkat edilmesini göstermektedirler.

Türkiye – Azerbaycan ilişkileri yüksek düzeyde olmasına rağmen ilişkilerde zaman zaman bir çok faktörün etkisiyle krizlerin yaşandığı görülmüştür. Normalleşme sürecine kadar yaşanan süreçte ilişkilerde kırılma noktaları (Özal'ın Dağlık Karabağ ve Azerbaycan Türkleri ile ilgili değerlendirmeleri, Türkiye'nin Karabağ Savaşı sırasında Ermenistan'a buğday satması, 1995 yılındaki darbe girişimi meselesi) olmuştur. Normalleşme süreci tarafların bu sıkıntılı süreçleri atlatsalar da yaşanan bu krizlerden gerekli sonuçları çıkarmadıklarını, değerlendirmelerin eksik olduğunu göstermiştir.

Türkiye – Azerbaycan ilişkilerini etkileyen, iki ülkeyi ve toplumu yakınlaştıran bir çok faktör bulunmaktadır. Ortak tarih, dil ve din bu faktörlerin başında gelmektedir. Ancak ikili ilişkiler sadece bu faktörler çerçevesinde değil, Türkiye – Ermenistan ve Azerbaycan – Ermenistan, Rusya, ABD, İsrail, İran ve AB gibi küresel ve bölgesel aktörlerle ilişkilerin kesişme noktasında şekillenmektedir.

Ermenistan Türkiye ve Azerbaycan'a karşı izlediği yayılmacı – işgalci politikası ile Azerbaycan ve Türkiye'nin dış politikasında kaçınılmaz olarak önemli sorunlardan biri haline gelmiş, ayrıca ikili ilişkilerin de ana gündemini oluşturmuştur. Her iki ülke Ermenistan'a karşı birbirini desteklemiş, özellikle Dağlık Karabağ sorunu ile ilgili Türkiye her zaman Azerbaycan'ın yanında olmuş, soruna dünya kamuoyunun dikkatini çekmekte yardımcı olmuştur. Bu çerçevede resmi Ankara sınır kapısını kapatarak Azerbaycan'ın Ermenistan politikasına en önemli desteği vermiştir.

2002 yılında AK Parti'nin iktidara gelmesi ile dış politikada değişikliklere giden Türkiye komşularla sıfır sorun politikası izlemeye başlamıştır. Bu çerçevede Kafkasya'da proaktif politika izlemeye başlayan Türkiye bölgede yoğun diplomatik girişimler başlatmış bunun somut örneği olaraksa Ermenistan ile normalleşme sürecine ivme kazandırmıştır. 10 Ekim 2009 tarihinde Türkiye ve Ermenistan arasında diplomatik ilişkilerin kurulmasına ve ilişkilerin geliştirilmesine dair imzalanan iki protokolle bu süreç had safhaya ulaşmıştır. Belgelerde taraflar diplomatik ilişkilerin kurulmasını, ortak sınırın açılmasını, her iki ülke Dışişleri Bakanlıkları arasında düzenli siyasi istişarelerin yapılmasını ve her iki devletin toprak bütünlüğünün tanınmasını taahhüt etmişlerdir. Ama protokollerin onaylanması süreci ile ilgili sıkıntılar yaşanmış ve süreç durmuştur daha doğrusu dondurulmuştur.

Bu normalleşme süreci bağlamında Türkiye'nin Ermenistan'la yaklaşması Türkiye - Azerbaycan ilişkilerinde bir krizin yaşanmasına sebep olmuştur. İki ülke arasında krizin gelişimine bakacak olursak ilk olarak Cumhurbaşkanı Gül'ün Erivan'a futbol maçını izlemeye gitmesi Azerbaycan'ı endişelendirse de resmi Bakü ılımlı tavrını sürdürmüştür. Zira burda henüz önemli değerlerine ve ulusal güvenliğine tehdit algılaması düşük seviyede olmuştur. Ama The Wall Street Journal'da Türkiye – Ermenistan sınır kapısının 16 Nisan tarihinde açılacağı, Türk ve bölge basınında da Türk – Ermeni sınır kapılarının Dağlık Karabağ'da işgal bitmeden açılacağı yönündeki haberler üzerine 22 Nisan tarihinde Yol Haritası'nın açıklanması Bakü'de şüpheleri iyice artırmış ve Türkiye politikasını değiştiriyor intibası

uyandırmıştır. Yol Haritası'nda sınırın açılması konusu geçtiğinden süreçte Azerbaycan kendi ulusal çıkarlarına yönelik yüksek dereceli tehdit algılamaya başlamış ve böylece kriz kendini hissettirmeye başlamıştır.

Türkiye – Ermenistan arasında 31 Ağustos tarihinde parafe edilen ve 10 Ekim 2009 tarihinde imzalanan Zürih protokolleri ile Türkiye – Azerbaycan ilişkilerindeki normalleşme krizinde ikinci aşamaya yani tırmanma aşamasına geçilmiştir. Protokollerde Ermenistan'ın işgal ettiği Azerbaycan topraklarından çekilmesi ve Karabağ ile ilgili atıf bulunmaması, protokollerin onayından sonraki iki ay içinde sınırın açılmasının kaydedilmesi Azerbaycan'ı panikletmiş ve resmi Bakü dış politikasında revizyona gitmiştir. Bu açıdan Azerbaycan Türkiye – Ermenistan arasındaki sürece karşı adımlar atmaya başlamış, dış politikasında Rusya'ya daha uzak ve temkinli politikasını değiştirmiştir. Bu kapsamda Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi Rusya'nın Gazprom şirketi ile doğal gaz alım anlaşması imzalamış, ardından Azerbaycan'ın Türkiye'ye sattığı doğal gazın fiyatı arttırılmıştır. Taraflar arasında bilgi koordinasyonunun zayıf olmasına üçüncü tarafların müdahalesi de eklenince kriz daha da tırmanmış, ülkedeki diğer lobi ve marjinal güçlerin çalışmalarıyla daha da alevlenerek “bayrak krizi”ne ve karşılıklı restleşmelere kadar varmıştır.

Sonrasında alınan tedbirler, düzenlenen toplantılar ve hükümet yetkililerinin çalışmaları ile ikili ilişkiler hızla eski seviyesine ulaşsa da, kriz güven bazında halen devam etmektedir. Krizin sonucuna baktığımızda bu kriz her iki ülkenin küresel ve bölgesel sorunlarda ortak yaklaşım ve tutum belirlemede, birbirilerini desteklemede zayıf kaldıklarını; iki ülke arasındaki işbirliğinin enerji projeleriyle sınırlı kaldığını; yeterli kamu diplomasisi hayata geçirmediğini; en önemlisi ilişkilerin bir türlü söylem düzeyinden strateji ortaklık boyutuna çıkarılmadığını göstermiştir. Artık her iki tarafın da birbirini “cepte” görmelerine son vermesi, ikili ilişkilerin söylem düzeyinden çıkarılarak realist ve stratejik zemine oturtulması gerekmektedir. Bunun için de ikili ilişkiler askeri – güvenlik ve enerji alanlarından sosyo – ekonomik ve kültürel alanlara doğru geniş bir yelpazede derinleştirilmeli, oluşturulmuş çeşitli yapılara işlerlik kazandırılmalı, taraflar provokasyonlara karşı daha duyarlı

davranmalı ve gelecekte bu denli krizlerin karşısını almak için yüksek düzeyde istişareler sıklaştırılmalıdır.

KAYNAKÇA

A) Kitaplar

AGAMALIYEVA, N. (ed.); **Azerbaydjanskaya Demokratiçeskaya Respublika (1918-1920) (Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti (1918-1920))**, Bakü, Elm Neşriyatı, 1998, (Erişim) <http://ebooks.preslib.az/pdfbooks/rubooks/adr.pdf>, 22 Aralık 2012

AHMEDOV, Elçin; **Ermenistanın Azərbaycana Tecavüzü ve Beynelhag Teşkilatlar**, Bakü, Tuna, 1998

ANDICAN, Ahat; **Değişim Sürecinde Türk Dünyası**, İstanbul, EMRE Yayınları, 1996

ARAS, Osman Nuri; **Azerbaycan'ın Hazar Ekonomisi ve Stratejisi**, İstanbul, DER Yayınları, 2001

ARI, Tayyar; **Uluslararası İlişkiler Teorileri**, 2. baskı, İstanbul, ALFA Yayınları, 2002

ARI, Tayyar; **Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika**, 7. baskı, Bursa, Marmara Kitap Merkezi, 2008

ARIF (ŞİHALIYEV), Emin; **Kafkasya Jeopolitiğinde Rusya, İran, Türkiye Rekabeti ve Ermeni Faktörü**, Ankara, Naturel, 2004

AZER, Candan; **Babadan Oğula Güney Kafkasya: Türkiye – Güney Kafkasya İlişkileri**, İstanbul, Truva Yayınları, 1. Baskı, 2011

BAL, İdris (ed.); **Değişen Dünyada Uluslararası İlişkiler**, Ankara, Lalezar Kitabevi, 2008

BAL, İdris (ed.); **21. Yüzyılda Türk Dış Politikası**, 2. baskı, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2004

BAL, İdris, ÇUFALI, Mutafa (ed.); **Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri**, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2003

BRECHER, Michael, WILKENFELD, Jonathan; **A Study Of Crisis**, The University of Michigan Press, 1997

BRECHER, Michael, WILKENFELD, Jonathan, MOSER, Sheila; **Crises in the Twentieth Century: Handbook of International Crises**, volume I, Oxford, Pergamon Press, 1988

BRZEZINSKI, Zbigniew, **Büyük Satranç Tahtası: Amerika'nın Önceliği ve Bunun Jeostratejik Gerekleri**, çev.: Ertuğrul Dikbaş, Ertuğrul Kocabıyık, İstanbul, Sabah Kitapları, 1998

CAFERSOY, Nazim; **Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası (Haziran 1992 – Haziran 1993): Bir Bağımsızlık Mücadelesinin Diplomatik Öyküsü**, Ankara, ASAM yayınları, Kafkasya Araştırmalar Dizisi: 6, 2001

ÇAKMAK, Haydar; **Uluslararası Krizler ve Türk Silahlı Kuvvetleri**, Ankara, Platin Yayınları, 2004

ÇAKMAK, Haydar (ed.); **Türk Dış Politikasında 41 Kriz**, Ankara, Kripto, 2012

ÇAKMAK, Haydar (ed.); **Uluslararası İlişkiler: "Giriş, Kavram ve Teoriler"**, Ankara, Platin, Barış Kitapevi, 2007

ÇIKANKOV, A. P.; **Mejdunarodniye Otnoşeniya (Uluslararası İlişkiler)**, Moskova, Novaya Şkola, 1996, (Erişim)

http://worldspol.socio.msu.ru/biblioteka/6/mezhdunarodnie_otnosheniya.pdf,
12 Ekim 2012

ÇOMAK, Hasret, ERCAN, Arda, ERCAN, Bilge (ed.); **Uluslararası Kafkasya Kongresi Bildiriler Kitabı**, Kocaeli, Kocaeli Üniversitesi Yayınları, 2012

DAĞI, İhsan v.d.; **Devlet, Sistem ve Kimlik: Uluslararası İlişkilerde Temel Yaklaşımlar**, 13. baskı, İstanbul, İletişim Yayıncılık, 2011

DAVUTOĞLU, Ahmet; **Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu**, 74. baskı, İstanbul, Küre Yayınları, 2011

DEMİRDAĞ, Yelda, KARADELİ, Cem (der.); **Geçmişten Günümüze Dönüşen Orta Asya ve Kafkasya**, Ankara, Palme Yayıncılık, 2006

DEMİRDAĞ, Yelda, ÇELEBİ, Özlen; **Türk Dış Politikası: Son On Yıl**, Ankara, Palme Yayınları, 2011

DONNELLY, Jack; **Realism and International Relations**, Cambridge, Cambridge University Press, 2000, (Erişim)
<http://catdir.loc.gov/catdir/samples/cam032/99053676.pdf>, 11 Ekim 2012

EROL, Mehmet Seyfettin (der.); **Türk Dış Politikasında Strateji Arayışları: "Türkiye'nin Güncel Güvenlik Sorunları: Ülkeler, Bölgeler, Örgütler"**, Ankara, Barış Kitap, 2011

EROL, Mehmet Seyfettin, EFEGİL, Ertan (ed.); **Krizler ve Kriz Yönetimi: "Temel Yaklaşımlar, Aktörler, Örnek Olaylar"**, Ankara, Barış Kitap, 2012

EROL, Mehmet Seyfettin (der.); **Küresel güç mücadelesinde Avrasya'nın değişen jeopolitiği: Yeni Büyük Oyun**, Ankara, Barış Platin, 2009

GUSEYNOV, V. A. (ed.); **Yujniy Kavkaz: Tendençii i Problemy Razvitiya (1992-2008 godı) (Güney Kafkasya: Eğilimler ve Sorunlar (1992-2008))**, Moskova, Krasnaya Zvezda, 2008, (Erişim) <http://www.isoa.ru/docs/kavkaz.pdf>, 27 Kasım 2012

GÜRÜN, Kamuran; **Ermeni Dosyası**, 6. Basım, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2005

HASAN, Selçuk (ed.); **Yeni yüzyılda Azerbaycan'ın Sosyo-ekonomik Yapısı**, İstanbul, Tasam Yayınları, 2004

HASANLI, Cemil; **Azerbaycan Cumhuriyeti: Türk Yardımından Rusya İşgaline Kadar (1918-1920)**, çev.: Aslan Erturun, Ankara, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1998

HMILYEV, V. L.; **Sovremenniy Mejdunarodniye Otnoşeniya (Modern Uluslararası İlişkiler)**, Tomsk, Tomsk Politeknik Üniversitesi Yayınları, 2010, (Erişim) <http://window.edu.ru/resource/136/71136/files/%D0%94%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82.pdf>, 16 Ekim 2012

İMANOV, Vügar; **Azerbaycan-Osmanlı İlişkileri (1918)**, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2006

İNAT, Kemal, DURAN, Burhanettin, ATAMAN, Muhittin (ed.); **Dünya Çatışmaları: Çatışma Bölgeleri ve Konuları**, cilt 1, Geliştirilmiş 3. baskı, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2010

ISGENDERLI, Anar; **Realities of Azerbaijan: 1917-1920**, çev. Yusif Ahundov, USA, 2011, (Erişim) <http://ebooks.preslib.az/pdfbooks/enbooks/relofaz.pdf>, 22 Aralık 2012

İŞYAR, Ömer Göksel; **Bölgesel ve Global Güvenlik Çıkarları Bağlamında Sovyet-Rus Dış Politikaları ve Karabağ Sorunu**, İstanbul, ALFA, 2004

KANTARCI, Şenol, KASIM, Kamer, KAYA, İbrahim, LAÇINER, Sedat (yayına hazırlayanlar); **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, I. Cilt, Ankara, ASAM-EREN, 2003

KANTARCI, Şenol, KASIM, Kamer, KAYA, İbrahim, LAÇINER, Sedat (yayına hazırlayanlar); **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, II. Cilt, Ankara, ASAM-EREN, 2003

KARABAYRAM, Fırat; **Rusya Federasyonu'nun Güney Kafkasya Politikası**, Ankara, Lalezar Kitabevi, 2007

KARABULUT, Bilal; **Anahtar Kavramlar Serisi – 1: Strateji, Jeostrateji, Jeopolitik**, Ankara, Platin Yayınları, 2005

KASIM, Kamer; **Soğuk Savaş Sonrası Kafkasya**, Ankara, USAK Yayınları, 2009

MEHMETOV, İsmail; **Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı: Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi**, türkçe yayına hazırlayanlar Ekber N. Necef, Şamil Necefov, İstanbul, ÖTÜKEN Neşriyyat, 2009

NOVIKOV, G. N.; **Teoriya Mejdunarodnyh Otnoşeniy (Uluslararası İlişkiler Teorileri)**, İrkutsk, İrkutsk Üniversitesi, 1996, (Erişim) <http://locman.hutor.ru/d/o2nnf6su1dt2866mj8gt4eumi1/exch698.pdf>, 16 Ekim 2012

ORAN, Baskın (ed.); **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, 2. Cilt 1980-2001, İstanbul, İletişim Yayıncılık, 2001

ÖZTÜRK, Osman Metin; **Dış Politikada Kriz Yönetimi**, Ankara, ODAK, 2004

POBEDAŞ, D. İ.; **Politiçeskiy Realizm: Uçebnoe Posobie (Siyasi Realizm: Derslik)**, Yekaterinburg, Ural Üniversitesi Yayınları, 2010, (Erişim) http://www.academia.edu/1123936/_, 12 Ekim 2012

QASIMLI, Musa; **Azerbaycan Türklerinin Milli Mücadele Tarihi 1920-1945**, türkçesi: Ekber N. Necef, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2006

RIHTIM, Mehmet, SÜLEYMANOV, Mehman (ed.); **Azerbaycan Halk Cümhuriyeti ve Qafqaz Ordusu**, Bakü, Qafqaz Universiteti Qafqaz Araşdırmaları İnstitutu Neşriyyatı, 2008

SANDIKLI, Atilla (ed.); **Teoriler Işığında Güvenlik, Savaş, Barış ve Çatışma Çözümleri**, İstanbul, BİLGESAM Yayınları, 2012

SAPMAZ, Ahmet; **Rusya'nın Transkafkasya Politikası ve Türkiye'ye Etkileri**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2008

SARAY, Mehmet; **Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri**, 2. Baskı, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2005

SONYEL, Salahi R.; **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, II. cilt, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986

SÖNMEZOĞLU, Faruk; **II. Dünya Savaşı'ndan Günümüze Türk Dış Politikası**, İstanbul, Der Yayınları, 2006

SÜLEYMANLI, Nasrin; **An Analysis of the Nagorno-Karabakh Problem**, Mersin, Offset Co. Ltd Press, (Erişim)

http://ebooks.preslib.az/pdfbooks/enbooks/eb-en_05092012_07.pdf, 6 Ocak 2013

ŞİMŞİR, Bilal; **Azerbaycan: Azerbaycan'ın Yeniden Doğuş Sürecinde Türkiye-Azerbaycan İlişkileri**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 2011

ŞİMŞİR, Bilal; **Ermeni Meselesi 1774-2005**, 2. basım, Ankara, Bilgi Yayınevi, Ekim 2005

URAS, Esat; **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, 2. baskı, İstanbul, Belge Yayınları, 1987

VEKILOV, R. A.; **İstoriya Vozniknoveniya Azerbaydjanskoy Respubliki (Azerbaycan Cumhuriyetinin Oluşum Tarihi)**, Bakü, Elm, 1998, (Erişim) <http://ebooks.preslib.az/pdfbooks/rubooks/vekilov.pdf>, 20 Aralık 2012

YALÇINKAYA, Alaeddin; **Kafkasyada Siyasi Gelişmeler: Etnik Düğümden Küresel Kördüğöme**, Ankara, Lalezar Kitabevi, 2006

YAPICI, Utku; **Küresel Süreçte Türk Dış Politikasının Yeni Açılımları Orta Asya ve Kafkasya**, İstanbul, Otopsi Yayınları, 2004

YERASIMOS, Stefanos; **Kurtuluş Savaşı'nda Türk – Sovyet İlişkileri (1917-1923)**, 2. Basım, İstanbul, Boyut Kitapları, 2000

YOUNG, Oran R.; **The Intermediaries; Third Parties in International Crises**, Princeton, Princeton University Press, 1967

YÜCE, Çağrı Kürşat; **Kafkasya ve Orta Asya: Enerji Kaynakları Üzerinde Mücadele**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2006

B) Makaleler

AĞACAN, Kamil; “Cavaheti Sorunu - Gürcistan Ermenilerinin Artan Özerklik Talepleri”, **Stratejik Analiz**, cilt 5, sayı 50, Haziran 2004, s. 83-87

AĞACAN, Kamil; “Soğuk Savaş Sonrası Türkiye-Gürcistan İlişkileri”, **21. Yüzyılda Türk Dış Politikası**, ed.: İdris Bal, 2. baskı, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2004, s. 427-444

AKYOL, Hakan; “Realizm ile İdealizm Arasında Yeni Türk Dış Politikası: Hedefler, Yöntemler ve Araçlar Karşılaştırılması”, **Türk Dış Politikasında Strateji Arayışları: “Türkiye’nin Güncel Güvenlik Sorunları: Ülkeler, Bölgeler, Örgütler”**, der.: Mehmet Seyfettin Erol, Ankara, Barış Kitap, 2011, s. 9-38

ALESKERLI, Alesker; “Gergin Gündem: Türkiye – Ermenistan Sınır Kapısı Sorunu”, **Stratejik Analiz**, cilt 10, sayı 109, Mayıs 2009, s. 30-36

ARAS, Osman Nuri; “Türkiye-Azerbaycan İlişkileri”, **Yeni yüzyılda Azerbaycan’ın Sosyo-ekonomik Yapısı**, ed.: Selçuk Hasan, İstanbul, Tasam Yayınları, 2004

ASLAN, Yasin; “Elçibey, Aliyev ve Azerbaycan Fenomeni”, **Avrasya Etüdleri**, İlkbahar 1994, sayı 1, s. 57-80

ASLANLI, Araz; “Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu”, **Avrasya Dosyası**, Azerbaycan Özel, cilt 7, sayı 1, İlkbahar 2001, s. 393-430

AYDIN, Mustafa; “Kafkasya ve Orta Asya’yla İlişkiler”, **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, ed.: Baskın Oran, 2. Cilt 1980-2001, İstanbul, İletişim Yayıncılık, 2001, s. 366-439

AYDIN, A. Fahimi, YDYRYS, Kanat; “Rusya Federasyonu’nun Dış Politikasında Kriz Yönetimi ve Gürcistan Bunalımı Örneği, **Krizler ve Kriz Yönetimi: “Temel Yaklaşımlar, Aktörler, Örnek Olaylar”**, ed.: Mehmet Seyfettin Erol, Ertan Efegil, Ankara, Barış Kitap, 2012, s. 319-343

BABACAN, Hasan; “Ermeni Tehcirini Hazırlayan Faktörler ve Tehcir”, **Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri**, ed.: İdris Bal, Mutafa Çufalı, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2003, s. 297-307

BAL, Halil; “Birinci Dünya Mühâribesinin Sonunda Qafqaz Cebhesi ve Osmanlı Dövlətinin Ermeni Siyaseti”, Mehman Süleymanov, **Azerbaycan Halk Cümhuriyeti ve Qafqaz Ordusu**, ed.: Mehmet Rıhtım, Bakü, Qafqaz Universiteti Qafqaz Araşdırmaları İnstitutu Neşriyyatı, 2008, s. 165-190

BAL, İdris; “Türkiye-Ermenistan İlişkileri”, **21. Yüzyılda Türk Dış Politikası**, ed.: İdris Bal, 2. baskı, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2004, s. 397-426

BAL, İdris; “Soğuk Savaş Sonrası Türk Dış Politikası için Türk Cumhuriyetleri’nin Önemi”, **21. Yüzyılda Türk Dış Politikası**, ed.: İdris Bal, 2. baskı, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2004, s. 365-375

BINGÖL, Oktay; “Uluslararası Krizlerde Liderlerin Rolü”, **Krizler ve Kriz Yönetimi: “Temel Yaklaşımlar, Aktörler, Örnek Olaylar”**, ed.: Mehmet Seyfettin Erol, Ertan Efegil, Ankara, Barış Kitap, 2012, s. 85-108

BOZDAĞLIOĞLU, Yücel; “Neorealizm”, **Uluslararası İlişkiler: “Giriş, Kavram ve Teoriler”**, ed.: Haydar Çakmak, Ankara, Platin, Barış Kitapevi, 2007, s. 143-148

BOZDAĞLIOĞLU, Yücel; “İdealizm”, **Uluslararası İlişkiler: “Giriş, Kavram ve Teoriler”**, ed.: Haydar Çakmak, Ankara, Platin, Barış Kitapevi, 2007, s. 135-138

BÖHMELT, Tobias; "The Effectiveness of Tracks of Diplomacy Strategies in Third Party Interventions", **Journal of Peace Research**, 47 (2), 2010, s. 167-178

BRECHER, Michael; "State Behavior in International Crisis: A Model", **The Journal of Conflict Resolution**, vol. 23, No. 3, 1979, s. 446-480

BRECHER, Michael, JAMES, Patrick; "Patterns of Crisis Management", **The Journal of Conflict Resolution**, vol. 32, No. 3, September 1988, s. 426-456

CABBARLI, Hatem, ABDULLAYEVA, Vüsale; "Azerbaycan Dış Politikası'nın Temel Özellikleri (1991-2009)", **21. Yüzyıl**, cilt 3, sayı 8-9, Ocak-Haziran 2008, s. 77-92

CANKARA, Yavuz, KILIÇOĞLU, Gökmen, KARAKOÇ, Ercan; "Ermeni Terörü ve ASALA Terör Örgütü", **Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri**, ed.: İdris Bal, Mutafta Çufalı, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2003, s. 673-691

CEFERSOY, Nazim; "Bağımsızlığın Onuncu Yılında Azerbaycan – Rusya İlişkileri (1991-2001)", **Avrasya Dosyası**, Azerbaycan Özel, cilt 7, sayı 1, İlkbahar 2001, s. 286-316

ÇELİK, Kenan, KALAYCI, Cemalettin; "Azeri Petrolünün Dünü ve Bugünü", **Avrasya Etüdleri**, Sonbahar-Kış 1999, (16), s. 105-128

ÇELİKKAN, Osman; "Uluslararası Kriz Yönetimi", **Krizler ve Kriz Yönetimi: "Temel Yaklaşımlar, Aktörler, Örnek Olaylar"**, ed.: Mehmet Seyfettin Erol, Ertan Efeğil, Ankara, Barış Kitap, 2012, s. 1-18

ÇEVİK, Mehmet; "Ermeniler'in Tehcir Sonrası Geri Dönüşü ile İlgili Osmanlı Devletinin Uygulamaları", **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi**

Bildirileri- II. Cilt, (yayına hazırlayanlar) Şenol Kantarcı, Kamer Kasım, İbrahim Kaya, Sedat Laçiner, Ankara, ASAM-EREN, 2003, s. 121-128

DEMİR, Sertif; “Karadeniz, Kafkasya ve Hazar Bölgeleri Enerji Kapasitelerinin Türkiye’nin Enerji Güvenliği Açısından Önemi”, **Uluslararası Kafkasya Kongresi Bildiriler Kitabı**, ed.: Hasret Çomak, Arda Ercan, Bilge Ercan, Kocaeli, 2012, (Erişim) <http://www.bilgesam.org/tr/images/stories/kitaplar/icc.pdf>, 2 Kasım 2012

DEMİR, Ali Faik; “Yeni Liderler Döneminde Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinde Kırılma Noktaları”, **Uluslararası Kafkasya Kongresi Bildiriler Kitabı**, ed.: Hasret Çomak, Arda Ercan, Bilge Ercan, Kocaeli, Kocaeli Üniversitesi Yayınları, 2012, s. 305-314

DEMİRDAĞ, Yelda; “Türk Dış Politikasında Güney Kafkasya”, **Türk Dış Politikası: Son On Yıl**, Yelda Demirdağ, Özlen Çelebi, Ankara, Palme Yayınları, 2011, s. 93-130

DENISOV, Aleksey, SAVKIN, Nikolay, HOLODEN, Pavel; “Geopolitiçeskoe İzmerenie” (Jeopolitik Boyut), **Yujniy Kavkaz: Tendençii i Problemi Razvitiya (1992-2008 godı) (Güney Kafkasya: Eğilimler ve Sorunlar (1992-2008))**, ed.: V. A. Guseynov, Moskova, Krasnaya Zvezda, 2008, s. 20-54

DİLEK, Oğuz, EDİĞ, Halit Hakan; “Türkiye-Ermenistan İlişkilerinde Normalleşememenin İrrasyonel Kaynakları: İnanç ve Önyargılar”, **Krizler ve Kriz Yönetimi: “Temel Yaklaşımlar, Aktörler, Örnek Olaylar”**, ed.: Mehmet Seyfettin Erol, Ertan Efegil, Ankara, Barış Kitap, 2012, s. 167-188

EKŞİ, Muharrem; “Türkiye – Azerbaycan İlişkileri: Söylemden Reelpolitiğe”, **Avrasya Etüdleri**, sayı 36, 15, 2009/2, s. 95-112

ERALP, Atilla; “Uluslararası İlişkiler Disiplininin Oluşumu: İdealizm-Realizm Tartışması”, İhsan D. Dağı v.d., **Devlet, Sistem ve Kimlik: Uluslararası İlişkilerde Temel Yaklaşımlar**, 13. baskı, İstanbul, İletişim Yayıncılık, 2011, s. 57-88

EROL, Mehmet Seyfettin, Ozan, Emre; “Uluslararası Krizler ve Medya: Dış Politika Kriz Yönetiminde Medyanın Rolü Üzerine Bir Deneme”, **Krizler ve Kriz Yönetimi: “Temel Yaklaşımlar, Aktörler, Örnek Olaylar”**, ed.: Mehmet Seyfettin Erol, Ertan Efegil, Ankara, Barış Kitap, 2012, s. 123-144

GAFARLI, Orhan; ÇINAR, Yusuf, BALCI, Çağatay; “Kafkasya’da İran-İsrail Çekişmesi ve Güvenlik Sorunları”, **Uluslararası Kafkasya Kongresi Bildiriler Kitabı**, ed.: Hasret Çomak, Arda Ercan, Bilge Ercan, Kocaeli, Temmuz-Haziran 2012, s. 291-303

GÖKER, Mustafa; “Türkiye’nin Yeni Yakın Çevre Politikası ve Sıfır Sorunlu Komşuluk”, **Türk Dış Politikasında Strateji Arayışları: “Türkiye’nin Güncel Güvenlik Sorunları: Ülkeler, Bölgeler, Örgütler”**, der.: Mehmet Seyfettin Erol, Ankara, Barış Kitap, 2011, s. 119-162

GUSEYNOV, Vagif, GONÇARENKO, Aleksandr; “Energetičeskoe İzmerenie” (Enerji Boyutu), **Yujnıy Kavkaz: Tendençii i Problemi Razvitiya (1992-2008 godı) (Güney Kafkasya: Eğilimler ve Sorunlar (1992-2008))**, ed.: V. A. Guseynov, Moskova, Krasnaya Zvezda, 2008, s. 55-131

GUSEYNOV, Vagif, DENISOV, Aleksey, ROMANOV, Aleksandr; “Voenno-Političeskoe i Voenno-Strategičeskoe İzmerenie” (Askeri-siyasi ve askeri-stratejik boyut), **Yujnıy Kavkaz: Tendençii i Problemi Razvitiya (1992-2008 godı) (Güney Kafkasya: Eğilimler ve Sorunlar (1992-2008))**, ed.: V. A. Guseynov, Moskova, Krasnaya Zvezda, 2008, s. 132-176

GÜL, Nazmi, EKICI, Gökçen; “Azerbaycan ve Türkiye ile Bitmeyen Kan Davası Ekseninde Ermenistan’ın Dış Politikası”, **Avrasya Dosyası**, Azerbaycan Özel, cilt 7, sayı 1, İlkbahar 2001, s. 371-396

GÜRÜN, Kamuran; “İngiliz Mavi Kitabı ve İstanbul Divanı Harbi”, **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri – I. Cilt**, yayına hazırlayanlar Şenol Kantarcı, Kamer Kasım, İbrahim Kaya, Sedat Laçiner, ASAM – EREN Yayınları, Ankara 2003, s. 53-60

GÜRÜN, Kamuran; “Türkiye-Ermenistan İlişkileri”, **Avrasya Etüdleri**, cilt 3, sayı 1, İlkbahar 1996, s. 54-64

GÜZEL, Müslüm; Ulusal Özelliklerin Türk Dış Politikasına Yansımaları, **Türk Dış Politikasında Strateji Arayışları**, der.: Mehmet Seyfettin Erol, Ankara, Barış Kitapevi, 2011, s. 39-63

GÜZEL, Hasan Tevfik; “Dağlık Karabağ Sorunu”, **Küresel güç mücadelesinde Avrasya’nın değişen jeopolitiği Yeni Büyük Oyun**, der.: Mehmet Seyfettin Erol, Ankara, Barış Platin, 2009, s. 489-537

HENZE, Paul B.; “Gürcistan ve Ermenistan: Sıkıntılı Bağımsızlık”, **Avrasya Etüdleri**, Cilt: 2, Sayı: 2, Yaz 1995, s. 25-35

İLHAN, Suat; “Jeopolitik Kavramı ve Unsurları”, **Avrasya Dosyası**, Jeopolitik Özel, cilt 8, sayı 4, Kış 2002, s. 318-322

İSGENDEROV, Anar; “1915-1920-ci illerde Azerbaycanda Türk ve Müselmanlara Karşı Heyata Keçirilen Soykırımlar”, **Azerbaycan Halk Cümhuriyeti ve Qafqaz Ordusu**, ed.: Mehmet Rıhtım, Mehman Süleymanov, Bakü, Qafqaz Universiteti Qafqaz Araşdırmaları İnstitutu Neşriyyatı, 2008, s. 75-92

ISMAILOV, Eldar, PAPAVA, Vladimer; "A new concept for the Caucasus", **Southeast European and Black Sea Studies**, Vol. 8, No. 3, Eylül 2008, s. 283-298

İŞYAR, Ömer Göksel; "Uluslararası Politikada Krizlerin Tanımlanması ve Yönetimi", **Değişen Dünyada Uluslararası İlişkiler**, ed.: İdris Bal, Ankara, Lalezar Kitabevi, 2008, s. 225-269

İŞYAR, Ömer Göksel; "Uluslararası İlişkilerin Öngörüsünde Enformasyonun Önemi ve İlgili Planlama Yöntemleri", **Amme İdaresi Dergisi**, cilt 38, sayı 3, Eylül 2005, s. 19-40

KALAFAT, Yaşar, ASLANLI, Araz; "Türkiye – Azerbaycan İlişkileri", **21. Yüzyılda Türk Dış Politikası**, ed.: İdris Bal, 2. baskı, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2004, s. 379-396

KARDAS, Saban; "Turkey-Azerbaijani Energy Cooperation and Nabucco: Testing the limits of the New Turkish Foreign Policy Rhetoric", **Turkish Studies**, Vol. 12, No. 1, 2011, s. 55-77

KASIM, Kamer; "Ermenistan'ın Dış Politikası: Ter-Petrosyan ve Koçaryan Dönemleri Arasındaki Farklılıklar ve Benzerlikler", **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri- II. Cilt**, (yayına hazırlayanlar) Şenol Kantarcı, Kamer Kasım, İbrahim Kaya, Sedat Laçiner, Ankara, ASAM-EREN, 2003, s. 351-355

KASIM, Kamer; "The August 2008 Russian-Georgian Conflict and Its Implications: A New Era in the Caucasus?", **Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi**, cilt 5, sayı 9, 2010, s. 64-81

KILIÇ, Davut; "1915'te Tehcir Edilmeyen Ermeniler", **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri- II. Cilt**, (yayına hazırlayanlar) Şenol Kantarcı,

Kamer Kasım, İbrahim Kaya, Sedat Laçiner, Ankara, ASAM-EREN, 2003, s. 113-120

KILIÇBEYLI, Elif Hatun; “Sovyet Sonrası Kafkasya’da “Yeni Egemen” Devletler: Bölge ve Bölge-Dışı Aktörler ile Bütünleşme Süreci”, **Geçmişten Günümüze Dönüşen Orta Asya ve Kafkasya**, der.: Yelda Demirdağ, Cem Karadeli, Ankara, Palme Yayıncılık, 2006, s. 77-104

KOÇAOĞLU, Mehmet; “Millet-ı Sadıka’dan Ermeni Mezalimine Niçin Gelindi?”, **Avrasya Dosyası**, cilt 2, sayı 4, Sonbahar 1995-1996, s. 109-121

KOÇGÜNDÜZ, Leyla Melike; “Hazar Bölgesi Enerji Politikaları”, **Dünya Çatışmaları: Çatışma Bölgeleri ve Konuları**, ed.: Kemal İnat, Burhanettin Duran, Muhittin Ataman, cilt 1, Geliştirilmiş 3. baskı, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2010, s. 487-506

KOP, Yaşar; “1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Ermeniler”, **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri- I. Cilt**, (yayına hazırlayanlar) Şenol Kantarcı, Kamer Kasım, İbrahim Kaya, Sedat Laçiner, Ankara, ASAM-EREN, 2003, s. 553-565

KORKMAZ, Ahmet; “Krizler ve İstihbaratın Fonksiyonu: “Küba Krizi Örneği”, **Krizler ve Kriz Yönetimi: “Temel Yaklaşımlar, Aktörler, Örnek Olaylar”**, ed.: Mehmet Seyfettin Erol, Ertan Efegil, Ankara, Barış Kitap, 2012, s. 49-84

LEE, Yusin; “Toward a New International Regime for the Caspian Sea”, **Problems of Post-Communism**, Vol. 52, No. 3, May/June 2005, s. 37-48

MESIMOV, Ali; “Bağımsızlık Yıllarında Azerbaycan-Türkiye İlişkileri”, **Avrasya Dosyası**, Azerbaycan Özel, cilt 7, sayı 1, İlkbahar 2001, s. 274-285

MERAL, Ziya, PARIS, Jonathan; “Decoding Turkish Foreign Policy Hyperactivity”, **The Washington Quarterly**, 33:4, 2010, ss. 75-86

OKTAY, Hasan; “Ermenistan Krizi”, **Türk Dış Politikasında 41 Kriz**, ed.: Haydar Çakmak, Ankara, Kripto, 2012, s. 197-205

OKTAY, Hasan; “Azerbaycan Krizi”, **Türk Dış Politikasında 41 Kriz**, ed.: Haydar Çakmak, Ankara, Kripto, 2012, s. 365-374

ONAY, Yaşar; “Hazar Enerji Kaynakları’nın Jeopolitik ve Jeoekonomik Dinamikleri”, **Avrasya Etüdleri**, sayı 23, 2002, s. 29-67

ORALLI, Levent Ersin; “Uluslararası Soruşturma Komisyonlarının Uluslararası Krizlerin Çözümündeki Rolü”, **Krizler ve Kriz Yönetimi: “Temel Yaklaşımlar, Aktörler, Örnek Olaylar”**, ed.: Mehmet Seyfettin Erol, Ertan Efeğil, Ankara, Barış Kitap, 2012, s. 19-48

ÖZERTEM, Hasan Selim; “The Limits of Zero Problem Policy in the Caucasus: The Impasse in Turkish – Armenian Relations”, **Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi**, Cilt 5, sayı 10, 2010, s. 146-156

ÖZKAN, Arda; “Normalleşme Sürecinde Türkiye – Ermenistan İlişkileri: Zürih Protokolleri ve Uluslararası Hukuk”, **Uluslararası Kafkasya Kongresi Bildiriler Kitabı**, ed.: Hasret Çomak, Arda Ercan, Bilge Ercan, Kocaeli, Temmuz 2012, s. 456-466

ÖZBAY, Fatih; “Türkiye-Ermenistan Normalleşme Sürecine Rusya’nın Yaklaşımı”, **Uluslararası Kafkasya Kongresi Bildiriler Kitabı**, ed.: Hasret Çomak, Arda Ercan, Bilge Ercan, Kocaeli, 2012, (Erişim) <http://www.bilgesam.org/tr/images/stories/kitaplar/icc.pdf>, 2 Kasım 2012, s. 607-615

PALA, Cenk; “21. yüzyıl Dünya Enerji Dengesinde Petrol ve doğal gazın yeri ve önemi: ‘Hazar boru hatlarının kesişme noktasında Türkiye’”, **Avrasya Dosyası**, Enerji Özel, cilt 9, sayı 1, Bahar 2003, s. 5-37

SANDIKLI, Atilla; “Kafkas Jeopolitiği ve Türkiye’nin Kafkasya Politikası”, **Uluslararası Kafkasya Kongresi Bildiriler Kitabı**, ed.: Hasret Çomak, Arda Ercan, Bilge Ercan, Kocaeli, 2012, (Erişim) <http://www.bilgesam.org/tr/images/stories/kitaplar/icc.pdf>, 2 Kasım 2012

SANDIKLI, Atilla, EMEKLIER, Bilgehan; “Güvenlik Yaklaşımlarında Değişim ve Dönüşüm”, ed.: Atilla Sandıklı, **Teoriler Işığında Güvenlik, Savaş, Barış ve Çatışma Çözümleri**, İstanbul, BİLGESAM Yayınları, 2012, s. 3-67

SANDIKLI, Atilla, KAYA, Erdem; “Teoriler Işığında Türk-Yunan İlişkilerinde Ege Sorunu”, **Teoriler Işığında Güvenlik, Savaş, Barış ve Çatışma Çözümleri**, ed.: Atilla Sandıklı, İstanbul, BİLGESAM Yayınları, 2012, s. 211-245

SÜLEYMANOV, Mehman; “Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycanın Erazi Bütövlüyü Uğrunda Mübarizəsi”, **Azərbaycan Halk Cümhuriyeti ve Qafqaz Ordusu**, ed.: Mehmet Rıhtım, Mehman Süleymanov, Bakü, Qafqaz Universiteti Qafqaz Araşdırmaları İnstitutu Neşriyyatı, 2008, s. 287-332

SÜLEYMANOV, Mehman; “Qafqaz İslam Ordusunun digər fealiyyətləri və Missiyasının Sona Çatması”, **Azərbaycan Halk Cümhuriyeti ve Qafqaz Ordusu**, ed.: Mehmet Rıhtım, Mehman Süleymanov, Bakü, Qafqaz Universiteti Qafqaz Araşdırmaları İnstitutu Neşriyyatı, 2008, s. 357-392

ŞEHİRLİ, Atilla; “Ermeni Tehciri”, **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri - II. Cilt**, (yayına hazırlayanlar) Şenol Kantarcı, Kamer Kasım, İbrahim Kaya, Sedat Laçiner, Ankara, ASAM-EREN, 2003, s. 15-24

ŞIRIYEV, Zaur; “2010 Yılıının Diplomasi Trafiğinde Dağlık Karabağ Sorununa Çözüm Arayışları”, **Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi**, cilt 5, sayı 10, 2010, s. 119-145

ŞIRIYEV, Zaur; “Azerbaycanın Askeri Doktrini ve Dış Politika Yansımaları”, **Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi**, cilt 5, sayı 9, 2010, s. 132-146

TERZIOĞLU, Süleyman Sırrı; “Hazar’ın Statüsü Hakkında Kıyıdaş Devletlerin Hukuksal Görüşleri”, **Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi**, cilt 3, sayı 5, 2008, s. 26-47

UZER, Umut; “Nagorno-Karabakh in Regional and Word Politics: A Case Study for Nationalism, Realism and Ethnic Conflict”, **Journal of Muslim Minority Affairs**, Vol. 32, No. 2, 2012, s. 245-252

VELIYEV, Dünyamalı; “Türk Cumhuriyetleri Arasında Ekonomik İşbirliği”, **Avrasya Dosyası**, Azerbaycan Özel, cilt 7, sayı 1, İlkbahar 2001, s. 86-108

YENİGÜN, Cüneyt, BOLAT, Mehmet Ali; “Gürcistan: Yeni Dünyanın Doğu-Batı Sınırı”, **Dünya Çatışmaları: Çatışma Bölgeleri ve Konuları**, ed.: Kemal İnat, Burhanettin Duran, Muhittin Ataman, cilt 1, Geliştirilmiş 3. baskı, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2010, s. 457-486

YILMAZ, Reha; “Birinci Dünya Müharibesinin Başlanğıcında Osmanlı Dövlətinin Qafqaz Siyaseti”, **Azerbaycan Halk Cümhuriyeti ve Qafqaz Ordusu**, ed.: Mehmet Rıhtım, Mehman Süleymanov, Bakü, Qafqaz Universiteti Qafqaz Araşdırmaları İnstitutu Neşriyyatı, 2008, s. 57-74

YILMAZ, Reha, ÖZÇELİK, Sezai; “Çatışma Teorileri Işığında Gürcistan ve Karabağ Çatışmalarının Çözümlemesi”, **Teoriler Işığında Güvenlik**,

Savaş, Barış ve Çatışma Çözümleri, ed.: Atilla Sandıklı, İstanbul, BİLGESAM Yayınları, 2012, s. 277-310

YILMAZ, Sait; “Teorik Çerçeve ve Kriz Kavramı ve Kriz Yönetimi”, **Türk Dış Politikasında 41 Kriz**, ed.: Haydar Çakmak, Ankara, Kripto, 2012, s. 11-26

C) Raporlar

“Azerbaycan’ın Genel Ekonomik Durumu ve Türkiye İle Ekonomik - Ticari İlişkileri”, T.C. Bakü Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, Bakü, Ağustos 2012, (Erişim) <http://www.musavirlikler.gov.tr/upload/AZER/RAPOR%202011.docx>, 19 Kasım 2012

CORNELL, Svante E.; “The Nagorno-Karabakh Conflict”, Uppsala University, Rapor No. 46, 1999, (Erişim) http://www.silkroadstudies.org/new/inside/publications/1999_NK_Book.pdf, 6 Ocak 2013

DEMİRTEPE, Turgut (ed.); Dağlık Karabağ Sorunu: Dar Alanda Büyük Oyun, Ankara, USAK Avrasya Araştırmaları Merkezi, USAK Rapor No: 11-07, Eylül 2011

ÖZBAY, Fatih; “Turkey – Armenia Relations: Wise men Board Report”, çev. Hacer Şartepe, BİLGESAM, Rapor No: 25, İstanbul 2011, (Erişim) <http://www.bilgesam.org/en/images/stories/rapor/turkeyarmeniaing.pdf>, 6 Ocak 2013

ÖZERTEM, Hasan Selim (ed.); USAK Gürcistan Krizi Değerlendirme Raporu, USAK Raporları No 08-03, Ağustos 2008, (Erişim) <http://www.usak.org.tr/dosyalar/rapor/tAN1vx8M96fa0KRSuxTSIHF9aC4HvU.pdf>, 15 Aralık 2012

TOCCI, Nathalie (ed.); “The Case for Opening the Turkish-Armenian Border”, Trans European Policy Studies Association, 24 Temmuz 2007, (Erişim) http://www.insideeurope.org/publications/european-parliament-study-the-closed-armenia-turkey-border/files/turkish_armenian_border.pdf, 4 Ocak 2013

“Turkey and Armenia: Opening Minds, Opening Borders”, International Crisis Group, Europe Report No 199, 14 Nisan 2009, (Erişim) http://www.crisisgroup.org/~media/Files/europe/199_turkey_and_armenia__opening_minds_opening_borders_2.pdf, 19 Ocak 2013

D) Elektronik Veri Tabanları

ABBASOV, Şahin; “Turtsia i Azerbaydzhan prishli k soglasheniyu, no peregovori budut prodolzhat'sya” (Türkiye ve Azerbaycan Anlaşmaya vardılar, ama müzakereler devam edecek), (Erişim) <http://russian.eurasianet.org/node/31158>, 19 Ocak 2013

ABBASOV, Şahin; “Azerbaijan-Turkey Military Pact Signals Impatience with Minsk Talks –Analysts”, (Erişim) <http://www.eurasianet.org/node/62732>, 25 Kasım 2012

ABBASOV, Şahin; “Azerbaydjan: Baku stolknulsya so slojnim vıborom mejdu Turçiey i İzrailem” (Azerbaycan: Bakü Türkiye ile İsrail arasında zor seçim karşısında), (Erişim) <http://russian.eurasianet.org/node/58899>, 19 Ekim 2012

ABILOV, Shamkal; “Nagorno Karabakh War and Khojali Tragedy”, (Erişim) <http://www.thewashingtonreview.org/articles/a.html>, 22 Şubat 2013

ABDULLAYEV, Cavid; “Uluslararası Hukuk Çerçevesinde Hazar’ın Statüsü ve Doğal Kaynaklarının İşletilmesi Sorunu”, (Erişim) <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/38/293/2666.pdf>, 15 Aralık 2013

AGADJANYAN, Mihail; “Proekt SŞA po Armyano-Tureçkoy Normalizaçii: Podvijnost Çeley i Novie faktori vliyaniya” (ABD’nin Ermeni-Türk Normalleşmesi projesi: Hedefleri ve etkileyen yeni faktörler), (Erişim) <http://www.ru.journal-neo.com/node/10492>, 31 Ocak 2013

AĞACAN, Kamil; “İran’ın Kafkasya Politikası”, (Erişim) http://www.circassiancenter.com/cc-turkiye/arastirma/0163_iraninkafkasyapolitikasi.htm, 29 Kasım 2012

AĞACAN, Kamil; “Ermenistan-Gürcistan İlişkileri”, **Ermeni Araştırmaları**, sayı 19, Sonbahar 2005, (Erişim) <http://www.eraren.org/index.php?Page=Dergilcerik&IcerikNo=364>, 5 Aralık 2012

AHMADOV, Fuad; “Azerbaijan and Russian Political Relations”, (Erişim) <http://en.caspianweekly.org/main-subjects/azerbaijan-foreign-policy/4009-azerbaijan-and-russian-political-relations.html>, 21 Mayıs 2013

AKYOL, Taha; “Taşnak Kafası”, (Erişim) <http://www.milliyet.com.tr/Yazar.aspx?aType=YazarDetay&ArticleID=1088703&AuthorID=62&Date=29.04.2009>, 17 Ocak 2013

ARAS, Bülent, ÖZBAY, Fatih; “Türkiye ve Ermenistan: Statüko ve Normalleşme arasında Kafkasya Siyaseti”, SETA Analiz, sayı 12, Ekim 2009, (Erişim) <http://arsiv.setav.org/Ups/dosya/22458.pdf>, 19 Ocak 2013

“Armenian, Azerbaijani Presidents Agree on Preamble to “Madrid Principles”, (Erişim) http://www.rferl.org/content/Armenian_Azerbaijani_Presidents_Agree_On_Preamble_To_Madrid_Principles/1940349.html, 11 Ocak 2013

“Armenian-Azerbaijani Nagorno-Karabakh conflict in the context of International Law”, (Erişim) <http://www.karabakh.org/conflict/armenian-azerbaijani-nagorno-karabakh-conflict-in-the-context-of-international-law/>, 23 Ocak 2013

“Armenians in Ottoman Bureaucracy”, (Erişim) <http://www.mfa.gov.tr/armenians-in-ottoman-bureaucracy.en.mfa>, 3 Ocak 2013

“Armyano-turećkie otnořeniye: problemı i perspektivı” (Ermeni-Türk iliřkileri: sorunlar ve perspektif), (Eriřim) <http://www.blognews.am/rus/news/19483/armyano-tureckie-otnosheniya-problemiy-i-perspektiviy.html>, 17 Aralık 2012

“Analysis: Special and Strategic Relations – (2) Azerbaijan and Turkey: One nation, two states, separate chequebooks”, (Erişim) <http://commonsplace.eu/eng/links/6/id1024>, 19 Mart 2013

ASKER, Ali; “Tehlikeli Üćgen: Türkiye – Ermenistan – Azerbaycan”, (Eriřim) <http://www.21yyte.org/arastirma/guney-kafkasya-iran-pakistan-arastirmalari-merkezi/2009/09/09/2998/tehlikeli-ucgen-turkiye-ermenistan-azerbaycan>, 4 řubat 2013

ASKER, Ali; “Ermeni Aćılımı” Sonrası Türkiye-Azerbaycan İlişkileri”, **21. Yüzyıl**, Sayı 15, Mart 2010, (Eriřim) <http://www.belgeler.com/blg/2e8k/dr-ali-asker-ek-271-ermeniacilimi-sonrasi-turkiye-azerbaycan-iliskileri>, 18 Ocak 2013, ss. 45-55

ASLAN, Cahit; “Rus-Gürcü İlişkilerinin Merkezindeki Ülke: Abhazya”, **Akademik Bakış**, sayı 16, Nisan 2009, (Erişim) <http://egitim.cu.edu.tr/myfiles/open.aspx?file=1754.pdf%E2%80%8E>, 27 Kasım 2012

ASLANLI, Araz; “Erdoğan’ın Azerbaycan Ziyaretinden Geriye Kalanlar”, <http://www.1news.com.tr/yazarlar/20120925103529209.html> , (Erişim) 21 Ocak 2013

ASLANLI, Araz; “Karabağ Sorunu: Çözüme Ne Kadar Yakınız? Çatışmalardan Savaşa, Savaştan Ateşkese-2”, (Erişim) <http://www.turksam.org/tr/a2104.html>, 4 Ocak 2013

ASLANLI, Araz; “Stratejik Ortaklık”la “Protokoller” arasındaki Azerbaycan-Türkiye İlişkileri”, (Erişim) <http://tr.caspianweekly.org/ana-kategoriler/64-turkce-makale/3618-stratejik-ortaklikla-protokoller-arasindaki-azerbaycan-turkiye-iliskileri.html>, 22 Kasım 2012

ASLANLI, Araz; “Türkiye-Azerbaycan askeri ilişkileri – 2”, (Erişim) <http://tr.caspianweekly.org/ana-kategoriler/kafkaslar/3460-turkiye-azerbaycan-askeri-iliskileri-2.html>, 21 Ekim 2012

ASLANLI, Araz; “Türkiye-Azerbaycan askeri ilişkileri – 3”, (Erişim) <http://www.1news.com.tr/yazarlar/20110426113647199.html>, 21 Ekim 2012

ASLANLI, Araz; “Bölgesel ve Küresel Dengeler Açısından Abhazya Sorunu”, **Karadeniz Araştırmaları**, sayı 5, Bahar 2005 (Erişim) http://www.karam.org.tr/Makaleler/1067115757_aslanli.pdf, 3 Aralık 2012, s. 116-136

ASLANLI, Araz; “Ermenistan’ın Azerbaycan Topraklarını işgal Sorununun Hukuki Boyutu: Azerbaycan’ın Meşru Müdafaa Hakkı Devam Ediyor Mu?”, **Ermeni Araştırmaları**, sayı 9, Bahar 2003, (Erişim) <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=Dergilcerik&IcerikNo=68>, 29 Aralık 2012

ASKERZADE, Aygün; “NATO Çerçevesinde Azerbaycan-Türkiye Askeri Siyasi İşbirliği ve Bölgesel Güvenlik Sorunları”, **Karadeniz Araştırmaları**, sayı 20, Kış 2009, s. 1-17, (Erişim) http://www.karam.org.tr/Makaleler/121387085_askerzade.pdf, 20 Ekim 2012

ATEŞ; Davut; “2002-2008 Döneminde Türkiye’nin Güç Arayışı”, **Uluslararası Hukuk ve Politika**, cilt 5, sayı 17, 2009, s. 23-53, (Erişim) <http://www.usak.org.tr/dosyalar/dergi/y4hJLqmf9MaD3j7jDPU2lICtBZSrG7.pdf>, 16 Ocak 2013

AYDIN, Mustafa; “Azerbaycan, Türkiye – Ermenistan Anlaşmasının Neresinde?”, TEPAV Politika Notu, Eylül 2009, (Erişim) http://www.tepav.org.tr/upload/files/1271313033r6785.Azerbaycan__Türkiye_Ermenistan_Anlasmasinin_Neresinde.pdf, 20 Ocak 2013
 “Azerbaijani Businessmen Invests 3.3 bn Euros in Turkish Economy”, (Erişim) <http://www.economy.gov.tr/index.cfm?sayfa=ulusticgundem&icerik=18682CE6-D3AE-CAC5-735FCE4DC6574BEE>, 10 Mart 2013

“Azerbaycan Türkiye ile ortak havan topu üretecek”, (Erişim) <http://yenisafak.com.tr/Ekonomi/?i=409119>, 23 Kasım 2012

“Azerbaycan – Türkmenistan Gerginliği”, (Erişim) http://www.haber365.com/Haber/AzerbaycanTurkmenistan_Gerginligi/, 3 Aralık 2012

“Azerbaycan ve İsrail”, (Erişim) <http://mfa.gov.az/files/file/Israil.pdf>, 27 Kasım 2012

“Azerbaydjan Vırazil Turkmenistanu Rezkiy Protest” (Azerbaycan’dan Türkmenistan’a Sert Protesto), (Erişim) <http://news.day.az/politics/339073.html>, 3 Aralık 2012

BAGUIROV, Adil; “Nagorno-Karabakh: Basis and Reality of Soviet Era Legal and Economic Claims used to Justify the Armenia-Azerbaijan War”, **Caucasian Review of International Affairs**, Vol. 2 (1), Winter 2008, ss. 11-24, (Erişim) http://cria-online.org/2_3.html, 28 Ocak 2013

“Bakü – Tiflis – Ceyhan HPBH Proje Direktörlüğü”, (Erişim) <http://www.btc.com.tr/proje.html> , 20 Kasım 2012

BAL, İhsan; “Türkiye-İran: Yapıcı rekabetten ajan savaşlarına”, (Erişim) <http://www.haberturk.com/yazarlar/ihsan-bal/773247-turkiye-iran-yapici-rekabetten-ajan-savaslarina>, 4 Aralık 2012

BALAYAN, Mikayel; “Armenian Opposition determined to continue struggle against Armenian – Turkey Protocols”, (Erişim) <http://www.panarmenian.net/eng/politics/details/42854/>, 18 Ocak 2013

BANISHEVSKIY, Oleg; “Politika Baku utopila “Transkaspiy”?” (Bakü’nün politikası Transhazar’da Battı mı?), (Erişim) http://www.ng.ru/cis/2000-03-22/5_baku.html, 4 Aralık 2012

BAYRAM, Pınar; “Protokoller Çıkmazında Türk – Ermeni İlişkileri”, (Erişim) <http://www.tuicakademi.org/index.php/kategoriler/avrupa/145-protokoller-cikmazinda-turk-ermeni-iliskileri>, 30 Ocak 2013

BAYRAKTAR, Gökhan; “Hazar’daki Jeopolitik Mücadelenin Türkiye’nin Enerji Güvenliğıne Etkileri”, **Stratejik Öngörü**, sayı 11, 2007, s. 88, (Erişim) <http://www.stratejikongoru.org/pdf/hazargokhanbayraktar.pdf>, 6 Aralık 2012

BIRAND, Mehmet Ali; “Gizli Görüşmelerde Kim Kimi Aldattı?”, (Erişim) <http://www.mehmetalibirand.com.tr/yazidetay.asp?id=85>, 6 Şubat 2013

BOGATUROV, A. D.; **Sistemnaya İstoriya Mezhdunarodnih Otnosheniy v chetire tomah 1918-1991, Tom perviy. Sobitiya 1918-1945 (Uluslararası İlişkilerin Sistemli Tarihçesi 4 ciltlik 1918-1991, 1. Cilt. 1918-1945 yıllarındaki gelişmeler)**, Moskova, Moskovskiy Rabochiy, 2000, (Erişim) http://www.obraforum.ru/lib/book1/chapter4_15.htm, 30 Aralık 2012

BOLOTNIKOVA, Svetlana; “Avtanomiya Djavaxetii?” (Cavaheti’ye özerklik mi?), (Erişim) <http://www.georgiatimes.info/interview/31409-1.html>, 8 Aralık 2012

BOULTER, Emily; “Balancing Act: Azerbaijan’s Foreign Policy Towards The Middle East”, (Erişim) <http://www.eurasiareview.com/23102012-balancing-act-azerbaijans-foreign-policy-towards-the-middle-east-analysis/>, 14 Kasım 2012

BOURTMAN, İlya; “İsrail and Azerbaijan’s Furtive Embrace”, (Erişim) <http://www.meforum.org/987/israel-and-azerbaijans-furtive-embrace>, 19 Ekim 2012

BOZ, Hakan; “İran İstihbarat Örgütünün Azerbaycan’a Yönelik Operasyonları”, (Erişim) http://www.21yyte.org/tr/yazi6641-Iran_Istihbarat_Orgutunun_Azerbaycana_Yonelik_Operasyonlari.html, 28 Kasım 2012

BOZ, Hakan; “İsrail, Türkiye’den Özür Diledi; İran Neden Rahatsız Oldu?”, (Erişim) <http://www.21yyte.org/arastirma/iran/2013/04/08/6939/israil-turkiyeden-ozur-diledi-iran-neden-rahatsiz-oldu>, 20 Mayıs 2013

“BP Statistical Review of World Energy”, Temmuz 2012, (Erişim) http://www.bp.com/assets/bp_internet/globalbp/globalbp_uk_english/reports_and_publications/statistical_energy_review_2011/STAGING/local_assets/pdf/statistical_review_of_world_energy_full_report_2012.pdf, 1 Kasım 2012

CABBARLI, Hatem; “Azerbaycan-Rusya İlişkilerinin Değerlendirilmesi”, (Erişim) <http://www.1news.com.tr/yazarlar/20130305020238851.html>, 21 Mayıs 2013

CAFERSOY, Nazim; “Azerbaycan – Türkiye İlişkileri (1993–2000)”, (Erişim) <http://www.turksam.org.tr/yazdir200.html>, 20 Ekim 2012

CAFERSOY, Nazim; “Azerbaycan-İran İlişkilerindeki Temel Sorun”, (Erişim) <http://www.1news.com.tr/yazarlar/20120331025617539.html>, 26 Kasım 2012

CAFERSOY, Nazim; “Azerbaycan-İsrail İlişkilerinin Temel Dinamikleri”, (Erişim) <http://www.1news.com.tr/yazarlar/20120430051752595.html>, 25 Kasım 2012

CAFERSOY, Nazim; “Rusya-Azerbaycan İlişkileri nereye doğru?”, (Erişim) http://www.kafkassam-merkez.com/index.php?act=content&id=9220&id_cat=2, 21 Mayıs 2013

CAŞIN, Mesut Hakkı; “Türk Dış Politikası Açısından Kafkasya ve Orta Asya”, (Erişim) http://www.hasen.org.tr/Content/userfiles/pdf/Hazar_02_Makale8.pdf, 24 Ocak 2013

CERMAN, Treysi; “Abhaziya i Yujnaya Osetiya: Stolknovenie Rossiyskix i Gruzinskix İntresov” (Abhazya ve Güney Osetya: Gürcü ve Rus çıkarlarının kesişmesi), *Russie Nei Visions*, No 11, (Erişim) http://www.ifri.org/?page=contribution-detail&id=5761&id_provenance=97, 29 Kasım 2012

CHIGAS, Diana; “Track II (Citizen) Diplomacy”, *Beyond Intractability*. Eds. Guy Burgess and Heidi Burgess. Conflict Information Consortium, University

of Colorado, Boulder. Posted: August 2003, (Erişim)
<http://www.beyondintractability.org/bi-essay/track2-diplomacy>, 15 Eylöl 2012

CORNELL, Svante E.; "Implications of the failed Turkish-Armenian Normalization Process", (Erişim)
<http://www.silkroadstudies.org/new/inside/turkey/2010/100315A.html>, 19 Ocak 2013

CORNELL, Svante; "Undeclared War: The Nagorno-Karabakh Conflict Reconsidered", **Journal of South Asian and Middle Eastern Studies**, Vol. 20, no. 4, Fall 1997, (Erişim)
http://www.azeri.com/azeri/svante_cornell.html, 23 Ocak 2013

"Countries & Regions – Commonwealth of Independent States - Azerbaijan", (Erişim)
<http://www.economy.gov.tr/index.cfm?sayfa=countriesandregions&country=AZ®ion=2>, 20 Aralık 2012

"Commonly Used Terms", (Erişim)
http://www.sfcg.org/resources/resources_terms.html, 15 Eylöl 2012

ÇAĞIRAN, Mehmet Emin; "Dış Politika Gündemi – Ermenistan AYM Kararı ve Protokollerin Durumu", (Erişim) <http://www.sde.org.tr/tr/haberler/870/dis-politika-gundemi-%E2%80%93-ermenistan-aym-karari-ve-protokollerin-durumu.aspx>, 21 Ocak 2013

ÇELIKPALA, Mitat; "Türkiye ve Kafkasya: Reaksiyoner Dış Politikadan Proaktif Ritmik Diplomasiye Geçiş", **Uluslararası İlişkiler**, cilt 7, sayı 25, Bahar 2010, ss. 93-126 (Erişim) <http://www.uidergisi.com/wp-content/uploads/2013/02/turkiye-ve-kafkasya.pdf>, 23 Ocak 2013

ÇOLAKOĞLU, Selçuk; “Uluslararası Hukukta Hazarın Statüsü Sorunu”, (Erişim) <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/42/479/5535.pdf>, 5 Aralık 2012

DAVUTOĞLU, Ahmet; “2013 Yılına Girerken Dış Politikamız”, (Erişim) http://www.mfa.gov.tr/site_media/html/butce_2013.pdf, 24 Aralık 2012

DAVUTOĞLU, Ahmet; “Turkeys Zero-Problems Foreign Policy”, (Erişim) http://www.foreignpolicy.com/articles/2010/05/20/turkeys_zero_problems_for_eign_policy, 15 Ocak 2013

De HAAS, Marcel; “Current Geostrategy in the South Caucasus”, (Erişim) <http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/pp010707.shtml>, 2 Kasım 2012

DE WAAL, Thomas; “Armenia and Turkey: Bridging the Gap”, (Erişim) http://carnegieendowment.org/files/armenia_turkey.pdf, 20 Ocak 2013

DEMİRTEPE, Turgut; “Türkiye-İran-Azerbaycan İlişkileri: Sorunlar ve Fırsatlar”, (Erişim) <http://www.usak.org.tr/myazdir.asp?id=2064>, 25 Kasım 2012

“Devletler Hukukuna Göre Ermeni Meselesi”, (Erişim) <http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/makale16.html>, 20 Aralık 2012

DILANYAN, Vahan; “Turkish-Armenian Rapprochement and Obama’s Policy in The Caucasus”, (Erişim) <http://vahand.wordpress.com/2009/07/16/turkish-armenian-rapprochement-and-obama%E2%80%99s-policy-in-the-caucasus/>, 23 Mayıs 2013

DJANPOLADYAN, Ayk; “Armyano-tureçkaya granitsa dolzhno bit peresmotrena? Armeniya za nedelyu” (Ermeni-Türk sınırı revize mi edilmeli?)

Ermenistan bu hafta), (Erişim) <http://www.regnum.ru/news/938642.html>, 7 Ocak 2013

“Doğal Gaz Alım Anlaşmaları”, (Erişim) <http://www.botas.gov.tr/index.asp>, 20 Kasım 2012

“Ekspert: İran ne Zainteresovan v Normalizaçii Armyano-Tureçkix Otnoşeniy” (Uzman: İran Ermeni-Türk İlişkilerinin normalleşmesi ile ilgilenmiyor) , (Erişim) <http://news.am/rus/news/56879.html>, 5 Ocak 2013

EROL, Mehmet Seyfettin, AYDIN, Abdurrahim F.; “Kafkas Seddi” Projesi ve Türkiye”, **Karadeniz Araştırmaları**, sayı 7, Güz 2005, ss. 19-35, (Erişim) http://www.karam.org.tr/Makaleler/264841696_erol.pdf, 30 Eylöl 2012

EROL, Mehmet Seyfettin; “İsrail’in Hazar’da İttifak Arayışları mı?”, (Erişim) <http://www.usgam.com/tr/index.php?l=807&cid=1387&konu=0&bolge=7>, 20 Mayıs 2013

“Erdoğan: Soykırım iftiralarını yutmayız”, (Erişim) <http://arsiv.sabah.com.tr/2007/03/10/siy111.html>, 20 Mayıs 2013

“EU hopes Protocols on normalization of Armenian-Turkish relations to be signed soon”, (Erişim) <http://www.panarmenian.net/eng/news/35581/>, 23 Mayıs 2013

“Faktor Genoçıda armyan budet dominiruyuşim v armyano-tureçkih otnoşeniyah- tyurkolog” (Ermeni “soykırımı” Ermeni-Türk İlişkilerinde hakim konu olacak- türkolog), (Erişim) <http://eurasia.org.ru/9809-faktor-genocida-armyan-budet-dominiruyushhim-v-armyano-tureckix-otnosheniyax-tyurkolog.html>, 5 Ocak 2013

GABIYEVA, Zarina; "Pravovoy Status Kaspiya" (Hazar'ın Hukuki Statüsü), (Erişim) <http://www.vestikavkaza.ru/news/Iran-opredelyaetsya-s-pravovym-statusom-Kaspiyskogo-morya.html>, 7 Aralık 2012

GADJIYEV, A.; "Rol İrana vo Vneşnepolitičeskix Ambiciyax Turçii" (Türkiye'nin dış politika hedeflerinde İran'ın rolü), (Erişim) <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1280384340>, 11 Ocak 2013

GAMAGHELYAN, Philip; "Intractability of the Nagorno-Karabakh Conflict: A Myth or a Reality?", (Erişim) <http://www.monitor.upeace.org/documents/intractability.pdf>, 28 Ocak 2013

GASANOVA, Sabina; "Gruzino – Yujnoosetinskiy Konflikt" (Gürcü - Güney Osetya Çatışması), (Erişim) http://yaneuch.ru/cat_109/gruzinojuzhnoosetinskij-konflikt/61632.1380714.page2.html, 5 Aralık 2012

GIRAGOSIAN, Richard; "Turkish – Armenian Normalisation and 'Great Power Politics'", (Erişim) <http://www.tr.boell.org/web/50-790.html>, 12 Ocak 2013

GOKSEL, Diba Nigar; "The Rubik's Cube of Turkey-Armenia Relations", UNISCI Discussion Papers, No 23, 2010, (Erişim) <http://dspace.cigilibrary.org/jspui/bitstream/123456789/29530/1/The%20Rubiks%20Cube%20of%20Turkey-Armenia%20Relations.pdf?1>, 3 Ocak 2013

GOREN, Gamze; "Alican Sınır Kapısı Krizi", (Erişim) http://www.tasam.org/tr-TR/Icerik/1062/alican_sinir_kapisi_krizi, 25 Ocak 2013

GÖRGÜLÜ, Aybars; "Turkey-Armenia Relations: A Vicious Circle", Foreign Policy Analysis Series-8, TESEV, 2008, (Erişim) <http://www.tesev.org.tr/Upload/Publication/bfddf857-c447-478c-b393->

78e1fab4c551/Turkey%20-%20Armenia%20Relations,%20A%20Vicious%20Circle_11.2008.pdf, 22 Ocak 2013

GÖRGÜLÜ, Aybars, ISKANDARYAN, Alexander, MINASYAN, Sergey; “Turkey – Armenia Dialogue Series: Assessing The Rapprochement Process”, TESEV Yayınları, Mayıs 2010, ss. 1-27, (Erişim) http://www.tesev.org.tr/Upload/Publication/d0fd468b-c642-444b-9d90-4662e2edef1e/Assessing%20the%20Rapprochment%20Process_05.2010.pdf, 19 Ocak 2013

GRIGORYAN, Stepan; “Armenian – Turkish Relations Under The New Geopolitics”, South Caucasus - 20 Years of Independence, Friedrich-Ebert-Stiftung, (Erişim) <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/georgien/08706.pdf>, 12 Aralık 2012

“Gruzino – Abhazskiy Konflikt” (Gürcü-Abhaz Çatışması), (Erişim) http://otherreferats.allbest.ru/international/00170820_0.html, 3 Aralık 2012

GULIYEV, Samir; “Azerbaycan-İsrail İlişkilerinin Bölgesel Yansımaları”, (Erişim) <http://www.usgam.com/tr/index.php?l=800&cid=1921&bolge=7>, 20 Mayıs 2013

GUT, Are; “Tureçko-İzrailskiy Gambit i Azerbaydjan” (Türk-İsrail Gambiti ve Azerbaycan), (Erişim) <http://www.iarex.ru/articles/19820.html>, 19 Ekim 2012

GÜNGÖRMÜŞ KONA, Gamze; “Türkiye – Azerbaycan İlişkileri: Büyük Umutlar – Talihsiz Gelişmeler ve Yapılması Gerekenler”, (Erişim) <http://gamzegungormuskona.blogspot.com/2007/08/kona-gamze-gngm-panorama-hakemli-e.html>, 24 Ocak 2013

“Gürcistan’nın Ermeni Sorunu - 1”, (Erişim)
<http://www.1news.com.tr/yazarlar/20110514110720600.html>, 5 Aralık 2012

HACIOĞLU, Nerdun; “301’i at Sevr’i getir”, (Erişim)
<http://www.hurriyet.com.tr/gundem/7941906.asp?top=1>, 17 Aralık 2012

“Hakkımızda”, (Erişim) <http://www.socar.com.tr/content/hakkimizda>, 20 Kasım 2012

İDİZ, Semih; “The Turkish-Armenian Debacle”, **Insight Turkey**, Vol. 12, No 2, 2010, ss. 11-19, (Erişim)
http://file.insightturkey.com/Files/Pdf/insight_turkey_vol_12_no_2_2010_idiz.pdf, 22 Ocak 2013

İLLARIONOV, Andrey; “Kak Gotovilas Voyna” (Savaş nasıl hazırlandı), (Erişim) <http://www.novayagazeta.ru/politics/44604.html>, 7 Aralık 2012

İNAN, Yüksel; “Sınır Aşan Suların Hukuksal Boyutları (Fırat ve Dicle)”, (Erişim) <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/42/462/5271.pdf>, 10 Ekim 2012

İNCEKARA, Ahmet; Küreselleşme Sürecinde Kafkasya ve Orta Asya III. Uluslararası Konferansı “Azerbaijan-Turkish Economic Relation and Future Perspectives in the Globalization Process”, 15-17 Ekim 2010, Bakü, (Erişim)
<http://www.iav.org.tr/dosyalar/Azerbaycan-Sunumu.ppt>, 21 Kasım 2012

“Iranian Foreign Minister Welcomes Armenian-Turkish Normalization Process”, (Erişim)
<http://www.armeniandiaspora.com/showthread.php?212983-Iranian-Foreign-Minister-Welcomes-Armenian-Turkish-Normalization-Pro#.Tz4R3sXcRKQ>, 13 Ocak 2013

İSMAILZADE, Fariz; “Turkey-Azerbaijan: The Honeymoon is Over”, (Erişim) <http://www.turkishpolicy.com/images/stories/2005-04-neighbors/TPQ2005-4-ismailzade.pdf>, 15 Aralık 2012

İSMAYILOV, Elnur; “Türkiye-Azerbaycan-İran İlişkileri: İşbirliği mi Yoksa Güvensizlik mi?”, (Erişim) http://www.bilgesam.org/tr/index.php?option=com_content&view=article&id=2002:tuerkiye-azerbaycan-ran-likileri-birli-mi-yoksa-guevensizlik-mi&catid=86:analizler-kafkaslar&Itemid=148, 20 Ekim 2012

“İstoriya Voprosa: Kornı Gruzino – Osetinskogo Konfliktı” (Sorunun Tarihi: Gürcü-Osetin çatışmasının kökleri), (Erişim) <http://www.kommersant.ru/doc/1009493>, 9 Aralık 2012

“İstoriya. Gruzino-Abhazskiy Konflikt” (Tarih. Gürcü-Abhaz Çatışması), (Erişim) <http://www.rb.ru/inform/37077.html>, 1 Aralık 2012

İZZETGİL, Elşan; “Cavaheti Ermenileri Ne İstiyor?”, (Erişim) <http://www.usgam.com/tr/index.php?l=807&cid=435&bolge=7&konu=24>, 5 Aralık 2012

JONES, Peter; “Canada and Track Two Diplomacy”, **A Changing World: Canadian Foreign Policy Priorities**, No 1., Canadian International Council, December 2008, (Erişim) <http://www.opencanada.org/wp-content/uploads/2011/05/Canada-and-Track-Two-Diplomacy-Peter-Jones.pdf>, 9 Eylül 2012

“Kakovi Faktori Sblijeniya Azerbaydjana i Turçii?” (Azerbaycan ve Türkiye’yi Yakınlaştıran Faktörler Hangileridir?), (Erişim) <http://ibnews.com.ua/news/12/5646/>, 26 Kasım 2012

KALEJİ, Vali Kouzegar; “Israel-Azerbaijani Relations: An Iranian Approach”, (Erişim)

http://www.iranreview.org/content/Documents/Israel_Azerbaijan_Relations_An_Iranian_Approach.htm, 4 Aralık 2012

KANTEMIROV, A. V.; “Ekonomiçeskie Otnoşeniya Turçii So Stranami Zakavkazya” (Türkiye’nin Güney Kafkasya Ülkeleri ile Ekonomik İlişkileri), **Vostokovedniy Sbornik**, sayı 2, 2001, (Erişim)

<http://middleeast.org.ua/research/turkey2.htm>, 20 Aralık 2012

KANBOLAT, Hasan; “Ermenistan’ın Türkiye ile Sorunu Nedir, Sınır Kapısı Açılmalı mıdır?”, (Erişim) <http://www.nuveforum.net/939-siyaset-gundem/29362-ermenistan-turkiye-sorunu-nedir-sinir-kapisi-acilmali-midir/>, 17 Aralık 2012

KANBOLAT, Hasan; “Kafkasya’da Cevaheti (Gürcistan) ile Krasnodar (Rusya) Ermenilerinin Jeopolitiği ve Özerklik Arayışları”, **Ermeni Araştırmaları**, sayı 2, Haziran – Temmuz - Ağustos 2001, (Erişim) <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=Print&DergilcerikNo=218&Yer=Dergilcerik>, 5 Aralık 2012

KANBOLAT, Hasan; “Türkiye-Azerbaycan Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi”, (Erişim)

<http://www.1news.com.tr/yazarlar/20111024095206985.html>, 5 Şubat 2013

KANBOLAT, Hasan; “Türkiye-Azerbaycan Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi”, (Erişim)

<http://www.1news.com.tr/yazarlar/20111024095206985.html>, 5 Şubat 2013

KANTARCI, Şenol; “Karabağ Sorunu Diplomasi İle Çözülemez: Askeri Müdahale Şart”, (Erişim) <http://www.turksam.org/tr/a216.html>, 10 Ocak 2013

KANTARCI, Şenol; “Tarih boyunca Türk Ermeni ilişkileri ve Ermeni Sorunu’nun ortaya çıkışı”, (Erişim) <http://www.turksam.org/tr/a1336.html>, 2 Ocak 2012

KANTARCI, Şenol; “Türkiye Ermenistan’a Sınır Kapılarını Açmalı Mı?”, (Erişim) <http://www.senolkantarci.com.tr/?p=100>, 15 Aralık 2012

KARAEV, Aleksandr; “Turtsia-Armeniya-Azerbaydzhan: Vozhmozhnie sşenarii “Protokolnoy Drujbi” (Türkiye-Ermenistan-Azerbaycan: “Protokol Dostluğu”nun olası senaryoları), (Erişim) <http://ia-centr.ru/expert/6246/>, 17 Ocak 2013

KARDAS, Saban; “Turkish Opposition Remains Skeptical of Government’s “Armenian Opening”, (Erişim) http://www.jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews%5Btt_news%5D=35499, 18 Ocak 2013

KASIM, Kamer; “Armenian Foreign Policy: Basic Parameters of the Ter-Petrosian and Kocharian Era”, **Armenian Studies**, Number 1, Volume 1, 2002, (Erişim) <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=en&Page=Dergilcerik&IcerikNo=95>, 19 Aralık 2012

KASIM, Kamer; “Turkish-Armenian Reconciliation Comission: Missed Opportunity”, (Erişim) <http://www.turkishweekly.net/article/12/turkish-armenian-reconciliation-commission-missed-opportunity.html>, 18 Aralık 2012

KILIÇ, Taha; “İsrail Türkiye’yi Kuşatıyor (mu?)”, (Erişim) http://www.usasabah.com/Yazarlar/taha_kilinc/2012/02/27/israil-turkiyeyi-kusatiyor-mu, 15 Kasım 2012

KISLYAKOVA, Natalya; “Pravovoy Rejim Kaspiyskogo morya kak Obosnovaniye prava sobstvennosti na uglevodorodnie resursı” (Hazar’ın Hukuki Statüsü ve hidrokarbon resurslar üzerinde sahiblik hakkı), (Erişim) <http://www.oilrussia.ru/pravovoy-rezhim-kaspiyskogo-morya-kak-obosnovanie-prava-sobstvennosti-na-uglevodorodnie-resurs>, 9 Aralık 2012

KOCA, Ali; “Kafkasya’da Rusya ve Azerbaycan Olgusu”, (Erişim) <http://politikaakademisi.org/?p=4445>, 21 Mayıs 2013

“Komşularla Sıfır Sorun Politikamız”, (Erişim) <http://www.mfa.gov.tr/komsularla-sifir-sorun-politikamiz.tr.mfa>, 24 Ocak 2013

“Konflikt i Krizis s Toçki Zreniya İx Uregulirovaniya” (Çözüm açısından Çatışma ve Kriz), (Erişim) http://www.pravo.vuzlib.org/book_z2035_page_5.html, 3 Ekim 2012

“Konflikt i Krizisi” (Münakaşa ve Krizler), (Erişim) <http://uchebnik-besplatno.com/uchebnik-mejdunarodnie-otnosheniya/konfliktyi-krizisi.html>, 5 Ekim 2012

KORAB-KARPOWICZ, W. Julian; “Political Realism in International Relations”, **The Stanford Encyclopedia of Philosophy**, ed.: Edward N. Zalta, 2011, (Erişim) <http://plato.stanford.edu/archives/win2011/entries/realism-intl-relations/>, 16 Ekim 2012

“Kratkiy strukturnıy analiz armyano-tureçkogo konflikta” (Ermeni-Türk çatışmasının kısa yapısal analizi), (Erişim) <http://blog.ararat-center.org/?p=266>, 28 Aralık 2012

“Krizin Gölgesinde Azerbaycan Türkiye İlişkileri”, (Erişim) <http://www.habererk.com/kose-yazisi/1046/krizin-golgesinde-azerbaycan-turkiye-iliskileri.html>, 16 Kasım 2012

“Krizis kak forma Mejdunareodnogo Konflikta. Tipologiya Krizisov” (Kriz Uluslararası Çatışmaların Çeşiti gibi: Krizlerin Çeşitleri), (Erişim) <http://allstuds.ru/krizis-1.html>, 31 Eylül 2012

LAÇINER, Sedat; “Bir Ermeni Tasarısı Hiç Bu Kadar İşe Yaramamıştı”, (Erişim) <http://www.usak.org.tr/myazdir.asp?id=1385>, 14 Ocak 2013

LAÇINER, Sedat; “Ermenistan Dış Politikası ve Belirleyici Temel Faktörler 1991-2002”, **Ermeni Araştırmaları**, Sayı 5, Bahar 2002, (Erişim) <http://www.eraren.org/index.php?Page=Dergilcerik&lcerikNo=303>, 28 Aralık 2012

LAÇINER, Sedat; “Türkiye-Ermenistan İlişkilerinde Sınır Kapısı Sorunu ve Ekonomik Boyutu”, **Ermeni Araştırmaları**, sayı 6, Yaz 2002, (Erişim) <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=Dergilcerik&lcerikNo=154>, 15 Aralık 2012

Laçiner, Sedat; “Amerika’nın Kafkasya Politikası ve Türkiye”, (Erişim) http://www.usak.org.tr/usak_det.php?id=3&cat=1279&h=#.Ue0vYtKSL0U, 22 Ocak 2013

LAVROV, Anton; Post-war Deployment of Russian Forces in Abkhazia and South Ossetia”, **The Tanks of August**, ed.: Ruslan Pukhov, Moskova, Centre for Analysis of Strategies and Technologies, 2010, (Erişim) http://www.cast.ru/files/The_Tanks_of_August_sm_eng.pdf, 4 Aralık 2012

LEE, Matthew; “Turkey and Armenia Sign Historic Accord, Establishing Diplomatic Relations”, (Erişim) http://www.huffingtonpost.com/2009/10/10/turkey-and-armenia-sign-h_n_316439.html, 23 Mayıs 2013

LUSSAC, Samuel; “The Baku-Tbilisi-Kars Railroad and Its Geopolitical Implications for the South Caucasus”, (Erişim) http://cria-online.org/5_5.html, 4 Aralık 2012

LÜTEM, Ömer Engin; “Ermeni Sorunu, Türkiye-Ermenistan İlişkileri ve Beklentiler”, **Stratejik Öngörü 2023: Cumhuriyet’in 100. Yılında Türkiye ve Dünya**, Ankara, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, 9-13 Ekim 2006, (Erişim) <http://www.transanatolie.com/turkce/turkiye/turkiye%20gercekleri/asam-sp-2023.pdf>, 2 Ocak 2013

LÜTEM, Ömer Engin; “Ermenistan’ın Protokolleri Onaylamayı Durdurması – 23 Nisan 2010”, (Erişim) <http://www.avim.org.tr/degerlendirmetekli.php?makaleid=4231>, 15 Ocak 2013

LÜTEM, Ömer Engin; “Karabağ Sorunu”, (Erişim) http://www.avim.org.tr/bilgibankasi/tr/index5_1_2.htm, 3 Ocak 2013

LÜTEM, Ömer Engin; “Lozan’dan Günümüze Ermeni Sorunu”, (Erişim) http://www.eraren.org//bilgibankasi/tr/index1_1_3.htm, 17 Aralık 2012

LÜTEM, Ömer Engin; “Protokoller: Sıfır Noktasına Dönüş – 21 Ocak 2010”, (Erişim) <http://www.avim.org.tr/degerlendirmetekli.php?makaleid=322>, 16 Ocak 2013

LÜTEM, Ömer Engin; “Türkiye-Ermenistan Protokollerinin Geleceği – 25 Ocak 2010”, (Erişim) <http://www.avim.org.tr/degerlendirmetekli.php?makaleid=331>, 16 Ocak 2013

LÜTEM, Ömer Engin; “Türkiye-Ermenistan: Varılan Nokta – 16 Ekim 2009”, (Erişim) <http://www.avim.org.tr/degerlendirmetekli.php?makaleid=50>, 15 Ocak 2013

LÜTEM, Ömer Engin; “Protokollerin, imzalandığı Gün İçi Boşaltıldı”, (Erişim) <http://www.usak.org.tr/makale.asp?id=1885>, 16 Ocak 2013

MACKENZIE, Kaitlin; “The American Approach to the Turkish-Armenian Rapprochement”, (Erişim) <http://www.usak.org.tr/EN/makale.asp?id=1076>, 23 Mayıs 2013

MARKEDONOV, Sergey; “Gruzino-Abhazskiy Konflikt: 1992-2012” (Gürcü-Abhaz Çatışması: 1992-2012), (Erişim) <http://www.politcom.ru/14358.html>, 3 Aralık 2012

MEDJID, Faik, GAHRAMANOV, İslam; “Eksperty: ot prekraşeniya postavok nefti po marşrutu Baku-Novorossiysk Azerbaydzhan tolko viigral” (Uzmanlar: Petrolün Bakü-Novorossiysk hattı ile taşınmasının durdurulmasından Azerbaycan kazandı), (Erişim) <http://www.kavkaz-uzel.ru/articles/224284/>, 21 Mayıs 2013

MEHTIYEV, Elhan; “Turkish – Armenian Protocols: An Azerbaijani Perspective”, Insight Turkey, cilt 12, sayı 2, 2010, (Erişim) http://file.insightturkey.com/Files/Pdf/insight_turkey_vol_12_no_2_2010_meh_tiyev.pdf, 20 Ocak 2013

MELKUMYAN, Naira; “Armenia: Economy Hit by Georgian War”, (Erişim) <http://iwpr.net/report-news/armenia-economy-hit-georgian-war>, 17 Ocak 2013

MEMİŞ, Ekrem; “Ermenilerin Kökeni ve Geçmişten Günümüze Türk-Ermeni İlişkileri”, (Erişim) <http://www.aku.edu.tr/aku/dosyayonetimi/sosyalbilens/dergi/vii1/ememis.pdf>, 12 Aralık 2012

MEVLÜTOĞLU, Arda; “Gelişen Azerbaycan – İsrail Savunma İlişkileri Üzerine”, (Erişim) <http://www.politikadergisi.com/okur-makale/gelisen-azerbaycan-israil-savunma-iliskileri-uzerine>, 28 Kasım 2012

MINASYAN, Sergey; “Prospects for Normalization between Armenia and Turkey: A View from Yerevan”, **Insight Turkey**, Vol. 12, No 2, 2010, ss. 21-30, (Erişim) http://file.insightturkey.com/Files/Pdf/insight_turkey_vol_12_no_2_2010_minasyan.pdf, 22 Ocak 2013

MKRTCHYAN, Tigran, GOKSEL, Nigar; “The Role of NGOs in Turkey-Armenia Rapprochement”, (Erişim) <http://www.esiweb.org/pdf/Mkrtchyan,%20Goksel%20-%20The%20Role%20of%20NGOs%20in%20Turkey-Armenia%20Rapprochement%20-%20November%202009.pdf>, 4 Şubat 2013

MURADYAN, İgor; “Tureçko – Armyanskie Otnoşeniya i İran” (Türkiye – Ermenistan İlişkileri ve İran), (Erişim) <http://www.armtown.com/news/ru/lra/20091207/11765>, 13 Ocak 2013

MUSABEKOV, Rasim; “Where Fields of Attraction Overlap: Azerbaijan Between Turkey and Russia”, (Erişim) <http://eng.globalaffairs.ru/number/Where-Fields-of-Attraction-Overlap-15336> , 17 Aralık 2011

MUSTAFA, Gökçe; “Sovyet Sonrası Dönemde Hazar Çevresinde Yaşanan Rekabet”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, cilt 1, sayı 3, Bahar 2008, ss. 177-209, (Erişim) http://www.sosyalarastirmalar.com/cilt1/sayi3/sayi3_pdf/gokce_mustafa.pdf, 12 Ekim 2012

NAN, Susan; “Track I Diplomacy”, Beyond Intractability, ed.: Guy Burgess, Heidi Burgess, Conflict Information Consortium, University of Colorado, Boulder, 2003, (Erişim) <http://www.beyondintractability.org/bi-essay/track1-diplomacy>, 15 Eylöl 2012

NIYAZOV, N. S.; “Azerbaydjano-Tureçkoe Voenno-Texniçeskoe Sotrudniçestvo v 1994-2010 Godax” (Azerbaycan-Türkiye arasında 1994-2010 yıllarında Askeri-Teknik İşbirliği), **Nauçnie Problemi Gumanitarnix İssledovaniy**, sayı 12, 2010, s. 100-111 (Erişim) http://www.npgi.ru/gournal/12_2010.pdf, 28 Kasım 2012

NURIYEV, Efgan; “Why Did Russia Support Turkish – Armenian Rapprochment?”, (Erişim) <http://www.thewashingtonreview.org/articles/turkisharmenian-rapprochement.html>, 1 şubat 2013

O. R. HOLSTI, “Krizisy, Eskalaçiya, Voyna” (Kriz, Gerilim, Savaş), Teoriya Mejdunarodnih Otnoşeniy: Hrestomatiya, ed.: P. A. Çıgankov, Gardariki, 2002 (Erişim) <http://grachev62.narod.ru/tmo/content.html>, 4 Ekim 2012

“Obnarodovan Tekst Voennogo Soglasheniya Mezhdü Azerbaydzhanom i Turęiey”, (Azerbaycan ile Türkiye Arasında imzalanan askeri anlaşmanın metni belli oldu), (Erişim) <http://www.regnum.ru/news/polit/1359151.html#ixzz1h9Q3MV00>, 9 Ocak 2013

“Ordu Kuruculuğu”, http://www.azerbaijans.com/content_1690_tr.html, (Erişim) 23 Kasım 2012

“OSCE Minsk Group Co-Chairs, We Have Run Out of Ideas”, (Erişim) <http://www.regnum.ru/english/665413.html>, 25 Ocak 2013

ÖZBAY, Fatih; “Normalleşme Sürecinde Ermenistan”, (Erişim) http://www.bilgesam.org/tr/index.php?option=com_content&view=article&id=496:normelleme-suerecinde-ermenistan&catid=86:analizler-kafkaslar&Itemid=148, 15 Ocak 2013

ÖZBAY, Fatih; “Türkiye-Ermenistan İlişkilerinde “Gül” Devrimi”, (Erişim) http://www.bilgesam.org/tr/index.php?option=com_content&view=article&id=205:tuerkiye-ermenistan-likilerinde-guel-devrimi&catid=86:analizler-kafkaslar&Itemid=148, 19 Ocak 2013

ÖZBAY, Fatih; “Tarihsel Süreç İçerisinde Güney Osetya Sorunu”, (Erişim) http://www.bilgesam.org/tr/index.php?option=com_content&view=article&id=1618:tarih%09sel-suerec-%09cerisinde-gueney-osetya-sorunu&catid=171:analizler-kafkaslar, 3 Aralık 2012

ÖZKAN, Güner; “Azerbaycan-İran İlişkileri: “Bir Millet İki Devlet veya “Düşman Kardeşler”, (Erişim) <http://www.usak.org.tr/myazdir.asp?id=2134>, 21 Ekim 2012

ÖZTARSU, Mehmet Fatih; “Cavaheti Ermenileri Konumunu Güçlendiriyor”, (Erişim) <http://www.sde.org.tr/tr/haberler/1111/cavaheti-ermenileri-konumunu-guclendiriyor.aspx>, 4 Aralık 2012

PALABIYIK, M. Serdar, DEVECİ BOZKUŞ, Yıldız; “Türkiye – Ermenistan İlişkileri (1918-2008)”, (Erişim) http://www.avim.org.tr/bilgibankasi/tr/index5_1_1.htm, 15 Kasım 2012

ÖZTÜRK, Ahmet; “Rusya-Gürcistan Krizi: Yerel bir Çatışma, Küresel Yansımalar”, **Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi**, cilt 4, sayı 7, 2009, (Erişim) <http://www.usak.org.tr/dosyalar/dergi/uQ413d7Damy7HYgrklvQ10NvCykJYR.pdf>, 3 Kasım 2012

PHILLIPS, David L.; “Diplomatic History: The Turkey – Armenia Protocols”, (Erişim) http://hrcolumbia.org/peacebuilding/diplomatic_history.pdf, 22 Ocak 2013

“Priznanie nezavisimosti Abhazii i Yujnoy Osetii. Spravka” (Abhazya ve Güney Osetya’nın bağımsızlığının tanınması.), (Erişim) <http://ria.ru/spravka/20100826/268212877.html>, 9 Aralık 2012

“Problema Razdeleniya Kaspiyskogo Morya v Mejdunarodnom Aspekte” (Uluslararası açıdan Hazar’ın Bölüştürülmesi Sorunu), (Erişim) <http://www.kazedu.kz/referat/121350>, 7 Aralık 2012

PROKOPENKO, Elena; “The Caucasus in the Contemporary Geopolitical Dimension”, (Erişim) http://www.ca-c.org/c-g/2010/journal_eng/c-g-3-4/03.shtml, 4 Kasım 2012

RALCHEV, Stefan; “Waiting on the Protocols: Armenian – Turkish Relations and Possible areas of Cooperation”, Mart 2010, (Erişim) <http://iris-bg.org/files/Waiting%20on%20the%20Protocols%20Armenian-Turkish%20Relations%20and%20Possible%20areas%20of%20Cooperation.pdf>, 7 Ocak 2013

RISKIN, İgor; “Genotsid Armyan – İstoriya i Sovremennost” (Ermenilerin Soykırımı – Geçmiş ve Bugün), (Erişim) http://www.kontinent.org/article_rus_4bd0d909335a7.html, 26 Aralık 2012

RIOUX, Jean-Sebastien; “Third Party Interventions in International Conflicts: Theory and Evidence”, **CPSA**, 2003 (Halifax), (Erişim) http://www.academia.edu/2001137/Third_Party_Interventions_in_International_Conflicts_Theory_and_Evidence, 21 Eylül 2012, ss. 1-23

“Russia said on Tuesday it had formally ended its military presence in Georgia after more than two centuries, closing its last base in its small neighbor.”, (Erişim) <http://www.reuters.com/article/2007/11/13/us-georgia-russia-bases-idUSL1387605220071113>, 7 Aralık 2012

RZAYEV, Anar; “Rusya-Azerbaycan İlişkilerinin Ekonomi Politii”, (Erişim) http://www.bilgesam.org/tr/index.php?option=com_content&view=article&id=918:rusya-azerbaycan-likilerinin-ekonomi-politii&catid=86:analizler-kafkaslar&Itemid=148, 4 Aralık 2012

SAFRASTYAN, Ruben; “Armenian-Turkish Relations: From Interstate Dispute to Neighborliness”, Central European University Center for Policy Studies, International Policy Fellowship Program, 2003/2004, (Erişim) <http://pdc.ceu.hu/archive/00001921/01/safrastyan.pdf>, 17 Aralık 2012

SAMMUT, Dennis, CVETKOVSKI, Nikola; “Confidence-Building Matters: The Georgia-South Ossetia Conflict”, March 1996, (Erişim) http://www.vertic.org/media/Archived_Publications/Matters/Confidence_Building_Matters_No6.pdf, 3 Aralık 2012

SARKISYAN, Manvel; “Neosoznannost sovmestnih interesov strategičeskogo haraktera sohranyaet vakuum v armyano-turečkih otnořeniyah” (Ortak stratejik çıkarların farkında olmama Ermeni-Türk ilişkilerinde boşluğu tetikliyor), (Eriřim) <http://acnis.am/publications/2008/The%20Misunderstanding%20of%20Joint%20Strategic%20Interests%20Maintains%20the%20Vacuum%20in%20Armenian-Turkish%20Relations.pdf>, 30 Aralık 2012

SCHLEIFER, Yigal; “Turkey: Experts Say Armenian Normalization Protocols to be Tough Sell”, (Erişim) <http://www.eurasianet.org/departments/insightb/articles/eav090409a.shtml>, 15 Ocak 2013

SELVI, Haluk; “Türkiye-Azerbaycan-Gürcistan İlişkilerinde Ermenistan Faktörü”, (Erişim) <http://www.satemer.sakarya.edu.tr/pdf/azerbaycan.pdf>, 3 Ocak 2013

SOCOR, Vladimir; “Turkey-Armenia Normalization Linked to Armenia-Azerbaijan Conflict Resolution”, **Eurasia Daily Monitor**, Vol. 6, Issue 226, 2009, (Erişim) http://www.gab-ibn.com/IMG/pdf/Re7-_Turkey-Armenia_Normalization_Linked_to_Armenia-Azerbaijan_Conflict_Resolution.pdf, 18 Ocak 2013

“Sorunun Tarihsel Kökleri”, (Erişim) <http://azerbaycan.ihh.org.tr/insan/daglik/daglik.html>, 18 Ocak 2013

“Sovremennye armyano-tureçkiye otnosheniya” (Çağdaş Ermeni-Türk İlişkileri), (Erişim) http://www.memoid.ru/node/Sovremennye_armyano-tureckie_otnosheniya, 17 Aralık 2012

“Sovremenniy Teorii Mejdunarodnih Otnosheniy” (Uluslararası İlişkilerin Yeni Teorileri), (Erişim) http://www.e-reading-lib.org/chapter.php/143271/3/Shevchuk_-_Mirovaya_ekonomika.html, 17 Ekim 2012

“Statement on the publication of the April 22 Armenia – Turkey Joint Statement”, 23 Nisan 2009, **Armenian – Turkish Relations**, Armenian Revolutionary Federation – Dashnaksutyun, Official public statements, press releases (2008-2011), (Erişim) <http://www.arfd.info/wp-content/uploads/2011/07/20110415-ARF-on-AM-TR-relations.pdf>, 25 Ocak 2013

“Statement on Leaving the governing Coalition”, 27 Nisan 2009, **Armenian – Turkish Relations**, Armenian Revolutionary Federation – Dashnaksutyun, Official public statements, press releases (2008-2011), (Erişim)

<http://www.arfd.info/wp-content/uploads/2011/07/20110415-ARF-on-AM-TR-relations.pdf>, 25 Ocak 2013

“Statement on Publication of Armenia – Turkey Protocols”, 1 Eylül 2009, **Armenian – Turkish Relations**, Armenian Revolutionary Federation – Dashnaksutyun, Official public statements, press releases (2008-2011), (Erişim) <http://www.arfd.info/wp-content/uploads/2011/07/20110415-ARF-on-AM-TR-relations.pdf>, 25 Ocak 2013

“Status Kaspiya” (Hazar’ın Statüsü), (Erişim) http://www.analitika.az/browse.php?sec_id=80, 7 Aralık 2012

SUXULINA, Tatyana; “Politiçeskiye Krizısı i Konfliktky, Mexanizm ix Razreşeniya” (Siyasi Kriz ve Çatışmalar, Onların Çözüm Yolları), (Erişim) <http://stud24.ru/politology/politicheskie-krizisy-i-konfliktky-mehanizm/177318-516227-page1.html>, 9 Ekim 2012

TEMNIKOV, Roman; “Armyanskiy Separatizm: ot Karabaxa do Djavaheii” (Karabağ’dan Cavahehi’ye Ermeni Separatizmi), (Erişim) http://www.1news.az/articles.php?item_id=20070910020630455&sec_id=6#page999, 8 Aralık 2012

TEMIRBULATOV, A. M.; “Pravovoy Status Kaspiyskogo Morya: Pozicii Prikaspiyskix Gosudarstv” (Hazar Denizi’nin Hukuki Statüsü: Kıyıdaş Devletlerin Yaklaşımı), (Erişim) <http://www.geobez.ru/index.php/arkhiv-nomerov/8-kategoriya-na-glavnoj/20-new-one>, 19 Aralık 2012

TIŞŞENKO, Mihail; “Pas v Musorniy Yaşık” (Çöp kovasına atış), (Erişim) <http://lenta.ru/articles/2011/08/24/fail/>, 20 Aralık 2012

TORBAKOV, İgor; “Turkish-Armenian Relations Become Strained Again”, (Erişim)<http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/eav101600.shtml>, 9 Ocak 2013

TORBAKOV, İgor; “Russia and Turkish-Armenian Normalization: Competing Interests in the South Caucasus”, **Insight Turkey**, cilt 12, sayı 2, 2010, ss. 31-39, (Erişim) http://www.fii.a.fi/assets/Torbakov_RussiaTurkArmNormalization_InsightTurkey%202-10.pdf, 22 Ocak 2013

“Tracks of Diplomacy”, (Erişim) <http://glossary.usip.org/resource/tracks-diplomacy>, 15 Eylül 2012

TUJBA, Vianor; “Pravovie Aspektı Gruzino-Abhazskogo Konflikta” (Hukuki açıdan Gürcü-Abhaz Çatışması), (Erişim) http://www.abkhaziya.org/books/prav_konflikt.html, 30 Kasım 2012

“Turetskaya Vneşnyaya Politika v Uregulirovanii Karabahskogo Konflikta”(Karabağ Sorununun çözümüne ilişkin Türk Dış Politikası), (Erişim) http://www.referatsochinenie.ru/referat/mejdunarodnye_otnosheniya_i_mirovaya_ykonomika/tureckaya_vneshnyaya_politika_v_uregulirovanii_karabahskogo_konflikta.html, 11 Ocak 2013

“Turkey Doesn’t Hear Baku Voice”, (Erişim) <http://setasarmenian.blogspot.com/2009/09/armeniaturkey-protocols-turkish.html>, 18 Ocak 2013

“Turkish – Armenian Relations in the Shadow of 1915”, **Review of Armenian Studies**, Vol 4, No 10, 2006, (Erişim) <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=en&Page=Dergilcerik&IcerikNo=434>, 29 Aralık 2012

“Tureçko-armyanskiy dialog i interesi Rosii na Yujnom Kavkaze” (Türk-Ermeni diyalogu ve Rusya’nın Güney Kafkasya’daki çıkarları), (Erişim) <http://ia-centr.ru/expert/4733/>, 28 Aralık 2012

“Türkiye Büyük Millet Meclisi “Türk-Ermeni Protokolleri”ni iptal etti”, (Erişim) http://www.hristiyangazete.com/2011/08/turkiye-buyuk-millet-meclisi-turk-ermen-protokollerini-iptal-etti/#.UPjt_uQ3tD0, 18 Ocak 2013

“Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması”, **Resmi Gazete**, Sayı 27947, 28 Mayıs 2011, (Erişim) <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2011/05/20110528M1-30-1.pdf>, 28 Kasım 2012

“Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti arasında Diplomatik İlişkilerin Kurulmasına Dair Protokol”, (Erişim) <http://www.mfa.gov.tr/data/DISPOLITIKA/T%C3%BCrkiye-ermenistan-turkce.pdf>, 29 Aralık 2012

“Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti arasında İlişkilerin Geliştirilmesine Dair Protokol”, (Erişim) <http://www.mfa.gov.tr/data/DISPOLITIKA/T%C3%BCrkiye-ermenistan-turkce.pdf>, 29 Aralık 2012

“Türkiye - Azerbaycan İlişkileri Etkilenebilir”, (Erişim) <http://www.turkishny.com/headline-news/2-headline-news/84638-turkiye-azerbaycan-iliskileri-etkilenebilir>, 17 Kasım 2012

Türkiye ve Azerbaycan Arasında Yapılan Üst Düzey Ziyaretler”, (Erişim) <http://www.baku.emb.mfa.gov.tr/ShowInfoNotes.aspx?ID=170177>, 18 Mayıs 2013

“Uluslararası Projeler”, (Erişim)

<http://www.botas.gov.tr/icerik/tur/projeler/yurtdisi.asp#01>, 21 Kasım 2012

VALIYEV, Anar; “The Turkish-Armenian Protocols: Implications for Azerbaijan”, **Caucasus Analytical Digest**, 11/09, ss. 5-8, (Erişim)

<http://www.css.ethz.ch/publications/pdfs/CAD-11-5-8.pdf>, 26 Ocak 2013

VAROL, Tuğçe; “Azerbaycan Diplomasi Dersi Veriyor”, (Erişim)

[http://www.21yyte.org/tr/yazi6429-](http://www.21yyte.org/tr/yazi6429-Azerbaycan_Diplomasi_Dersi_Veriyor.html)

[Azerbaycan_Diplomasi_Dersi_Veriyor.html](http://www.21yyte.org/tr/yazi6429-Azerbaycan_Diplomasi_Dersi_Veriyor.html), 2 Şubat 2013

VELIYEV, “Azerbaycan Rusya’ya mı Yanaşıyor?”, (Erişim)

<http://www.turksam.org/tr/a1649.html>, 15 Ocak 2013

VELIYEV, Anar; “Treugolnik İsrail-Türkiye-Azerbaydjan: Realnost i Perspektivi” (İsrail-Türkiye-Azerbaycan Üçgeni: Reallık ve Perspektif), (Erişim) <http://www.ca-c.org/journal/cac-08-2000/11.veliev.shtml>, 29 Kasım 2012

“Viktor Yakubyan: Komu i Zaçem Ponadobilas Armyano-Tureşkaya Graniça” (Viktor Yakubyan: Ermeni-Türk sınırı kime ve neden gerekli), (Erişim)

<http://www.regnum.ru/news/1216059.html>, 28 Ocak 2013

“Vneşnepolitiçeskiy Krizis” (Dış Politika Krizi), (Erişim) <http://political-science.ru/?p=292>, 9 Ekim 2012

“Xezerin Hüquqi Statusu Meselesi ve Azerbaycanın geoiqtisadi maraqları”, (Erişim) <http://old.525.az/view.php?lang=az&menu=17&id=18513&type=1>, 5 Aralık 2012

“Ya İsrail Azerbaycan’ın Dengesini Bozarsa”, (Erişim)

<http://www.glopolitic.net/?Syf=26&Syz=128772>, 25 Kasım 2012

YALOWITZ, Kenneth, CORNELL, Svante E.; “The Critical but Perilous Caucasus”,(Erişim)<http://www.silkroadstudies.org/new/docs/publications/ORBIS.pdf>, 23 Aralık 2012

YAPICI, Merve İrem; “Kafkasya’nın Sorunlu Bölgesi: Güney Osetya”, **Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi**, cilt 2, sayı 3, 2007, s. 71-104, (Erişim)
<http://www.usak.org.tr/dosyalar/dergi/n5EqIJmyoxi1yOvnBuluAHsexH9qoZ.pdf>, 26 Aralık 2012

YETKİN, Murat; “Ermenistan ile Protokolün Perde Arkası”, (Erişim)
<http://www.radikal.com.tr/radikal.aspx?atype=radikalyazar&articleid=952543>, 3 Ocak 2013

YILMAZ, Reha; “Armenian Foreign Policy during Levon Ter-Petrossian and Robert Kocharian Period”, **Journal of Qafqaz University**, (Erişim)
http://journal.qu.edu.az/article_pdf/1004_29.pdf, 9 Ocak 2013

YILMAZ, Reha, İBRAHİMOV, Afer; “Azerbaycan’ın Dengeler Siyasetinde Uzak Doğu Üçlüsünün (Çin, Japonya, Güney Kore) yeri”, (Erişim)
http://www.qu.edu.az/downloads/Uzak_ucluk.pdf, 21 Kasım 2012

YILMAZ, Şuhnaz, KILAVUZ, M. Tahir; “Restoring Brotherly Bonds: Turkish-Azerbaijan Energy Relations”, PONARS Eurasia Policy Memo, No. 240, Eylül 2012,(Erişim)http://www.gwu.edu/~ieresgwu/assets/docs/ponars/pepm_240_Yilmaz_Sept2012.pdf, 7 Aralık 2012

YURYEV, M.; “Poziçiya İrana po Probleme Pravovogo Statusa Kaspiyskogo Morya” (Hazar’ın Hukuki Statüsü Sorununa İran’ın Yaklaşımı), (Erişim)
<http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1259307240>, 6 Aralık 2012

YÜCE, Çağrı Kürşat; “Hazar Enerji Kaynaklarının Türk Cumhuriyetleri İçin Önemi ve Bölgedeki Yeni Büyük Oyun”, **Stratejik Araştırmalar Dergisi**, cilt 1, sayı 1, 2008, ss. 158-183, (Erişim) <http://www.beykent.edu.tr/docs/7.doc?phpMyAdmin.>, 3 Kasım 2012

“1920 Türkiye – Ermenistan Andlaşması, (Erişim) <http://www.ttk.org.tr/index.php?Page=Sayfa&No=252>, 4 Aralık 2012

“31.12.2012 Tarihi İtibariyle Türkiye’de Faaliyette Bulunan Yabancı Sermayeli Firmalar Listesi”, (Erişim) <http://www.ekonomi.gov.tr/index.cfm?sayfa=F91901DD-D8D3-8566-4520D35C6C07575F>, 15 Mayıs 2013

E) Tezler

AĞAYEV, Mehman; “Milli Mücadele Yıllarında Türkiye ve Azerbaycan İlişkileri”, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2006

AKDOĞAN, Seçkin; “Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan Cumhuriyeti ve Türkiye Cumhuriyeti İlişkileri (1991-2000)”, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon, 2007

BAYRAKTAR, Hilmi; “Türkiye – Azerbaycan İlişkileri (1918-1920)”, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 1994

CABBARLI, Hatem; “Ermenistan Dış Politikası (1991-2005)”, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2008

EKİN, Tufan; “Ekonomi ve Enerji Politikaları Kapsamında Türkiye Azerbaycan İlişkileri (1991-2005)”, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007

ERTEKİN, Birnur; “1995-2005 yılları arasında Türkiye – Ermenistan İlişkileri”, Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir 2007

GÜZEL, Müslüm; “Türkiye – Azerbaycan İlişkilerinde Uyum (Siyasi, Enerji, Ekonomik ve Kültür Boyutu)”, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2009

HASANOV, Ziyadhan; “İlham Aliyev Döneminde Azerbaycan-Türkiye İlişkileri”, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007

HURÇ, Yakup; “Türkiye’nin Karabağ Politikası”, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş, 2008

KALKAN, Duhan; “Güney Kafkasya Bölgesindeki Etnik Çatışma Alanları”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2010

KARIMOV, Bahadur; “Haydar Aliyev Döneminde Azerbaycan Cumhuriyetinin Dış Politikası (1993 - 2003)”, İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007

KODAMAN, Timuçin; “Dağlık Karabağ Olayları”, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1993

MIKAYILOV, Elnur; “Atatürk Dönemi Türkiye Azerbaycan İlişkileri (1919-1938)”, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, 2010

ODUNCU, Fulya; “S.S.C.B.’nin Dağılmasından Günümüze Türkiye’nin Ermenistan ve Azerbaycan ile olan İlişkilerinin Türk Dış Politikasındaki Kafkasya Yaklaşımlarına Etkileri”, Beykent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2011

SALMANLI, Zeynep; “1991 Sonrası Türkiye-Azerbaycan İlişkileri”, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007

YAKIŞIKLI, Emin; “Dağlık Karabağ Sorununun Türkiye-Ermenistan İlişkilerine Etkileri”, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli 2009

EKLER

EK – I

Tablo 5. Güney Kafkasya Ülkelerinin Başlıca Göstergeleri

ÜLKELER	YÜZÖLÇÜMÜ km ²	NÜFUS (Dünya Bankası, 2011)	GSYİH (Dünya Bankası, 2011)
Azerbaycan	86.600	9.173.082	63.403.650.746 \$
Ermenistan	29.743	3.100.236	10.247.788.877 \$
Gürcistan	69.700	4.486.000	14.366.527.680 \$

EK – II

Tablo 6. Güney Kafkasya Ülkelerinin Başlıca Makroekonomik Göstergeleri (2011)

Ülkeler	GSYİH artış oranı (%)	ENFLASYON ORANI (%)	İHRACAT (milyon dolar)	İTHALAT (milyon dolar)
Azerbaycan	1	7.8	26.570	9.756
Ermenistan	4.6	7.6	1.334	4.145
Gürcistan	6.9	8.5	3.100	5.900

Kaynak: Dünya Bankası, (Erişim) <http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/COUNTRIES/0,,pagePK:180619~theSitePK:136917,00.html>, 27 Mayıs 2013; DEİK, Gürcistan Ülke Bülteni 2012 (Erişim) <http://www.deik.org.tr/Contents/FileAction/2637>, 27 Mayıs 2013, s. 9; “Azerbaycan’ın Genel Ekonomik Durumu ve Türkiye İle Ekonomik-Ticari İlişkileri”, T.C. Bakü Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, Bakü, Ağustos 2012, (Erişim) <http://www.musavirlikler.gov.tr/upload/AZER/RAPOR%202011.docx>, 19 Kasım 2012, s. 4; Statistical Yearbook of Armenia 2012, External Economic Activity, (Erişim) <http://www.armstat.am/en/?nid=45&year=2012>, 27 Mayıs 2012

EK – III**Tablo 7.** Türkiye – Ermenistan Ticaret Dengesi (Bin dolar)

Yıllar	İhracat	İthalat
2008	1850.9	268187.3
2009	1197.5	177648.8
2010	1291.3	210381.2
2011	1049.4	240248.2

Kaynak: Statistical Yearbook of Armenia 2012, External Economic Activity, (Erişim) <http://www.armstat.am/en/?nid=45&year=2012>, 27 Mayıs 2012

EK – IV**Tablo 8.** Ermenistan – Rusya Ticaret Dengesi (Bin dolar)

Yıllar	İhracat	İthalat
2008	208174.9	851172.5
2009	107426.3	792241.6
2010	160507.8	835271.7
2011	222273.7	890873.2

Kaynak: Statistical Yearbook of Armenia 2012, External Economic Activity, (Erişim) <http://www.armstat.am/en/?nid=45&year=2012>, 27 Mayıs 2012

EK – V

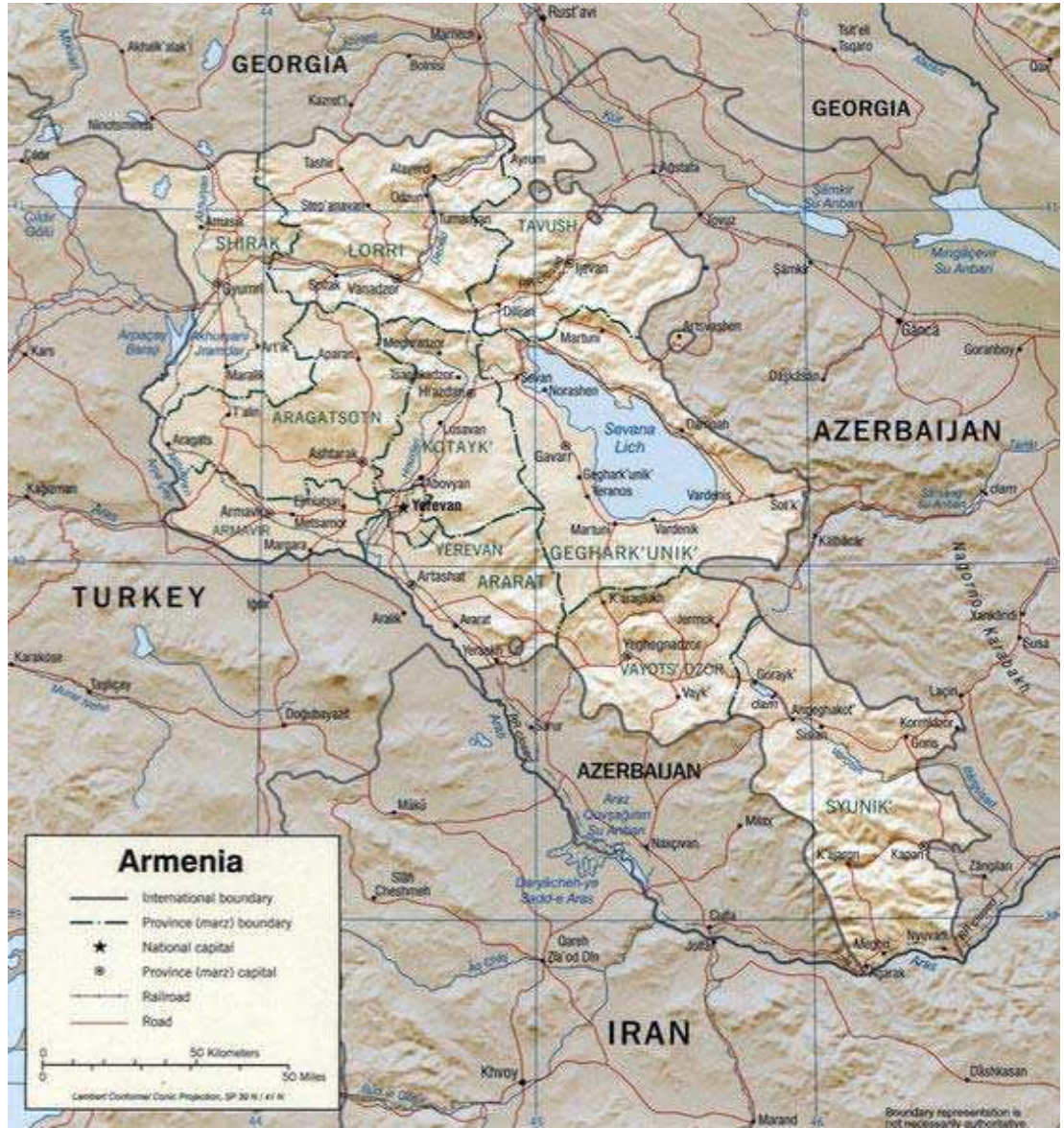
Harita 1. Güney Kafkasya'daki Çatışma Alanları

Kaynak: <http://media.economist.com/images/20071201/CEU993.gif>

EK – VI

Harita 2. Türkiye – Ermenistan sınırı

Kaynak: Tocci (ed.), **a.g.r.**, s. 32

EK – VII

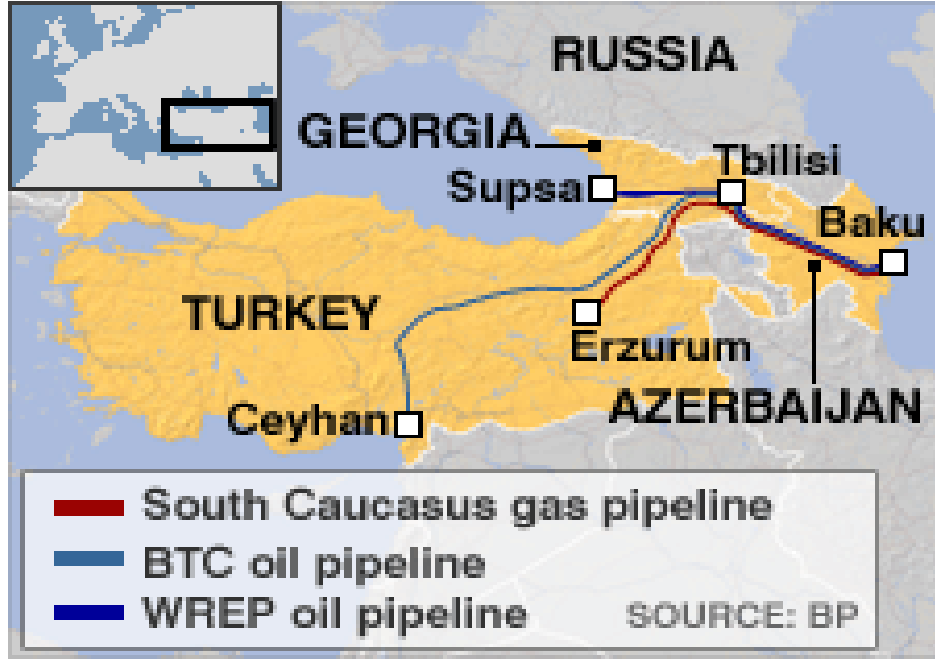
Harita 3. Ermenistan'ın Azerbaycan Topraklarını İşgalinin Sonuçları

Kaynak: http://www.azembassyjo.org/CMS/images/UploadedImages/map_eng.gif

EK – VIII

Harita 4. Bakü – Tiflis – Ceyhan Petrol Boru Hattı ve Bakü – Tiflis – Erzurum Doğal Gaz Boru hattı

Kaynak:

http://newsimg.bbc.co.uk/media/images/44915000/gif/_44915797_pipeline_3_226.gif

EK – IX**Harita 5. Bakü – Tiflis – Kars Demir Yolu Hattı**

Kaynak: <http://media.haberrus.com/images/eurasia/09-08/btk-demiryolu.jpg>

